Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Львівське відділення
* * *
Українське геральдичне товариство

Андрій Гречило

УКРАЇНСЬКА ТЕРИТОРІАЛЬНА ГЕРАЛЬДИКА

Львів
2010

УДК 929.6 (477) “12⁄20”
ББК 63.215
Г 81

Гречило А. Б. Українська територіальна геральдика. – Львів: Інститут української археографії імені М. С. Грушевського НАН України, Українське геральдичне товариство, 2010. – 280 с.

Монографія є першою в українській історіографії спробою узагальнюючої праці про еволюцію територіального герботворення як цілісного явища. Вперше також напрацьовується низку теоретичних питань, визначається завдання сучасної земельної та державної геральдики в Україні та пропонується до втілення в життя комплексну програму її подальшого розвитку.

Для дослідження залучено низку невідомих раніше архівних матеріалів зі збірок як українських, так і зарубіжних архівів, бібліотек та музеїв. Також опрацьовано багато публікацій, присвячених як тематиці земельної геральдики загалом, так і змінам адміністративно-територіального поділу, історичній географії, сфрагістиці, вексилології та іншим спеціальним історичним дисциплінам.

Рецензенти:

Дашкевич Я. Р. доктор історичних наук, професор;

Грицак Я. Й., доктор історичних наук, професор;

Студінський В. А., доктор історичних наук, професор.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 4 від 22 червня 2010 р.)

На обкладинці книги (зліва направо):
верхній ряд – сучасні герби Чернівецької, Кіровоградської та Запорізької областей;
середній ряд – герби Галичини (XIX ст.), Війська Запорозького (XVII ст.) та Буковини (XIX ст.);
нижній ряд – герби Холмської (XVI ст.), Львівської (XV ст.) та Галицької земель (XVI ст.)

Видання здійснене коштом автора

© Гречило А. Б., 2010

ISBN 978-966-02-5259-2

Світлій пам’яті батьків –

Віри Романівни (з Копистянських)

та Богдана Івановича Гречилів –

присвячую

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АРК	– Автономна республіка Крим
Акты ЮЗР	– Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (Санкт-Петербург)
Архив ЮЗР	– Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной коммиссией для разбора древних актов (Киев)
БДБ	– Баварська державна бібліотека, м. Мюнхен
ВВР УРСР	– Відомості Верховної Ради Української РСР
ВВР України	– Відомості Верховної Ради України
ГАДА	– Головний архів давніх актів, м. Варшава
ДАВО	– Державний архів Волинської області
ДАЛО	– Державний архів Львівської області
ДКЗ	– Дрогобицький краєзнавчий збірник
Записки НТШ	– Записки Наукового товариства імені Шевченка
НБУВ ІР	– Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукопису
ЛННБ ВР	– Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Відділ рукописів
НБВ ВР	– Національна бібліотека в Варшаві, Відділ рукописів
НГК–2	– Друга наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей (Львів, 19–21 листопада 1992 року)
НГК–3	– Третя наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей (Львів, 4–5 листопада 1993 року)
НГК–4	– Четверта наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей (Львів, 10–12 листопада 1994 року)
НГК–5	– П’ята наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей (Львів, 10–11 листопада 1995 року)
НГК–6	– Шоста наукова геральдична конференція: Матеріали (Львів, 27–29 березня 1997 року)
ПСЗ	– Полное собрание законов Российской империи
РДАДА	– Російський державний архів давніх актів, м. Москва
РДІА	– Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург
УГТ	– Українське геральдичне товариство
УІЖ	– Український історичний журнал
УНР	– Українська Народна Республіка
ЦДАВО	– Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України, м. Київ
ЦДІА, Київ	– Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦДІА, Львів	– Центральний державний історичний архів України, м. Львів
AGZ	– Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie
DURP	– Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej

ПЕРЕДМОВА

Різноманітні символи та емблеми щоденно оточують нас і супроводжують всю людську діяльність. Літери, цифри, піктограми, знаки дорожного руху, символи віри та пам'яті, лого й торговельні марки та багато інших знаків постійно зустрічаються й застосовуються у нашому житті. Серед них особливу роль відіграють територіальні герби, які уособлюють не лише окремі землі, регіони чи країни, але часто набувають змісту національних знаків, у яких втілюються, крім історичних, ще й культурні, релігійні чи світоглядні традиції цілих народів. Хоча треба зважити на те, що сучасне поняття державно-національних символів фактично склалося протягом останніх 200 років разом із розпадом імперій і утворенням на їхніх руїнах нових національних держав. Як правило, нові знаки формувалися на основі давніх історичних земельних гербів, що мали підкреслити старі державницькі та культурні традиції. Нерідко ці символи ставали одним з основних атрибутів процесу національного відродження, загартовувалися в боротьбі за незалежність і свободу.

У монографії досліджується виникнення і становлення української територіальної геральдики та визначаються основні тенденції її розвитку. Цими проблемами я почав займатися ще з кінця 1980-х рр. Перші публікації в нелегальних виданнях, а згодом – і в офіційних часописах, читання публічних лекцій, виступи на конференціях – все це дозволило прискорити процес легалізації, а пізніше – й узаконення національних символів як державних. Проте комплексне вивчення територіальних знаків стало можливим лише після відновлення державності України 1991 р. Протягом радянського періоду питання символів вважалося одним із основних чинників ідеологічної боротьби, в якій тоталітарна система не гребувала жодними методами, у тому числі – фальсифікацією історичного фактажу та підміною понять. Зрештою, як згадував під час однієї з наукових геральдичних конференцій Віталій Олексійович Гавриленко, використання ним у 1970-х рр. лише терміну "українська сфрагістика" викликало доволі істеричну реакцію окремих шовіністів, які заперечували навіть право на існування такого визначення. Що вже тут можна говорити про українську геральдику, яка зразу ж могла отримати ярлики і "буржуазної", й "націоналістичної".

Надмірна політизація проблеми спонукала появу певних стереотипів і перекручень. Відсутність свого часу можливостей для належного дослідження теми призвела до окремих помилок і неточностей, окремі з яких і досі повторюються у новіших виданнях, або й баламутять людей (як от – надумане питання про порядок кольорів на прапорі). Не сприяють нормальному функціонуванню символів їхнє містичне трактування та різні фантазії чи вигадки. На жаль, трапляються й цілком продумані фальсифікації з боку всіляких українофобів, які намагаються видати давно розвінчані побрехеньки за правду. Проте ця книга – не для них. А для тих, кого дійсно цікавить історія українських територіальних геральдичних знаків. Вона їм стане у пригоді.

Працюючи тривалий час над цією темою я постійно відчував підтримку з боку наукового керівника, директора Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України професора Ярослава Романовича Дашкевича. Хочу подякувати й іншим співробітникам нашого відділення, а особливо – Ярославові Федоруку, за допомогу в уточненні окремих бібліографічних позицій.

Багато корисного вдалося почерпнути від спілкування з колегами з Українського геральдичного товариства, чи під час наукових геральдичних конференцій, чи працюючи разом над спільними проектами: львів'янами Андрієм Совою, Віталієм Гавриленком, Михайлом Слободянюком, киянами Костянтином Гломоздою, Миколою Чмирем, Олексієм Коханом, а також Ігорем Ситим (Чернігів), Ігорем Янушкевичем (Миколаїв), Олегом Потапом (Дніпропетровськ), Юрієм Терлецьким (Рівне), Олегом Маскевичем (Севастополь), Станіславом Дерев'янком (Заріг, Полтавщина), Петром Бондаренком (Одеса), Віталієм Кривенком (Кіровоград), Андрієм Закорецьким (Луганськ), Миколою Омельченком (Слов'янськ) та багатьма іншими, з якими мене зводила доля. Окрема подяка за сприяння колезі Сергієві Дудашу (Мукачево).

Із великою приємністю хочу згадати співпрацю з зарубіжними колегами: Міланом Шішмішем (Мартін, Словаччина), Романом Клімешом (Прага), Едмундасом Рімшею (Вільнюс), Анатолем Цітовим (Мінськ), Анджеєм Воцялом (Париж), Михайлом Медведєвим (Санкт-Петербург), Костянтином Мочоновим (Хімки, Росія), Мішелем Люпаном (Оттін'є, Бельгія), Андреасом Герцфельдом (Ляйпціг), Драґоміром Ацовичем (Белград), Сільвіу Андрієш-Табаком і Костянтином Богатовим (обидва – Кишинів), Петром Вавринюком (Стокгольм), швейцарцями Емілем Дреєром і Ґюнтером Маттерном. Також не можу не згадати й уже, на жаль, покійних колег із США, Польщі та Фінляндії – проф. Володимира Трембіцького, проф. Стефана Кучинського та Карі Лаурлу.

Пошукові роботи в архівах і бібліотеках Польщі та Швеції вдалося здійснити завдяки стипендіям Каси імені Ю. М'яновського та Шведського інституту.

Зрештою, хочу подякувати усім загалом і кожному зосібна – тим, хто хоч нічим і не допоміг, та при цьому не нашкодив. Хай їм усім добре буде.

ВСТУП

1. *Актуальність української територіальної геральдики*

У кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. з розвалом Радянського Союзу та становлення незалежної України одним із найгостріших питань, навколо якого точилися різні дискусії, було питання про українські національні символи. На жаль, проблему, яка має винятково історичне та культурне підґрунтя було переведено в площину ідеологічного протистояння. Однак тоді активізація наукових досліджень у галузі територіальної геральдики дозволила вирішити цю справу на підставі історичних традицій і без будь-яких політичних спекуляцій та неоправданих новацій.

Геральдика як явище, а герби як особлива система символів виникли в Європі в епоху хрестових походів. Прототипом для них були зображення різних тотемів і тамг, що здавна виконували функцію культових символів або знаків власності. Геральдична атрибутика поповнювала свій арсенал новими елементами, а герб став підкреслювати станову приналежність власника до вищої суспільної верстви й успадковувався наступними поколіннями. Поступово сформувалися різні типи геральдичних знаків: особові (родові та окремих осіб), організаційні, територіальні (у тому числі і державні) та міські герби. Вони укладалися за однаковими принципами, що згодом оформилися у певні геральдичні норми та правила, проте вже відрізнялися за своєю функцією.

Традиції української земельної геральдики сягають XIII–XIV ст., хоча опираються на давніші знакові системи, які функціонували на наших територіях і глибоко вкорінені в українську культуру (передовсім – на знакові традиції Київської Русі). Перебування українських земель у складі різних державних утворень, зміни адміністративних поділів і зміни кордонів цих територій – все це позначилося й на розвитку герботворення. Від XVIII ст. простежується поява й поширення поняття “національний герб”, а з формуванням Української державності на початку XX ст. з’являються й державні герби.

З відновленням незалежності України та розбудовою різних державних інститутів все більше уваги приділяється регіональній політиці. Проблеми дослідження земельної геральдики залишаються актуальними і викликають значний інтерес в українському суспільстві й тепер, коли зростає потреба в реальному місцевому самоврядуванні, постійно ведуться розмови про необхідність запровадження адміністративних реформ і зміни адміністративно-територіального устрою нашої держави. Конституцією України фіксується поняття державних символів (стаття 20), у відповідних статтях закону Про місцеве самоврядування в Україні передбачене використання власних гербів і прапорів на рівні Автономної республіки Крим, адміністративних областей і районів[1] (їх у складі України на сьогодні нараховується відповідно 24 та 490), багато з яких затвердили власні символи протягом останніх років. Проте в чинному законодавстві ще залишається низка невирішених питань у цій царині, з формального боку й надалі закріплена давніша

[1] Див.: ВВР України. – 1997. – № 24. – Ст. 170; Закон України Про місцеве самоврядування в Україні // Голос України. – 1997. – 14 червня.

радянська практика застосування на печатках та вивісках обласних і районних рад державного герба[2]. Але формування системи державної влади та місцевого самоуправління, розподіл між ними повноважень та владних функцій все гостріше ставлять питання про якнайширше використання на самоврядному рівні власних знаків. Це обумовлено як історичною традицією вживання місцевих гербів (сфера застосування яких у XX ст. поступово була звужена і витіснена державними атрибутами), так і сучасною практикою багатьох країн світу, де активно функціонують різні територіальні символи.

Оскільки проблема реформування існуючої адміністративно-територіальної системи нашої держави стає все нагальнішою, тому й особливо актуальним є питання земельних символів. Розвиток українського територіального герботворення потребує детального наукового аналізу. За радянськими схемами його розглядали через призму російської геральдики, що породило появу окремих стереотипів стосовно причин, часу й умов виникнення та становлення земельних гербів в Україні. Певний радянський спадок залишився й у художньому вирішенні сучасних гербів областей і районів. Хоча протягом 1960–1980-х рр. в СРСР активізувалося створення міських емблем, а для адміністративних територій символи не впроваджувалися, проте загальні недоліки цього герботворення трапляються й досі: безсистемність, надмірна емблематичність, велика кількість фігур, порушення норм геральдичної колористики. Тому необхідним є вивчення та узагальнення як історичного досвіду, так і аналіз практичної діяльності в цій царині протягом останніх 20-и років, оскільки герботворення в окремих регіонах відбувалося стихійно, безсистемно, наслідком чого стало затвердження низки незадовільних знаків, які не відповідають геральдичним нормам і потребують перегляду та коригування. Слід критично оцінити сучасну геральдичну практику та опрацювати основні принципи його подальшого розвитку, щоб не повторити помилки при формуванні знаків нових адміністративних територій.

Невирішеним залишається питання про Великий Державний герб України, що передбачений Конституцією, але досі ще не прийнятий. Через брак належної поінформованості чи з огляду на невірні інтерпретації виникають різні спекуляції та суперечки навколо окремих символів, історії їхнього виникнення, змісту та сучасного використання. Тому ці важливі проблеми також потребують фахового опрацювання.

Окрім актуальності суто практичного значення сучасних територіальних знаків, слід мати на увазі, що геральдика вивчає герби у трьох різних аспектах: 1) як історичні джерела, 2) як засіб джерелознавчих досліджень, 3) як пам'ятки мистецтва. У широкому трактуванні поняття геральдика розглядає ґенезу та етапи становлення всіх різновидів знаків, тобто також і тісно пов'язані з гербами пам'ятки – прапори, емблеми, символи, відзнаки – хоча з огляду на специфічність об'єктів дослідження ці напрями поступово виділяються в такі окремі дисципліни, як вексилологія (прапорництво), емблематика, символіка, уніформознавство, фалеристика та ін.

Геральдика загалом і територіальна зокрема дає багато матеріалу для різних галузей досліджень. Наприклад, для вивчення політичної та соціальної історії, фіксуючи союзи, династичні шлюби, територіальні претензії тощо. Першочергове значення геральдика відіграє для істориків-медієвістів. Зображення гербів часто зустрічається на будівлях, печатках, монетах, прапорах, зброї, предметах побуту. Знайомство з геральдикою дає змогу збільшити інформаційну віддачу досліджуваної пам'ятки і провести її атрибуцію за хронологічними та регіональними (або й особистими) ознаками. Під цим оглядом геральдика тісно пов'язана з археологією, джерелознавством, дипломатикою, сфра-

[2] Про печатки та вивіски місцевих Рад народних депутатів України та їх виконавчих комітетів: Постанова Президії Верховної Ради України // ВВР України. – 1992. – № 31. – Ст. 451 (С. 1057–1060).

гістикою, нумізматикою та генеалогією. Дослідження сюжетних ліній та їх змін у гербах дає змогу визначити різні культурні, релігійні та політичні впливи, взаємозв'язок між різними національними традиціями.

Не варто забувати, що в геральдиці простежується синтез науки і мистецтва, оскільки вона пов'язана з творчим процесом, опертим на засадах основних принципів композиції та колористики. Тому вивчення художнього вирішення гербів дозволяє простежити розвиток мистецьких тенденцій на різних етапах історичного розвитку суспільства й має особливе значення для мистецтвознавства. Практичне герботворення не може повноцінно розвиватися без усталення української теоретичної геральдики як науки. Звідси випливає потреба синтезувати на основі історичних традицій і сучасних вимог головні засади дальшого розвитку територіального герботворення в Україні, що бачиться у створенні системи земельної геральдики (як складової частини цілісної української геральдичної системи), визначенні важливіших шляхів її становлення, опрацюванні методології та основних принципів сучасного герботворчого процесу. Розробка основних засад сучасного герботворення та формування національної геральдичної системи є важливим вкладом в українську культуру та мистецтво.

2. *Методологічні принципи та структура дослідження*

Метою дослідження є встановлення загальних закономірностей виникнення та розвитку української територіальної геральдики і визначення основних принципів створення сучасної геральдичної системи. Відповідно до мети в роботі поставлено такі завдання:

– встановити причини, час і умови появи земельних гербів у зв'язку із розвитком окремих адміністративно-територіальних одиниць;

– ввести до наукового обігу низку невідомих чи маловідомих джерел з української геральдики, сфрагістики та вексилології;

– критично проаналізувати етапи еволюції територіальних гербів та простежити зміну їх соціально-правової функції;

– розглянути процес формування сучасного поняття "українські національні символи";

– дослідити українську земельну геральдику як цілісне явище, визначити закономірності її розвитку та специфічні відмінності в окремих регіонах, простежити спадковість герботворчих традицій, збереження основних символічних мотивів у гербах новіших адміністративних утворень;

– виділити основні образотворчі мотиви в українських територіальних гербах, з'ясувати впливи на їх формування та провести порівняльний аналіз із еволюцією герботворчості сусідніх народів;

– визначити основні завдання української територіальної геральдики на сучасному етапі;

– опрацювати основні правила та методологію сучасного територіального герботворення в Україні на підставі історичних традицій та із врахуванням розвитку земельної геральдики в інших країнах;

– розробити конкретні рекомендації для формування єдиної геральдичної системи в Україні, опрацювати комплексний підхід до вирішення обласних і районних символів та регламентацію єдиної форми подачі таких гербів і прапорів.

Об'єктом дослідження є земельні герби та частково – територіальні й державні прапори, історичні та правові аспекти їх появи, розвитку, а також функціонального застосування. Розгляд в рамках теми історії становлення українського національного прапора продиктований тим, що виникнення цього символа та його утвердження нерозривно пов'язане з традиціями земельної геральдики та державними гербами.

Предметом дослідження є еволюція української територіальної геральдики від XIII до початку XXI ст. та процес формування українських національних символів.

Методологічні засади. Для дослідження використовувався системний підхід опрацювання матеріалу. Поряд із загальнонауковими методами системного аналізу, синтезу та типологій було застосовано джерелознавчий аналіз у поєднанні з прийомами та елементами порівняльно-історичного, ретроспективного та співставового методів. Також використано методи, напрацьовані геральдикою, сфрагістикою, вексилологією та іншими спеціальними історичними дисциплінами.

Хронологічні рамки дослідження визначені періодом від другої половини XIII ст. до наших днів. Це обумовлено потребою простежити еволюцію української територіальної геральдики від часу виникнення на наших землях територіальних гербів, визначити історичні та правові аспекти їх становлення, узагальнити основні принципи їх розвитку та сформулювати головні критерії сучасної геральдичної системи.

Географічні межі роботи охоплюють всю територію сучасної України, а також етнічні українські землі, які входили давніше до спільних адміністративних територій але тепер частково або повністю перебувають у складі сусідніх держав.

Наукова новизна монографії визначається тим, що це є перша в українській історіографії спроба узагальнюючої праці про еволюцію територіального герботворення як цілісного явища. В науковий обіг вводиться багато нових джерел. Вперше також напрацьовується низка теоретичних питань, визначається завдання сучасної земельної геральдики в Україні та пропонується до втілення в життя комплексна програма її подальшого розвитку.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що на підставі комплексного вивчення та аналізу значного джерельного матеріалу в науковий обіг вводиться загальна схема еволюції української територіальної геральдики. Крім того, ще одним завданням праці є її застосування для практичного герботворення та формування єдиної геральдичної системи в Україні.

Структура роботи. Монографія побудована за хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів (I. Історіографія та джерельна база дослідження; II. Виникнення та становлення української територіальної геральдики в XIII–XVIII ст.; III. Зміни в процесах земельного герботворення в кінці XVIII–XX ст. Українські державні герби; IV. Сучасні державні та адміністративно-територіальні символи в Україні та основні напрямки їхнього подальшого розвитку), висновків, ілюстративного матеріалу, списку використаних джерел і літератури, іменного та географічного покажчиків. Розділи діляться на кілька вужчих за тематикою підрозділів, кожен з яких завершується власними підсумками.

У *вступі* зазначено актуальність української територіальної геральдики як для вивчення багатої культурної, правової та мистецької спадщини в контексті вітчизняної історії, так і для практичного застосування в умовах сучасної української держави. Також обумовлено основні методологічні принципи дослідження та окреслено понятійний апарат і основні археографічні засади опрацювання джерельного матеріалу.

У *першому розділі* розглянуто стан наукової розробки теми. При цьому вивчалися не лише публікації, присвячені безпосередньо українській територіальній геральдиці, але й низка досліджень про земельні символи в інших країнах та формування там сучасних національних геральдичних систем. Окреслено різноманітні групи джерел, використаних у монографії, які подано частково за типологічним, а частково – за інституційним принципом.

Другий розділ присвячений передумовам і появі перших територіальних знаків у період існування Руського королівства (Галицько-Волинської держави) та подальшому розвитку цих символів після його розпаду й залежності українських земель від сусідніх

державних утворень. Особливу увагу приділено формуванню системи земельних гербів у рамках Польського королівства та Великого князівства Литовського, порівнянню різноманітних джерельних матеріалів, появі апокрифічних і претензійних гербів. Окремо розглядаються причини виникнення нових територіальних знаків, зміни їх функціонування після Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, утвердження поняття "національний герб" у XVIII ст.

У *третьому розділі* розглядаються зміни в земельній геральдиці після ліквідації автономії Гетьманщини та трьох поділів Речі Посполитої, внаслідок чого українські землі діляться між Монархією Габсбургів і Російською імперією, відбуваються реформи не тільки в адміністративно-територіальних устроях, але й повністю централізуються процеси нового герботворення, частково змінюється функція територіальних гербів. Важливим етапом є спершу усталення сучасного поняття "національних символів" 1848 р. у Галичині та на Закарпатті, а на початку XX ст. – дискусія навколо цього питання вже на загальноукраїнському рівні та утвердження національних знаків із формуванням української державності. Після поразки Перших визвольних змагань українські землі опиняються в складі кількох держав, де функціонують різні підходи до геральдичних традицій. Після Другої світової війни основні етнічні території об'єднуються у складі Української РСР, у якій функціонують ідеологічні символи.

Четвертий розділ розповідає про відродження українських національних символів у період розпаду Радянського Союзу, активізацію місцевого герботворення після проголошення незалежності України, формування нових умов для функціонування територіальних символів. Звертається увага на роль Українського геральдичного товариства у справі координації сучасного герботворення та формування системного підходу при розробці гербів і прапорів адміністративних областей і районів. Окремо розглядається становлення сучасних державних символів України, окремо аналізується стан герботворення для адміністративних областей і окремо – для адміністративних районів. Особливість цього розділу полягає ще й у тому, що автор сам був безпосереднім учасником подій і брав у них активну участь.

У *висновках* підбиваються загальні підсумки дослідження та пропонуються основні методичні рекомендації щодо подальшого розвитку української територіальної геральдики.

Зазначимо, що в роботі менше уваги приділяється тим питанням, які вже досить добре опрацьовані в українській історіографії (наприклад, джерелознавчий аналіз герба Війська Запорозького) й висновки щодо яких поділяються автором. У цих випадках обмежуємося коротким викладом проблеми чи констатацією висновків і вказуємо доступні джерела та літературу.

3. *Понятійний апарат та археографічні засади*

Понятійний апарат. Українська геральдика поєднує в собі сукупність геральдичних пам'яток, які територіально й історично пов'язані з Україною. Поняття української територіальної (або інакше – земельної) геральдики стосується гербів адміністративно-територіальних одиниць та окремих державних утворень, що існували в різні часи на українських землях, а також сучасних національно-державних символів. На цьому доводиться акцентувати увагу, тому що іноді до цієї категорії хибно зачисляють і муніципальні герби (знаки міст і сіл), які хоч іноді й тісно пов'язані з територіальними символами, проте відрізняються від них і причинами своєї появи, і розвитком, і функціональним призначенням. Зрештою, в практиці багатьох інших країн (передусім – європейських, які також мають давні геральдичні традиції) до сучасного визначення "земельних гербів" зачисляють символи адміністративно-територіальних утворень та державні герби.

Винесене в назву монографії окреслення “українська геральдика” передовсім вказує на тяглість геральдичних традицій, опертих на спільну історичну та культурну основу. З цих же міркувань вживаються й інші узагальнені визначення – “українські землі”, “український”, “західноукраїнський” тощо, – без істотної різниці того, які етнічні назви чи самоназви вживалася в той чи інший період: “русин”, “козак”, “малорос” чи “українець”.

Назви адміністративних територій чи державних утворень максимально подано в тогочасній термінології чи в тих визначеннях, які вживаються для них в окремих джерелах. У деяких випадках використовуються й усталені в історіографії так звані “кабінетні” терміни (наприклад: Візантійська імперія, Галицько-Волинська держава тощо). Скажімо, прийняте спершу в українській історіографії визначення “Галицько-Волинська держава”, хоча на час її існування така назва не вживалася й тому є доволі штучною. В радянські часи статус держави “понизили” до рівня “Галицько-Волинського князівства”. А вже в наші дні є намагання викомбінувати варіант “Волинсько-Галицька”, цим самим підкресливши важливішу роль Волинської частини. Щоб уникнути цих спекуляцій вживаємо переважно термін “Руське королівство”, який принаймні зустрічається у тогочасних джерелах і видається більш прийнятним для періоду після отримання Данилом Романовичем королівського титулу (другої половини XIII – першої половини XIV ст.).

Для кращої ідентифікації земель, які не мали на окремих етапах цілісного адміністративного статусу, чи розділялися на дрібніші територіальні одиниці, застосовано узагальнені визначення на підставі їхніх неадміністративних природно-географічних чи сучасних назв (наприклад: Закарпаття, Степова Україна).

Археографічні засади. Для нашого дослідження використовувалися передовсім неопубліковані оригінальні архівні документи або їхні публікації, здійснені на належному науковому рівні. У цитованих матеріалах написання подається мовою оригіналу без змін.

Дати вказуються за григоріанським або юліанським календарем, залежно від усталеного в конкретних умовах календарного датування. Для документів 1917–1918 рр., коли паралельно функціонували обидва календарі й зрештою новий календарний стиль запроваджено в Українській Народній Республіці з 1 березня 1918 р., дати подано за григоріанським календарем, а в окремих випадках у дужках вказано й дату за старим стилем (юліанським календарем).

Розділ І.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. *Огляд літератури*

Проблема територіальної геральдики попередньо в українській історіографії не була предметом спеціального дослідження, а фундаментальні роботи з комплексного вивчення еволюції гербів у межах всієї території сучасної України взагалі відсутні.

Перші спроби дослідження українських земельних знаків і печаток із гербами припадають на другу половину XIX ст., коли в науковий обіг вводиться багатий сфрагістичний матеріал, йде нагромадження та публікація джерел з історії розвитку українських земель, що сприяє популяризації теми територіальної геральдики, хоча її ще не виокремлюють і переважно розглядають у рамках загальних сфрагістичних студій[1].

Зацікавлення територіальними гербами як об'єктом наукового дослідження та поява перших гербознавчих студій з цих питанн (котрі стосуються й української тематики) відбувається в цей час й у російській, польській та німецькомовній історіографії. Варто відмітити появу загальнотеоретичних робіт О. Лакієра[2] та Ф. П'єкосінського[3], у яких тільки частково порушено проблеми земельної геральдики. Характерною рисою цих праць є те, що вони трактують українську герботворчість як складову частину відповідно російської і польської геральдики, відводять їй роль "молодшої сестри"[4] і фактично заперечують її індивідуальність.

Проте особливо важливе значення для нашої теми має зростання зацікавленості територіальними гербами, результатом чого була публікація в Австро-Угорській та Російській імперіях кількох енциклопедичного типу гербовників, найповнішими з яких є праці К. Лінда[5], Г. Ґ. Штрегля[6] та П. Вінклера[7]. Помітним явищем була і поява польського "Геральдичного словника"[8], в якому подано описи окремих земельних знаків, укладених в абетковому порядку за назвами гербових фігур та символів. Проте ці праці мали тільки

---

[1] *Лазаревский А.* Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 4. – С. 8–10; *Милорадович Г.* Материалы для истории Южной Руси. – Чернигов, 1858; *Петрушевич А.* О городѣ Галичѣ за Луквой // Вѣстник Народного Дома. – Львів, 1887. – Ч. 52; *Грушевський М.* Молотовське срібло: Археологічна замітка // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. XXV. – Кн. V. – С. 1–6.

[2] *Лакиер А.* Русская геральдика. – Санкт-Петербург, 1855 (нове видання – Москва, 1990).

[3] *Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków średnich. – Kraków, 1899.

[4] *Piekosiński F.* O źródłach heraldyki ruskiej // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1899. – Seria 2. – T. XIII. – S. 185–204.

[5] *Lind K.* Städte-Wappen von Österreich-Ungarn nebst den Landeswappen und Landesfarben. – Wien, 1885.

[6] *Ströhl H. G.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle nach Seiner Kaiserlichen und Königlichen Apostolischen Majestät grossem Titel. – Wien, 1890.

[7] *Винклер П. П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649–1900 гг. – Санкт-Петербург, 1900 (репринтні видання – Москва, 1990; Москва, 1991).

[8] *Krzyżanowski S.* Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych. – Kraków, 1870.

описовий характер, а недостатній аналіз різнорідного й доволі об'ємного матеріалу призвів до низки помилок та неточностей. Хоча публікації не втратили свого значення й досі і при критичному відборі можуть бути важливими посібниками.

На початку XX ст. появляється й кілька матеріалів про печатки галицько-волинських князів[9] і козацькі символи[10]. Також активізуються студії над питанням українських національних символів. Формальною причиною стала тодішня суперечка про російські національні кольори, яка спричинила дискусію про українські національні символи[11]. На сторінках українських видань – львівської "Неділі" та київської "Ради" – друкувалися й передруковувалися протягом 1911–1912 рр. статті Івана Крип'якевича, Костя Широцького, Степана Томашівського[12]. До цього обговорення 1912 р. долучилося й львівське "Діло"[13]. Фактичним підсумком дискусії стало визнання синьо-жовтих барв як українських національних (без усталення порядку кольорів) та популяризація історичних гербів основних українських земель. Важливим доповненням до цього стало майже щорічне перевидання "Ілюстрованої історії України" М. Грушевського (перше видання 1911 р.), в якій подано зображення різних монет, гербів, печаток, прапорів, а також публікація І. Крип'якевича "Герб України", в якій подано інформацію про різні герби українських земель, що можуть претендувати на загальноукраїнський символ[14].

Початок Першої світової війни й перспектива утворення української держави спонукали до появи нових публікацій про національні символи[15]. А після повалення самодержавства в Росії в лютому 1917 р., коли значно активізується український національно-визвольний рух і масово використовуються українські герби і прапори, на сторінках різних часописів, газет та окремо виходять матеріали на цю тематику[16].

---

[9] *Лаппо-Данилевский А.* Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II Тройденович, князь Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 211–310; *Barwiński B.* Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – 1909. – N 6. – S. 99–104; – N 7. – S. 127–130.

[10] *Барсуков А.* Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерини II // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – Сент. – С. 90–92; *Китицын П. А.* Печати 3-х малороссийских казачьих полков в XVIII ст. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1906. – Вып. 2. – С. 101–104; *Слабченко М.* Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса, [1912]; [*Тройницкий С. Н.*] О перемене прежней запорожской печати // Гербовед. – 1914. – № 5 (Май). – С. 69–77; [*Він же.*] О учинении в Слободские полки и регулярные роты на знамена гербов // Там само. – Петроград, 1914. – № 6–7 (Июнь–Июль). – С. 85–107.

[11] *Дядько.* "Національні краски в русскихъ" // Неділя (Львів). – 1911. – Ч. 2 (8 сїчня). – С. 6.

[12] *Крип'якевич І.* Прапор Хмельницького // Неділя. – 1911. – Ч. 6 (4 лютого). – С. 3. Передруковано як: Якого кольору був український прапор // Рада (Київ). – 1911. – № 23 (29 января (11 лютого)). – С. 4. *Широцький К.* Український національний колір // Рада. – 1911. – №. 179 (10 августа (23 серпня)). – С. 1. Передрук у: Неділя. – 1911. – Ч. 33 (27 серпня). – С. 4–5. *Томашівський С.* Ще в справі українського національного кольору // Неділя. – 1911. – Ч. 34 (3 вересня). – С. 1–2. Передрук як: Український національний колір // Рада. – 1911. – № 196 (31 августа (13 вересня)). – С. 2. *Томашівський С.* Український національний герб // Неділя. – 1912. – Ч. 35 (29 вересня). – С. 1–2.

[13] *Негеральдик.* В справі наших національних емблємів // Діло (Львів). – 1912. – Ч. 206 (12 вересня). – С. 7.

[14] *Крип'якевич І.* Герб України // Календар Товариства "Просвіта" на рік 1914. – Львів, 1913. – С. 126–131. А також окремо: *Крип'якевич І.* Герб України (Просвітні листки № 36). – Львів, 1914. – 16 с.

[15] *Верниволя В.* Наш національний герб і наш національний колір // Розвага. Ілюстрований калєндар полонених українців на переступний рік 1916. – Фрайштадт, 1916. – С. 50–53. *Дзіковський В.* Герб України // Світ. Літературно-мистецький журнал (Львів). – 1917. – № 8. – С. 129–138. Й окремо як: *Дзіковський В.* Герб України. – Львів, 1917.

[16] *Різниченко В.* Герб України (В справі українських національних емблємів). – Звенигородка, 1917; *Він же.* Національний колір України (В справі наших національних емблємів). – [Звенигородка], 1917; Катехізм Українця (з брошури, виданої товариством "Вернигора" в Київі 1917) // Свобода (Львів). – 1917. – 29 вересня (Ч. 39). – С. 2.

Михайло Грушевський присвятив питанню створення герба Української Народної Республіки три статті, в яких висловлював своє бачення проблеми, описував поточну роботу комісії та зрештою підбив підсумки у цій справі[17]. У межичасі появилися друком рецензія С. Волоха на брошуру Різниченка про герб[18], у львівському "Українському слові" Л. Цегельський подав своє бачення українського герба[19], а в київському "Шляху" автор під криптонімом Леонід К. висловив свої думки на цю тему[20].

Затвердження Тризуба гербом УНР викликало нові публікації на тему герба. Зокрема В. Різниченко в часописі "Шлях" прорецензував статті Леоніда К. та В. Дзіковського, а також критично оцінив рішення Центральної Ради[21]. Натомість О. Назарук відгукнувся схвально щодо вибору такого символу[22]. У відповідь на затвердження графічних проектів гербів і печаток УНР авторства В. Кричевського вийшла друком стаття В. Модзалевського і Г. Нарбута з критикою цих варіантів[23].

Очевидно, що більшість публікацій цього періоду мала не науковий, а переважно популярний характер. Проте вони відіграли основну роль в утвердженні сучасного поняття українських національно-державних символів.

У перші роки радянської влади в Україні наукові дослідження велися лише над київським міським знаком, тематика земельних і державних (навіть радянських) символів не опрацьовувалася, а після погрому української науки в кінці 1920–1930-х рр. й ці студії припинилися зовсім. На західноукраїнських землях, які були розділені на той час між Польщею, Румунією та Чехословаччиною, інтерес до територіальної геральдики зріс, хоча державна влада не толерувала використання українських символів.

У публікаціях Тадея Скотинського значна увага приділялася саме національно-державним символам[24]. При цьому в питанні порядку кольорів на прапорі автор не враховував вже усталених і законодавчо затверджених норм, а апелював до надуманих "геральдичних правил", що пізніше відіграло дуже деструктивну роль. Ці ж твердження він пропагував і в окремо опублікованій товариством "Просвіта" брошурі[25]. Опонентом у цих питаннях був В. Січинський, який більше опирався на історичну традицію в своїх дослідженнях[26]. На Закарпатті заслуговує на увагу видання О. Пастернака про різні версії

[17] *Грушевський М.* Про гербові знаки України // Народня воля. – 1917. – № 101 (16 (3) вересня); *Він же.* Державний герб України // Там само. – 1917. – № 159 (25 (12) листопада). – С. 1; *Він же.* Український Державний герб // Там само. – 1918. – № 19 (28 (15) лютого). – С. 1.

[18] *Волох С.* Рец. на: Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблємів) // Книгарь (Київ). – 1917. – Ч. 4 (грудень). – С. 198.

[19] *Цегельський Л.* До питання українського державного гербу // Українське Слово (Львів). – 1918. – Ч. 11 (17 січня). – С. 1; – Ч. 12 (18 січня). – С. 1; – Ч. 14 (22 січня). – С. 1; – Ч. 15 (23 січня). – С. 1; – Ч. 16 (24 січня). – С. 1.

[20] *Леонід К.* В справі герба України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 2 (лютий). – С. 33–40. Й окремим виданням як: *Леонід К.* В справі герба України. – К., 1918.

[21] *Різниченко В.* Герб України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 3 (березень). – С. 53–59.

[22] *Назарук О.* Формальні проблєми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги). – К., 1918.

[23] *Модзалевський В., Нарбут Г.* До питання про державний герб України // Наше минуле (Київ). – 1918. – Ч. 1. – С. 119–128.

[24] *Скотинський Т.* Український прапор о національно-державних красках // Народний ілюстрований календар товариства "Просвіта" на 1923 рік. – Львів, 1922. – С. 91–92; *Він же.* Українські національно-державні відзнаки (Автореферат) // Історичний вісник. – Львів, 1923. – Ч. 2–3. – С. 20–22.

[25] *Скотинський Т.* Український герб та прапор. – Львів, 1935.

[26] *Січинський В.* Український національний знак і прапор // Історичний календар-альманах "Червоної Калини" на 1938 рік. – Львів, 1937. – С. 9–14.

тлумачення змісту Тризуба[27], що залишається актуальним і досі. Також появилися публікації про походження краєвих барв[28].

Польська історіографія цього періоду більше уваги приділяє опрацюванню середньовічних гербовників і сфрагістичних джерел, в науковий обіг залучається багатий документальний матеріал[29]. Подібною тематикою цікавляться й угорські дослідники[30]. Можна також згадати ще компілятивну працю А. Хоміцького[31], в якій зібрано описи гербів з різних давніших публікацій, хоча відсутність їхньої критичної оцінки значно применшує значення цього гербовника.

Напередодні Другої світової війни тривало нагромадження джерельної бази для вивчення української територіальної геральдики. Але, за винятком кількох праць, більшість досліджень мала чисто описовий некритичний характер. У них автори обмежувались тільки систематизацією та спробами розтлумачити зміст гербів, але не узагальнювали питань виникнення, розвитку та соціально-функціонального значення знаків протягом різних історичних етапів.

Студії над земельними геральдичними пам'ятками продовжилися у повоєнний час на еміграції, куди доля закинула багатьох українських дослідників. Деякі матеріали на цю тематику виходять в американській окупаційній зоні Німеччини, в якій активізувалося українське наукове життя й де 1947 р. було створено Український Інститут Родо- та Знаменознавства, що почав видавати часопис "Рід та Знамено" та окремі "Записки"[32]. Надалі, з виїздом більшості емігрантів за океан, основні дослідження вже велися в США та Канаді, де протягом 1950–1970-х рр. видано доволі багато різних публікацій на тему українських національних і територіальних символів[33]. У 1963 р. створено Українське генеалогічне та геральдичне товариство[34], в роботі якого активну участь брали і публікували різні розвідки Р. Климкевич і М. Битинський. На жаль, на початку 1970-х рр. діяльність цієї організації припинилася. Ще до недавнього часу тематикою національних символів продовжував займатися В. Трембіцький[35]. Найбільшою проблемою дослідників

---

[27] *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого / Переднє слово *проф. С. Шелухина*. – Ужгород, 1934.

[28] *Штефан А.* Наші краєві барви // Календар "Земля і воля". – Ужгород, 1936. – С. 79–86.

[29] *Polaczkówna H.* Najstarsze źródła heraldyki polskiej. – Lwów, 1924; *Gumowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1930. – Rocz. VII. – Zesz. 3–4. – S. 684–725; *Semkowicz W.* Sfragistyka Witolda. – Kraków, 1931 (відбиток з: Wiadomośi Numizmatyczno-Archeologicznych. – 1930. – T. XIII. – S. 65–86); *Wdowiszewski Z.* Marek Amroży z Nysy i jego "Arma Regni Poloniae" z 1562 r. // Miesięcznik Heraldyczny. – 1934. – Nr. 11. – S. 166–170; – Nr. 12. – S. 177–186.

[30] *Köpeczi Sebestyén J.* A brassai fekete templom Mátyás-kori címerei. – Cluj-Kolozsvár, 1927.

[31] *Chomicki A.* Herby miast i ziem polskich. – Warszawa, 1939.

[32] *Андруcяк М.* Тризуб. – Мюнхен, 1947; *Міллер М.* Матеріали до питання про тризуб // Рід та знамено (Мюнхен). – 1947. – Зш. I–IV; *Битинський М.* Державні інсиґнії України: герб, печать, прапор, гімн [Відбитка з Записок Українського науково-дослідного інституту родознавства та знаменознавства]. – Б. м. в. [На ізгойщині], 1949. – Т. 1; та ін.

[33] *Січинський В.* Український тризуб і прапор. – Вінніпег, 1953; *В. С. Б.* [*Сенютович-Бережний В.*] Герб Волині // Літопис Волині (Нью-Йорк, Буенос-Айрес, Вінніпег). – 1956. – Ч. 3. – С. 2–4; *Климкевич Р. О.* Львів і Україна в найстаршому геральдичному творі // Київ. – Філадельфія, 1954. – № 4. – С. 178–183; *Він же.* Завваги в справі гербу Волині // Літопис Волині. – 1958. – Ч. 4. – С. 99–101; *Битинський М.* Найважливіші територіяльні герби України // Новий літопис (Вінніпег). – 1962. – Ч. 2 (3). – С. 42–51; – Ч. 3 (4). – С. 47–53; *Кущинський А.* Тризуб з хрестом і без хреста // Календар "Слово" на рік 1964. – Торонто, 1964. – С. 49–54; *Климкевич Р. О.* Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки // Український історик. – 1967. – Ч. 3–4. – С. 109–115; – 1968. – Ч. 1–4. – С. 119–123; *Він же.* В справі герба Анни Ярославни // Український історик. – 1971. – Ч. 1–2. – С. 81–88; *Штефан А.* Кольори й герби Закарпаття // Альманах Провидіння на рік 1971. – Філядельфія, 1971. – С. 151–161; та ін.

[34] Детальніше про це: *Винар Л.* Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: ґенеза і діяльність // Український історик. – 2003. – Ч. 1–5. – С. 141–170.

[35] *Трембіцький В.* Історія та правні основи українського державного гербу // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1971. – Кн. 3. – С. 104–148; *Він же.* Хрест в українських державних інсиґніях на гербах та прапорах в

українських символів у діаспорі була відсутність доступу до 1990-х рр. до архівних збірок в Україні та сусідніх країнах, які входили до так званого "соціалістичного табору". Тому основна увага приділялася вивченню матеріалів із західних архівів, загальної популяризації досліджуваної тематики та дискусій навколо окремих проблем.

У Радянській Україні, як і в цілому СРСР, науковий розвиток геральдики та суміжних дисциплін активно починається лише з політичними змінами, що наступили в кінці 1950-х рр. З'являється низка статей з геральдичної та сфрагістичної тематики, в яких порушуються теоретичні проблеми, визначаються предмет і завдання наукових дисциплін, проводиться історіографічний аналіз опублікованих праць[36]. Починає виходити щорічний збірник "Історичні джерела та їх використання", проводяться республіканські конференції з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін, видається підручник з цієї галузі[37]. Щоправда, основна увага приділяється міській геральдиці, для якої навіть пропонуються окремі методологічні напрацювання[38]. Питання про розвиток історіографії спеціальних історичних дисциплін порушувалося Я. Дашкевичем[39]. У цьому напрямку вів активну роботу В. Гавриленко[40]. До 50-річчя УРСР та СРСР активізувалися дослідження радянської символіки[41]. Однак новий наступ реакції на початку 1970-х рр. пригальмував розвиток української історичної науки взагалі і спеціальних дисциплін зокрема.

Велике значення для популяризації та подальших студій над українською геральдикою мали праці В. Драчука, який розширив поле своїх досліджень і на емблематику античних часів[42]. Він також намагався дослідити становлення різних геральдичних систем на території тогочасного СРСР[43]. У 1986 р. з'являється перша комплексна наукова робота В. Румянцевої, присвячена вивченню еволюції міських та територіальних гербів Лівобережної України доби феодалізму[44]. На жаль, автором не було враховано багато писемних та сфрагістичних джерел XVI–XVIII ст., а на самій праці досить істотно позначилися тогочасні ідеологічні стереотипи.

1918–1920 роках // Богословія. – Рим, 1984. – Т. XLVIII. – Кн. 1–4. – С. 139–163; *Trembicky W.* The Ukrainian national colors from medieval to the present time // Almanac of the Ukrainian National Association for the year 1987 / Альманах Українського народного союзу на рік 1987. – Jersey City, New York / Джерзі-Сіті, Ню-Йорк, 1987. – Р. 56–66; *Трембіцький В.* Завваги до проєктованого великого державного герба України // Мета. – 1998. – Ч. 359. – С. 2–3.

[36] *Крип'якевич І. П.* Стан і завдання української сфрагістики // Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 115–119; *Він же.* Допоміжні історичні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1961. – № 5. – С. 7–10; *Введенский А. А.* Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 2. – С. 28–31; *Стрельский В. И.* Геральдика и сфрагистика в научной работе историков // Там само. – 1963. – № 2. – С. 31–35; та ін.

[37] *Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В.* Допоміжні історичні дисципліни: Короткий курс. – К., 1963.

[38] *Бабенко А.* До питання емблематики радянських міст // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип.6. – С. 198–205.

[39] *Дашкевич Я.* Питання розвитку історіографії спеціальних історичних дисциплін історії України // Архіви України. – 1970. – № 4. – С. 9–12.

[40] *Гавриленко В. О.* Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип.7. – С. 138–152.

[41] *Зайцев Б.* Перший герб Радянської України // Архіви України. – 1967. – № 4. – С. 16–18; *Він же.* Символ суверенності Української РСР // Там само. – 1971. – № 6. – С. 16–21; *.Ватуля Б. С.* До 50-річчя державного герба УРСР // УІЖ. – 1969. – № 2. – С. 127.

[42] *Драчук В. С.* Таємниці геральдики. – К., 1974; *Він же.* Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). – К., 1975; *Він же.* Рассказывает геральдика. – Москва, 1977.

[43] *Він же.* Основные геральдические системы на территории СССР: Автореферат дис. др. ист. наук. – К., 1981.

[44] *Румянцева В. В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986.

Помітним явищем був вихід у світ видань, присвячених українській сфрагістиці та допоміжним історичним дисциплінам[45]. Тогочасне практичне герботворення обмежується лише косметичними змінами символів радянських республік і надмірно ідеологізованим створенням емблем для міст, а для територіальних утворень – областей і районів – ніяких знаків не запроваджують.

Особливо актуальною тема національно-державних символів стала з розвитком українського національного відродження в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Протягом короткого часу бібліографія проблеми збагатилася сотнями публікацій у різних збірниках, часописах, газетах чи окремих виданнях. Серед них треба передовсім відзначити доробок К. Гломозди, О. Павловського, Д. Яневського, А. Гречила, Б. Якимовича, Я. Дашкевича та В. Сергійчука[46]. На жаль, кількість друкованих одиниць не завжди відповідала якості опублікованого матеріалу. Частина статей мала виразний емоційний характер і обстоювала позицію авторів без опертя на історичний матеріал. У деяких публікаціях, переважно – з намаганнями засудити чи очорнити національні символи, застосовувалися звичайні маніпуляції та перекручення фактів, відбувалася підміна понять і навішувалися різноманітні ярлики[47]. Не обійшлося й без видань, де автори пробували надати символам надумане містичне значення, не гребуючи при цьому різними вигадками та фантазіями[48]. Проте, ці недоліки, а то й неправдиві відомості, доволі часто повторюються у новіших виданнях, у тому числі – навчальних посібниках та енциклопедичних словниках, спотворюючи реальний розвиток історії та подаючи недостовірну інформацію.

Значний вплив на інтенсифікацію науково-дослідницької та герботворчої роботи мало створення 1990 р. Українського геральдичного товариства, котре від 1991 р. започаткувало проведення щорічних наукових конференцій (до перших шести видано збірники тез та матеріалів), на яких багато уваги приділялося виявленню, систематизації та вивченню нових джерел з міської та земельної геральдики, напрацьовувались основи теоретичного та практичного герботворення. Від 1993 р. видається друком вісник “Знак”, в якому регулярно публікуються матеріали з нашої теми.

У Науковому товаристві імені Шевченка діє Комісія спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, яка регулярно проводить свої засідання та готує до друку й видає окремі томи “Записок НТШ”. Інститутом історії України Національної академії наук України від 1997 р. публікуються періодичні збірники наукових праць “Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики”.

---

[45] *Гавриленко В. О.* Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. – К., 1977; Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К., 1988.

[46] *Гломозда К., Павловський О.* Українська національна символіка: походження, традиція, доля. – К., 1989; *Гломозда К., Яневський Д.* Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 4. – С. 43–55; – № 5. – С. 45–64; *Гречило А.* Прапор українського народу // Поступ (Львів). – 1989. – № 2 (травень). – С. 2–3; *Він же.* Українські герби // Скарбниця (Львів). – 1989. – № 1. – С. 2; *Він же.* До питання про національний прапор // Пам’ятки України. – 1989. – № 4. – С. 44–48; *Якимович Б.* До питання про українську національну символіку // Там само. – 1989. – № 3. – С. 44–48; *Дашкевич Я.* Символи, символи… – Львів, 1990; *Сергійчук В.* Доля української національної символіки. – К., 1990; *Він же.* Національна символіка України. – К., 1992; *Він же.* Символіка суверенності – синьо-жовта. – К., 1993.

[47] Критику одного з таких українофобських писань див.: *Корибут Я.* [*Дашкевич Я.*] Вільям Похльобкін і українська символіка // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 15.

[48] На цю тему див. рецензію: *Дашкевич Я.* Гра в геральдику (по сторінках книги О. Братка-Кутинського “Феномен України”. – Київ, 1996) // Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 6–7. Проблеми з псевдонауковими публікаціями на геральдичну тематику існують і в сучасній Росії. Про це див.: *Пчелов Е. В.* История государственной символики России: проблемы и направления исследований // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания. Материалы XXI Международной научной конференции. Москва, 29–31 января 2009 г. – Москва, 2009. – С. 17.

Протягом останніх 20-и років вже вдалося доволі детально дослідити розвиток української земельної геральдики на різних історичних етапах[49]. У рамках формування цілісної геральдичної системи значна увага приділяється також вивченню муніципальних символів і їхнього зв'язку з територіальними знаками[50]. Важливими для вивчення еволюції земельних гербів є наукові студії над сфрагістикою, вексилологією, історичною географією та іншими дисциплінами, тому безпосереднє чи дотичне відношення до нашої теми має низка нових публікацій. Серед них на особливу увагу заслуговують роботи таких дослідників, як Я. Дашкевич[51], І. Ситий[52], О. Однороженко[53], В. Гавриленко[54], М. Чмир[55],

[49] *Гречило А.* Земельна геральдика // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 42–46; *Він же.* Земельна геральдика України XVII – початку XX ст. // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – Ч. 2. – С. 42–45; *Він же.* Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 1–2; *Він же.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII – початку XIV століть // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. CCXL. – С. 255–263; *Він же.* У справі ґенези герба Перемиської землі // ДКЗ. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 80–83; *Він же.* Символи Королівства Галичини і Лодомерії (1772–1918) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К., Львів, 2004. – Т. І. – С. 538–553; *Він же.* Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Нова серія, вип. 12. – С. 99–106; *Він же.* Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 260–276; *Він же.* Символи адміністративно-територіальних утворень на західньо-українських землях у 1920–1930-х роках // Journal of Ukrainian Studies. – Toronto, 2008–2009. – Vol. 33–34. – С. 161–169; *Він же.* Сучасні символи областей України. – К., Львів, 2008; та ін.

[50] *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV – І пол. XX ст.). – К., 2001; *Гречило А.* Герби та прапори міст і сіл України. – Львів, 2004. – Част. 1; *Він же.* Геральдичні традиції місцевого самоврядування Лівобережжя та їх відродження: на прикладі Переяслава // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 130–135; *Він же.* Українська геральдика як явище, галузь знань і метод історичного джерелознавства // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 8. – С. 166–167; *Він же.* Герб міста Чигирина // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – Ч. 2. – С. 54–57; *Він же.* Герб та прапор міста Переяслава-Хмельницького // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2001. – Ч. 6 (7). – Част.1. – С. 86–92; *Він же.* Печатки сіл Дрогобицької округи кінця XVIII ст. // ДКЗ. – Дрогобич, 2000. – Вип. IV. – С. 419–428; *Він же.* Прапор самбірських райців XVII ст. у Державній збірці трофеїв Військового музею у Стокгольмі // Там само. – Дрогобич, 2005. – Вип. IX. – С. 477–480; *Він же.* Символи міста Бориславa // Там само. –Дрогобич, 2001. – Вип. V. – С. 326–329; *Він же.* Символи міста Самбора // Там само. – Дрогобич, 2003. – Вип. VII. – С. 477–483; *Він же.* Старошведське-Зміївка та символи територіальної громади // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон, 2007. – Вип. 25. – С. 216–218; *Він же.* Символи міста Трускавця // ДКЗ. – Дрогобич, 2008. – Вип. XI–XII. – С. 659–662; та ін.

[51] *Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // НГК–3. – Львів, 1993. – С. 32–33; *Він же*. Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.) // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 6–8; *Він же.* Українська символіка 1941 р. // Там само. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 2–4; *Він же*. Прапор Богдана Хмельницького: факти і фікції // Там само. – 2010. – Ч. 50 (лютий). – С. 3–8; та ін.

[52] *Ситий І.* Печатки Війська Запорізького Низового та печатка Коша суддівська на документах XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // НГК–2. – Львів, 1992. – С. 69–71; *Він же.* Сотенні печатки другої половини XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського) // НГК–5. – Львів, 1995. – С. 62–64; *Він же.* Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини // НГК–6. – Львів, 1997. – С. 76–78; *Він же.* Герб та прапор Чернігівської області // Знак. – 2000. – Ч. 22 (вересень). – С. 1. *Він же.* До історії гетьманської печатки // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 4; *Він же.* Герб України XVIII ст. // Знак. – 2006. – Ч. 38 (травень). – С. 2.; та ін.

[53] *Однороженко О.* Печатка Війська Запорізького 1669 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 4; *Він же.* Печатка Данила Апостола // Там само. – 1998. – Ч. 17 (вересень). – С. 3; *Він же.* Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. // Там само. – 2000. – Ч. 20 (лютий). – С. 6; *Він же.* Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними матеріалами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2004. – Ч. 11. – С. 147–164; *Він же.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XIVс. – Х., 2009.

[54] *Гавриленко В.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 2–3.

Ю. Савчук[56], О. Дзюбан[57], І. Сварник[58], О. Бєлов і Г. Шаповалов[59] та інші. Окремі питання земельної геральдики порушувалися в кількох дисертаційних роботах[60]. Протягом останніх 20-и років у різних газетах та часописах побачило світ багато статей про сучасне герботворення для адміністративних областей і районів. Загалом для повноцінного становлення української геральдики важливе значення мала поява бібліографічних покажчиків з геральдики, сфрагістики та інших спеціальних історичних дисциплін[61], а також навчальних посібників і довідників[62] та словника геральдичних термінів[63].

Важливе значення для вивчення земельної геральдики мають дослідження змін адміністративно-територіальних поділів у різні періоди як окремих регіонів, так зрештою й України загалом[64]. З новіших праць варто згадати видання нарисів історії державної служби в Україні, в яких окремі розділи присвячені саме земельному устрою[65].

Необхідно також відмітити дослідження та сучасний розвиток територіальних гербів у Росії[66], Білорусі[67], Польщі[68], Литві[69], Румунії[70], Молдові[71], Угорщині[72], Словаччині[73],

---

[55] *Чмир М.* Ідея гетьманської держави у символіці та емблематиці Української армії 1918 р. // Знак. – 2002. – Ч. 27 (вересень). – С. 10–11; *Він же.* "Командні хоругви" Галицької Армії (серпень 1919 р.) // Там само. – 2006. – Ч. 40 (грудень). – С. 8–9; та ін.

[56] *Савчук Ю. К.* Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995; *Він же.* Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2002. – Ч. 8–9. – Част. 1. – С. 366–378; *Він же.* З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Там само. – К., 2004. – Ч. 11. – Част. 1. – С. 54–98; *Він же.* Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. // Там само. – К., 2005. – Ч. 12. – Част. 2. – С. 6–42; та ін.

[57] *Дзюбан О.* Службові печатки Управи міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // НГК–6. – Львів, 1997. – С. 26– 27; *Він же.* Печатки політичних, громадських та інших установ і організацій міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // Знак. – 1998. – Ч. 15 (березень). – С. 4–5. *Він же.* Печатки Львівського повіту 1941 р. // Там само. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 4. *Він же.* Спроба зміни Українського герба у 1941–42 рр. // Там само. – 2002. – Ч. 28 (грудень). – С. 8.

[58] *Сварник І.* Головна Руська Рада і українська символіка // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 3.

[59] *Бєлов О., Шаповалов Г.* Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. – Запоріжжя, 2008.

[60] *Ситий І. М.* Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.): За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Автореферат дис. канд. іст наук. – К., 2002; *Однороженко О. А.* Державна і земельна геральдика та сфрагістика Війська Запорізького. Автореферат дис. канд. іст наук. – К., 2003; *Чмир М. В.* Символіка Збройних Сил України 1917–1920 рр. Автореферат дис. канд. іст наук. – К., 2006; *Сова А. О.* Символіка українських Молодіжних організацій "Сокіл", "Січ", "Пласт" та "Луг" у Галичині (кінець XIX століття – 1939 р.). Автореферат дис. канд. іст наук. – Львів, 2009.

[61] Исторические дисциплины: Краткий библиографический справочник-указатель / Составители *М. Ф. Дмитриенко, И. Н. Войцеховская*. – К., 1990; Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик / Укладач *В. О. Гавриленко*. – К., 1991; Спеціальні історичні дисципліни. Зведений бібліографічний довідник-покажчик. – Ч. 2: Нумізматика, Сфрагістика. – К., 1997; Спеціальні історичні дисципліни. Зведений бібліографічний довідник-покажчик. – Ч. 3: Геральдика. – К., 1998.

[62] Специальные исторические дисциплины. – К., 1992; Спеціальні історчні дисципліни: Довідник. – К., 2008; та ін.

[63] *Стародубцев Н. Н.* Иллюстрированный словарь по геральдике. – Донецк, 1996.

[64] *Крип'якевич І.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 123–148; *Недух А. А.* Зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР (1919–1970 рр.) // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 197–213; *Дашкевич Я.* Полково-сотенний лад XVII – XVIII століть на Україні – штучна "біла пляма" // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 6–8; *Він же.* Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні // Там само. – 1990. – № 2. – С. 11–13; – № 3. – С. 18–20; *Андрощук О. В.* Адміністративно-територіальні зміни в УРСР: плани, втілення, наслідки (друга половина 40-х – 60-ті роки XX ст.). Автореферат дис. канд. іст наук. – К., 2004; та ін

[65] Нариси історії державної служби в Україні / НАН України. Інститут історії України; Голов. упр. держ. служби України. – К., 2008.

[66] *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв. – Москва, 1981; *Вона ж.* Старинные гербы российских городов. – Москва, 1985; *Вилинбахов Г. В.* Государственный герб России – 500 лет. – Санкт-Петербург, 1997; *Сметанников И. С.* Гербы и флаги субъектов Российской Федерации. – Москва, 2003; та ін.

Чехії[74], Австрії[75], Німеччині[76], оскільки геральдичні традиції цих країн дуже близькі та тісно пов'язані з українськими, а окремі території перебували у складі тих же державних утворень . Для опрацювання методології та основних принципів сучасного герботворення особливе значення має досвід Естонії[77], Латвії[78] (котрі, як і Україна, тривалий час не мали власної державності) та країн із добре розвинутими геральдичними системами[79], а також загальносвітова герботворча практика[80].

2. *Джерела*

З огляду на тематику монографії та широкі хронологічні рамки для дослідження залучено найрізноманітніші джерела, які дозволяють простежити розвиток територіальної геральдики. Першочергово необхідно зазначити вивчення архівних збірок та бібліотечних

[67] *Цітоў А.* Наш сімвал – Пагоня: Шлях праз стагоддзі. – Мінск, 1992; *Він же.* Пячаткі старажытнай Беларусі. – Мінск, 1993; *Він же.* Геральдыка беларускіх местаў. – Мінск, 1998; *Шаланда А.* Зямельныя гербы Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў XIV–XVIII ст. // Герольд Litherland. – Горадня, 2000. – № 2 (2). – С. 52–66; *Рассадзін С. Я., Міхальчанка А. М.* Гербы і сцягі гарадоў і раёнаў Беларусі. – Мінск, 2005; *Адамушко В. И., Елинская М. М.* Гербы и флаги Беларуси. – Минск: Беларусь, 2006; та ін.

[68] *Russocki S., Kuczyński S., Willaume J.* Godło, barwy i hymn rzeczypospolitej. – Warszawa, 1978; *Łojko J.* Średniowieczne herby polskie. – Poznań, 1985; *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie: Geneza, treści, funkcje. – Warszawa, 1993; Orzeł Biały: herb państwa polskiego. – Warszawa, 1996; *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagellonów. – Warszawa, 2003; etc.

[69] *Laurla K. K.* Liettuan vaakuna & lippu. – Helsinki, 2000; The Heraldry of Lithuania / Comp. *E. Rimša*. – Vilnius, 1998 (new edition: Vilnius, 2008); *Rimša E.* Heraldry: past to present. – Vilnius, 2005.

[70] *Dogaru M.* Sigiliile – mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic. – Bucureşti, 1976; *Ejusd.* Din heraldica României. – Bucureşti, 1994; *Andrieş-Tabac S.* Introducere în heraldică: Noţiunu generale şi întregiri la armorialul teritorial românesc. – Bucureşti, 2008.

[71] *Mischevca V., Negrei I., Nichitici A.* Simbolurile Ţării Moldovei. – Chişinău, 1994; *Andrieş-Tabac S.* Heraldica teritorială moldovenească în Imperiul Rus // Cercetări numismatice. – Bucureşti, 1996. – Vol.VII. – P. 261–275; *Ejusd.* Heraldica teritorială a Besarabiei şi Transnistriei. – Chişinău, 1998.

[72] *Nyulásziné Straub É.* Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. – Budapest, 1987; *Csáky I.* A Magyar királyság vármegyéinek címerei: a XVIII–XIX. században. – Budapest, 1995; *Bertényi I.* Új magyar címertan. – Budapest, 1998; *Hoppál D.* A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei. – Budapest, 2001; etc.

[73] *Novák J.* Štátne znaky v Čechách a na Slovensku dnes aj v minulosti. – Bratislava, 1990; *Vrteľ L.* Osem storočí slovenskej heraldiky. – Martin, 1999.

[74] *Hlinomaz M.* Příspěvek ke vzniku státních symbolů Československa v letech 1918–1920 // Archivní časopis. – 1986. – V. 36. – Č. 2. – S. 72–83; *Svoboda Z.* Československá státní a vojenská symbolika. – Praha, 1991; *Louda J.* The double-queued lion of Bohemia as symbol of sovereignty // L'aigle et le lion dans le blason médiéval et moderne: Actes du IXe colloque international d'héraldique, Cracovie, 4–8 septembre 1995. – Warszawa, 1997. – P. 99–110.

[75] *Gall F.* Österreichische Wappenkunde. – Wien, Köln, Weimar, 1992; *Göbl M.* Staatssymbole des Habsburger-Reiches ab 1867 mit besonderer Berücksichtigung des Staatswappens // Österreichs politische Symbole: Historisch, östhetisch und ideologiekritisch beleuchtet. – Wien, Köln, Weimar, 1994. – S. 11–36.

[76] *Schurdel H. D.* Flaggen & Wappen Deutschland. – Augsburg, 1995; *Linder E. D., Olzog G.* Die Deutschen Landkreise: Wappen, Geschichte, Struktur. – Augsburg, 1996; etc.

[77] *Laurla K.* Virolaista kunnallisheradiikkaa // Liehuvat Värit. – 1996. – No 1. – P. 4–8.

[78] *Purens V.* Latvijas gerbonu gramata. – Rīga, 1993; *Laurla K. K.* Latvian lippu ja vaakuna. – Helsinki, 2002.

[79] *Cappelen H.* The principles of recent public heraldry in Norway // The Commonwealth Heraldry Bulletin. – 1984. – No.10. – P. 16–21; *Saigal S.* Danish heraldry today // Genealogica et Heraldica: Report of the 16th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Helsinki 16–21 August 1984. – Helsinki, 1986. – P. 479–488; *Nevéus C.* Ny svensk vapenbok. – Stockholm, 1992; etc.

[80] *Leonhard W.* Das grosse Buch der Wappenkunst. – München, 1976; *Neubecker O., Brooke-Little J. P.* Heraldry: Source, Symbols and Meaning. – London, 1988; *Oswald G.* Lexikon der Heraldik. – Leipzig, 1984; *von Volborth C.-A.* The Art of Heraldry. – London, 1987; *Pastoreau M.* Heraldry: Its origin and meaning. – London, 1997; etc.

рукописних фондів Львова, Києва, Варшави, Кракова, Санкт-Петербурга, Москви, Стокгольма та інших міст. Переважно досліджувалися рукописні гербовники, стародруки, оригінали та копії королівських і цісарських привілеїв, іконографічні матеріали, документи про використання земельних символів, сфрагістичні, вексилологічні та картографічні пам'ятки, особисті фонди дослідників-геральдистів.

Основні студії провадилися над матеріалами Центрального державного історичного архіву України у Львові (фонди Магістрат міста Львова, Колекція грамот на пергаменті, Крайовий комітет, Головна руська рада та ін.), Державного архіву Львівської області (фонд Львівського воєводського управління), Державного архіву Волинської області (фонд Волинського воєводського управління), Центрального державного історичного архіву України у Києві (фонди Генеральної військової канцелярії, полкових канцелярій і намісницьких управлінь, окремі колекції та ін.), Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України у Києві (фонди Ради народних міністрів Української Народної Республіки, Ради міністрів Української Держави, Верховної Ради України), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (фонди ІІ, Вадима Модзалевського та ін.), відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (фонди Оссолінських, Теки Шнайдера), збірки Львівського історичного музею (колекція муляжів та гальванокопій печаток) та ін.

Багато матеріалів і документів до історії української земельної геральдики зберігається в Польщі та Росії. Варто виділити збірки Головного архіву давніх актів у Варшаві (фонди Збірка пергаментних документів, Збірка паперових документів), Російського державного архіву давніх актів у Москві (фонд Військові справи), Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (фонд Департамента герольдії та колекція гербів, грамот і дипломів), а також відділів рукописів Національної бібліотеки в Варшаві (фонд Чоловського), Ягайлонської бібліотеки в Кракові, Бібліотеки Польської академії наук у Кракові, Бібліотеки Чарторийських у Кракові, Національного музею в Кракові (фонди Віттиґа, Ґумовського, збірка муляжів печаток) та Оссолінеуму у Вроцлаві (фонд Ґумовського). Використано також матеріали зі збірок Швеції (Державний архів у Стокгольмі), Німеччини (Баварська державна бібліотека у Мюнхені), Латвії (Латвійська національна бібліотека у Ризі) та Франції (Французька національна бібліотека).

Для періоду XIV–XVII ст. основними джерелами є літописи, хроніки та описові праці, в яких згадується використання різних символів, а також рукописні та друковані гербовники і гербові згортки, картографічні матеріали з земельними гербами і прапорами, різні гравюри в інкунабулах і інших стародруках. Серед них необхідно виділити руські літописи[81], каталонську "Книгу знань"[82], хроніки Я. Длуґоша[83], Янка з Чарнкова[84], М. та Й. Бєльських[85], О. Ґваньїні[86], У. Ріхенталя[87], угорську хроніку Я. Туроці[88] та інші. Проте

[81] Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871.

[82] El libro del conoscimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms) / Ed. and transl. by *N. F. Marino*. – Tempe, 1999; *Lacarra M. J., Lacarra Ducay M. C., Montaner A.* Libro del conosçimiento de todos los rregnos et tierras e señorios que son por el mundo et de las señales et armas que han. – Zaragoza, 1999; El libro del conoscimiento de todos los regnos e tierras e señoríos que son por el mundo e de las señales e armas que han cada tierra e señorío por sí e de los reyes e señores que los proveen // Viajes medievales. – Madrid, 2005. – T. 1. – P. 347–404; etc.

[83] *Długosz J.* Opera omnia / Ed. *A. Przezdziecki*. – Cracoviae, 1873. – T. XI; – Cracoviae, 1877. – T. XIII.

[84] Kronika Janka z Czarnkowa. – Lwów, 1907.

[85] *Bielski M.* Kronika tho iest historia świata. – Kraków, 1564; Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana. – Kraków, 1597.

[86] *Guagninus A.* Sarmatiae Europeae descriptio quae rerum Poloniae, Litvanioni, Samogitiam, Russiam, Pomeraniam, Livoniam et Moschoviae, Tartariasque partem. – Cracoviae, 1578. Перевидання: Spirae, 1581; Francofurti, 1584. У польському перекладі: *Gwagnin A.* Kronika Sarmacyey Europskiey. – Kraków, 1611. Див. також: Z kroniki Sarmacyi Europskiej, *Alexandra Gwagnina* z Werony. – Kraków, 1860. В українському

треба зауважити, що такі джерела не завжди подають достовірну інформацію й тому потребують критичного аналізу та співставлення з іншими відомостями.

Особливо важливими для нашої теми є давніші рукописні гербовники, передовсім – Я. Длуґоша[89], Е. Камина[90], а також фламандські та німецькі, в яких подані окремі українські земельні герби[91]. Залучено до дослідження й найдавніший німецький гербовник "Кліпеаріус Теутонікарум" (Clipearius Teutonicarum)[92] та Цюрихський гербовий згорток (Züricher Wappenrolle)[93], хоча ці матеріали доволі сумнівні щодо української тематики й потребують критичного підходу. Символи українських земель представлені й у Царському титулярнику 1672 р.[94]

Територіальна геральдика викликала у той час не менший інтерес, ніж шляхетська, тому з розвитком книгодрукування такі символи дуже часто стали появлятися і в друкованих гербовниках. Зображення гербів, що належали чи приписувалися різним українським землям, відомі ще з перших публікованих гербовників XVI ст., авторами яких були В. Соліс[95], М. Амбросіус[96], Б. Папроцький[97]. Більшість таких праць опиралася на повідомлення Я. Длуґоша, іноді доповнені та розширені. У XVII ст. появляється багато різних компіляційних гербовників, які не подають нової інформації й не мають особливої

перекладі з видання 1611 р.: *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії / Упор. і перекл. *Ю. Мицик*. – К., 2007.

[87] *Richental U.* Concilium zu Costencz [Chronik des Konstanzer Konzils]. – Augsburg, 1483 (примірник: БДБ. – Ink R–178); Ulrichs von Richental Chronik des Constanzer Concils: 1414 bis 1418 / Herausgeg. von *M. R. Buck* (= Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart. – Band CLVIII). – Tübingen, 1882; *von Richental U.* Chronik des Constanzer Concils 1414–1418. Faksimileteil: nach Augsburger Druck von 1536. – Meersburg, Leipzig, 1936; *von Richental U.* Das Konzils zu Konstanz. 1414–1418, Bd. I. Faksimile. – Starnberg, Konstanz, Stuttgart, 1964

[88] Бібліотека Гайдельберзького університету. – Cod. Pal. germ. 156: *Johannes de Thurocz*, Chronica Hungarorum. – [deutsch Bayern, nach 1490].

[89] *Długosz J.* Insignia seu clenodia Regis et Regni Polonia. – Poznań, 1885; *Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. Rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenału w Paryżu. – Lwów, 1926; *Friedberg M.* Klejnoty Długoszowe // Rocznik Polskiego towarzystwa heraldycznego. – 1930. – T. X. – S. 1–118. Також видана як окремий відбиток: Kraków, 1931.

[90] Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка. Відділ рукописів і рідкісних видань. – Од. зб. 995 III: Liber insignorum Regionum atque clenodiorum Regni Poloniae summa cum diligentia elaboratus, 1575.

[91] Державний архів Швеції у Стокгольмі. – SE/RA/720085/Z: Bergshammars vapenbok; *Raneke J.* Bergshammarvapenboken: en medeltidsheraldisk studie. – Lund, 1975. – Pt. 2: L'armorial; БДБ. – Hss Cgm 145: Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz (um 1480); – Cod. icon. 308: Bertschi, Nikolaus: Wappenbuch besonders deutscher Geschlechter (Augsburg 1515–1650); – Cod. icon. 308 u: Ortenburger Wappenbuch (Bayern, 1466–1473); – Cod. icon. 333: Großes Wappenbuch, enthaltend die Wappen deutscher Kaiser, europäischer Könige, Fürsten, Päpste und Kardinäle, Bischöfe und Äbte, italienischer Geschlechter etc (München, 16.–17. Jh.); – Cod. icon. 391: Sammelband mehrerer Wappenbücher (Süddeutschland (Augsburg ?), um 1530); – Cod. icon. 392 d: Wappenbuch (Süddeutschland, 1. Hälfte 16. Jh.); etc.

[92] *von Liebenau Th.* Conrad's von Mure Clipearius Teutonicarum // Anzaiger für Schweizerische Geschichte. – Soloturn, 1880. – 11. Jhr. – No. 1. – S. 229–234; *Ganz P.* Geschichte der Heraldischen Kunst in der Schweiz im XII. und XIII. Jahrhundert. – Frauenfeld, 1899. – S. 174–185.

[93] Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des 14. Jahrhunderts. – Zürich, 1860; Le rôle d'armes de Zurich / Ed. *M. Popoff*. – Paris, 1986.

[94] Портреты, гербы и печати большой Государственной книги 1672 г. – Санкт-Петербург, 1903; Царский Титулярник. В 2-х книгах. – Кн. 1: Титулярник 1672 г. – Москва, 2007.

[95] *SolisV.* Wappenbuchlein. – Nürnberg, 1555. Перевидання: *Solis V.* Wappenbüchlein / 3. Aufl. – München: Hirth, 1886. Новіше факсимільне видання: *Solis V.* Wappenbüchlein. Facsimile-reprint. – Neustadt a. d. Aisch, 1974.

[96] [*Ambrosius M.*] Arma Regni Poloniae. – Antverpiae, 1562; 2-е видання: б. м., б. д. (до 1573). Про цей гербовник: *Wdowiszewski Z.* Marek Ambroży z Nyssy i jego "Arma regni Poloniae" z 1562 r. // Miesięcznik Heraldyczny. – Warszawa, 1934. – R. VIII. – Nr. 11. – S. 166–170; – Nr. 12. – S. 177–186.

[97] *Paprocki B.* Panosza. – Kraków, 1575; *Ejusd.* Gniazdo cnoty. – Kraków, 1578; *Ejusd.* Herby rycerstwa polskiego na pięcioro xięg rozdzielone. – Kraków, 1584. Остання праця перевидана як: *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego / Wyd. *K. J. Turowski*. – Kraków, 1858.

джерелознавчої вартості (для прикладу можна навести хоча б видання С. Ґерманського[98] чи Я. А. Ґорчина[99]). Значно цікавішими є пізніші гербовники XVIII ст., які фіксують зміни в земельній геральдиці. Серед них особливо важливою є праця К. Несецького[100], південнослов'янські та угорські видання[101].

Однією з функцій територіальних символів було їхнє застосування на печатках і прапорах, з огляду на це до нашого дослідження залучено сфрагістичні і вексилологічні пам'ятки. Оскільки такі печатки є доволі масовими і вже добре дослідженими джерелами, тому окрім виявлених у бібліотечних і архівних збірках матеріалів також використано низку різних опублікованих каталогів печаток[102].

У стародруках XVI–XVIII ст. на титульних сторінках, фронтиспісах і вкладках часто використовувалися різні декоративні рамки, віньєтки, алегоричні чи ще якісь сюжетні зображення з територіальними гербами[103]. Ці гравюри іноді дозволяють співставити іконографію окремих гербів із даними, отриманими з інших джерел.

Деяким земельним гербам у цей період присвячувалися похвальні поетичні твори[104]. Такі панегірики дозволяють зрозуміти те, як сучасники сприймали ці символи, як вони намагалися інтерпретувати їхній зміст.

Герби та прапори іноді фігурували на портоланах і географічних картах[105]. Але ці матеріали не завжди достовірні, оскільки автори таких карт черпали інформацію з випадкових джерел, а самі символи переважно відігравали чисто декоративну роль.

---

[98] *Giermański S.* Summariusz kleynotow, abo herbow państwa y rycerstwa Korony Polskiey y W. X. Litewskiego z roznych authorow: a mianowicie z Bielskiego, z Paprockiego y scriptow S. S. Jagodyńskiego zebrany, a dla snadnieyszego nalezienia czytelnikowi wedle obiecadła sporządzony y wydany. – Kraków, 1621.

[99] *Gorczyn J. A.* Kleynoty abo herby państwa y rycerstwa powiatow y miast głownych Korony Polskiey y W. X. L. według obiecadła dla pamięci łacnieyszey położone – Kraków, 1630; *Ejusd.* Herby Królestwa polskiego. – Kraków, 1653.

[100] *Niesiecki K.* Korona Polska. – Lwów: Collegium Lwowskie S. J., 1728–1743. – 4 t.

[101] *Ritter Vitezović P.* Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio. – Vindobonae, 1701; *Жефаровичъ Х.* Стемматографїа. – Вѣнна, 1741; [*Koller J.*] Cerographia Hungariae, seu Notitia de insignibus, et sigillis regni Mariano-apostolici, compendio data. – Tyrnaviae, 1734; *Palma F. C.* Heraldicae Regni Hungariae Specimen. – Vindobonae, 1766.

[102] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. – Berlin, 1854; *Żebrawski T.* O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. 2 zesz. – Kraków, 1865–1871; *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – Kraków, 1910–1920; *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т. CXXIII–CXXIV. – С. 1–16; *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. CCXXII. – С. 270–291; Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог / Упоряд. *І. Ситий*. – Львів, Чернігів, 1995; *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Х., 2003; Pieczęcie królów i królowych Polski. Tabularium Actorum Antiquorum Varsoviense Maximum, Divisio Prima – "InSimul". – Warszawa, 2010; та ін.

[103] [*Decjusz J. L.*] De Sigismundi Regis Temporibus Liber III. – Cracoviae, 1521; *Rej M.* Świętych słów a spraw Pańskich ... kronia albo postylla. – Kraków, 1557; *Hosius S.* [*Hozjusz S.*] Confessio Catholicae fidei Christiana, vel potius, Explicatio quaedam confessionis, in synodo Petricoviensi à patribus provinciarum Gnesnensis, & Leopoliensis in regno Poloniae factae. – Viennae, 1560; *Herbortus I.* Statuta Regni Poloniae. – Cracoviae, 1563; *Januszowski J.* Statuty, Prawa y Constitucie Koronne Lacińskie i Polskie. – Kraków, 1600; Constitucii Seymu Walnego Koronnego Warszawskiego Roku Pańskiego 1619. – Wilno, 1619; *Francquart J., Puteanus E.* Pompa fvnebris optimi potentissimiq[ue] principis Alberti pii, Archiducis Austriae, ducis Burg[undiae], Bra[bantiae] etc. – Brvxelliae, 1623; *Ładowski M. M.* Inwentarz Konstytucyi Koronnych i W. X. Litewskiego. – Lipsk, 1733; та ін.

[104] *Сакович К.* Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного. – К., 1622; Бібліотека міста Вестерос. – Codex AD 10; Українська поезія: Середина XVII ст. / Упор. *В. І. Крекотень, М. М. Сулима*. – К., 1992.

[105] Французька національна бібліотека в Парижі. Відділ карт і планів. – Ge B 696 Rés.; Esp. 30; Латвійська національна бібліотека в Ризі. – R. Mužika kolekcijas. – R KtW–2/52, KtW–2/48; ЦДІА, Львів. – Ф. 742. – Оп. 1. – Спр. 110; *Вавричин М., Дашкевич Я., Криштalович У.* Україна на стародавніх картах: кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2006; *Вони ж.* Україна на стародавніх картах: середина XVII – друга половина XVIII ст. – К., 2009.

Велике значення відіграють офіційні документи, грамоти, декрети, рішення, укази, постанови, якими ухвалювалися різні символи чи регулювалося їхнє застосування. Тому використано збірники чи окремі видання та публікації законодавчих, підзаконних і відомчих актів Російської імперії[106], Австрійської монархії[107], Польщі[108], Української Народної Республіки[109], Радянської України[110], Української Держави[111], Західно-Української Народної Республіки[112], Чехословаччини[113], Румунії[114], Карпатської України[115], сучасної України[116]. Для теперішніх адміністративних областей і районів залучено великий масив офіційних рішень з власного архіву автора, які були отримані від місцевих рад, а також доповнено газетними публікаціями та окремими виданнями[117].

Для підготовки монографії використано також багато публікованих джерел, які стосуються окремих періодів історії України чи конкретних регіонів[118]. Для уточнення

---

[106] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Собр. 1. – Т. I–XLIV; – Санкт-Петербург, 1830–1880. – Собр. 2. – Т. I–LIII; – Санкт-Петербург, 1888–1914. – Собр. 3. – Т. VI–XXXI; Манифест о полном гербе Всероссийской Империи (1800). – Санкт-Петербург, 1993.

[107] Edicta et mandata universalia regnis Galiciae & Lodomeiae a die 11. septembr. 1772. initiae possessionis promulgata / Rozkazy i ustawy powszechne krolestwom Galicyi i Lodomeryi od dnia 11. września 1772. obicia possessyi ogłoszone. – Leopoli, 1772; Verordungsblatt für die k. k. Landwehr. – 1917.

[108] Volumina Legum. – Petersburg. – T. I (1859), II (1859), III (1859), V (1860); DURP. – Warszawa. – 1919–1933.

[109] Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918; Устрій Української Держави. Проекти Конституції УНР. – Львів, 1920; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т – К., 1996–1997; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. – К., 2006. – Т. 1.

[110] Вестник Украинской Народной Республики. – Харків, 1918; Вісті ВУЦВК. – Х., 1929; Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Х., 1919–1937; ВВР УРСР. – К., 1949–1991.

[111] Морський прапор // Відродження (Київ). – 1918. – Ч. 89 (18 (5) липня). – С. 3.

[112] Розпорядки і обіжники Державного Секретаріяту освіти і віросповідань. – Станіслав, 1919; Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Івано-Франківськ, 2003. – Т. 2.

[113] Sbírka zákonů a nařízení státu československého. – Ročník 1920.

[114] Monitorul Oficial. – Bucureşti. – 1925–1939.

[115] Основні закони Карпато-Української республіки // Наступ (Прага). – 1940. – 16 березня (№ 11). – С. 5; Вісник Народної ради Закарпатської України. – Ужгород, 1945.

[116] ВВР України. – К., 1991–2004; Голос України. – К., 1992–1997; Урядовий кур'єр. – К., 1996–2003; Закони і постанови України. – К., 1996; Офіційний вісник України. – К., 2000; та ін..

[117] Символіка Броварщини. – Бровари, 2001; Символіка Куп'янщини. – Куп'янськ, 2003; Символіка Дрогобиччини. – Дрогобич, 2005; Символіка територіальних громад Житомирської області. – Житомир, 2008; Україна: герби та прапори / Упоряд. *В. Г. Кисляк, О. А. Нескромний*. – К., 2010.

[118] Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1878. – Т. X; Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8, т. 5; – К., 1908. – Ч. 3, т. 6; Zbiór pamiętników historycznych o dawnéy Polszcze / Wyd. przez *J. U. Niemcewicza*. – Warszawa, 1822. – T. I, III; Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski / Wyd. *A. Grabowski*. – Kraków, 1845. – T. I; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów, 1870. – T. II; Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego. – Warszawa, 1881; Źródła dziejowe. – Warszawa, 1881. – T. IX; Magyar országgyűlési emlékek (= Monumenta comitialia regni Hungariae). – Budapest, 1876. – III k.; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1954. – Т. III; *Орлик П.* Вивід прав України / Подав *І. Борщак* // Стара Україна. – Львів, 1925. – Ч. I–II. – С. 1–10; Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції. – Львів, 2002; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – [Відень], 1921. – Т. III; Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Підг. *Д. Ф. Розовик* // УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 115–121; Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003; Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 / Сост. *В. В. Крестьянников*. – Симферополь, 2005; Протоколы заседаний Кубанского краевого правительства 1917–1920. – Краснодар, 2008. – Т. 2; Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. *С. Д. Осачука*. – Чернівці, 2005; Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / Упор. *О. Дзюбан*. – Львів, К., 2001; *Іщенко Я. О.* Нереалізовані геральдичні проекти 1960-х рр. // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 78–92; та ін.

деяких питань розглядалася й мемуарна література[119] та епістолярія[120], хоча тут бралася до уваги достовірність джерела, час написання споминів або листування і чи був автор безпосереднім учасником описаних подій або чи мав доступ до цитованих документів.

Дещо проблемним було залучення кіно- та фотодокументів, особливо при розгляді питання про порядок кольорів на українському прапорі в період 1917–1920 рр. Оскільки в чорно-білому зображенні залежно від насиченості синя чи блакитна барва може виглядати світлішою від жовтої, тому такі джерела необхідно співставляти з поліхромними пам'ятками – поштівками, плакатами, відзнаками, прапорами тощо – та проводити на цій підставі порівняльний аналіз.

З огляду на використання земельних гербів адміністративно-територіальними утвореннями необхідно було враховувати різні статистичні, географічні і топографічні описи та збірники[121]. Функціональне застосування символів у різних сферах спонукало залучити до дослідження також пам'ятки з таких галузей, як нумізматика[122], боністика[123], філателія[124], філокартія[125], фалеристика[126], уніформологія[127] тощо. Окремі матеріли (особливо – новіші законодавчі та підзаконні юридичні акти) використано з інтернет-ресурсів.

[119] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Львів, 1923. – Ч. 1; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Без м. в., 1950. – Ч. І; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960; *Затонський В.* Із спогадів про українську революцію // Архіви України. – 1991. – № 1. – С. 57–68; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995; *Шрамченко С.* Піднесення Українського прапору в Чорноморській Флоті // За Державність. – Каліш, 1930. – Збірник 2. – С. 120–124; *Він же.* День свята Української Державної фльоти // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 13–15; *Кубійович В.* Дивізія "Галичина" (До історії її постання) // Вісті комбатанта. – 1963. – № 3. – С. 9–14; та ін.

[120] Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49 / Вид. *К. Студинський*. – Львів, 1909.

[121] *Чеботарев Х.* Географическое методическое описание Российской империи. – Москва, 1776; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931; Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К., 1989; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997; Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783–1998 гг. / Справочник. – Симферополь, 1999; Українська РСР – 1980 рік: Короткий статистичний довідник. – К., 1981; та ін..

[122] *Plage K.* Monety bite dla prowincyi polskich przez Austyę i Prusy oraz monety Wolnego miasta Gdańska, Księstwa Warszawskiego i w oblężeniu Zamościa. – Kraków, 1906; *Крижанівський А.* Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. – Львів, 2007

[123] Національні паперові гроші України, 1918–1920. – Донецьк, 1992.

[124] Каталог українських недержавних марок / Укл. *М. Хом'як.* – Шарлеруа: Б. в., 1987.

[125] Україна в старій листівці. Альбом-каталог / Укл. *М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк.* – К., 2000.

[126] *Пахолко С., Мартин О.* Відзнаки Українського Народного Союзу 1914–1917 рр. // Знак. – 2004. – Ч. 32 (травень). – С. 10.

[127] *Бузало В.* Кокарда армії УНР зразка січня 1919 р. // Знак. – 1993. – Ч. 4 (листопад). – С. 4.

Розділ ІІ.

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГЕРАЛЬДИКИ В XIII–XVIII ст.

2.1. *Передумови появи української територіальної геральдики. Геральдичні традиції в Північному Причорномор'ї з другої половини XIII – до кінця XV ст.*

Упродовж віків людську діяльність повсякчас супроводили різноманітні символи, які відображали основні мотиви різних видів життєдіяльності (полювання, скотарство, землеробство тощо), означали владу, уособлювали тотеми чи інші об'єкти вірувань і поклонінь тощо. Вони з'являлися в усіх народів на стадії родового патріархального устрою також для позначення власності, що належить родові, а з виникненням приватної власності – окремим родинам[1]. Здавна різні народи використовували під час воєнних змагань певні символи, що мали вказувати місце збору воїнів. Найчастіше це був шматок тканини, прикріплений до списа, що згодом утрадиційнився як стяг чи прапор. На князівських стягах давніх слов'ян зображували поганських богів, тотемні знаки, а після прийняття християнства – Ісуса Христа, різних святих, хрест[2]. Певного поширення набули й екзогенні етнічні символи, які проте не отримали свого втілення в геральдичних знаках[3].

Поняття "герб" як лаконічний графічний малюнок, що має певне символічне значення та скомпонований за встановленими правилами, виникло в Західній Європі в XI–XII ст. за часів хрестових походів. Хоча про причини появи таких знаків ще й досі ведуться дискусії та існують різні думки, однак тоді постала й геральдика – мистецтво герботворення і водночас наука, що регулює основні принципи складання і вживання гербів. Поступово сформувалося кілька різновидів гербів: земельні (окремих земель або ж адміністративних територій, а згодом – і цілих державних утворень), міські, організаційні (цехові, братські тощо), особові чи родові (фамільні).

Очевидно, що на сучасних українських землях і раніше функціонували різні знакові системи й у античні часи[4], й особливо – в період Київської Русі[5]. Зрештою, на формування

---

[1] *Міллер М.* Геральдика // Енциклопедія українознавства. – Нью-Йорк, Париж, 1955. – Т. І. – С. 367.

[2] *Рабинович М. Г.* Древнерусские знамена (X–XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии. – Москва, 1972. – С. 176–180.

[3] Детальніше про це див.: *Дашкевич Я.* Етнічна символіка в україно-руській літературі XIII–XIV ст. // Знак. – 2009. – Ч. 49 (грудень). – С. 5–6; Стара българска литература. – София, 1981. – Т. 1: Апокрифи / Под. ред. *Д. Петканова* (http://www.promacedonia.org/bg_ap/dp_53.html).

[4] Див. хоча б: *Соломоник Э. И.* Сарматские знаки Северного Причерноморья. – К., 1959; *Драчук В. С.* Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). – К., 1975; *Він же.* Таємниці геральдики. – К., 1974; *Нерубенко В.* Історія символів Керчі // Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 10–11; та ін.

[5] *Рыбаков Б. А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология. – 1940. – Т. VI. – С. 227–257.

традиційних українських символів значний вплив мали не лише місцеві, але й приносні знаки – передовсім емблематика народів степу, варягів, візантійської культури. Окремою темою є знаки Рюриковичів – двозуби та тризуби, які виконували функцію княжих символів. Хоча ця проблема й має вже значну літературу[6], проте ще не можна однозначно сказати, що всі питання про походження, семантику та призначення таких символів вже остаточно вияснені. Вони залишаються за межами нашого розгляду, оскільки знаки Рюриковичів ще не були класичними гербами, ні родовими, ні земельними.

А про появу на українських землях перших гербів саме як постійних знаків можемо говорити лише з XIII ст.

Утвердженню геральдичних традицій у Північному Причорномор'ї сприяла поява тут кримських факторій Генуї з другої половини XIII ст. й до їх занепаду в кінці XV ст. Перші згадки про генуезький консулат у Каффі маємо під 1281 р. Уже в другій половині XIV ст. генуезці приєднують Чембало та Солдайю.

І в Генуї, й у її факторіях зберігалася практика встановлення закладних, будівельних і надгробних рельєфних плит із вирізьбленими гербами. Для Каффи, головного генуезького форпосту в Криму, найбільш повна комбінація складалася з п'яти гербів, серед яких обов'язково був герб Генуї (у срібному полі червоний хрест Св. Георгія) та поданий у щиті символ золотоординських ханів тамга – тамга Джучидів[7]. Фактично, генуезький хрест став символом "Каффи та всієї Газарії". Варто зазначити, що геральдизована ханська тамга різьбилася на плитах Каффи з 1340-х до 1390-х рр. як свідчення володарських претензій хана на міську територію.

На початку XV ст. могутня колись Золота Орда розпадається й у Криму формується окреме державне утворення – Кримське ханство. Перший кримський хан Хаджі-Ґірей, який вважав себе нащадком старшого сина Чингізхана Джучі, використовував тарак-тамгу – тризубоподібну емблему, яка зрештою стала династичним знаком[8].

У Криму існувало ще невеличке князівство Феодоро, столицею якого було однойменне місто, розташоване на плато гори Мангуп. Перші згадки про мангупських князів припадають на 1360-і рр., а походили вони з вірменського роду Гаврасів, які були родичами візантійської імператорської династії Комнінів. Укріплення Феодоро були оздоблені кам'яними плитами з вирізьбленим двоголовим орлом[9]. Сьогодні складно однозначно встановити функцію емблеми з орлом: чи це був герб князівства Феодоро, чи він підкреслював династичні шлюби місцевих князів з Палеологами та Комнінами, чи означав перебування під протекцією Трапезундської імперії. Разом із орлом зображалися й монограми князів і генуезький хрест у щиті, який дослідники схильні вважати не

---

[6] Див. хоча б: *Болсуновский К.* Родовой знак Рюриковичей, Великих Князей Киевских, геральдическое исследование, призначенное к чтению на XIV Археологическом Съезде в г. Чернигове. – К., 1908; *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. – Ужгород, 1934 (перевидання: К., 1990; К., 1991); *Міллер М.* Матеріали до питання про тризуб // Рід та знамено (Мюнхен). – 1947. – Зш. I–IV; *Січинський В.* Український тризуб і прапор. – Вінніпег: Тризуб, 1953 (перевидання: Львів: Місіонер, 1995); *Рапов О. М.* Знаки Рюриковичей и символ сокола // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 62–69; *Иоанисян О. М.* Родовые знаки древнерусских князей X–XIII вв. (Литература и источники) // Геральдика: Материалы и исследования. – Ленинград, 1983. – 109–112; *Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // НГК–3. – Львів, 1993. – С. 32–33; *Бєлов О., Шаповалов Г.* Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. – Запоріжжя, 2008; та ін.

[7] *Яровая Е. А.* Геральдика генеуэзского нобилитета по каменным плитам из Кафы, Солдайи и Чембало (XIV – I треть XVI в.). Автреферат дисс. канд. ист. наук. – Москва, 2004. – С. 19.

[8] *Ебубекіров С.* Тарак-тамга – родовий знак кримських ханів // Знак. – 2000. – Ч. 22 (вересень). – С. 13; *Лебединський Я.* Тамги, або степова "геральдика" // Там само. – С. 14–15.

[9] *Канталинская Ж. В.* Некотрые аспекты экономической истории Крыма: хозяйственная деятельность греческого населения полуострова (с VI в. до н. э. – XV в. н. э.) // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 50, Т. 2. – С. 80.

символом залежності від Генуї, а знаком претензії на зайняте генуезцями узбережжя[10]. Так чи інакше, хоча ці символи й зберігали традицію греко-візантійської емблематики, але мабуть під генуезькими впливами стали поступово набувати геральдичних форм.

Падіння 1453 р. Константинополя та блокада османами Босфору призвели до ізоляції генуезьких факторій у Північному Причорномор'ї. Того ж року факторії було передано головному кредитору комуни – Банку Св. Георгія, тому з цього часу офіційним символом факторій стає не генуезький хрест, а зображення Св. Георгія – емблеми банку[11]. Але вже 1475 р. всі генуезькі факторії в Криму та князівство Феодоро були захоплені турками-османами.

* * *

Фактично, принесена в Північне Причорномор'я генуезька геральдична традиція й візантійська емблематична практика були втрачені з падінням генуезьких колоній у Криму та князівства Феодоро. З огляду на культурно-релігійні особливості Кримського ханства ці знакові системи припинили своє функціонування.

2.2. *Становлення символів Руського королівства в другій половині XIII – першій половині XIV ст.*

Поява та становлення символів у Руському королівстві (Галицько-Волинській державі) ще залишаються не до кінця з'ясованими. Причиною цього є досить слабка джерельна база як наслідок свідомого й несвідомого нищення тогочасних пам'яток. Особливий інтерес викликає те, які знаки використовувалися королем Данилом. Виявлені в XIX ст. два типи печаток на княжих грамотах, що можна вважати радше щасливою випадковістю, дають змогу стверджувати існування постійної геральдичної традиції в Руському королівстві вже на початку XIV ст. З цього ж часу відомі не лише земельні, але й перші міські герби[12]. Безумовно, що й раніше різні символи використовувалися як на західноукраїнських, так і на сусідніх землях. Але, на жаль, ми не володіємо достатньо точними даними про зміст цих знаків, котрі дуже часто функціонували тільки протягом короткого періоду, а потім їх замінював новий символ. Тобто, вони ще не мали притаманної гербам постійності. Як приклад можна навести хоча б печатки XIII ст. князів з польських земель, на яких вживалося зображення або орла, або лева[13].

Хроніки та літописи досить часто подають відомості про використання різних прапорів[14]. Скажімо, Я. Длуґош описує під 1209 р. епізод, коли русини у бою біля Галича захопили польську хоругву, підняли її вгору, а поляків, що збіглися до неї, знищили[15].

---

[10] Див. про це: *Фадеева М. Т., Шапошникова А. К.* Княжество Феодоро и его князья. – Симферополь, 2005. – С. 55–72.

[11] *Яровая Е. А.* Геральдика генеуэзского нобилитета… – С. 17.

[12] *Гречило А.* К вопросу о возникновении гербов украинских городов в XIV–XVII вв. // Гербовед. – 1997. – № 3 (15). – С. 146–147; *Він же.* До питання про генезу герба міста Володимира-Волинського // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край (матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 року). – Луцьк, 1998. – С. 100–101.

[13] Див. хоча б: *Żebrawski T.* O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. – Kraków, 1865 – Zesz. I. – Nr. 16–18.

[14] Про це згадується: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – С. 253–254.

[15] "Locant deinde Rutheni et in altum erigunt Polonicum signum, ad quod dum residuitas Polonorum, qui vel ex caede diffugerant, vel ex persecutione Wlodimiri redierant, credentes illic sous consistere, confluxissent, omnes passim trucidantur" ("Тоді русини встановлюють і підносять високо польський стяг. Коли збіглася до нього решта поляків, які або уникли різанини, або поверталися з погоні за Володимиром, і думали, що тут свої, то всіх їх винищили" (*Długosz J.* Opera omnia. – Cracoviae, 1873. – T. XI. – P. 186. У польському перекладі: *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Warszawa, 1973. – Kś. 5–6. – S. 259)).

Галицько-Волинський літопис повідомляє про облогу 1229 р. Данилом і Васильком Романовичами разом із Конрадом Мазовецьким міста Каліша, коли міщани дорікали Конраду: "Якщо руська хоругва стане на заборолах, то кому честь учиниш? Чи не обом Романовичам?"[16] Після придушення смути в Галичі 1238 р. Данило на знак перемоги поставив на Німецьких воротах свою хоругву[17]. Проте жодних відомостей про вигляд цих прапорів до нас не дійшло.

У творі XVII ст. Бартоломея Зиморовича є досить непевна вістка про нібито перенесення тіла Данила Романовича у 1282 р. князем Левом із Галича до Львова. Хоча саме повідомлення досить сумнівне (за літописними згадками король Данило був похований 1264 р. у Холмі в церкві Різдва Пресвятої Богородиці[18], а не у Галичі, й ніяких відомостей про його пізніше перезахоронення у Львові немає), однак на увагу заслуговує досить детальний опис траурної процесії, під час якої перед катафалком несли прапори, різні військові трофеї та дві корони – королівську і князівську[19]. Праця Зиморовича написана на основі давніших хронік і, попри можливі неточності, перекручення, помилки в датуванні чи й домисли автора, цікава для нас фактом використання прапорів у ритуальних заходах у Львівській Русі. Аналогічні повідомлення маємо з пізніших часів у Польщі. Так, скажімо, Янко з Чарнкова, описуючи пам'ятні ритуали після смерті 1370 р. Казимира III, повідомляє, що під час процесії несли 12 прапорів із гербами окремих князівств (у тому числі, мабуть, і з гербом Русі. – *А. Г.*), котрі потім склали біля вівтаря та, "за звичаєм", переламали їм древка[20].

Польська, чеська й угорська геральдика володіє значно багатшим джерельним матеріалом (перш за все – сфрагістичним), на підставі чого устійнення перших земельних знаків у цих країнах можна датувати серединою – другою половиною XIII ст. На цей же період мали б припадати аналогічні процеси й на українських землях, які були тісно пов'язані політично, економічно та культурно зі сусідніми західними державними утвореннями. Це дає підстави припускати, що вживані на цей час в Галицько-Волинській державі знаки збереглися й у пізніший період і відігравали роль територіальних символів окремих адміністративних земель. На користь такого твердження говорить і глибший аналіз вже відомих та нововиявлених матеріалів.

Тому предметом нашого розгляду є символи, окремі згадки чи припущення про можливе функціонування котрих як геральдичних територіальних знаків у період Галицько-Волинської держави ми маємо: лев, галка, двоголовий орел і хрест. Окремо розглянемо спопуляризований свого часу археологічними знахідками символ грифона[21], котрий хоч і відомий від XV ст. як герб Белзької землі, однак у Давньому Галичі застосовувався на керамічних плитках разом із низкою різноманітних символів зовсім в іншому значенні, а також інших гіпотетичних земельних символів. Основними питаннями є час появи, можливе походження та первісна функція геральдичних територіальних знаків, а також їх колористичне вирішення.

Лев

Двом печаткам, що були прикладені до грамоти князів Андрія і Лева II за 1316 р., а інша ще й до документів Юрія II за 1325–1335 рр., присвячено досить багато різних

[16] Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С. 505.
[17] Там само. – С. 518.
[18] Там само. – С. 570.
[19] *Zimorowicz J.* B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się. – Lwów, 1899. – S. 54.
[20] Kronika Janka z Czarnkowa. – Lwów, 1907. – S. 17, 19.
[21] *Пастернак Я.* Старий Галич: Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 206; *Ткачук Т. М., Тимус К. Л.* Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма: Каталог. – Галич, 1997. – С. 15. – № 17.

публікацій та досліджень[22]. Як відомо, на першій печатці на одній стороні зображений лев, на зворотній стоїть воїн у лицарському обладунку; на другій – на лицевій стороні фігурує володар на троні та латиномовна легенда "+ S • DOMINI • GEORGI • REGIS • RUSIE" ("Печатка пана Юрія короля Русі"), на зворотній – вершник на коні з прапорцем та щитом у руках, на щиті зображений лев, що спинається на задні лапи, по колу йде напис: "+ S • DOMINI • GEORGI • DUCIS • LADIMIRIE" ("Печатка пана Юрія князя Володимирії"). На переконання Богдана Барвінського, перша печатка належала ще князеві Льву Даниловичу (1269–1301), а друга – його синові Юрію Львовичу (1301–1308), котрий уживав титул "король Русі"[23]. Приймаючи це твердження, вже можемо датувати появу знака з левом не пізніше 1301 р. Видається більш правдоподібним, що стабілізація постійного територіального знаку мала би пов'язуватися ще з фактом коронації Данила Романовича в Дорогочині 1253 р. та прийняттям ним королівських атрибутів[24]. Хоча виявити королівську печатку чи інші свідчення про тогочасні знаки досі не вдалося, проте, як політична сторона цього факту, так і пізніша апеляція Данилових нащадків до королівської традиції, повинні були сприяти утвердженню єдиного знака Галицько-Волинської держави.

У деяких публікаціях зображення вершника з печатки трактується як знак Володимирського князівства[25]. Але така інтерпретація зовсім безпідставна, оскільки печатка короля Юрія виконана відповідно до тогочасної практики європейських володарських маєстатових печаток, на одній стороні яких був зображений король або князь на троні, на звороті – володар або воїн на коні (іноді – у турнірному обладунку), а династичний чи територіальний герб фігурував на щиті лицаря (іноді – ще й на попоні коня)[26].

Цілком імовірно, що символ лева вживався ще раніше, наприклад – Романом Мстиславовичем, котрий 1199 р. об'єднав Галицьке і Волинське князівства. Розвиток цієї знакової традиції Данилом Романовичем міг втілитися й у імені одного з його синів, а також і в назві міста Львова. Очевидно, що все це тільки припущення, для підтвердження яких ще бракує доказів, однак, скажімо, походження топоніма Львів від імені Лева Даниловича на підставі значно пізніших переказів також не виглядає достатньо аргументованим.

Появу лева в геральдиці Галицько-Волинської держави звично пов'язують із західноєвропейськими впливами. Зрештою, лев був дійсно одним з найпопулярніших

---

[22] Див.: *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1900 [1897–1899]. – T. 6. – S. 293–294, 306; *Lewicki A.* Ruthenische Teilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387 // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. – Wien, 1898. – S. 173; *Лаппо-Данилевский А.* Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II Тройденович, князь Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 211–310; *Дашкевич Я.* Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.) // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 6–8; та ін.

[23] *Barwiński B.* Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – 1909. – N 6. – S. 99–104; N 7. – S. 127–130. Новіше перевидання цієї публікації: *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV століть // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. CCXXXI. – С. 251–257.

[24] *Гречило А.* Земельна геральдика // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 42; *Grechylo A.* Eagle and Lion in the heraldry of the Galician-Volhynian State (13th–14th centuries) // L'aigle et le lion dans le blason médiéval et moderne: Actes du IXe colloque international d'héraldique, Cracovie, 4–8 septembre 1995. – Warszawa, 1997. – P. 125.

[25] Наприклад: *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 154.

[26] *Pastoreau M.* Heraldry: Its origin and meaning. – London, 1997. – P. 20; *Oswald G.* Lexikon der Heraldik. – Leipzig, 1984. – S. 330; *Ströhl H. G.* Heraldischer Atlas. – Stuttgart, 1899. – Taf. LXII; etc.

геральдичних символів, у тому числі й на сусідніх Галичині землях[27]. Проте не слід відкидати й можливих давньоруських традицій. Так, І. Крип'якевич звертав увагу, що літописці часто порівнювали з левом Романа Мстиславовича[28]. Символ лева з хрестом пізніше також використовувався у Володимирі-Суздальському і його вважали емблемою князя Андрія Боголюбського[29].

Щодо функції цього герба, то в літературі досить поширеною є думка, що це династичний знак – так званий "лев Романовичів"[30]. У цьому випадку проводяться аналогії з династичними знаками центральноєвропейських володарів, котрі поступово набували функції територіального символу підвладних земель. Але, по-перше, немає належних доказів про застосування такої практики на українських землях у XIII ст., а по-друге, Романовичі мали використовувати традиційні знаки Рюриковичів – Галицько-Волинський літопис постійно наголошує на генеалогічних коренях галицьких князів і зв'язку з Володимиром Великим. На підтвердження цього говорить і знайдений на Золотому Току у Галичі бронзовий тризуб, що, правдоподібно, кріпився до ременя[31]. Зрештою, Я. Дашкевич провів аналіз канцелярських описів XV–XVII ст. вислих печаток, прикріплених до автентичних або фальсифікованих грамот князя Льва Даниловича, та прийшов до висновку, що на них мав фігурувати родовий знак Рюриковичів – Тризуб або його видозміна ("Зуб", як зазначено у вказаних описах), а появу лева як герба галицьких князів датував не раніше початку XIV ст.[32] Хоча ймовірним є й паралельне функціонування двох знаків: "Зуба" – як княжого родового, та "Лева" – як територіального герба. Принаймні, використання зображення лева князем Юрієм II Тройденовичем, а пізніше литовським князем Любартом і опольським князем Владиславом, поява його на "Монетах Русі", карбованих у Львові в 1350–1410 рр., однозначно засвідчує, що на цей час "руський лев" вже відігравав функцію земельного, а не родового знака. Тому можна стверджувати, що лев був територіальним символом Галицько-Волинської держави (не пізніше першої чверті XIV ст.) і зберігся в пізніших гербах Львівської землі, Руського воєводства, а також як елемент львівського міського герба.

Щоправда, в галицько-волинському варіанті лев отримав цілком самостійне оформлення – він спинався на скелю, що, ймовірно, повинно було відображати географічні особливості держави, розташованої біля Карпатських гір. Ярослав Дашкевич звернув увагу на неправильну інтерпретацію в літературі лева з першої печатки як "крокуючого", хоча насправді він якраз спинався вертикально на скелю[33]. На другому типі печатки некоронований лев, наскільки це можливо простежити за репродукціями, також спинається на задні лапи, але скеля відсутня. Цей символ вписаний у щит і вже

[27] Див. хоча б: *Louda J.* The double-queued lion of Bohemia as symbol of sovereignty // L'aigle et le lion dans le blason médiéval et moderne. – P. 99–110; *de Vajaj S.* L'aigle et le lion en héraldique hongroise // Ibid. – P. 111–122; etc.

[28] *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – С. 112.

[29] *Каменцева Е. И., Устюгов Н. В.* Русская геральдика и сфрагистика. – Москва, 1974. – С. 148.

[30] Іван Крип'якевич припускав, що лева міг прийняти Лев Данилович як княжий знак (*Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – С. 154), а також уважав, що "пізнішим галицьким князям за державний знак правив лев" (*Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 93). На думку С. Кучинського лев був знаком руських князів, а територіальним гербом став уже за часів Казимира III (*Kuczyński S. K.* Herby w społeczeństwie Polski średniowiecznej i nowożytnej // Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. – Wrocław, 1988. – Cz. II. – S. 165).

[31] *Пастернак Я.* Старий Галич. – С. 254.

[32] *Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // НГК–3. – Львів, 1993. – С. 32–33.

[33] *Дашкевич Я.* Геральдичне зображення Лева... – С. 6–8

однозначно має трактуватися як герб[34]. Корона на голові лева з'являється після розпаду держави і захоплення основної частини її земель польським королем Казимиром III, котрий вживав титул "король Польщі і Русі" – коронований лев фігурує у декорі кількох тогочасних архітектурних пам'яток[35]. Проте його наступники й надалі використовували некоронованого лева: таке зображення маємо на "Монетах Русі" з другої половини XIV ст. короля Людовіка Угорського, князя Владислава Опольського та короля Владислава Ягайла, на маєстатових володарських печатках, на саркофазі Владислава Ягайла, на прапорі Львівської землі під час Ґрюнвальдської битви та інших пам'ятках. Опис прапора з 1410 р. подає нам колористику символу: жовтий (золотий) лев спинається на скелю на синьому фоні[36]. Таке кольорове рішення підтверджується всіма пізнішими джерелами.

Потрібно зазначити, що в цей час паралельно функціонують два різновиди герба. У фламандському гербовнику так званому "Armorial Gymnich (Lyncenich)" з першої половини XV ст. поданий герб з підписом "lemborch": золотий некоронований лев, що спинається на скелю у синьому полі[37]. В іншому тогочасному гербовнику, відомому тепер як "Кодекс Бергсгаммар", є вже два герби: золотий некоронований лев у синьому полі з підписом "lanborch" та варіант, на якому лев спинається на срібну скелю з підписом "d'lant van lanborch" (другий варіант поданий також без жодного підпису разом із гербом Великого князівства Литовського)[38]. Очевидно, що ці перекручені написи означали Львів (Лемберг) і Львівську землю. Обидва варіанти гербів також зафіксовані (без підписів) у ще одному творі XV ст. "Гербовнику Золотого Руна"[39]. Точна функція кожного з гербів ще повністю не з'ясована. Із впевненістю можна тільки сказати, що це не є герби Львова, оскільки на міському знаку лев крокував у міській брамі. Правдоподібно, лев зі скелею мав би символізувати Львівську землю, а герб без скелі уособлював всю Галицько-Волинську Русь.

Галка

До двох грамот князя Юрія II з 1334 та 1335 рр. були підвішені також і печатки галицько-волинських бояр із зображенням птаха[40]. Персневі печатки з подібним сюжетом виявлено під час археологічних розкопок чи випадково знайдено в різних місцевостях сучасних Львівської, Тернопільської та Волинської областей[41]. Зображені на них птахи подані з повернутим боком корпусом та головою у профіль і з піднятими або зі складеними крильми. Подібна постава не відповідає практиці відтворення геральдичного

[34] У публікаціях польського дослідника С. К. Кучинського робляться спроби приписати королю Казимиру III "сильнішу геральдичну стилізацію, відповідно до найкращих гербових зразків епохи" цього знака (див.: *Kuczyński S. K.* Herby terytorialne na polskich monetach średniowiecznych // Nummus et historia: Pieniądz Europy średniowiecznej. – Warszawa, 1985. – S. 230; *Ejusd.* Polskie herby ziemskie: Geneza, treści, funkcje. – Warszawa, 1993. – S. 14). Але подібні твердження зовсім безпідставні, оскільки вже на печатках короля Юрія за 1325–1335 рр. герб має повністю завершений геральдичний вигляд і ніякого "поліпшення" не потребував і, зрештою, не отримав.

[35] *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie... – S. 14.

[36] *Długosz J.* Opera omnia. – Cracoviae, 1877. – T. XIII. – P. 39.

[37] *Heymowski A.* Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, recte Lyncenich // Studia Źródłoznawcze. – 1985. – Vol. XXIX. – S. 114.

[38] Державний архів Швеції у Стокгольмі (Riksarkivet). – Referenskod: SE/RA/720085/Z: Bergshammars vapenbok. – K. 57v, 146v; *Heymowski A.* Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar // Studia Źródłoznawcze. – 1967. – Vol. XII. – S. 84; *Raneke J.* Bergshammarvapenboken: en medeltidsheraldisk studie. – Lund, 1975. – Pt. 2. – S. 213, 298.

[39] *Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków średnich. – Kraków, 1899. – S. 367–371.

[40] Див.: *Лапшо-Данилевский А.* Печати последних галичско-владимирских князей и их советников. – С. 211–310.

[41] *Грушевський М.* Молотовське срібло: Археологічна замітка // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. XXV. – Кн. V. – С. 1–6; *Гаврилюк В.* Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // НГК–4. – Львів, 1994. – С. 24–25; *Терський С.* Два маловідомі перстені-печатки з XIV ст. // НГК–6. – Львів, 1997. – С. 89–91; та ін.

орла, тому птаха можна ідентифікувати як ворону, галку чи крука. Такі птахи мають певну традицію в емблематиці скандинавських і угро-фінських народів, тому їх використання у символах могло виникнути або під варязьким, або під угорським впливом. Хоча правдоподібнішим видається місцеве походження цього знака як асоціативного символу, що мав легко ототожнюватися з іменем міста Галича.

Присутність зображення птаха на печатках багатьох бояр, які становили суспільну еліту Галицько-Волинської держави, наводить на думку, що цей знак не міг виконувати функцію родового, оскільки навряд чи всі власники таких персневих печаток були представниками однієї родини. Більш імовірно, що галка була спершу місцевим родо-племінним знаком, під яким збройне лицарство виступало в походи, а пізніше використовувалася як володарем-феодалом, так і його васалами, набувши таким чином значення і лицарського, і територіального символу.

Перший кольоровий опис знака як герба Галицької землі дає польський хронікар Ян Длуґош, перераховуючи прапори всіх полків, що брали участь у Ґрюнвальдській битві 1410 р.: "чорна галка з короною на голові, у білому полі"[42]. В іншій своїй праці "Клейноди королівства польського" автор не тільки помістив опис герба – "чорна коронована галка з піднятими крилами у білому полі" – але й вказав на подібність назв міста і землі та пояснив слов'янське значення слова "галка" (праця писана латиною. – *А. Г.*)[43].

У двох фламандських гербовниках XIV ст. подано без підпису герби з чорною некоронованою галкою з розгорнутими крильми у золотому полі[44]. Але всі пізніші основні джерела відтворюють герб Галицької землі у срібному полі.

Двоголовий орел

Описуючи розбудову Данилом Романовичем холмських укріплень, літопис згадує про кам'яну вежу "за поприще від города", на котрій був вирізьблений орел[45]. На думку А. Петрушевича, яку підтримував й І. Крип'якевич, це зображення представляло двоголового орла, якого мав би використовувати Данило[46]. На цей час орел – спершу одноголовий, а пізніше двоголовий, – застосовувався у символіці Візантійської імперії, а десь між 1410–1433 рр. був оголошений імператором Сигізмундом І гербом Священної Римської імперії німецького народу (також замість одноголового орла)[47]. Хоча окремі джерела фіксують двоголового орла в Центральній Європі й раніше[48]. Після захоплення турками Константинополя 1453 р. цей символ переймає великий московський князь Іван III.

---

[42] *Długosz J.* Opera omnia. – T. XIII. – P. 39.

[43] *Długosz J.* Insignia seu clenodia Regis et Regni Polonia. – Poznań, 1885. – S. 17.

[44] Bergshammars vapenbok. – K. 58; *Heymowski A.* Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, recte Lyncenich. – S. 115; *Ejusd.* Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar. – S. 81; *Raneke J.* Bergshammarvapenboken. – S. 214.

[45] Летопись по Ипатскому списку. – С. 559. Мова йде про оборонну вежу в Білавино, руїни якої збереглися досі.

[46] *Петрушевич А.* О городѣ Галичѣ за Луквой // Вѣстник Народного Дома. – 1887. – Ч. 52. – С. 467; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – С. 154.

[47] Див. про це: *Kittel E.* Siegeln. – Braunschweig, 1970. – S. 215; *Maclagan M.* The Byzantine Empire and Heraldry // Genealogia & Heraldica. Actas do 17-o Congresso Internacional das Ciencias Genealógica e Heráldica: Heráldica. – Lisboa, 1986. – P. 345–347; *Leonhard W.* Das Grosse Buch der Wappenkunst. – München, 1978. – S. 193–195; *Oswald G.* Lexikon der Heraldik. – S.101; *Андрич Дж.* Історія герба Королівства Сербії (1882–1918) // Знак. – 1996. – Ч. 11 (березень). – С. 15.

[48] Наприклад, Хроніка Матвія Паризького (середина XIII ст.) подає герб імператора Фрідріха II як "у золотому щиті дво- або одноголовий орел" та малюнок з двоголовим орлом (див.: *Ströhl H. G.* Heraldischer Atlas. – Stuttgart, 1899. – Taf. XVIII, No. 1; *Schurdel H. D.* Flaggen & Wappen Deutschland. – Augsburg, 1995. – S. 51).

Двоголовий орел поширюється і на інші землі, що були під впливом Візантії й уважали себе до певної міри її правонаступниками[49].

Сильні політичні та культурні впливи Візантії на Київську Русь мусили позначитися й на символіці. Не випадково на ктиторській фресці Софії Київської зображення орлів у декоративних картушах прикрашають плащ Ярослава Мудрого[50]. Правдоподібно, що через Київ символ орла був принесений і на галицькі землі. Зрештою, місцеві князі постійно апелювали до київської традиції. Тоді цим можна досить легко пояснити і причини появи такого знака на західних рубежах Русі, і зміст, що вкладався у нього. Дослідник Р. О. Климкевич припускав, що двоголовий орел міг потрапити на ці землі ще за Романа Мстиславовича на початку XIII ст.[51], але ця версія не має під собою належної аргументації.

На прапорі Перемиської землі під час Ґрюнвальдської битви 1410 р. був зображений жовтий двоголовий орел під однією короною на синьому полотнищі[52]. Проте в "Клейнодах" Длугоша поле герба вказане червоним[53]. Серед учасників Констанцького собору 1413 р. у "Хроніці" Ульриха Ріхенталя згадується безіменний князь з Червоної Русі, гербом якого мав би бути перетятий щит, у верхньому срібному полі три червоні хрести, а в нижньому чорному – половина золотого двоголового орла[54]. Однак всі пізніші джерела також подають зображення золотого орла на синьому фоні. Тому однозначно можна стверджувати, що двоголовий орел на початку XV ст. вже був стабільним територіальним знаком на західноукраїнських землях.

Хрест

Хрест був одним із найпоширеніших геральдичних символів у Європі, а різні варіанти хрестів та інших релігійних знаків дуже часто застосовувалися на прапорах ще за часів Київської Русі, про що свідчать хоча б мініатюри з так званого Радзивіллівського літопису. В одній з копій каталонського манускрипту "Книга знань" вміщено кольоровий малюнок прапора "королівство Леон" (яке ідентифікується як Галицько-Волинська держава): зелене полотнище з червоним рівним хрестом (хоча за іншими манускриптами – хрест встановлений над півмісяцем, повернутим ріжками вгору)[55].

Після розпаду Галицько-Волинської держави Волинь відійшла до складу Великого князівства Литовського, в якому до 1452 р. зберігала статус окремого князівства. На печатці великого князя Вітовта з документів 1401–1410 рр. фігурує чотиридільний щит із основними територіальними гербами, серед яких і хрест[56]. На маєстатовій печатці цього ж князя з 1407–1430 рр. герби подані на чотирьох окремих щитах, які оточують постать володаря на троні[57]. На пізніших печатках литовських князів підпис під щитом із хрестом однозначно вказує, що це земельний герб Волині.

---

[49] Ще й досі двоголовий орел є на державних символах Росії, Албанії, Сербії, Чорногорії, активно використовується в емблематиці Греції та Туреччини.

[50] *Высоцкий С. А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К., 1989. – С. 63, 84.

[51] *Климкевич Р. О.* Двоголовий орел Галицько-володимирського Королівства // Музейні вісті. – Чікаго, 1959. – Ч. I–II. – С. 5–10.

[52] *Długosz J.* Opera omnia. – T. XIII. – P. 39.

[53] Див.: *Długosz J.* Insignia... – S. 16.

[54] *Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków średnich. – S. 392.

[55] *Pasch G.* Drapeaux du "Libro del Conoscimiento" // Vexillologia. – Paris, 1969. – T. II. – No 1/2. – P. 18; *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка–2000. – К., 2000. – Вип. 35–36. – С. 106. На цьому джерелі більш детально зупинимося далі.

[56] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. – Berlin, 1854. – Taf. 23; *Semkowicz W.* Sfragistyka Witolda. – Kraków, 1931. – S. 12; *Gumowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1930. – Rocz. VII. – Zesz. 3–4. – S. 720.

[57] *Vossberg F. A.* Siegel... – Taf. 22; *Semkowicz W.* Sfragistyka Witolda. – S. 19–20; *Gumowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich. – S. 720–721.

Срібний хрест у червоному полі та золотий хрест на синьому щиті вміщені серед польсько-литовських гербів у двох фламандських гербовниках першої половини XV ст., причому в одному з них герб з червоним полем підписаний як “nowengrote”, що мало, мабуть, означати Новогрудок або й Новгород-Сіверський[58]. Проте всі джерела XVI ст. і пізнішого періоду однозначно визначають срібний хрест у червоному полі як герб Волині, з тою тільки різницею, що в гербовниках з другої половини XVI ст. замість прямого хреста подається так званий “лапчастий” – із розширеними раменами.

* * *

Геральдична традиція територіального знака в Руському королівстві існувала принаймні з початку XIV ст. Роль земельного герба відігравав символ лева, який відомий у двох варіантах – спинаючись на скелю та без неї. Правдоподібно, що традиція цього знака зародилася після отримання Данилом Романовичем королівського титулу в 1253 р., або й раніше. Низка інших джерел вказує на можливість використання на той час ще кількох символів для окремих уділів або земель – галки, двоголового орла та хреста. Всі ці знаки могли виникнути на місцевому ґрунті або під впливом культурних контактів із сусідніми народами. У символі двоголового орла простежується традиція візантійської емблематики. Після розпаду Галицько-Волинської держави ці символи вже однозначно на початку XV ст. стали відігравати роль територіальних гербів. Ймовірно, ці давні знаки були перейняті новими володарями, включені до групи власних земельних символів і функціонували аж до кінця XVIII ст., зазнаючи протягом цього часу незначних змін, доповнень чи нашарувань.

2.3. *Гіпотетичні земельні символи Руського королівства: версії, міфи й традиція*

Як ми вже вияснили, у Руському королівстві вже на початку XIV ст. простежуються постійні геральдичні традиції, передовсім – у становленні земельних гербів, появу яких можна датувати ще другою половиною XIII ст. й які пізніше також функціонували як територіальні знаки Львівської, Галицької, Перемиської та Волинської земель, виділялося: 1) лева, 2) галку, 3) двоголового орла та 4) прямий хрест[59]. Джерела однозначно підтверджують, що ці символи вже на початку XV ст. (а лев – з початку XIV ст.) були стабільними геральдичними знаками, опертими на місцеві традиції. Вони фіксуються в гербовниках, вживаються на печатках і прапорах. Проте маємо ще низку символів, які згадуються або фігурують у менш чи більш достовірних джерелах, а навколо них і давніше, і тепер поступово формуються справжні міфи й також приписується роль основних геральдичних знаків руських князів і королів. Хоча іноді складно визначити чи це справді реальні герби, чи лишень декоративні знаки, або й наслідок різних фантазій та помилок. Тому постараємося акцентувати увагу саме на цих символах, серед яких треба виділити: 5) одноголового орла, 6) грифона, 7) хрест із півмісяцем і 8) шапку чи корону (або 3 шапки чи 3 корони).

---

[58] Bergshammars vapenbok. – K. 57v; *Heymowski A.* Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich... – S. 115, 116; *Heymowski A.* Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar. – S. 81, 83; *Raneke J.* Bergshammarvapenboken. – S. 214.

[59] Детальніше про це див.: *Гречило А.* До питання про символи Галицько-Волинської держави (XIII – поч. XIV ст.) // Науковий вісник Українського історичного клубу. – Москва, 2002. – Т. VII.– С. 96–100; *Він же.* У справі ґенези герба Перемиської землі // ДКЗ. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 80–83; *Він же.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – поч. XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 128–136.

Одноголовий орел

Вже згадувалося про побудову Данилом Романовичем у системі холмських укріплень кам'яної вежі в Білавино із зображенням орла. Про вживання на Русі одноголового орла як геральдичного символа конкретних відомостей немає. Натомість він став об'єктом для історичних міфів. Так, у Російській імперії в середині 1870-х рр. у Москві планувалося створити Російський історичний музей, для експозиції якого були необхідні художні полотна "из отечественной истории". Відомий археолог Уваров залучив до цієї роботи художника Миколу Неврєва, запропонувавши йому виконати картину "Роман Галицький і папські посли". В основі сюжету була популярна на той час легенда, що папа Інокентій III присилав своїх послів до Романа Мстиславовича з обіцянкою надати королівський вінець і допомогу "меча Св. Петра", на що князь нібито вийняв свого меча і спитав чи такий же меч Петровий має папа, та сказав, що доки має свій, то сам дасть собі раду[60]. Зрозуміло, що популяризація цього міфу мала політичне підґрунтя, оскільки Росія постійно плекала територіальні претензії на галицькі землі. Проте нас більше цікавить символічна сторона цієї "політичної агітки", виконаної Неврєвим 1875 р. На картині сцена представлена у похмурій "княжій палаті", що своїм інтер'єром більше нагадує московський кремль, на стіні якої позад трону зображений вписаний у коло одноголовий орел. За логікою цей знак мав слугувати гербом Романа Мстиславовича. Ймовірно, що й тут джерелом для художника стала літописна згадка про споруджену Данилом вежу, однак тепер використання орла приписали його батькові.

Ще глибшу геральдичну традицію одноголового орла намагався обстоювати дослідник Софійського собору С. Висоцький. Спершу він звернув увагу, що на ктиторській фресці Софії Київської зображення орлів у декоративних картушах прикрашали плащ Ярослава Мудрого, а пізніше твердив, що Ярослав Мудрий намагався запровадити одноголового орла як герб Київської Русі[61]. На доказ цього припущення наводилося зображення орла на різьбленій шиферній плиті, що прикрашає хори собору, а також наслідування князем візантійських традицій (зокрема, що збудовані в Києві Ярославом храми повторюють назви церков у Константинополі). Безперечно, сильні політичні та культурні впливи Візантії на Київську Русь мусили позначитися й на символіці. Проте у першій половині XI ст. доволі спірно говорити про постійні геральдичні знаки в Західній Європі, де таке явище лише зароджувалося, а тим більше – в Русі чи Візантії. Фактично, Візантійська імперія до свого занепаду не використовувала гербів, а мала традиційні емблеми з дещо відмінною функцією. Можна погодитися, що символ орла був використаний Ярославом Мудрим як царський знак, однак він не міг бути на той час гербом, оскільки стабільні геральдичні емблеми сформувалися значно пізніше.

Правдоподібно, що через Київ візантійський символ орла був принесений і на галицькі землі. Зрештою, місцеві князі постійно апелювали до київської традиції та до заслуг своїх предків. Крім того, маємо зображення подібних птахів (орлів чи соколів) на керамічних полив'яних плитках, знайдених у давньому Галичі, літописному Василеві чи на городищі в селі Олешків, які датуються десь XII–XIII ст.[62] Додатковим аргументом на

[60] Автором цього міфу був В. Татіщев (див.: *Татищев В. Н.* Собрание сочинений. – Москва, 1995. – Т. 4: История Российская. – Ч. 2. – С. 331). Проте ще М. Грушевський вважав це повідомлення легендою (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3. – С. 11–12). З новішої літератури на цю тему див.: *Толочко А.* Принимал ли Роман Мстиславович посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // Ruthenica. – 2003. – № 2. – 195–204.

[61] *Высоцкий С. А.* Светские фрески Софийского собора... – С. 63, 84; *Він же.* Яким був герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого? // Розбудова держави. – 1992. – № 3. – С. 41–43; *Він же.* Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України / Зб. наукових праць. – К., 1994. – С. 115–119.

[62] *Ткачук Т. М., Тимус К. Л.* Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма: Каталог. – Галич, 1997. – С. 24. – № 38–39; *Пивоваров С., Чеховський І.* Василів: давньоруський град на Дністрі // Час (Чернівці). – 2001. – 8 червня (№ 23); *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. –

користь утвердження цього символа може слугувати й версія про візантійське походження другої дружини Романа Мстиславовича – матері Данила[63]. Тоді досить легко пояснити і причини появи такого знака на західних рубежах Русі, і зміст, що вкладався у нього. Хоча не слід відкидати й імовірної місцевої традиції. Або іншу можливу версію – геральдизація орла стала наслідком активної центральноєвропейської політики галицьких володарів, споріднених з різними династіями. Тут варто згадати чи підтримку Романом Мстиславовичем свого свояка Філіпа Гогенштауфена в боротьбі за королівський та імператорський трон, чи також похід Данила в чеську Сілезію та намагання посадити сина Романа на австрійський герцогський престол. Тому генеалогічні та політичні чинники могли посприяти утвердженню символа орла й у Руському королівстві. Однак відкритим залишається питання: чи первісно це був одно-, чи двоголовий орел, або ж він також "еволюціонував" із певним часом – як у Візантії та Священній Римській імперії.

Грифон

Під час археологічних розкопок Я. Пастернака у Галичі 1938 р. була знайдена керамічна плитка із зображенням грифона[64]. Міфічна істота з головою та крильми орла й тулубом лева була доволі популярною в європейській геральдиці. Також від XV ст. грифон відомий як герб Белзької землі, хоча якогось конкретного зв'язку з зображеннями на галицьких плитках не простежується. Новіші розкопки у давньому Галичі дали змогу виявити плитки із низкою різноманітних фантастичних істот – сиринів, павичів, орлів, грифо-зміїв[65]. Це дозволяє стверджувати, що грифон застосовувався тут зовсім не як геральдичний, а як релігійно-світоглядний символ. Однак ще в радянський період грифона почали вважати гербом Галицького князівства. Навіть у епічному кінофільмі "Князь Данило Галицький", знятому на Одеській кіностудії 1988 р., грифон подається на різних прапорцях як символ державного утворення. На жаль, і в час незалежності таке хибне трактування зберігається надалі. Як приклад можна навести пам'ятник королю Данилу у Львові, споруджений 2001 р., де на попоні коня та на постаменті також зображені грифони[66].

Хрест із півмісяцем

Вже згадувалося, що від початку XV ст. срібний хрест у червоному полі використовується як земельний герб Волині. Проте дещо відмінну інтерпретацію маємо у "Книзі знань" (El libro del conoscimiento) анонімного автора з Кастилії, якого довший час вважали монахом-францисканцем, де описуються його подорожі, а також вміщені кольорові малюнки гербів і прапорів відвіданих країн[67]. Вважається, що ця праця була

С. 72–73, 128–131. Під час археологічних розкопок у Звенигороді було знайдено кістяний предмет, що міг бути оздобою крісла-трону, з вирізьбленим зображенням схожого на сокола птаха (*Свєшніков І. К.* Звенигород. – Львів, 1987. – С. 25), хоча його постать подана інакше, ніж на керамічних плитках.

[63] Детальніше про цю проблему див.: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 480–487.

[64] *Пастернак Я.* Старий Галич: Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 206.

[65] *Ткачук Т. М., Тимус К. Л.* Галицькі керамічні плитки... – С. 11–35.

[66] Принагідно треба згадати і зовсім невдале декорування постаменту цього пам'ятника різними деталями з археологічних розкопок, у т. ч. й надламаною (!) іконкою, хоча значно грамотнішим було б використання саме земельних гербів (лева, галки, орла, хреста), що підкреслило б державотворчу роль Данила Романовича.

[67] Новіші видання цього джерела: *Lacarra M. J., Lacarra Ducay M. C., Montaner A.* Libro del conosçimiento de todos los rregnos et tierras e señorios que son por el mundo et de las señales et armas que han. – Zaragoza, 1999. – 46 pgs.; El libro del conoscimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms) / Ed. and transl. by *N. F. Marino*. – Tempe (Arizona), 1999. – 198 pgs.; El libro del conoscimiento de todos los regnos e tierras e señoríos que son por el mundo e de las señales e armas que han cada tierra e señorío por sí e de los reyes e señores que los proveen // Viajes medievales. – Madrid, 2005. – T. 1. – P. 347–404.

написана десь в останній чверті XIV ст., хоча окремі описувані подорожі та символи можна датувати 1350 р. чи й ранішим періодом[68]. Джерело тепер відоме за чотирма манускриптами, які дещо різняться кількістю поданих малюнків прапорів і гербів – від 98 до 110, а також окремі символи мають відмінні зображення в різних списках. Ускладнює роботу з рукописом те, що чим далі від іспанських земель, тим складніше ідентифікувати перекручені назви країн і міст та знайти підтвердження їхніх символів у пізніших матеріалах[69]. Хоча всі дослідники досить легко визначають відвідане автором після Польщі "королівство Леон (rreyno de Leon), яке німці називають Лемберґ (різночитання – Lumbret, Lunbret, Lunbrec)" як Руське королівство[70]. Але не такою простою виглядає справа зі символом – як королівський прапор вказано зелене полотнище з червоним рівним хрестом[71]. Хоча такий прапорець є лише в одному рукописі, в іншому він поданий як лапчастий хрест у щиті, а ще в двох – як хрест, що виростає з повернутого ріжками вгору півмісяця, також у щиті[72]. На що особливо слід звернути увагу – у трьох останніх копіях аналогічні символи подані й для сусідньої Польщі. Крім того, поруч із менш-більш достовірними знаками Чехії, Німеччини, Угорщини у книзі бачимо не зовсім звичні прапори Польщі, Лівонії та інших земель[73].

Повідомлення "Книги знань" звично порівнюють з тогочасними портоланами – морськими компасними картами, багато з яких виготовлялися в Каталонії чи на Мальорці і мали зображення різних гербів та прапорів[74]. Очевидно, що ці джерела взаємопов'язані між собою й мабуть доповнювали одне одного. Так, на портолані 1339 р. Анджеліно Дульсерта біля зображення Львова (Civita de Leo) подано зелений прапор з червоним хрестом та півмісяцем, у той час, як біля польських міст прапори відсутні взагалі[75]. На цій підставі Ярослав Книш спробував визначити поданий в "Книзі знань" зелений прапор з червоним хрестом як прапор короля Юрія Львовича, датуючи сам опис 1302–1306 рр., а

[68] El libro del conoscimiento de todos los reinos. – P. xxxii–xxxviii; *de Riquer M.* La heráldica en el Libro del Conoscimiento y el problema de su datación // Dicenda. – Madrid, 1987. – No. 6. – P. 313–319; *Lacarra M. J.* El Libro del conoscimiento de todos los reinos del mundo: la lectura sapiential de un libro de viajes imaginarios // Memorabilia. – Valencia, 2000. – No. 4.

[69] На цій темі детальніше зупинялися дослідники П. Грицак, Р. О. Климкевич, А. Ґейштор, Я. Книш (див.: *Грицак П.* "Пізнання всіх країн" – незнане еспанське джерело до історії України в 14 сторіччі // Християнський голос. – Мюнхен, 1952. – Ч. 3–6; *Климкевич Р. О.* Львів і Україна в найстаршому геральдичному творі // Київ. – Філадельфія, 1954. – № 4. – С. 178–183 (передрук у: Хроніка–2000. – К., 2000. – Вип., 35–36. – С. 104–110); *Gieysztor A.* Polska w "El libro del Conoscimiento" z połowy XIV wieku // Przegląd historyczny. – 1965. – T. LVI. – Zesz. 3. – S. 395–411; *Книш Я.* Чи потрібна Королівському місту Львову корона? // Поступ (Львів). – 2003. – 29 липня (№ 129). – С. 10; *Він же.* Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців // Історія Львова. – Львів, 2006. – Т. 1. – С. 59–60). Не торкаючись проблеми детально все ж зауважимо, що окремі інтерпретації поданих назв територій та міст є дуже сумнівними й потребують глибших досліджень і аналізу.

[70] El libro del conoscimiento de todos los reinos. – P. 14–15; El libro del conoscimiento de todos los regnos e tierras… – P. 357; *Pasch G.* Drapeaux du "Libro del Conoscimiento". – P. 18; *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка–2000. – С. 106.

[71] El libro del conoscimiento de todos los reinos. – P. 14–15; *Pasch G.* Drapeaux du "Libro del Conoscimiento". – P. 18.

[72] El libro del conoscimiento de todos los reinos. – Pict. XIVa, XIVb, XIVc.

[73] Ibid. – Pict. VIII, XI, XII, XIIIa, XXXVIII; *Pasch G.* Drapeaux du "Libro del Conoscimiento". – P. 17–18; El libro del conoscimiento de todos los regnos e tierras… – P. 355–357, 365.

[74] Детальніше див.: *Campbell T.* Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500 // The History of Cartography. – Chicago, 1987. – Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. – P. 371–463; *Rey Pastor J., Garcia Camarero E.* La cartografia mallorquina. – Madrid, 1960. – xv+208 pgs.

[75] Портолан зберігається в Французькій національній бібліотеці в Парижі (BNF, Cartes et Plans, Ge B 696 Rés.). Його опубліковані фрагменти див. хоча б: *Vagnon E.* Cartographie d'une ville disparue Vicina sur le Danube // Revue de la Bibliothèque nationale de France. – Paris, 2006. – No. 24. – P. 8; Історія Львова. – Львів, 2006. – Т. 1. – Вклейка між с. 56–57.

варіант з півмісяцем – як прапор князя Лева Юрійовича[76]. Ще цікавішу версію запропонував Ігор Мицько, вважаючи хрест з півмісяцем гербом Льва Даниловича, який згадувався як "Зуб" на печатках князя[77]. У розвиток цієї версії були наведені аналогії з шляхетськими гербами та пізнішими символами київських, сіверських і литовських князів[78].

На нашу думку, припущення про датування опису в "Книзі знань" 1302–1306 рр. спірне, а тим більше неприйнятним є категоричне твердження про приналежність символів різним володарям[79]. На самому початку рукопису автор вказує дату свого народження, яку визначають як 1305 р., хоча й уважається, що написані від першої особи описи подорожей могли бути переказами чужих оповідань. Сумнівно, що при визначенні назви віддаленої країни як королівства автор вникав у те, який титул носить володар – короля чи князя, тим більше, що печатку з написом "король Русі" використовував Юрій Тройденович, при цьому будучи лише князем. Стосовно розбіжностей малюнків у різних списках, то їх мають близько чверті описаних символів – очевидно переписувач орієнтувався не так на текстову інформацію, як на інші джерела (передовсім – на згадані портолани), а в окремих випадках робота не була завершена – замість малюнків залишено порожні місця. Тому відмінності в зображеннях зовсім не означають зміни реальних символів.

Проте передовсім треба з'ясувати чи описані прапори взагалі мали якесь відношення до Львова. На підставі сфрагістичного матеріалу однозначно можемо стверджувати, що гербом Руського королівства був лев. Двом печаткам з цим символом, що були прикладені до грамоти князів Андрія і Лева II за 1316 р., а інша ще й до документів Юрія II за 1325–1335 рр., присвячено досить багато різних публікацій та досліджень[80], тому немає потреби на цьому детальніше зупинятися. Лев також був і на прапорах, що підтверджується як тогочасною практикою, так і пізнішими джерелами – досить згадати хоча б прапор полку Львівської землі під час Ґрюнвальдскої битви 1410 р.[81] Цікавий матеріал дають нам і пізніші картографічні матеріали. Так, на Каталонському атласі 1375 р. маємо зелені прапори з червоним хрестом і півмісяцем не лише біля Львова, але й Кракова[82], а на портолані Петруса Роселлі 1466 р. такі прапори стоять біля Львова і ще біля двох польських міст[83]. Оскільки й у польській практиці на цей час вже сформувалася цілком інша традиція земельних прапорів, то маємо всі підстави вважати, що подані в "Книзі знань" символи "королівства Леон" коли й не є вигаданими, то все ж випадковими знаками, які ніколи не відігравали ролі територіальних. Якщо ж шукати якісь аналогії, то хрест з півмісяцем передовсім дуже нагадують місяцеподібну перев'язку з хрестом, яку використовували в гербах на грудях орла вроцлавські князі ще з першої половини XIII ст. Звичайно, хрест з півмісяцем можна також інтерпретувати і як видозміну знаку Рюриковичів, і як різновид проквітлого хреста[84], чи знайти спільні риси з поширеним

[76] *Книш Я.* Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців. – С. 59.

[77] *Мицько І.* Герб первісного Самбора // Старосамбірщина. – Старий Самбір, 2003. – Т. 3. – С. 47–48. На знак "Зуб" ще раніше звернув увагу Ярослав Дашкевич (*Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // НГК–3. – Львів, 1993. – С. 32–33).

[78] *Мицько І.* Герб первісного Самбора. – С. 47–49.

[79] У згаданій публікації такі підписи під малюнками подані як доведений факт.

[80] Публікації на цю тему подані у попередньому підрозділі.

[81] *Długosz J.* Opera omnia. – T. XIII. – P. 39.

[82] Атлас, складений на Мальорці, зберігається в Французькій національній бібліотеці в Парижі (BNF, Cartes et Plans, Esp. 30). Його копія, надрукована 1843 р. у Берліні, зберігається в: ЦДІА, Львів. – Ф. 742. – Оп. 1. – Спр. 110: Загальногеографічна карта Європи та північної частини Африки, 1375 р.

[83] *Winter H.* Petrus Roselli // Imago Mundi. – Stockholm, 1952. – Vol. IX. – P. 6–8.

[84] Про традицію цього символу див.: *Дашкевич Я.* Символіка просвітлого хреста // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 6–8.

серед руської шляхти гербом Сас. Подібний символ вдалося виявити на печатці Луцької єпископії, а в українській сакральній архітектурі він обов'язково увінчує культові споруди. Однак ці версії побудовані на асоціативному сприйнятті й потребують підтвердження джерельним матеріалом.

Капелюх чи корона (або 3 капелюхи чи 3 корони)

Не менш цікавими для нашої теми є кілька швейцарських джерел XIII–XIV ст., які також не знаходять прямого підтвердження на українських землях і викликають сумніви. Першим з них є найдавніший німецький гербовник "Кліпеаріус Теутонікарум" (Clipearius Teutonicarum)[85]. Його автором був цюрихський кантор[86] Конрад фон Муре. Датують джерело 1264–1265 рр., хоча є припущення, що воно могло з'явитись і раніше, десь біля 1242–1249 рр. Це віршований латиномовний твір, який подає описи 73-х гербів. Його відкривають описи символів 13-и королів, а далі йдуть знаки князів, герцогів та інших феодалів з різних німецьких земель. Джерело для нас вже дуже цікаве тим, що у ньому згадується "король русинів", який йде у списку 7-м – після римського короля[87], королів Франції, Іспанії, Угорщини, Чехії та Англії, але перед монархами Марокко, Єрусалима, Дакії, Швеції, Данії та Норвегії, Пруссії. Опис герба такий: "Pileus in niveo clipeo rubet estque Rutheni Regis, gens cuius procul est a littore Reni", що у дослівному перекладі буде: "Червоний фетровий капелюх у білому (білосніжному) полі Русинського короля, народ якого проживає далеко від Рейну"[88]. Червоний капелюх або так званий фригійський ковпак – це головний убір, який у стародавній Греції та Римі носили звільнені раби, тому він став символом свободи[89]. Та й саме слово "pileus" фактично вживалося для визначення фетрового ковпака, який носять вільні люди[90]. Проте відомостей про якусь традицію таких капелюхів, а тим більше геральдичну, на українських землях того часу ми не маємо. То ж нічого дивного, що дослідники зачисляли цей символ Русинського короля до "фантастичних гербів"[91]. Зрештою, до таких потрапили й знаки Угорщини, Марокко, Швеції, Данії та низка інших з віршованого гербовника Конрада фон Муре.

Але згадки про цю "червону шапочку" маємо й у відомому Цюрихському гербовому згортку (Züricher Wappenrolle), появу якого датують до 1340 р.[92] Згорток складається з трьох частин, на першій з яких подано у два ряди малюнки 28 прапорів і 22 гербів. Передостаннім серед гербів нижнього ряду є білий щит з червоним капелюхом, а останнім – червоний щит з трьома білими аналогічними капелюхами (двома над одним)[93]. Ці герби

[85] Оригінал не зберігся. Твір опубліковано в: *von Liebenau Th.* Conrad's von Mure Clipearius Teutonicarum // Anzaiger für Schweizerische Geschichte. – Soloturn, 1880. – 11. Jhr. – No. 1. – S. 229–234; *Ganz P.* Geschichte der Heraldischen Kunst in der Schweiz im XII. und XIII. Jahrhundert. – Frauenfeld, 1899. – S. 174–185; *von Berchem E., Galbreath D. L., Hupp O.* Die Wappenbucher des deutschen Mittelalters // Siebmacher's Wappenbuch. – Bd. D (Beiträge zur Geschichte der Heraldik). – Neustadt, 1972. – S. 91–92.

[86] Регент церковного хору.

[87] Повертаючись до розглянутого раніше символу орла – у цьому гербі він чорний одноголовий у жовтому (золотому) щиті.

[88] *Ganz P.* Geschichte der Heraldischen Kunst... – S. 174. Цікаво, що упорядник Пауль Ґанц у німецькому перекладі твору подав "Rutheni Regis" як "des Königs der Russen" (Ibid. – S. 175).

[89] Такі ковпаки під час Французької революції XVIII ст. носили якобінці та санкюлоти. Цей символ використовує в сучасних державних гербах низка країн Латинської Америки (Аргентина, Болівія, Сальвадор, Нікарагуа, Куба, Колумбія).

[90] Наприклад, у Лівія: Servos ad pileum vocare (до боротьби за свободу).

[91] *Ganz P.* Geschichte der Heraldischen Kunst... – S. 175.

[92] Зберігся у двох пізніших копіях. Перша, з XVI ст., зберігається тепер в Аулендорфі (Gröflich Königsegg'schen Domanial-Kanzlei in Aulendorf). Друга, виготовлена з першої в XVIII ст., знаходиться в Центральній бібліотеці Цюриха (Zentralbibliothek Zürich).

[93] Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des 14. Jahrhunderts. – Zürich, 1860. – Taf. VI, No. 125, 126; *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des 14. Jahrhunderts in

не мають підписів, але дослідники на підставі гербовника Конрада фон Муре також трактують їх як русинський символ та його видозміну[94]. Вальтер Мерц та Фрідріх Гегі пробують їх ідентифікувати з Московією, кельтськими племенами "Ruteni", які нібито мали проживати в Аквітанії за часів Римської імперії, при цьому вказуючи, що видавці "Кліпеаріуса Теутонікарум" розуміли під назвою "русини" не "малоросіян, званих русинами, а росіян взагалі", та роблять припущення, що білі капелюхи могли означати білорусів[95]. Подібний білий капелюх (але поданий скошено) у червоному щиті зображений серед інших гербів на балках перекриття цюрихського "Haus zum Loch", розмальованих у 1305–1306 рр.[96] Щоправда, цей атрибут трактують як єврейський капелюх (Judenhut), а власником герба вважають якогось східного або й казкового князя[97]. Загалом і сучасні дослідники зачисляють русинський герб із швейцарських джерел до фантастичних чи апокрифічних[98].

Пізніші німецькі рукописні гербовники доволі часто подають різні, переважно вигадані, герби з зображенням червоного капелюха. Один із них розміщений у гербовнику з першої половини XVIII ст. і підписаний як старі символи "короля Татарії"[99].

Якщо ж припустити, що Конрад фон Муре опирався хоча б частково на якусь достовірну інформацію, то єдині аналогії можуть виникати хіба з угорськими претензійними символами, уживаними для Галичини[100]. Відомо, що на меншій печатці короля Матяша Гуньяді, прикладеній до документа за 1470 р., уперше з'являється новий герб – у щиті корона (якого пізніші дослідники з XVIII–XIX ст. трактують як символ Галичини), але на маєстатовій печатці Владислава II (з датою в легенді – "1490") подано щит вже з двома коронами, а в публікаціях з середини XVIII ст. герб Галичини описано як зображення коронованої галки над трьома коронами[101]. Причини появи цих корон так і не вдалося з'ясувати. Оскільки на західноукраїнських землях протягом XV–XVIII ст. такі символи не вживалися, тому цілком логічним є припущення, що цей претензійний герб був вигаданий в угорській королівській канцелярії. Варто зазначити, що варіант з трьома коронами відомий ще в XVII ст. Так, на гравюрі фламандського гравера й архітектора Якоба Франкварта, що представляє поховальну процесію Альбрехта Габсбурга 1621 р., подано герби та прапори Галичини (Halitia) та Володимирії (Lodomeria)[102]. Особливо цінним є те, що на мідьориті вказано систему геральдичних тинктур, з чого випливає, що претензійним символом Галичини на той час вже були три золоті корони (дві над одною) в синьому полі.

---

getreurer farbigen Nachbildung des Originals mit den Wappen aus dem "Hause zum Loch". – Zürich, Leipzig, 1930. – S. 15–16.

[94] *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich. – S. 15–16. У заголовку нотатки про перший герб поставлено: "Russland?"

[95] Idem. Мішель Попофф також ідентифікує їх як "Moscovie?" (Le rôle d'armes de Zurich / Ed. *M. Popoff*. – Paris: Le léopard d'or, 1986. – P. 11).

[96] *Zeller-Werdmüller H.* Die heraldische Ausschmückung einer zürcherischen Ritterwohnung. – Zürich, 1874. – S. 115; Taf. II, No. 57; *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich. – Taf. XXXI, No. 123;

[97] *Zeller-Werdmüller H.* Die heraldische Ausschmückung... – S. 115.

[98] Таку думку розділяє й редактор часопису "Schweizer Archiw für Heraldik" д-р Ґюнтер Маттерн (у листі до автора від 29 листопада 2004 р.).

[99] БДБ. – Cod. icon. 391: Sammelband mehrerer Wappenbücher (Süddeutschland (Augsburg ?), um 1530). – P. 4.

[100] Детальніше розглянемо історію цього претензійного символу далі. Частково цій темі була присвячена наша стаття: *Гречило А.* Символи Королівства Галичини і Лодомерії (1772–1918) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К., Львів, 2004. – Т. І. – С. 538–553.

[101] Там само. – С. 539–542.

[102] *Francquart J., Puteanus E.* Pompa fvnebris optimi potentissimiq[ue] principis Alberti pii, Archiducis Austriae, ducis Burg[undiae], Bra[bantiae] etc. – Brvxelliae, 1623. – No. XLVII; *Francquart J.* Pompe funèbre du très-pieux et très-puissant prince Albert, Archiduc d'Autriche, duc de Bourgogne, de Brabant, &c. – Bruxelles, 1729. – No. XLVII.

Припустити трансформацію шапок у корони досить складно, оскільки й опис, і зображення перших символів подані дуже конкретно. Щоб знайти якийсь логічний зв'язок між "червоною шапочкою", коронами та галицькими геральдичними традиціями, можна висловити версію, що і Конрад фон Муре, і творці претензійного герба користувалися однаковими чи подібними джерелами. Ними могли бути варіанти знаків Рюриковичів на печатках чи на прапорах, які використовували або Данило Романович, або його сини. Наприклад, згадуваний загадковий знак "Зуб" із печатки Льва Даниловича цілком імовірно могли потрактувати як капелюх чи корону. Можливо, інформаторами Конрада фон Муре були або купці, що повернулися з Русі, або очевидці чеського походу 1253 р. Данила Романовича, які бачили подібний незрозумілий символ на прапорах. Тоді з'являється хоч якесь пояснення появи герба "короля русинів" у "Кліпеаріус Теутонікарум" та створення угорського претензійного знаку для Галичини. Проте це лишень припущення, яке потребує додаткових доказів.

* * *

Питання про становлення символів Руського королівства від середини XIII до початку XIV ст. залишається відкритим. На жаль, наявна джерельна база та відсутність інформації про вигляд печаток Романа Мстиславовича, Данила Романовича чи Льва Даниловича не дають змоги остаточно вирішити цю проблему. Залучення ж нових джерел іноземного походження вимагає критичного ставлення й не дозволяє безапеляційно приймати подану в них інформацію. Залишається надіятися хіба що на щасливі археологічні знахідки.

Устійнення перших земельних знаків у польських, чеських та угорських землях на підставі багатого геральдичного та сфрагістичного матеріалу можна датувати серединою – другою половиною XIII ст. На цей же період мали б припадати аналогічні процеси й на західноукраїнських землях, які були тісно пов'язані політично, економічно та культурно зі сусідніми державними утвореннями. Додатковим аргументом для такого припущення є активна європейська політика галицьких і волинських володарів, а також прийняття Данилом Романовичем королівського титулу в 1253 р., що мало би призвести до стабілізації територіального знаку. На нашу думку, видається очевидним, що нащадки короля Данила, які постійно підкреслювали його традицію, не могли відкинути чи змінити вживані ним символи. Це дає підстави вважати, що лев відігравав роль земельного герба Руського королівства принаймні від середини XIII ст.

Зважаючи на тяглість геральдичних традицій, можемо говорити про використання на той час низки різних символів, які відігравали функцію чи династичних, чи територіальних, чи релігійних. Всі ці знаки могли виникнути на місцевому ґрунті або за посередництвом східних чи західних культурних впливів. Окремі з них зберегли свою функцію й після розпаду Руського королівства в середині XIV ст., інші трансформувалися, ще інші – вийшли з ужитку.

2.4. *Земельні символи українських адміністративних територій у складі Польщі й Великого князівства Литовського*

Після смерті останнього князя Юрія II Тройденовича (1340) розпочалася тривала боротьба за галицько-волинські землі між Польщею, Угорщиною і Литвою. У цей час земельний герб з левом фігурує на печатках литовського князя Любарта (до якого

відійшла частина Волині)[103], опольського князя Владислава (який правив у Галичині в 1372–1378 рр.)[104], на "монетах Русі", карбованих у Львові в 1350–1410 рр. королями Казимиром III і Людвіком Угорським, князем Владиславом Опольським і королем Владиславом Ягайлом[105]. Як вже зазначалося, Казимир III, який титулувався "володарем і спадкоємцем Русі", вживав зображення лева, увінчаного короною, що можна розцінити як претензію до рідко використовуваного ним титулу "короля Польщі та Русі"[106] та апеляцію до колишнього статусу Галицько-Волинської держави як Королівства Русі. Після остаточного захоплення Галичини польськими феодалами (1387 р.) цей герб стає неодмінним елементом маєстатових і великих коронних печаток польських королів[107]. Очевидно, що вже на середину XIV ст. золотий лев у синьому полі (саме в таких барвах постійно виступає цей герб у пізніших джерелах[108]) однозначно є саме земельним гербом, а не особовим чи родовим, оскільки використовується володарями, які не були прямими кровними нащадками Романовичів. Він відігравав роль державного символу Руського королівства (Галицько-Волинської держави) й увійшов як елемент до герба Львова, що тривалий час був його столицею[109].

Однією з функцій територіальних гербів було їхнє використання на земельних прапорах (хоругвах), які використовували під час військових походів і бойових дій, а також на різних урочистих та траурних заходах. На той час була поширена практика застосування так званих "гербових прапорів", коли зображення на полотнищі повторювало сюжет із герба, або на хоругву наносився малюнок герба у щиті. Тому такі вексилологічні пам'ятки є також важливими джерелами для геральдичних студій.

Писемні джерела XV ст. подають уже відомості про колористику гербів окремих земель. Важливими є передовсім праці Яна Длуґоша "Клейноди королівства польського"[110] та опис Ґрюнвальдської битви 1410 р., у якому подано інформацію про

[103] *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich... – S. 316–317.

[104] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters... – Taf. 19; AGZ. – Lwów, 1870. – T. II. – S. 8; *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich... – S. 318; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII – XIVс. – Х., 2009. – С. 51–53, 195–196, № 14, 16, 17.

[105] *Kuczyński S. K.* Herby terytorialne na polskich monetach średniowiecznych // Nummus et historia: Pieniądz Europy średniowiecznej. – Warszawa, 1985. – S. 230–231; *Крижанівський А.* Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. – Львів, 2007. – С. 45–150.

[106] *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie... – S. 14.

[107] Див.: *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters...; *Działyński A. T.* Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. – Poznań, 1841; *Żebrawski T.* O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. – Kraków, 1871 – Zesz. II; *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – Kraków, 1910–1920; Pieczęcie królów i królowych Polski. Tabularium Actorum Antiquorum Varsoviense Maximum, Divisio Prima – "InSimul". – Warszawa, 2010; та ін.

[108] Наприклад, гербовник "Stemmata Polonica" подає і кольоровий малюнок, і опис: "Leopoliensis terra quinta, que leonem glaucum sine corona, in modum petram ascendentem in campo blaveo portat, figuram sue regionis et civitatis Leopolis exprimens, que a Leone duce primum condita est" (*Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. – Lwów, 1926. – S. 30). На малюнку лев поданий без корони.

[109] *Гречило А.* Міські печатки Львова XIV–XVIII ст. – Львів, 2010.

[110] *Długosz J.* Insignia... – S. 17. Також важливим джерелом є рукописний гербовник 1575 р. "Книга гербів земель, а також клейнодів Королівства польського" (зберігається у: Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка. Відділ рукописів і рідкісних видань. – Од. зб. 995 III: Liber insignorum Regionum atque clenodiorum Regni Poloniae summa cum diligentia elaboratus, 1575). Цей твір у польській історіографії часто вважають однією з пізніх копій "Клейнодів" Яна Длуґоша чи "однією з семи відомих редакцій" цього гербовника. Текстова частина дійсно майже повністю базується на матеріалах праці Длуґоша, створеної після 1462 р., проте в цьому гербовнику є низка відмінностей та доповнень, а основне – описи супроводжуються вклеєними кольорованими мідеритами, виконаними познанським графіком і гравером Еразмом Камином. Тому твір також називають "Кодексом Камина" чи "Книгою гербів Камина" (див.: *Szulc S.* Księga herbów Erazma Kamyna // Kronika miasta Poznania. – 1959. – T. XXVII. – Nr. 4. – S. 73–77; *Kłysz J.* Księga herbów ziemskich i szlacheckich Erazma Kamyna – złotnika poznańskiego z XVI wiaku // Rocznik Polskiego towarzystwa heraldycznego. – 2008. – Nowej serii t. VIII (XIX). – S. 63–74 (дещо змінений варіант статті в українському перекладі: *Клиш Й.* Книга земських і шляхетських гербів Еразма Камина,

прапори всіх полків (у тому числі – і з українських земель)[111]. А в XVI ст. появляються перші друковані гербовники, серед яких необхідно виділити праці Б. Папроцького[112]. Крім вже згаданих раніше символів Львівської (лев), Галицької (галка) та Перемиської (двоголовий орел) земель і Волині (хрест) у цих джерелах маємо відомості й про герби інших адміністративних утворень.

У 1430-х рр. було утворене Руське воєводство, яке складалося з Львівської, Галицької, Перемиської і Сяноцької земель, а в другій половині XV ст. до нього приєднано й Холмську землю. Руське воєводство використовувало герб Львівської землі[113]. Ось як оспівує його Б. Папроцький у своїй праці "Паноша", в якій є панегіричний вірш "Na Lwa starożytny kleynot Woyewodstwa Ruskiego":

"Znać iż w tym kraiu ludzye mężni byli zawżdy,
Co nam swiadczy wiek dawny y dziś to zna każdy.
Widząc iaką nagrode oni za to maią,
Iże w bronatnym polu Lwa za herb trzymaią.
Bo iak Lew mężny groźny iest między zwierzęty,
Tak od mężnych od groźnych ten narod iest wszcięty.
Nie ustawa to namniey tak wiedzcie w potomkach,
Często biyą pogany y wodzą w postronkach"[114].

Для гербів чи прапорів Галицької землі основні джерела повідомляють про біле (срібне) поле[115]. Лише О. Гваньїні подає доволі баламутний опис для Галицької хоругви: коронована галка з розкритими крилами у червоному полі[116], який не підтверджується іншими джерелами.

Якщо в повідомленнях Длуґоша про колористику символів Перемиської землі були розбіжності і жовтий (золотий) двоголовий орел під однією короною подавався то на синьому, то на червоному полі[117], то пізніші писемні джерела постійно фіксують синє

познанського золотаря XVI ст. з фондів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка // Вісник львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – 2008. – Вип. 3. – С. 21–30); *Гречило А.* Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 260–276; та ін.). До наукового обігу його ввів 1930 р. М. Фрідберґ, детально проаналізувавши та співставивши цей твір разом із ще шістьма версіями "Клейнодів" Яна Длуґоша (*Friedberg M.* Klejnoty Długoszowe // Rocznik Polskiego towarzystwa heraldycznego. – 1930. – T. X. – S. 1–118 (також видана як окремий відбиток: Kraków, 1931)).

[111] *Długosz J.* Opera omnia. – T. XIII. – P. 38–41.

[112] Передовсім: *Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. – Kraków, 1578; *Ejusd.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1584 (перевидання: Kraków, 1858).

[113] "Żółty Lew wsparty na skałę, na głowie korona, w polu niebieskiem" (Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski / Wyd. *A. Grabowski.* – Kraków, 1845. – T. I. – S. 7); "Woiewodztwo Ruskie nosi Lwa w koronie złotey w polu błękitnym" (хоча на малюнку лев спинається на скелю: *Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. – S. 1221), "…Lwa na bronie złotey na polu błękitnym" (*Paprocki B.* Herby... – S. 709).

[114] *Paprocki B.* Panosza. – Kraków, 1575. – Bez pag.

[115] "Haliciensis terra, que nigram monedulam coronatam, volantis similem, alis extensis, in campo albo portat" (*Długosz J.* Insignia... – S. 17; *Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. – S. 33; *Friedberg M.* Klejnoty Długoszowe. – S. 55); "Kawka czarna w koronie, w polu białem" (Ojczyste spominki... – S. 7); "Halicka Ziemia używa za herb Kawki czarney w koronie złotey na białłym polu" (*Paprocki B.* Herby... – S. 715).

[116] *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії / Упор. і перекл. *Ю. Мицика*. – К., 2007. – С. 413.

[117] Див.: *Długosz J.* Opera omnia. – T. XIII. – P. 39; *Długosz J.* Insignia... – S. 16; *Friedberg M.* Klejnoty Długoszowe. – S. 54.

поле[118], а гербовники Е. Камина та "Stemmata Polonica" ще подають і кольорові малюнки цього герба[119].

Сяноцька земля, яка виокремилася з Перемиської, використовувала такого ж самого герба: у синьому полі золотий двоголовий орел під однією короною[120].

На прапорі Холмської землі під час Ґрюнвальдської битви, за повідомленням Длуґоша, був білий ведмідь між двома деревами в червоному полі[121]. Однак всі пізніші основні джерела (у тому числі і "Клейноди королівства польського", і гербовник Б. Папроцького) подають ведмедя між трьох дерев, а поле щита вказують зеленим[122]. Про заснування міста Холма (близько 1237 р.) літопис оповідає, що князь Данило "їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: "Як іменується се місце?" І вони сказали: "Холм йому ім'я є". І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок"[123]. Схоже, що ці мотиви відбилися в гербі Холма та Холмської землі[124]. У фламандському гербовнику "Armorial Gymnich (Lyncenich)" з першої половини XV ст. поданий правдоподібно також герб Холмської землі, але без підпису: у білому (срібному) полі чорний ведмідь між двох зелених листяних дерев[125]. Варто звернути увагу на помилки, які трапляються в різних джерелах. Так, очевидець похоронної процесії короля Сигізмунда I (1548 р.) М. Франконій описує прапор Холмської землі на зеленому полі[126], а вже в описі тієї ж події в публікації М. Бєльського колір полотнища поданий чомусь як жовтий[127]. Слідом за Бєльським такий же колір (золотий) хибно вказує й О. Гваньїні[128]. У гербовнику "Stemmata Polonica" в описі вказане зелене поле, а на кольоровому малюнку поле синє[129]. Однак підкреслимо, що й у гербовнику Камина, й у Папроцького та в інших пізніших джерелах поле герба Холмської землі зазначене як зелене.

Подільська земля в Ґрюнвальдській битві виставила аж три полки під однаковими прапорами – із зображенням сонця в червоному полі[130]. Та в усіх пізніших польських джерелах (аж до кінця XVIII ст.) як герб Поділля подається золоте сонце в білому (срібному) полі[131]. Варто зауважити, що за нормами геральдичної колористики, які вже

---

[118] "Żółty orzeł dwugłowny w koronie, w niebieskiem polu" (Ojczyste spominki... – S. 7); "Przemyska ziemia nosi Orła złotego w koronie o dwu głowach w polu błękitnym" (*Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. – S. 1222).

[119] Порівняй: "Przemisliensis terra quartadecima, qua aquilam glaucam duo capita erecta in se et aversa, sub una corona existentia, habentem, in campo flaveo portat" (Liber insignorum Regionum... – K. 9); "Przemisliensis terra nona, qua aquilam glaucam duo capita a se invicem aversa, ambo duo coronata, in campo blaveo, portat" (*Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. – S. 32). У другому джерелі обидві голови орла вкриті коронами.

[120] *Kucharski W.* Sanok i Sanocka ziemia w dobie Piastów i Jagiellonów. – Lwów, 1905. – S. 8. Папроцький не знав якого герба використовує ця земля: "Sanocka ziemia który kleynot nosi niewiem" (*Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. – S. 1222).

[121] *Długosz J.* Opera omnia. – T. XIII. – P. 39.

[122] "Chelmensis terra in campo viridi ursum album inter tres arbores virides, quarum due ad caput et tercia ad caudam consist, portat" (*Długosz J.* Insignia... – S. 16; *Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. – S. 33; *Friedberg M.* Klejnoty Długoszowe. – S. 55); "Chełmska ziemia białłego Niedzwiedzia, między drzewy zielonymi" (*Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. – S. 1224), "…Niedzwiedzia białłego mięędrzewy zielonymi na polu zielonym" (*Paprocki B.* Herby... – S. 715).

[123] Переклад поданий за: Літопис Руський (за Іпатським списком). – К., 1989. – С. 418.

[124] *Гречило А.* Земельна геральдика // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 44.

[125] *Heymowski A.* Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich... – S. 116.

[126] Ojczyste spominki… – S. 7.

[127] *Bielski M.* Kronika tho iest historia świata. – Kraków, 1564. – L. 425.

[128] *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. – С. 415.

[129] *Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. – S. 33.

[130] *Długosz J.* Opera omnia. – T. XIII. – P. 39.

[131] "Podolie terra in campo albo solem radiantem portat" (*Długosz J.* Insignia... – S. 17; *Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. – S. 34; *Friedberg M.* Klejnoty Długoszowe. – S. 55); "Słońce promieniste w białem polu" (Ojczyste spominki... – S. 7); "Podolskie woiewodztwo nosi Słońce złote w polu białłym" (*Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. – S. 1222), "…Słońca złotego na białłym polu" (*Paprocki B.* Herby... – S. 711).

усталилися на той час, не дозволялося наносити геральдичний метал на метал (у цьому разі – золоте сонце на срібне поле). Хоча цих норм у деяких країнах (у тому числі й у Східній Європі) не завжди дотримувалися. Гербовник Камина подає герб Подільської землі у синьому полі, що відповідає геральдичним нормам. Сонце тут виступає як символ багатства, добробуту та родючості Подільської землі. Цілком імовірно, що цей символ міг функціонувати в цьому регіоні ще в дохристиянські часи, коли різні солярні знаки мали широке застосування.

У згаданій праці "Паноша" Б. Папроцький помістив вірш "Na zacny kleynot Słońce sławney ziemie Podolskiey":

"Słońce dawa ten pożytek swiecąc nam na niebie,
Wżywia wszytkie rzeczy ludziom ku potrzebie.
Takżeć swiecą te kraje nam sprawami swemi,
Bronią wszytkich krześcian szablami ostremi.
A iak Słońce na niebie Bog nam iasne sprawił,
Tak iaśnie sławę twoię Podole obyawił.
Słyniesz w krąg światu z męstwa, sprawy twe poczciwe,
Parzą w oczy łakome pogany złosliwe"[132].

Белзьке князівство, яке із зміцненням Руського королівства залишалось у феодальній залежності від нього, протягом 1340–1377 рр. підпорядковувалося Великому князівству Литовському, а з 1388 р. перейшло до мазовецьких князів – васалів Польщі. Після смерті мазовецького князя Земовита VI 1462 р. удільне князівство перестало існувати, було приєднане до Польщі й перетворене на Белзьке воєводство. Подаючи в "Клейнодах" герб (білий грифон з короною у червоному полі), Длуґош зазначив, що його нібито надав ще Казимир III у середині XIV ст.[133] Це твердження вельми сумнівне, бо польський король не зумів спершу закріпитися в Белзі, а 1352 р., зазнавши значних втрат, мусив відступити від міста. Можливо, Казимир "надав" герб, який князівство використовувало здавна (таке практикувалося в міській геральдиці, коли монархи часто "дарували" містам герби, які ще до привілею використовували міські управи), хоча все це більше схоже на звичайні легенди. Натомість С. Кучинський спершу припускав, що Я. Длуґош був автором цього герба[134], хоча пізніше не обстоював категорично цієї думки, оскільки на час формування Белзького воєводства Длуґош вже перебував у немилості в короля[135]. Папроцький нічого не згадує ні про королівське надання герба, ні про причетність до цього Длуґоша[136]. Щодо гербового малюнка, то, як уже згадувалося, зображення грифона було дуже поширене в давньоруській орнаменталістиці: воно трапляється на розписах Софійського собору в Києві (XI ст.), на археологічних знахідках у Галичі, Звенигороді та інших місцях. Фантастичний звір грифон у геральдиці є уособленням пильності й зіркості.

У фондах Фундації Чарторийських при Національному музеї в Кракові зберігся прапор Белзької землі, який датують другою половиною XVI ст.: на червоному шовковому полотнищі з білою вертикальною вставкою намальовано срібною фарбою щит, у якому

[132] *Paprocki B.* Panosza. – Bez pag.

[133] "Belzensis terra, que griffonem album coronatum, primis pedibus in altum porrectum, in campo rubeo portat, quod insigne est illi me instante et deprecante per Kazimirum tercium Poloniae regem largitum" (*Długosz J.* Insignia... – S. 17; *Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. – S. 32; *Friedberg M.* Klejnoty Długoszowe. – S. 54).

[134] *Kuczyński S. K.* Herby w twórczości historycznej Jana Długosza // Sztuka i ideologia XV wieku / Pod. red. *P. Skubiszewskiego*. – Warszawa, 1978. – S. 227.

[135] *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie... – S. 66–67, poz. 185.

[136] "Woiewodztwo Bełzkie nosi kleynot Gryffa białłego w koronie złotey w polu czerwonym" (*Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. – S. 1223), "…Gryffa białłego na czerwonym polu w koronie złotey" (*Paprocki B.* Herby... – S. 712).

коронований грифон[137]. Прапор зберігся доволі погано[138]. Можливо, що це той самий, який використовували під час похоронної процесії Сигізмунда I, лише там згадується грифон у короні в червоному полі[139]. Аналогічний опис подає й О. Гваньїні[140].

Волинь від 1340-х рр. залишалася в руках литовських князів. Скориставшись ослабленням Золотої Орди, великий князь Ольгерд у 1360-х рр. підпорядкував собі й інші українські землі: Поділля, Київщину, Переяславщину. У Ґрюнвальдській битві в складі литовського війська брали участь і полки Київської, Стародубської, Сіверської та інших українських земель. Длуґош подає, що перед битвою великий князь Вітовт роздав 40 княжих корогов. На 30-и було зображено вершника (з мечем у руці на червоному полі – так звана "Погоня"[141]. Прапори різнилися тільки мастю коня (біла, чорна, гніда). На 10-и прапорах у червоному полі були "стовпи Гедиміна" – знак литовських князів. Тобто всі полки виступали під великокняжими символами. Зображення вершника з піднятим мечем ("Погоня") вперше відоме на печатці великого князя Ольгерда як символ Великого князівства Литовського 1366 р.[142], а надалі вживалося його синами Ягайлом і Вітовтом[143]. Пізніше герб Великого князівства Литовського незмінно зберігає свій зміст і колористику[144], а також використовується в різних кольорових варіантах для Берестейського, Підляського та інших воєводств[145]. Що стосується "стовпів Гедиміна", то фактично це був знак литовських князів (Длуґош повідомляє, що ним князь Вітовт таврує своїх коней[146]), але регулярно подається в усіх джерелах серед земельних символів як другий герб Великого князівства Литовського. В пізніших джерелах "стовпи Гедиміна" постійно подаються золотими або срібними на червоному полі[147].

Вже згадувалося, що на різних печатках великого князя Вітовта з документів 1401–1430 р. фігурує хрест як герб Волині[148], а пізніші джерела подають його колористику як срібний хрест у червоному полі[149]. Після Люблінської унії 1569 р. Волинь приєднано до Польщі. У привілею для Волинської землі зазначалося, що тепер при всіх громадських справах та на земельних коругвах слід разом із своїми давнішими гербами вживати

---

[137] Фундація князів Чарторийських при Національному музеї в Кракові (Fundacja XX Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie). – Nr. inw. XIV–813. Опубліковано в: Wawel 1000–2000: Wystawa Jubileuszowa. – Kraków, 2000. – T. 1. – S. 37; T. 3. – S. 5.

[138] Люстрація краківської скарбниці 1730 р. вже свідчила про поганий фізичний стан земельних хоругов: "Chorągwi Woiewodzkich y Powiatowych z różnymi Herbami na kitayce malarskim złotem innymi farbami malowanych 24, które wszystkie zbutwiałe" (Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polszcze / Wyd. przez *J. U. Niemcewicza*. – Warszawa, 1822. – T. III. – S. 118).

[139] Ojczyste spominki... – S. 7; *Bielski M.* Kronika... – L. 425.

[140] *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. – С. 414.

[141] *Długosz J.* Opera omnia. – T. XIII. – P. 41.

[142] The Heraldry of Lithuania / Comp. *E. Rimša*. – Vilnius, 1998. – P. 9.

[143] Наприклад, на великій королівській печатці Владислава Ягайла з 1388 р. цей герб подано у щиті разом із гербами Польського королівства, земель Добринської, Сандомирської, Каліської та Куявської і Русі (*Vossberg F. A.* Siegeln des Mittelalters... – S. 12–13; Taf. 7).

[144] Див. хоча б: *Gumowski M.* Pieczęcie książąt litewskich // Ateneum Wileński. – 1930. – T. VII, Nr. 3–4. – S. 684-725; *Цітоў А.* Наш сімвал – Пагоня. – Мінск, 1992. – С. 16–30; *Шаланда А.* Пагоня // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 3 т. / Рэд. *Г. П. Пашкоў і інш.* – Мінск, 2005. – Т. 2. – С. 382; *Rimša E.* Heraldry: past to present. – Vilnius, 2005. – P. 58–71; та ін.

[145] "Woiewodztwo Podlaskie, nosi także Pogonią w polu białłym. [...] Woiewodztwo Brzeskie Pogonią też nosi, ubior błękitny na koniu y na Rycerzu w polu czerwonym" (*Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. – S. 1228–1229), "Woiewodztwo Podlaskie nosi Pogonią także w polu białłym. Woiewodztwo Brzeszczayskie używa także Pogoniey, tylko ubior błękitny na koniu y na Rycerzu w polu czerwonym" (*Paprocki B.* Herby... – S. 719).

[146] *Długosz J.* Opera omnia. – T. XIII. – P. 41.

[147] *Rimša E.* Heraldry: past to present. – P. 73–76.

[148] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters... – Taf. 22–23; *Semkowicz W.* Sfragistyka Witolda. – S. 12, 19–20; *Gumowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich. – S. 720–721.

[149] "Woiewodztwo Wołyńskie nosi krzyż białły w polu czerwonym" (*Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. – S. 1227), "…Krzyża białłego na czerwonym polu" (*Paprocki B.* Herby... – S. 717).

польського орла[150]. Хоча О. Гваньїні подає, що земська корогва має два червоні кути у білому полі, а на ній герб Великого князівства Литовського, а повітові корогви мають ці ж герб та кольори, але є однокутними[151].

З частини території, яка доти входила до складу Волинської землі, 1565–1566 рр. було утворено Брацлавське воєводство[152]. Сеймова конституція 1569 р. декларувала надання йому корогви[153]. Це воєводство також використовувало герб із срібним хрестом у червоному полі, хоча Папроцький спершу помилково вказав, що на гербі є Св. Юрій[154]. Знаки обох воєводств 1589 р. зазнають змін. Формально ці зміни визначалися для земельних і повітових печаток, але їх почали застосовувати повсюдно. Щоб означити задоволення своїх претензій на Волинь, поляки додають у гербі червоний щиток із срібним орлом, а герб Брацлавщини доповнено синім щитком і срібним півмісяцем, що має символізувати розташування воєводства в прикордонній із татарськими землями смузі[155].

Київське князівство у складі Литви ще 1471 р. було перетворене на воєводство, а після тієї ж таки Люблінської унії відійшло до Польщі. З кінця XV ст. відомий герб Київського воєводства: янгол, який тримає у руках меч та піхву, опущені додолу, у червоному полі[156]. Після переходу Київщини 1569 р. до складу Польського королівства сеймовим привілеєм визначалося використовувати разом із давнішими гербами й орла[157]. Натомість О. Гваньїні описує двокутну воєводську корогву, зеленого кольору, з одного боку з гербом Великого князівства Литовського у червоному полі, а з іншого – чорного ведмедя у білому полі, а також згадує зелену корогву Мозирського повіту, який входив до складу Київського воєводства[158]. За цим джерелом подібні герби з ведмедем подають і деякі пізніші публікації[159].

Зображення святих чи якихось інших релігійних символів (як хрест у Волині) на княжих стягах мало на Русі давні традиції ще від прийняття християнства. У XII–XIII ст. на печатках київських князів фігурує архангел Михаїл (зі списом в одній руці та державою – у другій). Зображений архистратиг як захисний символ і на шоломі князя Ярослава Всеволодовича, датованому 1206–1207 рр.[160] Загалом, культ Михаїла був дуже поширений в Україні – про це свідчать давні легенди, а також часте використання образу архангела в

[150] "…Aby od tego czasu we wszystkich odprawach pospolitych, y na chorągwiach ziemskich w tey Ziemi Wołyńskiey, przy swych dawnych herbiech, orła znaku Koronnego herbu używali" (Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. I. – S. 83).

[151] *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. – С. 418.

[152] Див.: Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8, т. 5. – С. 127; *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2008. – С. 11; та ін. Свого часу Ю. Савчук намагався ставити під сумнів давнішу адміністративну приналежність земель Брацлавщини до Волині (див.: *Савчук Ю.* Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995. – С. 38), однак ці заперечення були хибними.

[153] "Tejże Ziemi Bracławskiej, Chorążego powinni dać będziemy y chorągiew" (Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. II. – S. 99).

[154] "Woiewodztwo Bracławskie używa kleynotu świętego Gerzego" (*Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. – S. 1229), "…Krzyża białłego w polu czerwonym" (*Paprocki B.* Herby... – S. 719).

[155] "…z Woiewodztwa Wołyńskiego Herbowe pieczęci krzyż, a na krzyżu orzeł. Także y Woiewodztwu Bracławskiemu, ma bydź puł miesiąca a krzyż" (Volumina legum. – T. II. – S. 295). Див. також: *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – Lipsk, 1839–1846. – T. 1. – S. 177, 220

[156] "Woiewodztwo Kijowskie nosi Anyoła tym kształtem białłego w czerwonym polu" (*Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. – S. 1227), "…Anioła białłego na czerwonym polu" (*Paprocki B.* Herby... – S. 718). Див. також: *Румянцева В. В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986. – С. 42–44.

[157] "…Aby od tego czasu we wszystkich odprawach pospolitych, y na chorągwiach ziemskich w tey Ziemi Kiiowskiey, przy swych dawnych herbiech, orła znaku Koronnego używali" (Volumina legum. – T. I. – S. 87).

[158] *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. – С. 420.

[159] *Krzyżanowski S.* Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych. – Kraków, 1870. – S. 30.

[160] Russian arms and Armour. – Leningrad, 1982. – P. 35.

гербах українських міст[161]. Архангел Михаїл вважався патроном Київської землі, був символом захисту її від ворога.

У гербовнику "Stemmata Polonica" в групі литовських гербів додано без підписів низку знаків, які можна трактувати як територіальні, оскільки частина з них пізніше саме у такій ролі виступає на великих литовських печатках. Серед них Г. Полячківна визначила зокрема: два однакові герби з червоними прямими хрестами у срібному полі як символи Волині та Брацлавщини, подані у зворотних кольорах; Архистратига Михаїла у срібній одежі з мечем у правиці в синьому полі – як герб Новогрудського воєводства, хоча і з можливістю для Київського воєводства чи Вількомірського повіту; чорного ведмедя у синьому полі – як герб Жмуді; червоний прапорець у срібному полі – як герб Смоленського воєводства[162]. Серед неідентифікованих були: дві особи, чи двоє чоловіків, повернені один до одного, у срібному полі; людська голова у червоному полі (визначена Полячківною як голова Івана Хрестителя); чорний бик чи теля у синьому полі (Полячківна хибно припускала, що на печатках Вітовта був зображений не ведмідь, а теля). Якщо з переміною кольорів для Волині та Брацлавщини можна цілком погодитися (у цьому ж джерелі герб Холмської землі має в описі зелене поле, а на малюнку – синє), то герб з Архангелом однозначно належить Київському воєводству. Полячківна мотивувала свої припущення тим, що герб Київщини має інші кольори, хоча визнавала, що янгол на гербі Новогрудського воєводства також має інші барви, однак не враховувала, що іконографія архистратига з мечем властива саме для першої землі.

Чернігівсько-Сіверська земля, приєднана в XIV ст. до складу Великого князівства Литовського, на початку XVI ст. захоплена Московською державою. На великій печатці царя Івана IV (з другої половини XVI ст.) як "печать Черниговская" подано зображення шаблі чи меча[163]. Не зовсім зрозуміло на підставі чого був вифантазуваний такий знак, оскільки ні до того, ні після подібний символ для цього краю не вживався. Чернігівщина 1618 р. відходить до Польщі, а 1635 р. утворюється окреме Чернігівське воєводство[164], яке мало за герб чорного двоголового орла під короною[165]. Поле щита подавалося як срібне золоте або синє, а орел – чорний або невизначеної барви[166]. Мабуть цей герб був прийнятий як видозміна символу Московії. Можна виводити його й від візантійського знаку (як і герб Перемиської землі). На користь цієї версії свідчать зображення орла на археологічних знахідках, а також кам'яна різьба двоголового птаха на стіні Борисоглібського собору в Чернігові, спорудженого 1123 р. Проте якщо чернігівський орел і мав візантійське походження, то в XVI ст. він появляється за московським посередництвом і радше мав декларувати територіальні просування Речі Посполитої на схід.

Про ще інший варіант герба Чернігівщини повідомляв С. Кучинський на підставі сеймового альбому з XVIII ст.: перетятий червоний щит, у верхньому полі білий орел, у

---

[161] Див. хоча б: *Гречило А.* Українська міська геральдика. – К., Львів, 1998. – С. 53, 63, 71–73; *Гречило А., Терлецький Ю.* Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. – К., Львів, Рівне, 2002. – С. 37–38.

[162] *Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. – S. 76–79.

[163] *Каменцева Е. И., Устюгов Н. В.* Русская сфрагистика и геральдика. – Москва, 1974. – С. 127–128; *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв. – Москва: Наука, 1981. – С. 17–18, 226–228; *Вона ж.* Старинные гербы российских городов. – Москва: Наука, 1985. – С. 165; та ін.

[164] Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. III. – S. 410–411; Детально ці питання розглянуто в монографії: *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006.

[165] *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – T. 1. – S. 230.

[166] Чорний орел у золотому полі: Ягайлонська бібліотека в Кракові (Biblioteka Jagiellońska). – Відділ рукописів. – Sygn. 7006 III. – K. 33. Чорний орел без барви поля: *Gloger Z.* Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – Kraków, 1900. – S. 269. У пізніших виданнях маємо навіть такі фантастичні інтерпретації, як білий (срібний) орел у жовтому (золотому) полі (див.: *Heleniusz E.* Wizerunek Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków, 1890. – T. 1. – S. 109).

нижньому – біжить білий кінь із золотими зірками над головою та під копитами[167]. Герб з конем і зірками відомий з царського "Титулярника" 1672 р. з підписом "Всея сѣверныя страны повелитель" та на малюнку австрійського дипломата Й. Корба з підписом "Seweia"[168]. Цей титул вважався вигаданим, а герб – фіктивним. Проте схоже, що його співзвучність із Сіверською землею (Сіверщиною) ввела когось в оману й тепер уже з польського боку був нафантазований неіснуючий герб. Зрештою, Річ Посполита втратила контроль над Чернігівщиною ще під час національно-визвольної війни 1648–1654 рр., а за Андрусівським перемир'ям 1667 р. вся Лівобережна Україна остаточно перейшла до Московської держави.

Молдавське князівство, яке ще іноді називали "Русовлахією", а в турецьких джерелах – Богданією, було тісно пов'язане і культурно, і політично з іншими українськими землями. Передовсім, офіційні документи й літописи в Молдавії аж до середини XVII ст. велися мішаниною церковнослов'янської та староукраїнської мови. Русини-українці становили приблизно третину населення Молдавського князівства, а окремі регіони, що в різні періоди були в його складі, тепер входять до Чернівецької та Одеської областей. Тому, очевидно, що й молдавська символіка також є об'єктом зацікавлення української геральдики.

Найдавніше зображення герба Молдавії на печатці воєводи Петра I Мушата з документу 1387 р. представляє у трикутному щиті голову бика з зіркою між рогами та геральдичною п'ятипелюстковою трояндою і півмісяцем обабіч[169]. Такий же герб карбувався на грошах Петра I Мушата[170]. За літописними легендами, символ був запроваджений мараморoським воєводою Драґошем, який вполював на березі невідомої річки тура з зіркою на лобі; на честь свого улюбленого собаки Молди, який загинув під час полювання, Драґош назвав річку Молдовою, а зображення голови зубра із зорею стало гербом нового краю[171]. Драґош дійсно став першим володарем Молдавії в 1352–1353 рр. після об'єднання феодально роздроблених воєводств, але джерел, які б підтверджували використання ним такого герба, наразі немає. Натомість усі наступники воєводи Петра I Мушата використовували надалі герб із головою бика, якого іноді трактували як тура чи зубра[172].

Молдавія ще від 1387 р. перебувала в васальній залежності від Польщі, але герб цього князівства появився на печатках польських королів лише на переломі XV–XVI ст. Слід зазначити, що в польських гербовниках знак фігурує без троянди, а поле щита подають як біле (срібне)[173], хоча з історичних джерел відомо, що символи вживалися й на

---

[167] *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie... – S. 104.

[168] Портреты, гербы и печати большой Государственной книги 1672 г. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 42; *Корб И. Г.* Дневник путешествия в Московию, 1698 и 1699 гг. – Санкт-Петербург, 1906. – Б. п. Варто додати, що цей герб з 1800 р. приписали грузинській Іверії.

[169] *Mischevca V., Negrei I., Nichitici A.* Simbolurile Ţării Moldovei. – Chişinău, 1994. – P. 103–104; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські... – С. 65, 208.

[170] *Mischevca V., Negrei I., Nichitici A.* Simbolurile Ţării Moldovei. – P. 105; *Крижанівський А.* Львівський монетний двір… – С. 148.

[171] Літопис подає: "Драгошь воєвода … учиниша себѣ печать воеводскую во всю землю турью голову" (Славяно-молдавская летопись 1359–1504 гг. // Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – Москва: Наука, 1976. – С. 58). Див. також: *Cantemir D.* Descrierea Moldovei. – Chişinău, 1998. – P. 11–12; *Нестерюк А.* Символика Молдовы // Moldova Mare. – Chişinău, 2008. – 30 septembrie (Nr. 30). – P. 3.

[172] ЦДІА, Львів. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 1; – Спр. 160. – Арк. 1; – Спр. 180. – Арк. 1; – Спр. 335. – Арк. 1; *Dogaru M.* Sigiliile – mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic. – Bucureşti, 1976. – P. 21–24, 99–103; *Mischevca V., Negrei I., Nichitici A.* Simbolurile Ţării Moldovei. – P. 106–115; *Dogaru M.* Din heraldica României. – Bucureşti, 1994. – P. 44–47; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські... – С. 65–71, 209–227.

[173] "Valachiae ducatus sive palatinatus gerit caput zambronis nigrum, de naribus circulo prominente, inter cuius cornua stella prominent, atque ex parte dextra media luna maxillae contiguae existens, in campo albo" (Liber

червоному полі. Так, під час присяги молдавського господаря Стефана польському королю 1485 р. було передано червоний прапор з вишитим золотом гербом[174]. Мабуть саме цей прапор використовували під час похорону 1548 р. Сигізмунда I – у джерелах вказується, що це "ленна хоругва", на ній голова зубра (в М. Бєльського – буйвола) із зіркою та півмісяцем, але не вказане забарвлення полотнища[175]. Папроцький вважав, що півмісяць біля голови зубра появився після того, як Молдавія потрапила в залежність від турків[176]. Але подібне твердження є безпідставним, бо півмісяць разом із зіркою та квіткою відомі ще з печаток і монет від кінця XIV ст. У XVII ст. на молдавському гербі замість троянди іноді зображали сонце з обличчям або без. Саме такий герб вмуровано в стіну П'ятницької церкви у Львові, участь у будівництві якої брав господар Василь Лупул[177]. Подібне зображення входило до герба Петра Могили. Дереворит молдавського герба з ініціалами воєводи Мирона Бернавського надруковано у виданому 1630 р. у Львові "Октоїху" разом із геральдичним віршем "На преславный клейнот вельможного єго милости Іо Мирона Бернавского, воєводи Молдовлахіа":

"Антіох, пурпурою вола оздобивши,
Золотом, перлы, сличным камѣньєм упстривши,
В Ієрусалим на жертву с хутью посылаєт.
Бернавскій Бога сердца щиростю благаєт,
Котрую при всѣх цнотах пурпура красу[є]т,
Любви к Богу, и славу вѣчную готуєт"[178].

Жидачівський повіт, який входив до складу Львівської землі Руського воєводства, за ухвалою сейму 1676 р. отримав право використовувати на повітовій хоругві власний символ – у синьому полі три золоті леви: один над одним[179]. Очевидно, що цей сюжет і за змістом, і за колористикою тісно пов'язаний із давнім гербом Руського воєводства і Львівської землі – золотим левом, який спинається на скелю у синьому полі. Повітовий знак функціонував до першого розподілу Речі Посполитої 1772 р.[180]

Серед інших гербовників, опертих на праці Я. Длуґоша, ще слід згадати гербовник "Arma Regni Poloniae" Марка Амброзія з Ниси, який перший раз видано 1562 р. в Антверпені, а другий – десь 10 років пізніше, ймовірно – у Парижі[181]. У цих виданнях подано без описів і герби Львівської, Белзької, Галицької, Перемиської, Холмської й Подільської земель та Молдавії[182]. Пізніші компіляції є ще менше вартісними, оскільки не

insignorum Regionum... – K. 15; *Friedberg M.* Klejnoty Długoszowe. – S. 56). Без опису в: *Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. – S. 29.

[174] Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polszcze / Wyd. przez *J. U. Niemcewicza*. – Warszawa, 1822. – T. I. – S. 318.

[175] *Bielski M.* Kronika... – L. 425v.; Ojczyste spominki... – S. 8.

[176] "Woiewodztwo Wołoskie, które przed tym hołdowało krolom polskiem, używa herbu takiem sposobem, głowy czarney zubrzey, gwiazda między rogami. Potym gdy przyszło pod moc poganom, przydano miesiąca połowicę na białłym polu" (*Paprocki B.* Herby rycerstwa… – S. 720).

[177] Див. хоча б: *Островский Г. С.* Львов. – Ленинград, 1982. – С. 71–75; *Вуйцик В. С.* Львівський державний історико-архітектурний заповідник. – Львів, 1979. – С. 63.

[178] Українська поезія: Середина XVII ст. / Упор. *В. І. Крекотень, М. М. Сулима.* – К., 1992. – С. 49.

[179] "A chorągwi Zydaczowskiey insigne tres catulos leonis w polu błękitnym authoritate praesentis Conventus deklaruiemy" (Volumina Legum. – Petersburg, 1860. – T. V. – S. 188)

[180] Див.: *Гречило А.* Символи Жидачівського району // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2004. – Ч. 11, част. 1. – С. 130.

[181] [*Ambrosius M.*] Arma Regni Poloniae. – Antverpiae, 1562; 2-е видання: б. м., б. д. (до 1573). Див. про це: *Wdowiszewski Z.* Marek Amroży z Nysy i jego "Arma Regni Poloniae" z 1562 r. // Miesięcznik Heraldyczny. – 1934. – Nr. 11. – S. 166–170; – Nr. 12. – S. 177–186.

[182] При цьому ще й поплутано підписи до гербів Подільської та Люблінської землі ([*Ambrosius M.*] Arma Regni Poloniae. – K. 11).

лише не приносять нічого нового, але часто використовують гравюри гербів, ідентичні до опублікованих раніше в інших гербовниках[183]. Те ж саме можна сказати про різні рукописні копії та геральдичні нотатки[184].

Зображення та описи гербів публікувалися не лише в гербовниках, але й у більш загальних працях. Тут заслуговує на увагу вже згадувана "Хроніка Європейської Сарматії" О. Ґваньїні, хоча подана в ній інформація не завжди точна й потребує критичної оцінки[185]. А також перевидання "Хроніки Польщі" М. Бєльського його сином Йоахимом 1597 р., доповнене тими ж самими гравюрами земельних гербів, що вже публікувалися раніше в книжках Папроцького, а також інформацією, що Київська земля вживає на хоругві з одного боку ведмедя в білому (срібному) полі, а на іншому – білого (срібного) янгола в червоному полі[186].

Окремо треба виділити гербовник К. Несецького "Корона польська"[187]. У виданому 1728 р. у Львові першому томі окремий розділ присвячено територіальним гербам. У ньому для Київського воєводства подано два герби – з янголом і з ведмедем (як у перевиданні Й. Бєльського), додано знаки Чернігівського воєводства (щоправда, без вказаних кольорів у описі) та Жидачівської землі, а також доповнено символи Волинського та Брацлавського воєводств відповідними щитками на хрестах[188]. Натомість виданий вже у час розподілів Речі Посполитої гербовник Вельондка повторює відомості про земельні герби за працею Несецького[189].

Варто розглянути динаміку появи окремих територіальних гербів на королівських і великокняжих печатках та їхню іконографію. Герби тих українських земель, які адміністративно входили чи були залежні від Польської Корони, фігурували на маєстатових та великих коронних печатках, іноді – й на менших коронних. Маєстатові печатки мали у центральній частині зображенням монарха на троні, а коронні, як правило, – щит з орлом, а довкола розміщалися менші щитки із земельними гербами[190]. На великих литовських печатках навколо Погоні подавалися територіальні символи земель, які входили до складу Великого князівства Литовського, у тому числі й ті, що після Люблінської унії 1569 р. перейшли під польську юрисдикцію[191]. Така практика для володарських печаток починає застосовуватися від другої половини XIV ст.

---

[183] Див. хоча б: *Giermański S.* Summariusz kleynotow, abo herbow państwa y rycerstwa Korony Polskiey y W. X. Litewskiego z roznych authorow: a mianowicie z Bielskiego, z Paprockiego y scriptow S. S. Jagodyńskiego zebrany, a dla snadnieyszego nalezienia czytelnikowi wedle obiecadła sporządzony y wydany. – Kraków, 1621; *Gorczyn J. A.* Kleynoty abo herby państwa y rycerstwa powiatow y miast głownych Korony Polskiey y W. X. L. według obiecadła dla pamięci łacnieyszey położone – Kraków, 1630; *Ejusd.* Herby Królestwa polskiego. – Kraków, 1653; *Swach A.* Herby polskie. – Poznań, 1702.

[184] Серед них можна назвати описи гербів у: ЛННБ ВР. – Ф. І. – Спр. 722. – Арк. 266–266 зв. Опубліковано: *Однороженко О.* Земельна та міська геральдика Речи Посполитої в рукописному гербовнику другої чверті XVII ст. // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків, К., 2004. – Вип. VI. – С. 90–100.

[185] *Gwagnini A.* Sarmatiae Europae descriptio. – Cracoviae, 1578. У польському перекладі вперше видано як: *Gwagnin A.* Kronika Sarmacyey Europskiey. – Kraków, 1611. Український переклад: *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. – К., 2007.

[186] Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana. – Kraków, 1597. – S. 8–9.

[187] *Niesiecki K.* Korona Polska. – Lwów, 1728–1743. – 4 t. Цей гербовник більш відомий за пізнішим перевиданням Я. Н. Бобровича в 10-и томах: *Nisiecki K.* Herbarz polski / Wyd. *J. N. Bobrowicz.* – Lipsk, 1839–1846. – 10 t.

[188] *Niesiecki K.* Korona Polska. – Lwów, 1728. – T. 1. – S. 144, 151, 154, 192, 201.

[189] *Wielądek W. W.* Heraldyka, czyli opisanie herbów. – Warszawa, 1792–1798. – 5 t.

[190] Див.: ГАДА. – Zb. dok. perg. – Nr 36, 968, 2274, 2742, 4666, 6194, 6202, 7012, etc.; – Zb. dok. pap. 217, 989, etc.

[191] Там само. – Zb. dok. perg. – Nr 7556, 7770, 7876, 7924, etc.

Вперше герби українських земель появляються на королівській маєстатовій печатці Владислава Ягайла, відомій з документів 1388–1434 рр.[192] На ній у центрі зображено короля, який сидить на троні, а довкола нього розміщено сім щитів із земельними гербами, у тому числі. внизу опинився герб Русі з некоронованим левом, який спинається на скелю (аналогічна іконографія була на згаданих печатках князя Владислава Опольського з документів за 1372–1379 рр.[193]). У статті А. Кусь робилася спроба якось витлумачити значення герба Русі на цій печатці, де серед припущень зазначено: "Розміщення лева під стопами монарха, що сидить на троні, можна інтерпретувати як нагадування про підпорядкування відірваної території"[194]. Подібна версія є безпідставною та безсенсовною, бо розміщення цього герба було продиктоване лише композиційним вирішенням печатки та ієрархічністю територіальних утворень, що підтверджується при дослідженні пізніших королівських та великокняжих печаток, на яких "під стопами" володарів розміщаються різні герби без будь-якої двозначності. Такий же герб Русі зображений на маєстатовій печатці короля Владислава III[195], натомість на печатці Казимира IV лев, правдоподібно, поданий уже без скелі[196]. На різних печатках їхніх наступників лев також фігурує без корони та скелі (хоча в окремих випадках якість відтисків не дає змоги встановити точне зображення, а публіковані прориси не завжди є достовірними)[197].

На великій коронній печатці короля Александра з документів 1502–1506 рр. вже появляється герб Молдавії з головою тура, зіркою, трояндою та півмісяцем[198]. Після вигаснення на польському троні династії Вазів, які титулувалися й королями Швеції, з маєстатової, а також великої й меншої коронних печаток короля Михайла Вишневецького зникає неактуальний шведський герб, а натомість появляється подільське сонце з усміхненим обличчям[199]. Можливою причиною вибору саме цього символу була боротьба з Османською імперією за Поділля та підкреслення політичних прав на цей край. Герби Русі, Молдавії та Поділля залишалися на королівських печатках аж до розпаду Речі Посполитої в кінці XVIII ст.

На литовських печатках герб із волинським хрестом відомий ще зі згаданих двох печаток за 1401–1430 рр. великого князя Вітовта[200]. На них же фігурує герб із крокуючим ведмедем, на ідентифікації якого зупинимося далі. Аналогічні знаки представлені на

---

[192] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters... – Taf. 7; *Żebrawski T.* O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. – Zesz. II. – Nr. 45, tab. 17; *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 13–14, nr. 13; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські... – С. 35–54, 197, № 20; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 10.

[193] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters... – Taf. 19; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські... – С. 52–53, 196–196, № 16, 17.

[194] В українському перекладі (доволі неякісному): *Кусь А.* Руський лев у символіці Казимира Великого та Владислава Ягайла // Молода нація. – К., 2003. – № 3. – С. 96.

[195] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters... – Taf. 8; *Żebrawski T.* O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. – Zesz. II. – Nr. 50, tab. 18; *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 16, nr. 20; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 15.

[196] Відтиск печатки поганої якості: *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 18–19, nr. 26.

[197] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters... – Taf. 11–13; *Żebrawski T.* O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. – Zesz. II. – Tab. 20–24; *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 21–91; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 30–199.

[198] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters... – Taf. 12; *Żebrawski T.* O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. – Zesz. II. – Nr. 64, tab. 20; *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 22, nr. 38; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 30.

[199] *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 58–60, nr. 118–120; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 124–125.

[200] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters... – Taf. 22–23; *Semkowicz W.* Sfragistyka Witolda. – S. 12; *Gumowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich. – S. 720–721, nr. 34, 42; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські... – С. 57–58, 199–200, № 27, 28.

маєстатових печатках великих князів Свидригайла та Сигізмунда Кейстутовича[201]. Але вже на великих литовських печатках Александра[202], Сигізмунда I[203], Сигізмунда Августа[204], Генриха Валуа[205] та Стефана Баторія[206] маємо по колу не лише щити з гербами (серед їхніх сюжетів – янгол, хрест, ведмідь), але й стрічки з назвами відповідних земель. На жаль, ще у публікації Жебравського на прорисі печатки Сигізмунда I було подано хибний напис на стрічці: SAMAGITIE (тобто – Жмудь (Жемайтія). – *А. Г.*)[207]. Розглядаючи печатку Сигізмунда Кейстутовича, В. Семкович спершу висловив думку, що герб із ведмедем також представляє Жмудь, проте після докладнішого вивчення печаток Вітовта та політичної ситуації того періоду прийшов до висновку, що цей знак належить Київській землі[208]. Цю думку розділяв і М. Ґумовський[209], а досліджуючи інші великі литовські печатки він також хибно прочитав підпис під щитом із ведмедем і трактував символ як жмудський герб[210]. Проте новіші дослідження та виявлення чіткіших відбитків печаток дозволили встановити точний напис під гербом із ведмедем, який вказував на Смоленську землю. Хоча А. Шаланда, аналізуючи печатку Стефана Баторія, вважав, що цей підпис помилковий і мова таки має йти про жмудський герб – ведмедя з ошийником[211]. Натомість у ґрунтовній статті Е. Римші про крадіжку та виготовлення нової литовської печатки Баторія було подано фото цих печаток і схоже, що ніякого ошийника у ведмедя немає[212]. Інші герби сумнівів не викликали: герб із хрестом належав Волині, а з янголом – Київській землі. Варто лише додати, що на печатках XV ст. волинський хрест був прямим і дотикався до країв щита, а вже від початку XVI ст. його конфігурація поступово починає змінюватися: сторони розширюються до кінців і вже не торкаються країв. Хоча на карбованому 1564 р. литовському дукаті волинський хрест зберіг первісну форму[213].

Починаючи від короля Сигізмунда III, на великих литовських печатках по колу йдуть вже 12 гербів, у тому числі хрест Волині, янгол Київської землі та кілька гербів, згаданих у гербовнику “Stemmata Polonica”, а стрічка з написами зникає[214]. Серед нових знаків М. Ґумовський ідентифікував зображення людської голови на полотнищі як герб Поділля, а двох людських постатей – як сіверський знак[215]. Свого часу ці символи намагався ідентифікувати Ю. А. Яблоновський, який описував печатку Сигізмунда III чи Владислава IV (тому помилково потрактував герб Вазів як “лілію зі скошеним крилом”) і

---

[201] *Gumowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich. – S. 715–716, 724–725, nr. 48, 49; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські... – С. 59–60, 202–203, № 33, 36, 37.

[202] *Rimša E.* Heraldry: past to present. – P. 100; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські... – С. 61, 205, № 42.

[203] *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 25–26, nr. 47; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 36; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські... – С. 62, 206, № 44.

[204] *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 27–28, nr. 51; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 43; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські... – С. 63, 207, № 46.

[205] *Цітоў А. К.* Пячаткі старажытнай Беларусі. – Мінск, 1993. – С. 126–127.

[206] *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 34–36, nr. 68–69; *Rimša E.* Stepono Batoro Lietuvos didieji antspaudai ir jų atsiradimo aplinkybės // Lietuvos istorijos metraštis. 2001 metai, 2. – Vilnius, 2002. – P. 213–228; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 56–57.

[207] *Żebrawski T.* O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. – Zesz. II. – Nr. 72, tab. 21.

[208] *Semkowicz W.* Sfragistyka Witolda. – S. 16–19.

[209] *Gumowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich. – S. 715, 720, 725.

[210] *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 27–28, 35.

[211] *Шаланда А.* Зямельныя гербы Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў XIV–XVIII ст. // Герольд Litherland. – Городня, 2000. – № 2 (2). – С. 58.

[212] *Rimša E.* Stepono Batoro Lietuvos didieji antspaudai… – P. 220.

[213] Див.: *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie... – S. 128; *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagellonów. – Warszawa, 2003. – S. 313.

[214] *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 41–42, nr. 81, 82; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 71–72.

[215] *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 41.

також вважав голову гербом Поділля, а постаті – "єпископства і столиці Вільна"[216]. Подібні припущення виглядають безпідставними. Людська голова на полотнищі, а точніше – лик Нерукотворного Спаса, – фігурує на печатках і гербі міста Вітебська[217]. Оскільки гербом Вітебського воєводства була видозміна Погоні, то її заміна міським символом виглядає цілком закономірною. Дещо складніша справа з двома людськими постатями, які представляють або двох чоловіків, або чоловіка й жінку, що стискають один одному руки. Такий герб, на думку А. Шаланди, може представляти Підляшшя, оскільки сюжет символізує союз, шлюб чи унію, а саме це воєводство було виділене з Троцького на початку XVI ст. та приєднане 1569 р. до Польської Корони й почало використовувати унійний герб з поєднанням польського орла та литовської Погоні[218]. Слабкою стороною цього припущення є якраз питання: навіщо було підміняти унійний герб Підляського воєводства на не зовсім зрозумілий знак? Так чи інакше, але питання про герб із двома постатями ще потребує додаткових досліджень.

На великих литовських печатках Михайла Корибута Вишневецького було вилучено один герб, який у його попередників або представляв родовий символ Вазів, або шведські три корони (на печатці Яна Казимира[219]), а натомість подано щит з крокуючим ведмедем[220]. Найцікавіше те, що на печатці вже є символи, які означають Смоленську землю (хоругва), Жмудь (ведмідь з ошийником) та Київську землю (ангел) і, відповідно, цей герб не може їх уособлювати. Шаланда припустив, що подібний знак належить Сіверській землі[221], хоча давніша традиція такого герба не простежується. Надалі до кінця XVIII ст. кількість і зміст гербів на великих литовських печатках не змінювалися[222].

Функція територіальних гербів на печатках земельних установ була доволі обмеженою. Передовсім виходило це з практики застосування різними урядниками своїх власних печаток. Хоча з XVI ст. появляються окремі печатки у земських судів, у той час, як ґродські суди скріпляли свою документацію печаткою старост[223]. Другий Литовський Статут 1566 р. визначав і порядок застосування земельних печаток, і їхній зовнішній вигляд: "Теж мы Господарь даем под гербом того паньства нашого Великого князства Литовского, Погонею, печать, до каждого повету"[224]. Такого типу печатки з Погонею відомі у використанні земських судів Кременецького та Пінського повітів, Берестейського та Київського воєводств[225]. Після Люблінської унії 1569 р. для виведених зі складу Великого князівства Литовського та інкорпорованих до Польської Корони воєводств окремими сеймовими ухвалами регламентувалося вживати на печатках польського орла разом зі старими символами[226]. Такі печатки вживалися для Київського та особливо – для

[216] *Jabłonowski J. A.* Heraldica to iest osada kleynotów rycerskich y wiadomość znaków herbowych dotąd w Polszcze nie obiaśniona. – Lwów, 1752. – S. 40.

[217] *Цітоў А. К.* Пячаткі старажытнай Беларусі. – С. 200–202; *Він же.* Геральдыка беларускіх местаў (XVI – пачатак XX ст.). – Мінск, 1998. – С. 137–138.

[218] *Шаланда А.* Зямельныя гербы... – С. 63.

[219] *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 54–55, nr. 110; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 104–105.

[220] *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 60, nr. 121; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 126.

[221] *Шаланда А.* Зямельныя гербы... – С. 65.

[222] *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. – S. 65–66, 73, 83–84, 91, nr. 131, 132, 144, 168, 186; Pieczęcie królów i królowych Polski. – S. 138–139, 156, 183, 200.

[223] *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie... – S. 180.

[224] *Цітоў А.* Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. – Мінск, 1999. – С. 46.

[225] Див.: *Однороженко О.* Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними матеріалами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2004. – Ч. 11. – С. 148–149, 154–156, 162–163.

[226] Volumina legum. – T. I. – S. 79, 83, 87.

Волинського воєводств і їхніх повітів[227]. Якщо на гербі Волині зрештою доповнення хреста орлом було визначене на накладному щитку, то на печатках маємо доволі різноманітні вирішення: або орел накладається на хрест, або навпаки. На печатках Галицької та Холмської земель фігурували їхні герби[228]. Львівська земля та Жидачівський повіт мали спільні печатки з руським левом[229]. Подільське воєводство та Летичівський повіт використовували на печатках XVII–XVIII ст. подільське сонце, а Брацлавське воєводство – лапчастий хрест[230]. Земська печатка Чернігівського воєводства з XVIII ст. має зображення двоголового орла[231].

Земельні герби активно використовувалися в XVI–XVIII ст. для ілюстративного матеріалу в книгодрукуванні[232]. Окрім вже згаданих друкованих гербовників та гравюр, які супроводжувалися віршами, геральдичні символи також застосовувалися в різних декоративних рамках та віньєтках чи композиціях з алегоричними сюжетами, якими оздоблювали портрети монархів, або просто титульні сторінки та фронтиспіси. Чи не першим таким твором був дереворит із так званого Статуту Яна Ласького[233]. За ініціативою Коронного сейму 1506 р. видано в Кракові друком збірник найважливіших ухвалених актів, оздоблений п'ятьма гравюрами, одна з яких представляє учасників сеймового засідання, а довкола подано зображення 25-и земельних гербів, у тому числі: Молдавії (голова тура з кільцем у ніздрях і зірка між рогами, без троянди та півмісяця), Львівської (лев у короні, але без скелі), Холмської (ведмідь іде серед більшої кількості дерев, ніж три), Перемиської, Белзької, Галицької та Подільської земель (герби цих земель подані в традиційній іконографії)[234].

У виданій у Кракові 1521 р. книзі Й. Л. Деція поміщено портрет короля Сигізмунда I в декоративній рамці з 25-ма гербами, серед яких є й символи тих самих українських земель, що й у Статуті Ласького, й подані вони аналогічно, що виразно вказує на чому взорувався гравер[235]. Цю ж рамку пізніше використано для титульної сторінки "Статутів" В'єтора (1524 р.) та гербовника Б. Папроцького (1584 р.). Портрет Сигізмунда Августа з книги С. Гозія 1560 р. також має рамку з 25-ма гербами, над якими подано назви земель, але іконографія деяких знаків змінена: на гербі Руського воєводства коронований лев стоїть на чотирьох лапах, а в молдавському символі появляється півмісяць[236]. Руський лев без корони фігурує серед 25-и гербів на титульній сторінці "Статутів" Я. Гербурта, видання 1563 р.[237] У "Хроніці світу" М. Бєльського 1564 р. на фронтиспісі подано орла, на

---

[227] *Однороженко О.* Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. – С. 150–152, 162–164.

[228] ЦДІА, Львів. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1020. – Арк. 59 зв.; – Оп. 2. – Спр. 186. – Арк. 854, 862, 878; – Спр. 187. – Арк. 870, 878, 1231; – Спр. 197. – Арк. 462. Див. також: *Однороженко О.* Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. – С. 152–153, 164.

[229] ЦДІА, Львів. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 243; – Спр. 1020. – Арк. 36, 38; – Оп. 2. – Спр. 186. – Арк. 1707; – Спр. 196. – Арк. 3147; – Спр. 197. – Арк. 674, 1691; – Спр. 585. – Арк. 695; – Спр. 586. – Арк. 955, 958, 966; – Спр. 622. – Арк. 12.

[230] *Однороженко О.* Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. – С. 151–153, 163–164.

[231] ЦДІА, Львів. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1021. – Арк. 136. Національний музей у Кракові. – MNK 1483.

[232] До цього питання див.: *Miodońska B.* Władca i państwo wkrakowskim drzeworycie książkowym XVI w. // Renesans. Sztuka i ideologia. – Warszawa, 1976. – S. 45–96; *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie... – S. 135–158; *Rokosz M.* Orzeł Biały w staropolskiej grafice książkowej // Orzeł Biały: herb państwa polskiego. – Warszawa, 1996. – S. 107–132.

[233] *Łojko J.* Średniowieczne herby polskie. – Poznań, 1985. – S. 63.

[234] Відомі й кольоровані варіанти цих дереворитів, хоча забарвлення окремих гербів не викликає довіри. Скажімо, герб Молдавії поданий із синім полем, а Перемиської землі – червоним (ГАДА. – Zb. dok. perg. – Nr 5632).

[235] [*Decjusz J. L.*] De Sigismundi Regis Temporibus Liber. – Cracoviae, 1521.

[236] *Hosius S.* [*Hozjusz S.*] Confessio Catholicae fidei Christiana, vel potius, Explicatio quaedam confessionis, in synodo Petricoviensi à patribus provinciarum Gnesnensis, & Leopoliensis in regno Poloniae factae. – Viennae, 1560.

[237] *Herbortus I.* [*Herburt J.*] Statuta Regni Poloniae. – Cracoviae, 1563.

крилах якого 24 герби (виразне наслідування гравюри 1511 р. Ганса Бургкмайра – орел Священної Римської імперії з земельними гербами на крилах[238]), а на окремих сторінках – портрети королів Сигізмунда I та Сгізмунда Августа, навколо яких також ідуть територіальні герби (руський лев на них у короні)[239]. Композиція орла в оточенні 11-и гербів на фронтиспісі праці М. Рея "Postylla" (1557 р.) фактично повторює сюжет зображення з великої коронної печатки Сигізмунда Августа (тут герб Русі з некоронованим левом, який стоїть на задніх лапах, та символ Молдавії – тепер ще й із квіткою)[240]. Портрет цього ж короля в оточенні лише 12-и гербів подано на фронтиспісі видання "Статутів і привілеїв коронних" 1570 р. Я. Гербурта, але тепер руський лев уже з короною на голові[241]. У перевиданій 1597 р. Йоахимом Бєльським "Хроніці" вміщено ще більше гравюр з портретами різних королів у супроводі геральдичних символів[242]. Тут вже лев Русі зображений і з короною, і без.

Наведений перелік прикладів з XVI ст. лише доводить, що зображення гербів як декоративних елементів на різних дереворитах не є надійним джерелом для дослідження розвитку та змін у сюжетах окремих територіальних гербів, оскільки автори-гравери іноді опиралися на застарілу інформацію, або й просто використовували давніші кліші. Подібний джерелознавчий характер мають для цього періоду й різні зображення на архітектурних елементах, розписах і т. п., тому ми на них детальніше не зупиняємося. Серед пізніших книжкових декоративних гравюр варто згадати оригінальний фронтиспіс з 25-ма гербами з видання 1600 р. Я. Янушовського, де частина символів розміщена на хоругвах[243]. На увагу заслуговує й віньєтка 1619 р., яка повторює герби з великої литовської печатки (характерно, що київський янгол перетворився на жіночу постать із незрозумілим предметом у руці, а "дві особи" подані як чоловік і жінка, які тримаються за руки)[244]. На гравюрах XVIII ст. зустрічається зображення двоголового орла як герб Чернігівського воєводства[245].

Зображення земельних гербів на картографічних матеріалах є ще однією сферою їхнього застосування. Крім уже розглянутих раніше портоланів маємо низку пізніших морських карт, які переважно різнобарвними прапорцями з півмісяцями фіксують татарський чи турецький контроль над Північним Причорномор'ям[246]. На портолані Джорджо Сідері 1561 р. прапорцем із хрестом позначено Каффу, хоча генуезькі володіння на той час у Криму вже були ліквідовані. На картах 1540 та 1559 рр. С. Мюнстера ці території позначають видозміною тамги Ґіреїв, вписаної у щит як герб Кримського ханства[247].

Доволі несподівані символи зображені на полях карти Польського королівства, виконаної Д. де ля Ф'юлем і виданої в Амстердамі 1650 р., а повторно – 1700 р.[248] Серед 12 гербів, колористика яких відображена тинктурами, а в другому виданні перекрита ще й

[238] Див.: *Müller R. A.* Bilder des Reiches [= Irseer Schriften, Bd. 4]. – Sigmaringen, 1997. – S. 420.

[239] *Bielski M.* Kronika... – L. 404 v, 421.

[240] *Rej M.* Świętych słów a spraw Pańskich ... kronia albo postylla. – Kraków, 1557.

[241] *Herburt J.* Statuta i Przywileje Koronne. – Kraków, 1570.

[242] Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana. – S. 56, 76, 94, 386 etc.

[243] *Januszowski J.* Statuty, Prawa y Constitucie Koronne Lacińskie i Polskie. – Kraków, 1600.

[244] Constitucii Seymu Walnego Koronnego Warszawskiego Roku Pańskiego 1619. – Wilno, 1619.

[245] *Ładowski M. M.* Inwentarz Konstytucyi Koronnych i W. X. Litewskiego. – Lipsk, 1733.

[246] З новіших видань див.: *Фоменко И. К.* Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII–XVII в. – Москва, 2007.

[247] *Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.* Україна на стародавніх картах: кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2006. – С. 28–29, 42–43.

[248] Латвійська національна бібліотека в Ризі (Latvijas Nacionālās bibliotēkas (Riga)). – R. Mužika kolekcijas. – R KtW–2/52, KtW–2/48.

фарбою, подані й герби з підписами: “Podolie”, “Moldavie” та “Ukrine”. У гербі Молдавії в червоному полі зображено срібну голову бика з кільцем у ніздрях. Для України, яка на самій карті охоплює обидві сторони Дніпра й доходить аж за Тернопіль разом із написом “Ukraine ou Pays des Cosaques” та формує з Волинню територію у спільних межах, знак представляє в червоному полі срібного некоронованого лева. На карті виділене Руське воєводство як “Russie Noire” (Чорна Русь), однак воно гербом на карті не представлене. Натомість для Поділля подано зовсім фантастичний герб: золотий стовп, на якому три червоні серця, обабіч на червоних полях – по золотій шестипроменевій зірці над срібним кільцем. Якщо як герб України автор подав видозмінений у колористиці знак Руського воєводства, то символ Поділля є апокрифічним і не має жодних інших джерельних підтверджень. Хоча сама карта є вельми цікавою не лише з огляду використання назви Україна, але й значно ширшого окреслення її меж, ніж це спостерігаємо на картах Боплана.

На карті “Польського королівства, сусідніх країв, котрі найсвітліший король Швеції Карл Ґустав разом зі своїми військами пройшов від початку й до кінця війни”, виконаній Е. Я. Дальберґом і надрукованій 1696 р. у Нюрнберзі, зображені й територіальні герби[249]. Герб Руського воєводства (Russia Rubra) поданий під княжою короною, як і герби Великого князівства Литовського, Східної Пруссії та Бранденбургу, та представляє некоронованого лева, який спинається на скелю. Холмську землю (Palatinatus Chelmensis) позначено ведмедем між трьох дерев. Непорозуміння вийшло з Белзьким воєводством (Palatinatus Belsensis), для якого помилково подано крилатого коня – Пегаса (у той же час для Поморського воєводства та Померанії добре промальовані в гербах грифони). Герби із Погонею розміщені на теренах Берестейського та Волинського воєводств (Palatinatus Briestiensis, друге – без підпису).

На карті коронних польських земель, виготовленій Н. де Фером і надрукованій у Парижі 1736 р., під рамкою із заголовком подано 5 гербів: Польщі, Литви, Пруссії, Курляндії та з підписом “Russie”. Укладачі атласу “Україна на стародавніх картах” визначили один із них як герб Росії[250] Таке визначення видається хибним, оскільки герби мають представляти землі, які входять до складу Речі Посполитої, та й написи на карті “Russie Rouge” і “Palatinat de Russie” позначають українські землі – Червону Русь і Руське воєводство. Тоді як територія Російської імперії має позначення: “de Moscovie” та “Estat du czar ou Grande duc de Moscovie ou Russie Blanche ou Moscovite”. Цей герб Русі має зображення відкритих воріт із сходинками, чим дуже нагадує знак, який приписували Анні Ярославні. Очевидно, що укладач карти орієнтувався на французькі джерела з міфічним гербом Київської Русі, який на місці не вживався, принаймні не мав якихось аналогів вже від кількох століть. Донька Ярослава Мудрого Анна 1049 р. була одружена з королем Франції Генріхом I. У книзі французького історика К. Парадена про генеалогічні зв’язки королів Франції, яка вийшла друком у Ліоні 1561 р., а 1606 р. перевидана, для всіх королів і королев подавалися зображення гербів. Також і для Анни Ярославни було поміщено розтятий щит, перше поле якого всипане ліліями, а в другому була зображена брама із розкритими воротами[251]. Ілько Борщак, який першим з українських дослідників опублікував цей герб у своїй статті, висловив думку, що в другому полі розміщено герб країни народження Анни – Руси, та припустив, що ця брама може означати Золоті Ворота[252]. Проте пізніші цілком обґрунтовані критичні статті В. Сенютовича-Бережного

[249] *Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.* Україна на стародавніх картах: середина XVII – друга половина XVIII ст. – К., 2009. – С. 98–99.

[250] Там само. – С. 144–145.

[251] *Paradin C.* Alliances généalogiques des Rois et Princes de Gaule. – Seconde ed.: Lyon: Iean de Tournes, 1606. – P. 77. Перше видання: Lyon , 1561.

[252] *Борщак І.* Анна Ярославна – королева Франції // Стара Україна. – Львів, 1925. – Ч. VI. – С. 103.

та Р. О. Климкевича довели, що цей символ є вигадкою К. Парадена і подібний герб не міг існувати в XI ст.[253]

Загалом треба підкреслити потребу особливого критичного підходу до геральдичних джерел, які мають немісцеве походження. Наведені приклади з портоланами та картами, символом Анни Ярославни, віршованим гербовником Конрада фон Муре, Цюрихським згортком чи фламандськими гербовниками показують, що на довіру заслуговують тільки ті пам'ятки, інформація яких має підтвердження в місцевих джерелах і може різнитися хіба що у дрібних деталях. У практиці складання середньовічних гербовників утвердилася стійка традиція не лише подавати вигадані герби для античних, біблійних чи й міфічних персонажів, але й нафантазовувати символи для "віддалених земель", чи переносити знаки окремих володарів на їхні земельні володіння.

Серед "немісцевих" гербовників і творів із геральдичною інформацією, крім уже згаданих, на нашу увагу передовсім заслуговує праця Ульріха Ріхенталя "Хроніка собору в Констанці", який був очевидцем описаних подій 1414–1418 рр. Щоправда, це джерело дійшло до нашого часу не в латинському оригіналі, а в двох редакціях пізніших рукописних списків у перекладі на середньо-німецьку мову[254]. Ще 1483 р. хроніку було надруковано в Аугзбурзі за одним зі списків, а до нашого часу вона пережила вже багато і звичайних, і факсимільних перевидань[255]. Подані в цьому джерелі герби зі Східної Європи неодноразово цікавили різних дослідників[256]. Щоправда, з огляду на низку географічних і геральдичних неточностей авторові хроніки закидали вигадки, а багато поданих ним гербів уважається апокрифічними[257]. Хоча в хроніці представлені герби різних володарів, феодалів та духовенства, однак для нашої теми вони цікаві наявністю символів, які фігурують і в земельних гербах. Географія представництва цих осіб із руських земель окреслюється "Червоною", "Білою" та "Правою" Руссю ("Roten Reussen", "Weisen Reüssen", "Rechten Reüssen"). Цю "праву" Русь Ю. П'єкосінський також ідентифікував як Білорусію[258], хоча, на нашу думку, етимологія мала би означати правобережжя Дніпра. Тим не менше, у згаданих гербах є зображення хрестів, двоголових орлів, левів[259]. Особливо виразно виглядають знаки зі срібним янголом у синьому полі та золотим усміхненим сонцем у синьому полі, які повністю співпадають з пізнішими варіантами

[253] Див.: *Климкевич Р. О.* В справі герба Анни Ярославни // Український історик. – 1971. – Ч. 1–2. – С. 81–88.

[254] Детальніше про ці рукописні пам'ятки див.: *Kautzsch R.* Die Handschriften von Ulrich Richentals Chronik des Konstanzer Konzils // Zeitschrift für Geschichte der Oberheins. – Karlsruhe, 1894. – Bd. XLVIII (N. F. Bd. IX). – S. 443–496.

[255] Див.: *Richental U.* Concilium zu Costencz [Chronik des Konstanzer Konzils]. – Augsburg: Anton Sorg, 1483 (примірник: БДБ. – Ink R–178); Ulrichs von Richental Chronik des Constanzer Concils: 1414 bis 1418 / Herausgegeben von *M. R. Buck* (= Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart. – Band CLVIII). – Tübingen, 1882; *Richental U. v.* Chronik des Constanzer Concils 1414–1418. Faksimileteil: nach Augsburger Druck von 1536. – Meersburg, Leipzig, 1936; *Richental U. v.* Das Konzils zu Konstanz. 1414–1418, Bd. I. Faksimile. – Starnberg, Konstanz, Stuttgart, 1964.

[256] *Piekosiński F.* Goście polscy na soborze konstancyjskim // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozoficzny. – Serya II. – T. XII (XXXVII). – Kraków, 1899. – S. 130–157; *Polaczkówna H.* Najstarsze źródła heraldyki polskiej. – Lwów, 1924; *Лукомский В. К.* К вопросу о происхождении смоленского герба. // Труды историко-архивного института. – Москва, 1946. – Т. II. – С. 71–76; *Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków średnich. – Kraków, 1899; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – поч. XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 128–136; та ін.

[257] Див. хоча б: *Heymowski A.* Polish Arms in Medieval Armorials // The Coat of Arms. – London, 1964. – Vol. 8. – No. 58. – P. 60.

[258] *Piekosiński F.* Goście polscy... – S. 136.

[259] БДБ. – Ink R–178. – S. 111 v, 176, 217, 217 v.

гербів Київської та Подільської земель[260]. Не менш цікавий і чорний ведмідь у срібному полі, якого також приписували Київській землі[261]. Деякі інші герби викликають певні сумніви з огляду на їхню відсутність у місцевих джерелах і виразний німецький герботворчий характер (наприклад, зображення синього лева на той час зустрічається у добре розвинених геральдичних системах, тоді як для східноєвропейських знаків більш характерним ще залишається "натуралістичний" підхід, коли забарвлення різних тварин наближене до природного).

Хроніка Ріхенталя стала джерелом для низки інших німецьких рукописних і друкованих гербовників[262]. Так, один із цих гербів – щит перетятий, у верхньому срібному полі три хрести, у нижньому чорному – золотий двоголовий орел без лап і хвоста – потрапив як знак "герцога Червоної Русі" і до рукописного Ортенбурзького гербовника з другої половини XV ст.[263], й до друкованого гербовника Віргілія Соліса, виданого у Нюрнберзі 1555 р.[264] Цей та інші герби опинилися й у рукописному гербовнику Конрада Ґрюненберґа (біля 1490 р.)[265]. У цьому ж творі є й цікава композиція з трьох символів: Польщі, Литви та Русі, де остання представлена золотим левом у чорному полі, а по периметру щита йде срібна облямівка[266]. Такі ж герби подані у рукописному гербовнику Ніколауса Бертші, де малюнок лише графічний, однак літерами вказано колористику: лев золотий, а поле – синє[267].

У гербовнику Ґрюненберґа та південнонімецькому гербовнику з першої половини XVI ст. привертає увагу й ще один герб, з підписом "König von Rüssen" (король Русі): у синьому полі рука в червоному рукаві натягує золотий лук[268]. Цей знак відомий від початку XVI ст. як герб міста Києва й надалі регулярно фігурує на київських міських печатках до XVIII ст., видозмінившись на самостріл-арбалет[269]. Очевидно, що цей символ міський, а не територіальний, але його доволі точна фіксація в тогочасних німецьких джерелах вказує на добре налаштовані чи торговельні, чи культурні зв'язки між Києвом і німецькими землями.

Наскільки обережним треба бути дослідникам з такого роду джерелами можна показати на наступному прикладі. Південнонімецький гербовник подає два подібні герби з червоними полями та двома мурованими балками (на першому гербі золотими, на другому – срібно-золотими) і написами "K. von Wolinavienn" та "König vonn Wollinenevie"[270]. І герб, і підписи викликають асоціацію з претензійним гербом угорських королів, які вживали титул "королів Лодомерії", тобто Волині[271]. Щоправда, герб

[260] Ibid. – S. 217.

[261] Ibid. – S. 217 v.

[262] Див. хоча б: БДБ. – Cod. icon. 392 d: Wappenbuch (Süddeutschland, 1. Hälfte 16. Jh.). – P. 97, 98, 99 v.

[263] БДБ. – Cod. icon. 308 u: Ortenburger Wappenbuch (Bayern, 1466–1473). – P. 224 v.

[264] Virgil Solis' Wappenbüchlein / 3. Ausg. Nachdruck der Nürnberg, Virgil Solis 1555 (= Liebhaber-Bibliothek alter Illustratoren in Facsimile-Reproduction). – München: Hirth, 1886. – [P. 36].

[265] БДБ. – Hss Cgm 145: Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz (um 1480). – P. 96, 99, 111; *von Stillfried-Alcantara R., Hildebrandt M.* Des Conrad Grünenberg, Ritters und Burgers zu Constenz, Wappenbuch. – Görlitz 1875. – S. LVIII, LIX, LXXXII.

[266] БДБ. – Hss Cgm 145. – P. 46; *von Stillfried-Alcantara R., Hildebrandt M.* Des Conrad Grünenberg... – S. LXXIX.

[267] БДБ. – Cod. icon. 308: *Bertschi, Nikolaus*: Wappenbuch besonders deutscher Geschlechter (Augsburg 1515–1650). – P. 30 v.

[268] БДБ. – Hss Cgm 145. – P. 59; – Cod. icon. 392 d. – P. 50.

[269] Див. про це: *Гречило А.* Герб Києва (кінець XV – 80-і роки XVIII ст.) // Пам'ятки України: історія та культура. – 1997. – № 3. – С. 86, 87, 127; *Він же.* Магдебурзьке право та питання герба міста Києва (кінець XV – 80-ті рр. XVIII ст.) // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26-27 листопада 1999 року. – К., 2000. – С. 147–154.

[270] БДБ. – Cod. icon. 392 d. – P. 55 v, 65.

[271] Детальніше цей герб буде розглядатися в наступному розділі.

"Лодомерії" мав синє поле та дві шаховані срібно-червоні балки, вперше він появляється десь на час створення цього гербовника на печатках Фердинанда I Габсбурга, який отримав титул угорського короля. Однак цей герб також був і в хроніці Ріхенталя, а напис повідомляв: "Der hochgeborn Künig von Wolmarien"[272]. Так виглядає, що жодного стосунку до Волині цей герб не має. Хоча цілком можливо, що поданий у гербовнику знак із перекрученим підписом міг послужити джерелом для створення нового претензійного герба. Побіч нього в гербовнику подано також і герб з дев'ятьма поперемінними золотими й синіми вертикальними смугами та з написом "K. zu Galitzcienn"[273]. До Галичини, треба вважати, цей герб не стосується, оскільки подібна назва також існувала лише в претензійному титулі угорських королів, а в гербовнику ця земля фігурує як Червона Русь, та й герба такого вона ніколи не вживала. Очевидно, що це має бути знак піренейської Галісії. Хоча назва цієї землі писалася дещо по-іншому, та й герба такого Галісія також не вживала.

У пізніших гербовниках іноді інформація зібрана з різних джерел і ще більш баламутна та неоднозначна. Як приклад можна розглянути німецький гербовник XVI–XVII ст., в якому герби вже підписані за назвами земель. Для Смоленської наведено герб із хроніки Ріхенталя (щит перетятий, у верхньому золотому полі крокує синій лев, у нижньому синьому – крокує золотий лев), для Волині подано Погоню в червоному полі, для Руського воєводства чи "Малої Русі" (Russia Minor seu Polonica) – у синьому полі спинається золотий коронований лев, а поруч для Московії чи "Великої Русі" (Russia Major sive Moscovia) – у чорному полі срібна вежа-брама зі східцями (варіант знаку Анни Ярославни)[274]. Для Підляшшя подано вже поунійний герб (у золотому полі Погоня і червоний орел), для Поділля (спершу написано "Moldavia", а потім додано "potius Podolia") – у синьому полі золоте сонце, для Молдавії – у синьому полі золота голова бика, між срібними рогами якого золота шестипроменева зірка, а внизу справа – срібний півмісяць, зліва – така ж троянда[275]. Доречно зауважити, що для піренейської Галісії подано в цьому гербовнику належного знака[276].

Далматинський бенедиктинець Мауро Орбіні видав 1601 р. книгу "Царство слов'ян", яка мала значний вплив на розвиток ідеї єдності всіх слов'янських народів та формування згодом теорії панславізму[277]. У цьому виданні автор помістив і кілька земельних гербів, почерпнутих із південнослов'янських гербовників. На підставі цих та інших матеріалів у кінці XVII ст. Павло Ріттер Вітезович уклав рукописний гербовник, який спершу видав 1701 р. у Відні, а роком пізніше зі зміненою присвятою – у Загребі[278]. Цей гербовник містив 56 гербів слов'янських та інших земель, як реальних, так і вигаданих, які супроводжувалися латиномовними віршами. У 1741 р. Христофор Жефарович видає свою "Стемматографію", яка, фактично, була перекладом праці Вітезовича – навіть порядок

[272] БДБ. – Ink R–178. – S. 119 v.

[273] БДБ. – Cod. icon. 392 d. – P. 55 v.

[274] БДБ. – Cod. icon. 333: Großes Wappenbuch, enthaltend die Wappen deutscher Kaiser, europäischer Könige, Fürsten, Päpste und Kardinäle, Bischöfe und Äbte, italienischer Geschlechter etc (München, 16.–17. Jh.). – P. 10.

[275] Ibid. – P. 14.

[276] Ibid. – P. 5 v.

[277] *Orbini M.* Il regno degli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni. – Pesaro, 1601. Російський частковий переклад як: Книга историогравия почетие славы раширение народ славянскаго. – Санкт-Петербург, 1722. Новіші перекладні видання: *Орбини М.* Царство на славяните 1601: Откъси. – София, 1983; *Orbini M.* Kraljevstvo Slavena. – Zagreb, 1999.

[278] *Ritter Vitezović P.* Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio. – Vindobonae, 1701 (повторне видання як: Stemmatographiae Illyricanae liber primus. – Zagrabiae, 1702). Див. також: *Klaić V.* Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652–1713). – Zagreb, 1914. – S. 146–177; *Ljubović E.* Heraldika u djelima Pavla Rittera Vitezovića // Usponi. – Senj, 2004. – Br. 19. – S. 166–171; *Banac I.* Grbovi: biljezi identiteta. – Zagreb, 1991.

розміщення гербів на сторінках залишився за латинською абеткою, а виконані в техніці мідьориту малюнки зберегли характер попереднього видання[279].

Серед гербів, поданих Вітезовичем і Жефаровичем, є Бессарабія (у золотому полі три чорні голови "арапскїа") та Молдавії (у золотому полі чорна голова бика, хоча зазначається й інший варіант – у червоному полі біла (срібна) голова з кільцем у ніздрях, зірка між рогами та півмісяць)[280]. Є й вигадана країна "Скіфія", для якої в гербі подано: у білому (срібному) полі три чорні ведмежі голови, дві над одною[281]. За логікою, ця Скіфія мала би розташовуватися в зоні сучасної Степової України, хоча в поясненні змісту герба автор про символ ведмедя подає: "Сими звѣрми широкыѧ Скиѳскыѧ шѹми (ліси. – *А. Г.*) богатѣют".

Мабуть з якихось австрійських чи угорських джерел потрапила у "Стемматографію" претензійна "Лодомерія", бо зазначається, що таким іменем "в Россїи Короли Венгерскїи своє нарицахѹ ц(а)р(с)тво"[282]. Зміст герба – у синьому полі дві шаховані срібно-червоні балки – пояснюється як пролита в боротьбі кров:

"**На полю Лодомерскомъ плавєтномъ сѹть рѣки,**
Бѣла фарба смѣшенна, и черна во прєки.
Сїѧ мирѹ и брани, ѿ Б(о)га сѹть дани,
За отчєство, миръ, любовъ, и бываютъ брани"[283].

У гербовнику окремо розрізняються три землі: "Москва", "Рассїа" та "Рѡссїа" (або "Рѹссїя Чернаѧ"). Перша означає Російську імперію, друга – сербську землю Рашку, а третя – тогочасне Руське воєводство, чи й інші українські території, що ще перебували у складі Речі Посполитої. Варто зазначити, що для останньої подано не надуманий претензійний герб Галичини, а таки вживаний від давніх часів місцевий знак: у синьому полі золотий некоронований лев спинається на скелю:

"**Гора, по єй Лєвъ ходящъ, здѣ видна бываєтъ,**
Лєвъ златъ, Чернѹ Россїю цитомъ закриваєтъ;
Рѡссїа вещємъ прилѣжи трѹднимъ жєсточае,
Да нє багнє трѹднаѧ, да живи легчае"[284].

Окремо в рамках нашої теми слід розглянути історію становлення герба Війська Запорозького, який появився як організаційний знак. Із виникненням і розвитком запорозького козацтва поступово утверджується його символ – козак із мушкетом, який пізніше набуває значення земельного герба. За літописом гадяцького полковника Григорія Граб'янки, уперше клейноди Війську Запорозькому надав 1576 р. польський король Стефан Баторій: "...постави им гетмана и присла им корогов, бунчук и булаву и на печати герб рицер з самопалом и на голові колпак перекривленній..."[285] Цієї версії дотримувалося багато істориків (зокрема Дмитро Яворницький), хоч деякі вважали її гіпотетичною, бо літопис Граб'янки написаний на початку XVIII ст., а роль Баторія як "організатора" козацького війська в польській історіографії значно перебільшена. Так,

[279] *Жефаровичъ Х.* Стемматографїа. – Вѣнна, 1741. Новіші фототипні перевидання: Изображениј оружиј илирических. Стематографија. – Нови Сад, 1961; Стематографија. Изображеније оружиј илирических. – [Нови Сад], 1972.

[280] *Жефаровичъ Х.* Стемматографїа. – С. 15 зв., 27 зв., 43 зв., 47 зв.

[281] Там само. – С. 32 зв., 49.

[282] Там само. – С. 73.

[283] Там само. – С. 26.

[284] Там само. – С. 32, 49. В описі вказано, що за іншими даними поле герба подається як червоне.

[285] Лѣтопись Григорія Грабянки: Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки. – К., 1854. – С. 21.

Володимир Антонович уважав, що “ця реформа не була нічим незвичайним, епохальним; це була одна із багатьох спроб польського правління налагодити козацьку справу”[286].

Нещодавно І. Ситий опублікував коротку розвідку про зображення такого ж герба у “книзі Забіл”[287]. Окремі малюнки в книзі виконані 1745 р. Текст під гербом подає подібну інформацію про надання королем 1576 р. булави, корогви, бунчука і срібної печатки. Цілком можливо, що джерелом для “книги Забіл” слугував літопис Граб’янки. В усякому разі ця пам’ятка також повторює міф про надання Баторієм срібної печатки з гербом, що міцно укріпився в середовищі козацької старшини на початок XVIII ст. Цікаво, що в “Історії Русів” (доведеній автором до 1769 р.) Баторієві приписується надання козакам привілею 19 квітня 1579 р., яким дарується гетьману бунчук “на знакъ звитяжства его зъ войскомъ своимъ надъ народомъ Азіятичнымъ, одъ якого и клейнодъ сей добутъ працею Гетманскою и кровію Козацкою”, але про печатку мови немає. Проте відомою є лише королівська постанова з 1578 р.[288] У листопаді того ж року козаки отримали велику королівську корогву[289]. На думку М. Грушевського, на корогві був зображений польський орел, а козаки могли отримати “може й ще щось, що пізніше входило в понятє військових клейнодів, як бубни, труби і т. и.”[290] Можна додати, що П’єр Шевальє, повідомляючи про привілеї Стефана Баторія козакам, також не згадує нічого про печатку[291]. Тому “авторство” Баторія – вельми сумнівне й потребує критичного підходу. Зрештою, герб Війська Запорозького не фігурує в жодному тогочасному польському гербовнику. Мабуть, в разі надання герба королем до цього символу було би зовсім інше ставлення.

Найдавнішою відомою печаткою, на якій фігурує козак з мушкетом на плечі та шаблею при боці, ще донедавна вважали відбиток на універсалі гетьмана Григорія Лободи 1595 р.[292] Хоча кілька років тому було опубліковано універсал гетьмана Криштофа Косинського з 15 листопада 1592 р., на якому проставлено ту ж саму печатку[293]. На листі гетьмана Гната Василевича (1596 р.) прикріплена печатка, де козак зображений тільки з шаблею; подібне зображення й на печатці Самійла Кішки (документ 1601 р).

Панегірик Касіяна Саковича “Вірші на жалосний погреб зацного Рицера Петра Конашевича Сагайдачного” (1622 р.) розпочинається гравюрою козака з самопалом та віршем “На герб силного Войска Є. К. М. Запорозкого”:

“**Кгды мензства запорозцѡвъ крѡлеве дознали**
Теды за гербъ такого имъ рыцера дали.
Который ото готов Ойчизнѣ слꙋжити,
За вольность еи и свой живот положити.
И як треба землею албо тыж водою,
Вшеляко он способный и прꙋдкий до бою”[294].

---

[286] *Антонович В.* Коротка історія козаччини. – К., 1991. – С. 27.

[287] *Ситий І.* Герб України XVIII ст. // Знак. – 2006. – Ч. 38 (травень). – С. 2. Книга зберігається у: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Інв. № АЛ14.

[288] Исторія Русовъ или Малой Россіи / Изд. *О. Бодянский.* – Москва, 1846. – С. 29; Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego / Wyd. *J. Janicki*. – Warszawa, 1881. – S. 336–338 (Nr. 160).

[289] Żródła dziejowe. – Warszawa, 1881. – T. IX. – S. 203, 217.

[290] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 155.

[291] *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 24–25.

[292] *Грабовецький В., Гавриленко В.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 204–208.

[293] Текст цього документу див.: *Брехуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – К., Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 438–440. Фотокопія документу: *Сас П. М.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – К., 2010. – С. 83.

[294] *Сакович К.* Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного. – К., 1622. – С. 1 зв. Див. також: *Степовик Д. В.* Українська графіка XVI–XVIII століть: Еволюція образної системи. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 301.

У вірші також маємо легендарне твердження, що герб надано королями. Те, що на найдавнішій відомій печатці козак з мушкетом поданий у щиті, та й як випливає з заголовку та тексту наведеного вірша не залишає жодних сумнівів, що Військо Запорозьке мало саме герб, а не якусь емблему чи знак на печатку або хоругву. Проте унікальність цього символу полягає в його функціональному призначенні за період XVI–XVII ст. З одного боку – його можна вважати корпоративним знаком, трактуючи Військо Запорозьке як мілітарну організацію, щось на зразок лицарського ордену. З іншого боку – від середини XVII ст. він поступово стає територіальним гербом для земель, підконтрольних Війську Запорозькому. Хоча аналогія з лицарським орденом тут дійсно оправдана – достатньо нагадати практику утвердження символів Тевтонського ордену чи Ордену Йоанітів для підвладних їм земель.

* * *

Характеризуючи найдавніші територіальні знаки України, потрібно наголосити, що українська земельна геральдика виникла й розвивалася на власному ґрунті і не була "рідною донькою" чи "меншою сестрою" польської (як про це твердив Ф. П'єкосінський). Процес герботворення в Польщі та Литві в XIV–XVII ст. не був централізованим. Для нових приєднаних територій не складали нові герби, а навпаки – їхні символи інкорпорували в геральдичну систему Польського королівства чи пізніше – Речі Посполитої. Немає жодних підстав уважати, що, скажімо, герб Київщини "польського походження" через біло-червону барву чи "покірну" поставу янгола чи архангела. Передовсім, представник небесного воїнства в тогочасному світогляді людей не міг аж ніяк сприйматися як символ упокорення чи слабкості. Крім того, ще з часів Київської Русі сформувався сильний культ Архистратига Михаїла та його емблематична традиція, яка й отримала згодом втілення у воєводському гербі. Територіальні знаки на наших землях формувались із давньоруських самобутніх символів.

2.5. *Сотенно-полкові символи Гетьманщини та поява поняття "національний герб"*

У результаті національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького відбулися значні політичні, економічні та соціальні зміни. Після вигнання польської адміністрації та шляхти в Гетьманщині сформувався новий адміністративний поділ на полки та сотні, основним чинником у житті міст, поряд з міщанством, стало козацтво[295].

У березні 1654 р. українське посольство, очолюване військовим суддею Самійлом Богдановичем та переяславським полковником Павлом Тетерею, вирушило до Москви. Наскільки московська сторона приділяла значну увагу дипломатичним моментам свідчать укази про використання нових печаток із царським титулом. Вже 21 березня було доручено виготовити велику царську печатку з новими титулами, якою печатати грамоти Війську Запорозькому[296]. У царській грамоті від 27 березня із наданням нової печатки Богдану Хмельницькому вказувалося: "Да с теми же посланники вашими послали к тебе, гетману, и в Войско Запорожское нашу государскую печать с нашим государским

[295] Див.: *Крип'якевич І.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 123–148; *Дашкевич Я.* Полково-сотенний лад XVII – XVIII століть на Україні – штучна "біла пляма" // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 6–8; *Він же.* Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні // Там само. – № 2. – С. 11–13; № 3. – С. 18–20.

[296] Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1878. – Т. X. – Ст. 487–490;

имянованьем, потому что прежняя войсковая печать – с королевским имянованьем, и ныне тою прежнею печатью печатати не годитца”[297].

Козак із мушкетом фігурує пізніше також на печатках І. Виговського, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Мазепи та інших гетьманів[298]. Цей же символ залишається й на печатках Війська Запорозького Низового, тільки побіч постаті козака появляється ввіткнутий у землю спис[299].

У XVIII ст. козак з мушкетом трактується як національний герб. Автор “Історії Русів”, описуючи обрання гетьманів, зазначав, що 1708 р. Івану Скоропадському вручено “клейноды войсковые и національные,.. т. е., булава, бунчукъ и печать”, Данилу Апостолу 1727 р. – “клейноды войсковые,.. т. е. булава, знамя, бунчукъ и печать національная”, а вже нарешті 1751 р. гетьману Кирилу Розумовському – “клейноды войсковые и національные”[300].

Літопис Г. Граб’янки розпочинався “Віршем на герб малоросійський”:

“Войска Запорожского воинъ знаменитій
Вооруженъ бодрствуетъ отчизну хранити,
Аще и враговъ, коихъ не зрить предъ собою,
Обаче оружіе готово до бою.
Имать тѣмъ востающи супостати сильни,
Хотѣнія своего падоша омилни,
Ибо вѣсть сей завчасу предварати злому,
Да въ порабощеніи не будетъ нѣкому, –
Якоже дѣло бодра пастора суща
Воспятити къ стаду волка грядуща”[301].

В уже згадуваній “книзі Забіл” під малюнком герба зроблено й латиномовний підпис: “sigilum Ucrainia”[302].

Варто зазначити, що указом від 3 вересня 1656 р. цар Олексій Михайлович розширив свій титул з претензіями на інші землі, в тому числі й українські: “Великий князь Литовський, Білої Росії, Волинський і Подільський”[303]. Ці території ніколи не належали до Московського князівства й ніхто з попередників Олексія Михайловича раніше не пред’являв на них претензії. Таким чином московський цар поступово перебирав титули,

---

[297] Акты ЮЗР. – Т. X. – Ст. 501–504; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1954. – Т. III. – С. 567.

[298] *Крип’якевич І.* З козацької сфрагістики // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т. CXXIII–CXXIV. – С. 1–16; *Ситий І.* Печатка Богдана Хмельницького (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського) // Знак. – 1996. – Ч. 11 (березень). – С. 3; *Однороженко О.* Печатка Данила Апостола // Там само. – 1998. – Ч. 17 (вересень). – С. 3; *Гавриленко В.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Там само. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 2–3; *Ситий І.* До історії гетьманської печатки // Там само. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 4; *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків, 2003. – С. 31–47, 182–186; та ін. Ця тема має дуже велику літературу, тому ми на ній не будемо зупинятися детально.

[299] *Ситий І.* Печатки Війська Запорізького Низового та печатка Коша суддівська на документах XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // НГК–2. – Львів, 1992. – С. 69–71.

[300] Історія руссовъ или Малой Россіи. – С. 211, 233, 246

[301] Лѣтопись Григорія Грабянки. – К., 1854. – С. vii.

[302] *Ситий І.* Герб України XVIII ст. – С. 2.

[303] ПСЗ. – Сенкт-Петербург, 1830. – Т. I. – № 164. Див. також: Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 год / Сост. *С. Ф. Рубинштейн.* – Вильна, 1894. – С. 4–5. Ще у справі царських титулів див.: *Прокопович В.* “Печать малороссійская” // Записки НТШ. – Париж, Нью-Йорк, 1954. – Т. CLXIII. – С. 23–45; *Король Н.* Відновлення суверенности України в наслідок зречення Миколаєм II престола // Там само. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1963. – Т. CLXXVII. – С. 277–293.

на котрі претендував Богдан Хмельницький, у яких, як писав В'ячеслав Липинський, "його – Гетьмана і самодержця Руського – власні, його власною кров'ю "з неволі лядської визволені" землі українські перечислялися"[304]. На ці зміни в титулі, що розкривали суть віроломної московської політики щодо України, зверталася увага в інструкціях шведським послам до Хмельницького[305]. Титули та земельні герби були зовнішньою ознакою суверенності та відігравали велику роль у тогочасному міжнародному праві. Це особливо підкреслює поданий Пилипом Орликом один із пунктів українсько-шведського договору між гетьманом Іваном Мазепою та королем Карлом XII: "Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб"[306].

У "Великій Державній книзі 1672 року" (або "Титулярнику") подано зображення чотирьох, дещо видозмінених територіальних знаків: Чернігівського (у срібному полі чорний одноголовий коронований орел із хрестом у лапі), Київського (архангел Михаїл з піднятим угору мечем), Волинського (у червоному полі срібний хрест, але без польського орла), Подільського (у синьому полі золоте сонце, над ним рівносторонній хрест)[307]. Ці ж самі герби фігурували на малюнку герба Московського князівства та його земель з кінця XVII ст., який помістив у своєму "Щоденнику подорожі в Московію" австрійський дипломат Й. Корб (у 1698–1699 рр. він супроводив посла Священної Римської імперії)[308]. У багатьох пізніших виданнях це зображення чомусь називали "державною печаткою" та не могли пояснити, чому виявити її досі не вдалося[309]. Схоже, що Корб попросту замалював зображення царського герба в оточенні земельних не з печатки, а з якогось іншого іконографічного джерела, та й у його щоденнику натяку на печатку також немає. Очевидно, що Волинь і Поділля й надалі залишалися в складі Речі Посполитої, а їхні герби мали підкреслювати політичні претензії та видавати бажане за реальне[310].

Якщо у внутрішньому функціонуванні на Лівобережжі основним уважався герб із козаком, то для російської адміністрації в другій половині XVII ст. українські володіння уособлювали символи чотирьох земель, які фігурували в царському титулі. Шведський дипломат Й. Ґ. Спарвенфельд під час перебування в 1684–1687 рр. у Москві скопіював геральдичні вірші на двадцять земельних гербів[311]. Дослідники цих віршів, з огляду на виразну річпосполитську традицію складання таких панегіриків і на наявність у тексті значної кількості українізмів, що не вживалися в тогочасній російській мові, вважають, що їхнім автором був хтось з українців[312]. Для нас же більший інтерес становлять інтерпретації гербів Волині, Поділля та Чернігівщини, які відображають сприйняття сучасниками цих символів.

---

[304] *Липинський В.* Твори.– Філадельфія, 1991. – Т. 3: Україна на переломі. – С. 174–175.

[305] Архив ЮЗР. – К., 1908. – Ч. 3, т. 6: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) / Под ред. *Н. В. Молчановского*. – С. 160–161, 259.

[306] *Орлик П.* Вивід прав України / Подав *І. Борщак* // Стара Україна. – Львів, 1925. – Ч. I–II. – С. 7.

[307] Портреты, гербы и печати большой Государственной книги 1672 г. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 34, 37, 39. Див. також нове видання: Царский Титулярник. В 2-х книгах. – Москва, 2007.

[308] *Korb J. G.* Diarium itineris in Moscoviam. – Viennae, [1700]. У російському перекладі (2-е вид.): *Корб И. Г.* Дневник путешествия в Московию (1698 и 1699 гг.) / Пер. *А. И. Малеина*. – Санкт-Петербург, 1906. – Б. п.

[309] *Винклер П. П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1900. – С. XI; *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика... – С. 234; *Вона ж.* Старинные гербы... – Москва, 1985. – С. 38–39; *Румянцева В. В.* Эмблемы земель и гербы городов... – С. 74; та ін.

[310] *Гречило А.* Земельна геральдика України XVII – початку XX ст. // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – Ч. 2. – С. 42.

[311] Цей кодекс із геральдичними віршами зберігається у: Бібліотека міста Вестерос, Швеція (Västerås Stift- och Landsbibliotek). – Codex AD 10.

[312] *Nilson N. Å.* Russian Heraldic Virši from the 17th Century. – Stockholm, Göteborg, Uppsala, 1964. – P. 17–21, 59–63.

Першим подано вірш на герб Волині:
“Кр(е)стъ красота вселеннѣ во кои ц(а)ря славы
Хр(и)сту по горких муках тыранской забавы
Кровію ѡс(вя)щен бысть багрянно сияетъ,
Честен на земли и всѣмъ н(е)бо ѡтверзаетъ.
Аллегоріа
Кр(е)стъ когда виноватыхъ казнити уставленъ
Проклятым слолъ, безчестным всему миру явлен.
Безвинну же распяту вины ѡтпадаетъ,
С клятвы бо в святость Х(ристо)съ чын переменяет.
Анаграмма
Кр(е)стъ посредѣ праведних и грѣшных мирило,
Побѣдившим миръ с(вя)тость, грѣшным мене мило.
В судный д(е)нь н(е)б(е)сные померкнутъ свѣтила.
Тогда кр(е)стъ на ѡблацех явится, свѣтъ сила.
Волвыню краю с(вя)тый, кр(е)стом ѡгражденный,
Бл(а)гочестыем крѣпкий, спрям бл(а)гословенный,
Много терпишь ѡт врагов, но Хр(исто)съ с тобою.
Внецъ тебѣ ѡт Б(о)га. Носи кр(е)стъ с’собою”[313].

Другим іде вірш на герб Поділля:
“С(о)лнце всю вселенную свѣтлѡ просвѣщаетъ.
Нощы же тму ѡтгнав д(е)нь всѣмъ красным составляетъ.
Свѣтит, грѣетъ и растить, ж(и)зни миру даруетъ.
Во единствѣ существа троицу знаменуетъ.
Аллегорія
Б(о)га провидящагw Савaѡфа ѡко
Досмотруетъ дѣлъ земны[х] текуще высоко.
Б(о)ж(е)ство неизмѣнно во вѣкъ пребываетъ,
На всю твар яко луча живот низпущает.
Анаграмма
Хр(исто)съ Б(о)гъ селеніе положи во с(о)лнци.
Прстом д’вѣ мира просвѣщаян конци.
С нами до скончанія вѣка ѡбѣщаетъ
Жити и заступати. Кр(е)стъ в закладѣ даетъ.
Подо[ле] по щастю всѣмъ бл(а)годать бывает,
Бо и сѣдящых во тмѣ с(о)лнце присѣщает.
Земле с(вя)тая, за многіе цноты
Небесные приданы свѣтлые клейноты,
Бо в’вѣре бл(а)гочестивой порока немѣешь.
Х(ристо)съ с тобою и кр(е)стемъ врагом ѡдолѣешь”[314].

Сьомий вірш присвячений гербу Чернігівському:
“Чернѣгоского князства славне клейноты
З вѣку бл(а)гословенны за многые цноты.
Ѡрелъ черней с кр(е)стом в золотой коронѣ

[313] Ibid. – P. 74.
[314] Ibid. – P. 74–75.

Значитъ вѣру, мужество в россійском Сиѡнѣ.
Ѡрелъ зряк шмать ѡт с(о)лнца, за ѡблакеи парит.
Х(ристо)съ просвѣщаетъ ѡчи, вѣра с(е)рдце жарит.
Корона знаменуетъ княжую державу,
Крест же преводител во вѣчную сл(а)ву.
Аллегорія
Ѡрел живете, с природы чорный ся рождаетъ.
З возрастом же в бѣлость пѣре ѡбновляетъ.
Про то ѡт(е)цъ и мати малыхъ ѡставляютъ,
Чюждым птенец подлогом быти вомѣняютъ.
Даян же пищу плоти велитъ пригонити
Вѣтру тму комарей в снѣдь, росу же поити.
Уста токмо ѡтверзе Б(о)гъ же исполняетъ,
Ѡтець мати ѡстави, Г(оспо)дь же примеет"[315].

У цих геральдичних віршах бачимо продовження європейської традиції панегіриків XVI–XVII ст. Елементи гербів сприймаються через призму християнського світогляду. Всіляко підкреслюється їхнє позитивне значення, оспівуються чесноти та заслуги поданих у гербах фігур, які інтерпретуються передовсім як символи захисту від ворогів.

Створена 1722 р. Малоросійська колегія відала всіма справами Лівобережної України, а влада гетьмана й генеральної старшини обмежувалася тільки справами місцевого значення. І хоча Малоросійська колегія (1727 р. була ліквідована) почала використовувати печатку із зображенням двоголового російського орла, але усвідомлення козака з мушкетом як українського національного герба залишилося. На Лівобережжі й Слобожанщині зберігався адміністративно-територіальний та військовий устрій, який сформувався в попередні десятиліття (поділ на полки та сотні, що мали переважно герби адміністративних центрів).

Вважається, що в малих сотенних містечках магдебургія впроваджувалася як вже традиційне звичаєве право і в таких поселеннях майже завжди існували окремі ратуші, яким належала як судова, так і адміністративна влада[316]. Але внутрішній характер цих містечок зазнавав змін і вони потрапляли під повний вплив козацько-старшинської адміністрації.

Полкові та сотенні канцелярії склалися як установи аж наприкінці XVII ст.[317] Початково вони діяли разом з ратушами і магістратами, а згодом перебирали на себе основні функції управління. При цьому сотенні канцелярії дуже часто засвідчували свої документи печатками міських установ або з часом перебирали міські герби на свої печатки. Скажімо, на печатках містечка Лукім'я та Лукомської сотні фігурують однакові знаки[318]. Роменська сотня використовувала на своїх печатках ті ж символи, що й на міських[319]. Однак не слід ототожнювати міські герби з сотенними та полковими

[315] Ibid. – P. 78.

[316] *Модзалевский В. Л.* Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. – К., 1906. – С. 22.

[317] *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. CCXXII. – С. 271; *Ситий І.* Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини // НГК–6. – Львів, 1997. – С. 76–78; .

[318] ЦДІА, Київ. – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 307. – Арк. 24, 127-зв.; Ф.108. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 468-зв.

[319] Там само. – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 336. – Арк. 51, 56; Міські печатки Лівобережної України XVII-XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог / Упоряд. *І. Ситий.* – Львів, Чернігів, 1995. – С. 14–17.

емблемами, оскільки вони відрізнялися за функціональним призначенням і багато матеріалів підтверджують одночасне використання відмінних символів на цих знаках. Використання полкових і сотенних печаток відоме з 1720-х рр.[320] Якщо ж взяти до уваги опубліковану О. Одноroженком печатку Корсунського полку (з гербом: шестипроменева зірка над півмісяцем ріжками вгору) з документу 1672 р.[321], то можна припустити, що принаймні полкові печатки були запроваджені ще в другій половині XVII ст. У гербах, що фігурують на полкових і сотенних печатках, переважали такі елементи, як хрести, зірки, півмісяці, серця тощо.

1722 р. у Росії утворено Герольдмейстерську контору[322]. У ній розпочинають розробку гербів, які призначалися для знамен російських полків, розташованих у різних містах імперії. Остаточно цю справу було доручено 1728 р. Б. К. Мініху[323]. Автори не мали достатніх уявлень про українську геральдику, тому для київської та чернігівської емблеми було взято територіальні знаки з "Титулярника" 1672 р.[324] Ніжинський, глухівський, полтавський і путивльський знаки взагалі були новотворами, й тільки для стародубського використано сюжет зі старого міського герба[325]. Ці емблеми схвалено 1730 р. і передано Військовій колегії для використання на російських полкових прапорах і печатках губернаторів[326]. Слід наголосити, що для українських міст та органів місцевого самоврядування, які надалі продовжували використовувати печатки зі своїми давніми символами, ці знаки не вживалися і вважати їх міськими гербами не можна, хоча пізніше подібні емблеми появляються й на козацьких полковій і деяких сотенних печатках ніжинського полку[327].

Згодом виникає проблема створення гербів для полкових знамен слобідських полків. На території Слобожанщини ще в 1650-і рр. царський уряд сформував з українських переселенців козацькі полки. В містах та містечках зберігалися такі ж самоврядні традиції, як і в Гетьманщині, що дає підстави припускати використання місцевих символів на печатках[328]. Проте вже на початку XVIII ст. більшість міщан була переведена у козаки та у "підпомошники", а міське самоврядування фактично ліквідоване[329]. З поступовим обмеженням царським урядом козацького самоврядування повсюдно почали застосовуватися російські державні символи. Слобідські полки 1726 р. перейшли у відання Військової колегії.

---

[320] Див.: *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ…; *Одноroженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки…

[321] *Одноroженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки… – С. 58, 190.

[322] *Лакиер А.* Русская геральдика. – Москва, 1990. – С. 220; *Соболева Н. А.* Старинные гербы... – С. 44.

[323] *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика. – С. 57.

[324] *Каменцева Е., Устюгов Н.* Русская сфрагистика и геральдика. – С. 186.

[325] *Лакиер А.* Русская геральдика. – С. 187, 189.

[326] Одна з копій складеного Мініхом гербовника знаходиться в: РДІА. – Ф. 1411. – Оп. 1. – Спр. 1.

[327] *Ситий І.* Сотенні печатки другої половини XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського) // НГК–5. – Львів, 1995. – С. 62–64; *Желіба О.* Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку (у збірці філії Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині) // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 4; *Одноroженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки… – С. 73, 76, 78, 194, 195.

[328] Д. І. Багалій вважав, що нові поселенці зберігали практику судочинства за екстрактами магдебурзького права (див.*: Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет от его существования (с 1655-го по 1905-й год). – Х., 1905. – Т. I. – С. 103; *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С. 91).

[329] Наприклад, у Харкові: "...войты и городовое самоуправление перевелись, очевидно, тогда, когда перевелось и само мещанство, а случилось это в самом начале XVIII в. В 1700 г. велено было выбрать из харьковцев 850 конных и оружных козаков для военной службы, а остальных превратить в подпомощников. По донесению воеводы Толстого, харьковский полковник Донец перечислил в козаки и подпомощники всех харьковских мещан..." (*Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова... – Т. I. – С. 104).

Відповідно до указу 31 липня 1734 р. питанням символів полків продовжувала займатися Військова колегія та герольдмейстер, а герби мали також фігурувати й на полкових печатках[330]. Військова колегія доручила розробку знаків для слобідських полків Академії наук, де Й. С. Бекенштейном було до кінця 1734 р. виконано понад 40 варіантів проектів гербів для підрозділів, розташованих у Сумах, Охтирці, Острогозьку, Харкові й Ізюмі[331]. Однак затвердження вони так і не отримали[332].

У 1745 р. створено герб для батальйону, розташованого в Бахмуті: на червоному тлі дві золоті гармати, з яких на верхній сидить білий птах, а під ними, під зеленою горою і на зеленій землі дерев'яний соляний магазин[333].

Після ліквідації 1727 р. Малоросійської колегії гетьманові Данилу Апостолу повернули "печать національную" із зображенням козака з мушкетом[334]. Поступово воно стає обов'язковим на одній із сторін полкових та сотенних корогов[335]. Ордером гетьмана Кирила Розумовського, виданим у березні 1755 р., визначався порядок зображення елементів на сотенних і полкових прапорах – з лицевого боку фігурував національний герб (козак з мушкетом. – *А. Г.*), а з іншого – знак відповідної сотні чи полку[336]. Як приклад реалізації цього розпорядження можна навести низку звітів про розробку "абрисів" таких прапорів та про їхнє виготовлення[337]. Автор "Історії Русів" зазначав, що в обов'язки хорунжих входило зберігати "знамена или хоругвы повѣтовыя, подъ стражею товарискою, на коихъ гербы были, съ одной стороны повѣтовый, а съ другой національный"[338]. Регламентація ордером Розумовського використання на прапорах козака з мушкетом та сотенно-полкових емблем ще раз підкреслює самобутнє функціонування символів на Гетьманщині.

В описах слобідсько-українських міст за 1767–1769 рр. міський герб згадується тільки для Харкова: "город издревле употребляет в гербе напряженный лук со стрелою, а пожалован городу сей герб, или прежними основателями и обычаем народа введен - достоверного известия нет"[339]. Для Валок занотовано використання комісарством двоголового орла[340], а для інших міст, містечок і слобід (Хотомль, Вільшана, Липець, Охтирка, Суми) вказано, що ніякого герба не мають[341], або це питання опущено зовсім.

---

[330] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. IX. – № 6610.

[331] Див. про це: [*Тройницкий С. Н.*] О учинении в Слободские полки и регулярные роты на знамена гербов // Гербовед. – 1914. – № 6-7 (Июнь-Июль). – С. 85–107. Перевидання: Гербовед. – Москва, 2003. – С. 319–339.

[332] Про роботу Бекенштейна див.: *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика... – С. 61–64. Цікаво, що Бекенштейн отримав з України 5 зошитів із малюнками полкових та сотенних прапорів і на деяких були зображені герби, котрі він потрактував як польські й визнав недоцільним їхнє подальше використання (Там само. – С. 63).

[333] *Омельченко М.* Герб Артемівська // Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 12; РДІА. – Ф. 1411. – Оп. 1. – Спр. 1. – № 89.

[334] Історія Русовъ... – С. 233.

[335] *Барсуков А.* Правительственныѣ печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерини II // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – Сент. – С. 91.

[336] Детальніше про це див.: *Стафійчук В.* Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 6, 7. Див також: ЦДІА, Київ. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1723. – Арк. 4.

[337] Про прапор Лубенського полку: ЦДІА, Київ. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1825. – Арк. 4–5.

[338] Історія Русовъ… – С. 15.

[339] Материалы для истории и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии в XVI–XVIII ст. – Х., 1890. – Т. 2. – С. 214.

[340] Там само. – С. 209, 228.

[341] Там само. – С. 198, 202, 205, 223, 226.

На запорозьких землях виникла Нова Січ – остання Запорозька Січ на Дніпрі (1734–1775 рр.), а на печатках кошових і надалі фігурував козак із самопалом на плечі (на другому плані – вертикально встромлений у землю спис)[342]. З цього часу відомі також і печатки окремих паланок – адміністративних територій у Січі: Бугогардівської, Інгульської, Кальміуської, Кодацької, Орільської, Прогноївської, Протовчанської та Самарської[343].

1763 р. Військо Запорозьке Низове звернулося з проханням про надання військових клейнодів: булави, знамена, бунчука, печатки, пернача, литаврі, значків і жезла. При цьому ці клейноди мали зробити за зразком давніших. Для печатки було виготовлене срібне руків'я, а саму толоку запорожці зробили самі. На ній був зображений козак із самопалом і шаблею та коловий напис: "Печать Славного Войска Запорожскаго Низоваго". Колегія іноземних справ звернула увагу, що на "малоросійській" військовій печатці є подібне зображення, але в легенді згадується імператорський титул: "Печать Малороссіи Войска Ея Имп. Величества Запорожского". Тому для запорізької печатки напис також рекомендували замінити на "Печать Войска Ея Императорскаго Величества Запорожскаго Низоваго", що й було затверджено царським указом від 6 червня 1763 р.[344] Саме така печатка й була виготовлена[345]. Але вже через 12 років царський маніфест від 3 серпня 1775 р. проголошував про знищення Запорозької Січі й приєднання її земель до Новоросійської губернії[346].

Після ліквідації 1764 р. гетьманського правління царський уряд спрямував основні зусилля на повну інкорпорацію всіх українських земель до складу Росії, на жорстку централізацію та уніфікацію її адміністративно-територіального устрою. Управління Лівобережною Україною перейшло до другої Малоросійської колегії. Призначений в Україну генерал-губернатор П. Рум'янцев писав 1765 р.: "У Малоросійській колегії іноді потрібно буває під титулом Вашої Імператорської Величності давати універсали та інші веління, а печатка вживається і донині запорозька. По височайшому Вашої Імператорської Величності встановленні уряду, у сій землі головного, в колегії печатка колишня козацька зовсім не личить..."[347] Рум'янцев також пропонував два проекти нового герба для печатки Малоросійської колегії, на якій мали бути символи п'яти князівств, котрі існували на території Лівобережжя. У кінцевому вигляді перший проект мав наступний вигляд: на золотій імператорській мантії під імператорською короною у щиті в золотому полі чорний двоголовий орел, на грудях якого у щитку під княжою короною зображені герби п'яти князівств, а саме: 1) герб Київський – у синьому полі янгол у срібній одежі, в правиці тримає срібний меч, а в лівиці – такий же щит; 2) герб Чернігівський – у срібному полі чорний одноголовий орел, увінчаний золотою короною, з таким же дзьобом і ногами, тримає у лівій лапі діагонально золотий хрест; 3) герб Переяславський – у червоному полі на зеленій землі стоїть срібна башта з трьома зубцями; 4) герб Новгорода-Сіверського – у червоному полі до половини щита золота стіна чорним мурована, із чотирма зубцями; 5)

[342] *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1841. – С. 26.

[343] Там само; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 3. – Табл. 5; *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки… – С. 26–30, 180, 181.

[344] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XVI. – № 11846.

[345] *Каменцева Е.* Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагістика. – К., 1963. – Вып. 1. – С. 203–205; *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки… – С. 26, 179.

[346] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XX. – № 14354; Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений… – С. 115–119.

[347] *Барсуков А.* Правительственные печати в Малороссии... – С. 91.

герб Стародубський – у срібному полі на зеленій землі стоїть зелений дуб[348]. Другий проект був аналогічним, лише обабіч щита поставлено двох козаків-щитотримачів.

Після аналізу та уточнень у Герольдмейстерській конторі Катериною II указом від 23 лютого 1766 р. було розглянуто й затверджено проекти печаток Малоросійської колегії, які замінили печатки з козаком[349].

1764 р. створено Новоросійську губернію з Нової Сербії та Новослобідського козачого полку у складі Катеринославської і Єлисаветградської провінцій та Бахмутського повіту. У 1765 р. скасовано сотенно-полковий поділ Слобожанщини, а на його місці створено Слобідсько-Українську губернію з органами управління за російським зразком. Після зруйнування Січі 1775 р. Південну Україну розділили на Новоросійську і Азовську губернії. Характерно, що зі створенням нових губерній для них використовувалися але офіційно не впроваджувалися герби інших територіальних утворень, до яких вони входили раніше. Так, у деяких тогочасних публікаціях повідомлялося, що Слобідсько-Українська губернія використовує знак Білгородської, оскільки "сия губерния принадлежала прежде к Белгородской". Натомість гербом Київської губернії вказувався знак "Великого князівства Київського": у синьому полі срібний янгол з оголеним мечем у правиці та щитом із сяйвом у лівиці[350].

За розпорядженням Військової колегії 1775 р. був створений гербовник полкових знаків (так званий гербовник Щербатова), до якого увійшли герби Харківського, Сумського, Ізюмського, Луганського, Донецького, Полтавського, Херсонського, Дніпровського та інших полків[351]. Деякі з цих полкових гербів згодом затверджено як міські та повітові.

Після знищення російським військом Запорозької Січі з частини запорожців було створено "Військо вірних козаків", яке 1788 р. перейменовано у Чорноморське козацьке військо і розселено між Південним Бугом і Дністром. Козакам повернули забрані раніше клейноди. А вже 1792 р. їх переселили на Кубань. На печатці Коша Чорноморських козаків (з документа 1792 р.) зображений козак, який тримає в одній руці опущений додолу самопал, у другій – прапор з хрестом та двома косицями[352]. У такій видозміні давній український герб перейшов на Кубань.

* * *

Після національно-визвольної війни 1648–1654 рр. на Лівобережжі сформувався новий адміністративний поділ на полки та сотні, а символ козака з мушкетом із знаку мілітарної структури остаточно перетворюється на територіальний герб. Нові українські землі включаються в царський титул, а використання їхніх гербів підкреслює претензії на території, на які московські володарі раніше ніколи не претендували й тепер ними не володіють.

У Гетьманщині на початку XVIII ст. формується і поняття національного герба у модерному значенні, й починає складатися система територіальних сотенно-полкових символів. Централізовані розробки Герольдмейстерської контори стосуються емблем для російських полків, а місцевими українськими органами фактично не використовуються. Проте нестабільна політична ситуація, запровадження замість гетьманського правління малоросійських колегій і нарешті повна ліквідація автономії Гетьманщини не дали змоги

[348] [*Тройницкий С. Н.*] О перемене прежней запорожской печати // Гербовед. – 1914. – № 5 (Май). – С. 74. Перевидання: Гербовед. – Москва, 2003. – С. 307.

[349] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XVII. – № 12582.

[350] *Чеботарев Х.* Географическое методическое описание Российской империи. – Москва, 1776. – С. 429.

[351] РДАДА. – Ф. 20 (разряд XX). – Оп. 1. – Спр. 269.

[352] *Слабченко М.* Материали по малорусской сфрагистике. – Одесса, [1912]. – С. 16; *Скальковський А.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 597.

остаточно утвердитися власній геральдичній системі, окремі здобутки якої отримали продовження своєї традиції на Кубані. Видозмінений символ козака з мушкетом вживався тепер на печатці Коша Чорноморських козаків.

Розділ ІІІ.

ЗМІНИ В ПРОЦЕСАХ ЗЕМЕЛЬНОГО ГЕРБОТВОРЕННЯ В КІНЦІ XVIII–XX СТ. УКРАЇНСЬКІ ДЕРЖАВНІ ГЕРБИ

3.1. *Символи українських земель у складі монархії Габсбургів*

Галичина

1772 р. відбувся перший поділ Речі Посполитої, наслідком якого стало приєднання частини західноукраїнських земель до Австрійської монархії. Формально цей акт проголошувано універсалом імператриці Марії-Терезії (яка тоді була також королевою Чехії й Угорщини) від 11 вересня 1772 р., за яким визначали й межі "здавна належних провінцій"[1]. Підставою слугували давні претензії угорських королів на Галицьку Русь. Обґрунтування причин захоплення цих територій австрійська дипломатія виклала у брошурі-маніфесті, виданій у Відні латинською, німецькою, французькою та польською мовами[2]. Анексію подано як ревіндикацію. Окрім спекулювання фактами, вибраними з різних хронік та архівних документів, котрі мали б підтверджувати приналежність Галицької Русі, Волині та Поділля від XIII ст. до Угорської корони, як важливий аргумент також вказувалося, що угорські монархи постійно використовували титул "короля Ґаліції і Лодомерії", від якого ніколи не відмовлялися, а на своїх печатках поміщали герби цих земель[3]. У 1773 р. у відповідь на це вийшла друком (без вказаного місця видання, у варіантах польською та французькою мовами) інша брошура, яка спростовувала австрійські твердження й "засвідчувала" польські права на українські території[4]. У ній, зокрема, вказано, що жоден угорський король не використовував претензійної титулатури під час дипломатичних контактів з Польською короною[5]. Однак на той час ця дискусія не мала більшого значення, оскільки на території новоприєднаної провінції вже почали діяти австрійські закони.

Угорські претензії на Галицьку землю намагалися виводити з кінця XII ст., коли Бела III, скориставшись князівськими міжусобицями, ув'язнив князя Володимира Ярославича, посадив у Галичі свого сина Андрія й, за угорськими джерелами, близько

---

[1] Edicta et mandata universalia regnis Galiciae & Lodomeiae a die 11. septembr. 1772. initiae possessionis promulgata / Rozkazy i ustawy powszechne krolestwom Galicyi i Lodomeryi od dnia 11. września 1772. obicia possessyi ogłoszone. – Leopoli, 1772. – P. 1–3. Див.: *Schnür-Pepłowski S.* Z przeszłości Galicyi (1772–1862). – Lwów, 1895. – S. 8–10.

[2] Jurium Hungariae in Russiam Minorem et Podoliam, Bohemiaeque in Oswicensem et Zatoriensem ducatis praevia explicato. – Vindobonae, 1772. Польськомовний варіант: Wywod poprzedzaiący praw korony Węgierskiey do Rusi Czerwoney y do Podola, tako iako korony Czeskiey do xięstw Oswiecimskiego y Zatorskiego. – Wiedeń, 1772.

[3] Jurium Hungariae... – P. 6, 32, 43. Пор. з: Wywod poprzedzaiący... – S. 8, 42, 53.

[4] Odpowiedź na wykład poprzedzaiący praw korony Węgierskiey do Rusi Czerwoney y do Podola, tako iako korony Czeskiey do xięstw Oswiecimskiego y Zatorskiego. – B. m. w., 1773.

[5] Ibid. – S. 124–126, 128.

1190 р. присвоїв собі титул короля "Galliciae"[6]. Але галичани незабаром вигнали угорців і Володимир повернувся в Галич[7]. Зрештою, на печатці короля Бели III, підвішеній до документа за 1195 р., як і на печатках його наступників з початку XIII ст., Галичини у титулатурі немає[8]. Однак згодом угорський король Андрій II у документах починає вживати титул "Halliciae Lodomeriaeque rex"[9]. 1214 р. він садить у Галичі свого малолітнього сина Коломана й коронує його на короля Галичини[10]. У легенді маєстатових печаток Андрія II спершу, окрім титулів короля Угорщини, Далмації, Хорватії, Рами та Сербії, з'являється "Galicie rex", а на золотій печатці з грамоти 1221 р. – ще й "Lodomerie" (тобто – латинізована форма назви "Володимирія" від міста Володимира на Волині. – *А. Г.*)[11]. Хоча після розгрому угорців під Галичем 1221 р. Коломан потрапив у полон і втратив реальну владу в цьому місті, але угорські королі й надалі вживали претензійні титули, які фіксували і на печатках, і в документах[12].

На початок XIV ст. остаточно утверджується територіальний герб Галицько-Волинської держави зі зображенням "руського" лева[13]. Після розпаду Руського королівства цей символ використовувався, зокрема, на грошиках, карбованих угорсько-польським королем Людовиком у Львові в 1379–1382 рр.

Від кінця XIV – початку XV ст. у Східній Європі поширюється практика застосування королівських маєстатових і менших печаток із зображенням територіальних гербів земель, які входили до складу державних утворень, або на які поширювалися претензії монархів. "Руський" лев фігурував на печатці польського короля Владислава Ягайла, відомій з документа за 1388 р., та його наступників аж до розпаду Речі Посполитої в другій половині XVIII ст. В Угорщині маєстатові печатки такого типу трапляються на документах короля Сигізмунда за 1406 і 1432 рр., однак ні "руського" лева, ні якогось іншого символа для означення Галичини чи "Лодомерії" на цих печатках не було[14]. На меншій печатці короля Матяша Гуньяді, прикладеній до документа за 1470 р., а також на маєстатовій та таємній печатках цього ж короля за 1475–1477 рр., уперше з'являється новий герб, якого пізніші дослідники з XVIII–XIX ст. трактують як герб Галичини: у щиті корона[15]. На підставі дослідження тинктури на печатці робилися намагання реконструювати колористику цього герба, а саме: у синьому полі золота корона[16]. Аналогічний символ фігурує й на меншій печатці Владислава II за 1491 р.[17] Однак на

[6] Див. хоча б: *Palma F. C.* Heraldicae Regni Hungariae Specimen. – Vindobonae, 1766. – P. 68; Jurium Hungariae... – P. 6.

[7] *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 105.

[8] Див. печатки Бели III, Емерика (1202 і 1203 рр.) та Андрія: *Pray G.* Syntagma historicum de sigillis Regum, et Reginarum Hungariae pluribusque aliis. – Budae, 1805. – Tab. II, fig. 2; tab. VI, fig. 6; tab. VII, fig. 3; tab. VIII, fig. 3.

[9] *Palma F. C.* Heraldicae... – P. 69; ЦДІА, Львів. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 3.

[10] Про це він повідомляв у листі папу Іннокентія III (див.: Jurium Hungariae... – Suppl. 1).

[11] *Pray G.* Syntagma... – P. 53; tab. III, fig 2; tab. V, fig. 1; tab. VII, fig. 1.

[12] Ibid. – P. 36, 60; tab. I, fig. 7; tab. 2, fig. 1; tab. III, fig. 1; tab. IV, fig. 1; tab. V, fig. 2; tab. VI, fig. 3, 4; tab. VII, fig. 2; tab. IX, fig. 1; tab. X, fig. 1; tab. XI, fig. 1; tab. XII, fig. 1; tab. XIII, fig. 1; tab. XIV, fig. 1; Jurium Hungariae... – P. 6, 32; *Fejérpataky L.* Magyar czimeres emlékek. – Budapest, 1901. – 1. f. – 31. o.

[13] Докладніше про це див.: *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII – початку XIV століть // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. CCXL. – С. 255–263.

[14] *Pray G.* Syntagma... – Tab. IV, fig. 1; tab. XIV, fig. 1.

[15] Ibid. – Tab. XII, fig. 4; tab.XIII, fig. 2; tab. XV, fig. 1; *Bárczay O.* A heraldika kézikönyve. – Budapest, 1897. – 32. o. – 85. ábra.

[16] *Ströhl H. G.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle nach Seiner Kaiserlichen und Königlichen Apostolischen Majestät grossem Titel. – Wien, 1890. – S. XIV.

[17] *Pray G.* Syntagma... – Tab. XIII, fig. 5; *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. – Berlin, 1854. – Taf. 15.

маєстатовій печатці цього ж короля (з датою в легенді – "1490") подано щит вже з двома коронами, одна над іншою, а штрихування поля мало би вказувати на червоний колір[18].

Ще одним важливим джерелом є хроніка Яноша Туроці. У виданні 1490 р. двічі подані кольоровані малюнки територіальних гербів, що означали володіння угорських королів: на першій сторінці ці символи розміщені навколо двох династичних гербів, а далі – оточують зображення короля Матяша Корвіна на троні[19]. В обох випадках маємо герб, що, очевидно, мав представляти Галичину: у синьому щиті дві золоті корони, одна над іншою[20].

На реверсі великої печатки Фердинанда I Габсбурга, який мав титули угорського короля 1526–1564 рр., короля Римського від 1531 р., імператора Священної Римської імперії з 1556 р., серед розташованих по колу дванадцяти земельних гербів містяться вже знайомі дві корони (Галичина) та щит із двома шахованими геральдичними балками ("Лодомерія")[21]. Герби цих же земель були викарбувані на пам'ятному дукаті 1608 р. з нагоди коронації Матіаса Габсбурга як угорського короля Матяша II[22]. У такому вигляді ці символи використовували й інші імператори Священної Римської імперії, котрі були також угорськими королями, майже до середини XVIII ст., зокрема – імператор Карл VI (1711–1740)[23]. Хоча вже на цей час з'являються публікації, в яких герб Галичини описано як зображення коронованої галки над трьома коронами (поле щита вважалося червоним), а герб "Лодомерії" – у синьому полі дві геральдичні балки в два ряди срібно-червоної шахівниці[24]. Зрештою, варіант з трьома коронами відомий ще в XVII ст. Зокрема він фігурує на гравюрі фламандського гравера й архітектора Якоба Франкварта, що представляє поховальну процесію Альбрехта Габсбурга 1621 р. На мідьориті подано герби та прапори Галичини (Halitia) та Володимирії (Lodomeria)[25]. Особливо важливим є те, що тут же вказано систему геральдичних тинктур, з чого випливає, що претензійним символом Галичини на той час вже були три золоті корони (дві над одною) в синьому полі. Мабуть під цим впливом на угорських та інших печатках імператриці Марії Терезії (1740–1780) ще до 1772 р. як претензійний герб Галичини фігурувало вже три корони[26].

Більша частина приєднаних 1772 р. до Австрійської монархії західноукраїнських земель до того часу впродовж понад трьох століть входила до складу Руського воєводства,

---

[18] *Pray G.* Syntagma... – Tab. XVI, fig. 1; *Ströhl H. G.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle... – S. XIV.

[19] Бібліотека Гайдельберзького університету (Universitätsbibliotek Heidelberg). – Cod. Pal. germ. 156: *Johannes de Thurocz,* Chronica Hungarorum. – [deutsch Bayern, nach 1490].

[20] *Szilágyi S.* A magyar nemzet története. – Budapest, 1896. – IV. k. – 549. 1.; *Köpeczi Sebestyén J.* A brassai fekete templom Mátyás-kori címerei. – Cluj-Kolozsvár, 1927. – 7. l.

[21] *Ströhl H. G.* Heraldischer Atlas. – Stuttgart, 1899. – Taf. LXIV, Fig. 8.

[22] *Grakalić M.* Hrvatski grb. – Zagreb, 1990. – S. 52.

[23] ЦДІА, Львів. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 3 зв.

[24] "Gallicia, alias Halicia, in Scutum Gentis ternas aureas Coronas intulit. Additur nonunquam Monedula, transverso superne ramusculo insidens. Rewa sic refert: Hallicia pro Insignits quondam habuit Monedulam coronatam, aut attagenem, nunc vero tres Coronas usurpat. Campus Scuti est rubeus"; "Lodomeriae Insigne inter tres campos caeruleos duo fritilla, seu fasciam geminam tessellat am tessellis rubris, albis permixtis, repraesentat. Ritteri verba sunt: Lodomeriae duo flumina, sive tractus rubro, albo que colore ad Croatia formam cancellati, caeruleum scutum trifariam dividentes, clypeum nobilitant; ubertatem terra per sanguinem aquisitae depromentia. Similiter Rewa: Lodomeria, inquit, habet formam duorum fluviorum, quadrangulis rubris, et albis distinctorum" ([*Koller J.*] Cerographia Hungariae, seu Notitia de insignibus, et sigillis regni Mariano-apostolici, compendio data. – Tyrnaviae, 1734. – P. 56, 57). Див також: *Palma F. C.* Heraldicae... – P. 69; *Iványi E.* A Magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek cimerei. – Pest, 1869. – 73. o.; *Bertényi I.* Új magyar címertan. – Budapest, 1998. – 75. o.

[25] *Francquart J., Puteanus E.* Pompa fvnebris optimi potentissimiq[ue] principis Alberti pii, Archiducis Austriae, ducis Burg[undiae], Bra[bantiae] etc. – Brvxelliae, 1623. – No. XLVII; *Francquart J.* Pompe funèbre du très-pieux et très-puissant prince Albert, Archiduc d'Autriche, duc de Bourgogne, de Brabant, &c. – Bruxelles, 1729. – No. XLVII.

[26] Див.: *Ströhl H. G.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle... – S. XIV; Jurium Hungariae... – P. 32 (йдеться про коронну угорську печатку, виготовлену 1769 р.).

гербом якого залишався давній символ Галицько-Волинської держави – золотий "руський" лев у синьому полі (з короною або без неї на голові, спинаючись на скелю, або без неї). Проте цей герб не відповідав австрійській політичній декларації про "повернення давніх угорських провінцій", тому не дивно, що його скасовано, а натомість для "Королівства Галичини і Лодомерії" (так названо нову провінцію) канцлер князь Кауніц рапортом від 6 жовтня 1772 р. рекомендував "зберегти" відповідні претензійні символи[27]. На цій підставі угорська королівська надвірна канцелярія 16 листопада того ж року визначила гербом Галичини – у синьому полі три золоті корони, 2 над 1, а "Лодомерії" – у синьому полі дві балки, тричі шаховані червоним і сріблом[28]. У деяких пізніших угорських публікаціях порядок корон у гербі Галичини подавали зворотній – 1 над 2[29]. Оскільки до складу нової провінції також приєднали колишні претензійні території Чеської корони – Освенцимського й Заторського князівств, – то загальний герб складався з трьох полів (у 1-у – три корони, 2 над 1 (Галичина), у 2-у – дві шаховані балки ("Лодомерія"), у 3-у – у срібному полі синій орел (Освенцимське князівство)), з накладеним коронованим щитком з австрійським гербом (у червоному полі срібна балка), щит увінчувався королівською короною й іноді поміщався на грудях чорного австрійського імперського двоголового орла[30]. Такий герб, зокрема, карбовано спеціально для Галичини на мідних шилінгах (1774 р.) та срібних 15-и й 30-и крейцарових монетах (1775–1777 рр.)[31].

Цікаво, що в виданій у Відні 1774 р. брошурі про титул і герб Марії Терезії герб Галичини було вказано як: "дві золоті корони у червоному полі", а Лодомерії: "синій щит з двома біло-червоними смугами"[32]. Очевидно, що інтерпретація герба Галичини була зроблена на підставі вже згаданої печатки Владислава II.

Однак 27 січня 1782 р. цісар Йосиф II своїм дипломом запровадив новий герб для провінції: овальний щит у золотому декоративному картуші, увінчаний короною й обрамований пальмовою та лавровою гілками, розділений на 4 поля, де крім символів Галичини та "Лодомерії" подано окремо знаки Освенцимського (у синьому полі срібний орел зі золотою літерою "O" на грудях) і Заторського (у срібному полі пурпуровий орел зі золотою літерою "Z" на грудях) князівств[33]. Треба зазначити, що колористику двох останніх символів подано в різних публікаціях і матеріалах не завжди вірно, а при подальших модифікаціях краєвого герба також змінювалася[34]. Герб 1782 р., хоч і в інших

[27] ЦДІА, Львів. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 3.

[28] Там само.

[29] *Dugonics A.* A magyaroknak uradalmaik; mint a régi, mind a mostani időben. – Pest, Pozsony, 1801. – 121, 128. o.

[30] ЦДІА, Львів. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 14. Див. також: Edicta et mandata... – P. 1–3.

[31] *Plage K.* Monety bite dla prowincyi polskich przez Austyę i Prusy oraz monety Wolnego miasta Gdańska, Księstwa Warszawskiego i w oblężeniu Zamościa. – Kraków, 1906. – S. 11–12; tab. I, nr 1–10.

[32] "Das Wappen Galliziens stellet zwo göldene Kronen in rothem Felde vor: Lodomeriens Shild aber ist blau, mit zween weiss oder roth gewürstelten Querstreifen" (*von Palm F. K.* Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als Apostolische Königinn von Hungarn Führet. – Wien, 1774. – S. 89–90).

[33] "Scutum videlicet erectum italicum, seu ovale, margine sculptili artificioso aureo, varie ac eleganter inflexo, volutatoque conclusum, hinc ramo Palmae illinc Lauri redimitum superincumbento corona Regia clausa aurea, gemmis ac unionibus consita, sonspicuum, perpendiculari una, horizontali altera quadrfariam sectum, cujus areae superiori dextrae sapphirinae inscriptae sint tres Coronae aureae, antiquae, regiae radiatae 2. 1. utpode Digma Regni Galiciae, sinistrae vero aequde janthinae arma Regni Lodomiria, nempe duae fasciae duplici ducto ex argento et minio octies atlernantibus tessellatae, tandem in inferiori dextra pariter glauca Digma Ducatus Oswiecimensis, videlicet aquila argenten expansa, in pectore Elemento aureo O. superbiena insinistra vero, armis Ducatus Zatoriensis respondente argentes similis aquila sed muricata fluctuet in cujus pectore littera Z. aurea fulgeat" (ЦДІА, Львів. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 6–7). Див. також: J. Siebmacher's großes Wappenbuch. – Neustadt an der Aisch, 1985. – Band 32: Der Adel von Galizien, Lodomerien und der Bukowina. – S. 50, 51; Taf. 42.

[34] Див. хоча б: ЦДІА, Львів. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 11; [*Kuropatnicki E. A.*] Geografia albo dokładne opisanie królestwa Galicyi i Lodymeryi. – Lwów, 1858. – S. 2.

формах щита та без картуша й гілок, широко використовувався на печатках багатьох громад, повітових органів і різних установ аж до 1918 р.[35], а в деяких випадках – і в 1920–1930-х рр.[36]

За декретом цісаря Леопольда II від 27 жовтня 1790 р. визначено новий повний імператорський титул і великий герб, у якому на грудях орла поміщався щит і серед верхніх полів два середні займали знаки Галичини і "Лодомерії"[37]. Так само ці символи розміщено й на середньому гербі 1792 р. за панування Франца II[38]. Але вже згідно з наказом цього ж цісаря від 5 листопада 1804 р. у середньому гербі імперії краєвий знак надалі складався з двох частин, але містився на окремому щиті на крилах орла, а у великому гербі його подавали так: відведена частина щита перетята і напіврозтята, у верхньому полі знак "Лодомерії", у нижньому правому – Освенцимського князівства, в нижньому лівому – Заторського, у серцевому щитку – новий символ Галичини: в синьому полі червона балка, над якою чорна галка (eine schwarze Dohle), а внизу – три золоті корони, 2 над 1[39]. Подальші зміни імперських гербів уведено наказом від 6 серпня 1806 р.: у середньому з'являється тільки герб Галичини (з галкою і коронами); а на великому – у правому нижньому полі кількість територіальних знаків від провінції збільшується з чотирьох до десяти: у три ряди, в першому – "Лодомерія", Краків, Мазовія, в 2-у – Сандомир, Галичина і Волинь, у 3-у – Освенцим, Люблін, Затор і Підляшшя[40]. Для Волині подано у синьому полі срібний "8-кутний" хрест з чорною подвійною обвідкою, на якому срібний щиток з чорним одноголовим орлом, зі срібною літерою "V" на грудях[41], а для Підляшшя – зображення Погоні у срібному полі. В обох цих випадках використано давні територіальні герби, але змінено їхню колористику та поодинокі елементи[42]. Хоча вже 1809 р. Австрія втратила частину земель на північ від Вісли, але 1815 р. повернула так званий "Тернопільський край", який намагалися пов'язати з гербом Волині.

Нові зміни до гербів Австрійської імперії запровадив 13 травня 1836 р. цісар Фердинанд I. На великому гербі краєві символи подавали в лівому нижньому полі так само, як 1804 р.[43] Однак найчастіше як узагальнений знак "Королівства Галичини і Лодомерії" використовувався герб із чорною галкою та трьома коронами. Цей символ також потрапив на печатки багатьох місцевих громад, різних установ та урядів і застосовувався аж до розпаду Австро-Угорщини[44]. Разом з володимирськими

[35] ЦДІА, Львів. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 3848. – Арк. 20; – Спр. 3851. – С. 6; – Спр. 5242. – С. 30; – Спр. 5389. – Арк. 65, 71, 83, 84, 115, 117; – Спр. 5391. – Арк. 222; – Спр. 5392. – С. 34; – Спр. 5393. – С. 49; – Спр. 5395. – Арк. 92; – Спр. 7527. – С. 113, 116, 119, 122; та ін.

[36] ДАЛО. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 134. – Арк. 26, 107 (печатки громад Зарудці та Дорнфельд, 1926 р.); – Спр. 496. – Арк. 10 зв., 11 (печатка відділення повітової ради в Мостиськах, 1935 р.).

[37] *Gall F.* Österreichische Wappenkunde. – Wien, Köln, Weimar, 1992. – S. 55.

[38] Ibid. – Taf. 11.

[39] Ibid. – S. 70–71; Taf. 11.

[40] Ibid. – S. 83–84.

[41] "Im blauen Feld ein silbernes achteckiges Kreuz, mit doppelten schwarzen Rändern, dessen Mitte einen Schild trägt, in dem sich in Silber ein schwarzer Adler findet, der ein silbernes "V" auf der Brust trägt" (Ibid.). Мова йде про так званий "8-конечний" хрест, чи точніше – 6-раменний: від стійки відходять обабіч 6 рамен,при цьому 2 середні були довшими, ніж верхні та нижні. На цей хрест накладався срібний щиток з чорним орлом із срібною літерою "V" на грудях. Подана у книзі Ф. Ґалля реконструкція цього герба невірна (див.: *Gall F.* Österreichische Wappenkunde. – S. 215). Зображення цього символу на великому гербі Австрійської монархії 1806 р. див.: Česká panovnická a státní symbolika. Vývoj od středověku do současnosti. Katalog výstavy. – Praha, 2002. – S. 61.

[42] Докладніше про це див.: *Гречило А.* Територіальні символи... – С. 255–263; *Він же.* Земельна геральдика // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 42–46.

[43] *Gall F.* Österreichische Wappenkunde. – S. 91. Див. також: *Kolař M.* Českomoravska heraldika. – Praha, 1902. – S. 357–362.

[44] ЦДІА, Львів. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 5391. – Арк. 4, 132; – Оп. 64. – Спр. 1902. – Арк. 106; та ін.

"шахівницями" галицький знак входив до герба австрійського ерцгерцога, затвердженого 1816 р., зміненого 1896 р.[45]

Відродження Руського Лева

Давній територіальний герб з "руським" левом, замінений новими австрійськими символами 1772 р., досить швидко перестав функціонувати. Хоча Галицька дворянська гвардія у Відні й використовувала в 1781–1793 рр. синьо-жовті прапорці[46], однак їх колористика також збігалася з барвами колишнього претензійного, а тепер нового краєвого герба – три золоті корони на синьому фоні.

Відродження історичного символа Руського королівства XIII–XIV ст. відбулося після "весни народів" 1848 р. Саме ці революційні зміни дали змогу утрадиційнитися поняттю українських національних кольорів у Галичині, яке згодом поступово поширилося на інші етнічні землі й на початку XX ст. набуло всеукраїнського значення. Проте питання українських національних символів на початку 1848 р. було ще не до кінця з'ясоване. На відміну, скажімо, від поляків, у яких завдяки не так давно перерваним державницьким традиціям, фактично не було якихось сумнівів у подібній проблемі, чи чехів, територіальний знак яких продовжував офіційно функціонувати в Австрійській імперії.

Головна Руська Рада порушила проблему національних символів тільки на таємній раді сьомого засідання, що відбувалася 16 травня, а вже на таємній раді 18 травня вирішено, "...що знамя земли рускои тутейшои єсть левъ, а цвѣты руски жовтый и синый"[47]. Малюнок самого герба (з повернутим геральдично вправо левом), взятий з перевиданого 1839 р. у Ляйпцігу 1-го тому гербовника К. Несецького, опубліковано з описом кольорів у "Зорі Галицькій" аж 27 червня[48]. Утвердження українських національних символів набуло великого поширення. Йосафат Кобринський у листі з Коломиї від 8 червня до Якова Головацького писав: "...Льва в синѣм поле по шапках и капелухах даже селяне носятъ... В Коломыи зроблена хоругва Левъ в синим поли: и хороша робота коштує и хороши грош..."[49]

Відродження давнього територіального герба як українського національного знака викликало агресивну реакцію з польського боку, що своєю чергою провокувало українські вимоги заборонити використання в Галичині польського орла[50]. У відповідь на польські провокації згодом у "Зорі Галицькій" опубліковано вірш з такими глузливими словами:

"...Где єсть теперь така сила,
Щобъ Русина повалила?
Левъ ся орла не боитъ.
Якъ Левъ рикне, птахъ злетитъ..."[51]

З 2 по 16 червня 1848 р. у Празі відбувався Слов'янський з'їзд, на якому однією з проблем українсько-польського порозуміння було питання атрибутів загонів Національної гвардії в Галичині. Відповідно до "Оуставу для учрежденія Гвардиі народовой (Стражи народовой) въ кесарствѣ Аустріяцкомъ" від 8 квітня у § 19 зазначено, що "каждий баталіонъ маєтъ корогву (хорунгевъ), а каждій швадронъ штандаръ оздобленій колорами

[45] J. Siebmacher's großes Wappenbuch. – S. 55–56, 66; Taf. 51, 51a.

[46] *Дашкевич Я.* Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781–1793 рр. // Знак. – 1993. – Ч. 4 (листопад). – С. 3.

[47] ЦДІА, Львів. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 25 зв, 26. Пор.: Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції. – Львів, 2002. – С. 26, 27.

[48] Зоря Галицка (Львів). – 1948. – Ч. 7 (27 червця). – С. 30.

[49] Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49 / Вид. *К. Студинський*. – Львів, 1909. – С. 260.

[50] ЦДІА, Львів. – Ф. 180. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 33, 36. Див. також: Головна Руська Рада... – С. 30, 32; *Гречило А.* Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 1–2.

[51] Зоря Галицка. – 1948. – Ч. 9 (11 липця). – С. 38.

краю”[52]. Оскільки тогочасні краєві символи не влаштовували ні українську, ні польську сторону, то 5 червня в декларації Зенона Поглодовського запропоновано, щоб гвардія на території всієї Галичини мала спільні відзнаки (орла і лева)[53]. Це питання, а також принцип виборності більшістю голосів керівників підрозділів гвардії та мови командування (української або польської), погоджено обома делегаціями й увійшли як § 3 порозуміння[54].

Досить неординарна подія відбулася наприкінці червня 1848 р. у Львові. В неділю уранці 25 червня на вежі львівської ратуші було вивішено “хоругвъ рускои барвы, а при ней зъ лѣвои стороны хоругвъ польску”, хоча Головна Руська Рада відмежувалася від цієї події й у газеті “Зоря Галицька” заявлено, що “то не Русини оучинили, и наветъ не знаютъ, кто тоє оучинивъ”[55]. Щоправда, вже через рік Головна Руська Рада клопоталася, щоб під час урочистостей 15 травня 1849 р. на ратуші Львова була встановлена хоругва “руска синожовта и чорножовта ракуска” (тобто австрійська. – *А. Г.*), а згодом пробувала з’ясувати, – за чиїм наказом ці прапори знято того ж дня[56].

Незважаючи на домовленості під час празького Слов’янського конгресу, в Галичині почалося активне створення національних гвардій під польською атрибутикою. Так, у селах причиною цього було те, що організаційними питаннями переважно займалися пропольськи налаштовані мандатори. Це викликало обурення й опір українського населення. Протестаційні листи йшли від сотень громад. Так, селяни Нового Милятина відмовилися вступати до гвардії “під знаком орла єдиноглавного” й вимагали організувати “Руську гвардію”[57]. Тому почалося стихійне формування таких загонів (наприклад, створення української гвардії в Дрогобичі у липні 1848 р. та освячення там синього прапора з жовтим левом[58]). А 20 вересня Головна Руська Рада видала відозву до українського народу у справі організації національних гвардій[59]. Дано рекомендації про вигляд прапорів таких загонів: на синьому полотнищі з одного боку мав бути жовтий (золотий) лев, що спинається на скелю такої ж барви, а на зворотному – патрон місцевої церкви. Досить швидко національні гвардії були створені в Яворові, Стрию, Бережанах, Станіславові, Жовкві та інших містах. До Головної Руської Ради зверталося багато сільських громад із проханням допомогти “штандар руский зо Львова спровадити”, з огляду на складність виготовити його на місці[60]. Це спричинило значне поширення простіших у виготовленні прапорів “у руських барвах” – з двох рівновеликих горизонтальних смуг, синьої та жовтої. За тогочасними трактуваннями синій колір – “якъ чисте небо южнои Руси” – мав уособлювати мир і спокій, жовтий – “якъ тіи зорницѣ на ясномъ небѣ” – означав прагнення народу до просвіти, а “левъ спинающийся на скалу означавъ силу, крѣпость народну и тоє самоувѣреніє, що помимо перепонъ досягнути хоче своєй цѣли”[61]. Символ “руського” лева досить широко використовувався на печатках

[52] *Кревецький І.* Проби організовання руських національних гвардій у Галичині 1848–1849 р. // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. CXIII. – С. 131.

[53] *Wisłocki W. T.* Kongres słowiański w roku 1848 i sprawa polska // Rocznik zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. – Lwów, 1928. – T. I–II. – S. 607.

[54] Ibid. – S. 703; *Кревецький І.* Проби... – С. 83.

[55] Зоря Галицка. – 1948. – Ч. 7 (27 червця). – С. 29–30.

[56] ЦДІА, Львів. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 42 зв., 44.

[57] Там само. – Спр. 6. – Арк. 64–65.

[58] *Желеховский Ю.* Освященіе хоругви для Гвардіи русской въ Дрогобычѣ // Вѣстник “Народного дома”. – 1910. – Ч. 1. – С. 11–12.

[59] Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 20 (3 жовтня). Див. також: *Андрусяк М.* Проби організування галицько-українського народнього війська в 1848–1849 рр. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 3. – С. 9; *Косачевская Е.* Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. – Львов, 1965. – С. 69.

[60] ЦДІА, Львів. – Ф. 180. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 66.

[61] *Головацкий Я.* Исторический очеркъ основанія Галицко-рускои Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ и любителей народного просвещенія. – Львов, 1850. – С. XXXVII–XXXIX.

багатьох сільських громад від кінця XIX ст.[62], а під час Першої світової війни фігурував на кокардах легіону Українських січових стрільців.

З боку поляків у Галичині ставлення до давнього територіального знаку з левом після 1848 р. визначалося вже через сприйняття його як українського герба. Цікаво, що напередодні повстання 1863 р. польський тимчасовий національний уряд запровадив символ із трьома знаками – орлом (Польща), Погонею (Литва) та Архангелом Михаїлом (мав уособлювати Русь), – що мав відображати ідею відновлення Речі Посполитої, але вже не "двох народів" (Польща і Литва), а трьох[63]. Тому в польських колах, які намагалися досягнути порозуміння з українцями, більше апелювалося до традиції саме цих символів. Скажімо, висловлювалися пропозиції змінити офіційну назву Галичини на "Польсько-Русинський край", а в гербі помістити білого орла й Архангела Михаїла, "в очікуванні Погоні" (тобто, символа Литви, – знову повторення ідеї "Речі Посполитої трьох народів". – *А. Г.*)[64].

Символи "Королівства Галичини і Лодомерії" офіційно припинили своє функціонування 1918 р. з розпадом Австро-Угорщини. Хоча подекуди в пізніші часи ще траплялися ці знаки на печатках сільських громад чи повітових управлінь, що свідчило зовсім не про прихильність до колишніх краєвих символів, а про брак належного правового регулювання та дотримання порядку в цих питаннях у міжвоєнній Польщі.

Як бачимо, до 1772 р. претензійні угорські герби нічого спільного з історичними знаками ні Галичини, ні Волині не мали. Хоча територіальний символ з левом і був добре відомим в Угорщині, й навіть використовувався Людовиком на вже згаданих монетах 1379–1382 рр., однак до другої половини XV ст. серед символів земель, декларованих у титулатурі угорських королів, не трапляється жодного знаку, який би представляв чи Галичину, чи "Володимирію". Варто зазначити, що титул королів Хорватії (вживаного угорськими королями з 1102 р.) також не представлено на цих печатках відповідним гербом, який з'являється лише в XVI ст. Поява 1470 р. на печатці Матяша Корвіна герба з однією короною, який у його наступника Владислава II видозмінився вже на дві корони, засвідчує, що цей знак був витвором угорської королівської канцелярії. Він не мав жодної традиції в Галичині, як і на Волині не мав якихось історичних аналогів вигаданий згодом герб "Лодомерії" з двома шахованими балками. У публікаціях XVIII ст. у нібито галицькому гербі кількість корон зростає до трьох, а також з'являється зображення чорної галки зі складеними крильми у червоному полі. Останній елемент, очевидно, пов'язаний з історичним гербом Галицької землі, який від початку XV ст. представляв у срібному полі чорну галку з розгорнутими крильми, а на давніших боярських печатках галка фігурувала й зі складеними крильми[65].

З трьох символів, експлуатованих австрійськими монархами впродовж 1772–1918 рр. – трьох корон, шахованих балок та галки, – тільки останній (хоч і змінений) міг відповідати місцевим геральдичним традиціям. Три корони намагалися пов'язати з подібним гербом краківського латинського єпископату (три корони на срібному полі), але ні територіально, ні за функцією знака, ні за історією формування претензійного герба нічого спільного між цими символами немає (з таким же успіхом можна шукати аналогії з гербами Швеції чи Мурсії, в яких також фігурують по три корони). Можна хіба що припустити, що досить швидка трансформація однієї корони у дві мала означати Галицьке і Володимирське королівства в одному знаку. Третю корону разом із галкою автори публікацій XVIII ст. могли почерпнути зі старих польських гербовників і помилково

[62] *Сварник І.* Головна Руська Рада і українська символіка // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 3.

[63] *Kuczyński S. K.* Orzeł Biały w powstaniach narodowych i ruchach wyzwoleńczych XIX wieku // Orzeł Biały – herb państwa polskiego. – Warszawa, 1996. – S. 252–255.

[64] *A. Z.* [*Czerwiński J.*] Polityka nerwów. – Kraków, 1882. – S. 25.

[65] *Гречило А.* Територіальні символи... – С. 260.

приписати Галичині. Ще менш зрозуміле походження герба "Лодомерії". Зате зовсім легко пояснити скомбіновані в XIX ст. герби Волині та Буковини, опертi вже на місцевих історичних символах.

Таким чином, основу для нових символів захоплених Австрією 1772 р. західноукраїнських земель склали витворені угорцями наприкінці XV – на початку XVI ст. претензійні герби, які відображали політичну ідею "повернення давніх провінцій"[66]. Вже з утвердженням у Галичині Австрійської монархії до територіальних символів внесено елементи дійсних історичних знаків. Хоча надумані краєві емблеми все ж не були достатньо популярними, особливо після подій 1848 р. Під час Другої світової війни німецькі окупанти намагалися створити символ для Генерал-губернаторства, опертий на якісь германські традиції. З цією метою використано три корони, які у поєднанні з левом подано на емблемі дивізії "Галичина".

Буковина

Від 1786 р. до складу Галичини входила Буковина, яку в патенті цісаря Франца Йосифа I від 4 квітня 1849 р. уже названо окремою провінцією – "Герцогство Буковина". Ця цісарська конституція вилучила Буковину з управління галицької адміністрації й надала їй деяку автономію у вирішенні внутрішніх справ. Край визнано окремою коронною землею з титулом герцогства. Напрацьований проект крайової конституції, затверджений цісарським патентом 29 вересня 1850 р., став тимчасовим законом, який визначив статус коронної землі імперії та передбачав право на краєвий герб.

Герб цього коронного краю затверджено дипломом, датованим 9 грудня 1862 р. і виданим 8 січня 1863 р.: у розтятому на синє і червоне поля щиті чорна голова бика (einen schwarzen Ochsenkopf), над нею та обабіч – три золоті 6-променеві зірки[67]. Новий знак базувався на історичному символі Молдавського князівства, але мав деякі відмінності в колористиці й елементах[68]. Герб Буковини планувалося ввести 1871 р. до великого герба Австро-Угорщини, але цей ескіз не затвердили[69]. Разом з гербом Галичини його внесли до нового великого герба Австро-Угорщини 1915 р.[70] Обидві провінції використовували спершу однакові прапори у "краєвих кольорах" з двох горизонтальних рівновеликих смуг синьої та червоної, але згодом для Галичини порядок барв змінено – верхня смуга стала червоною, а нижня – синьою[71].

---

[66] Політичний зміст і походження цих гербів висвітлювали й інші українські дослідники. Див.: *Петрушевич А. С.* О мнимой старинной картѣ "Царствъ Галицкаго и Владимірскаго" // Вѣстник "Народного дома". – 1887. – Ч. 54. – С. 480; *Я. Г.* [*Головацкий Я.*] Нѣсколько словъ по поводу герба, помѣщенного на старинной картѣ Володиміро-Галицкаго царства // Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ. – Санкт-Петербург, 1885. – Вып. 8: Холмская Русь (Люблинская и Сѣдлецкая губ., Варшавскаго Генералъ-Губернаторства). – С. 1–6.

[67] *Bidermann H. J.* Die Bukowina unter Österreichischer Verwaltung 1775–1875. – Lemberg, 1876. – S. 12; *Ströhl H. G.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle... – S. XV; Taf. IX. Треба зазначити, що у деяких тогочасних виданнях герб Буковини помилково подавався як "голова буйвола (ein Büffelkopf) у золотому полі", див.: Geographisch-statistische Übersicht Galiziens und der Bukowina nach amtlichen Quellen bearbeitet. – Lemberg, 1867. – S. 6.

[68] Див.: *Kaindl R. F.* Unser Heimatland Bukowina. – Wien, 1916. – S. 3. Перевидання: *Кайндль Р. Ф.* Наш рідний край Буковина. – Чернівці, 2003.

[69] *Göbl M.* Staatssymbole des Habsburger-Reiches ab 1867 mit besonderer Berücksichtigung des Staatswappens // Österreichs politische Symbole: Historisch, östhetisch und ideologiekritisch beleuchtet. – Wien, Köln, Weimar, 1994. – S. 20–21.

[70] *Gall F.* Österreichische... – S. 101–105, Taf. 118; *Neubecker O., Brooke-Little J. P.* Heraldry: Source, Symbols and Meaning. – London, 1988. – P. 90–91.

[71] *Lind K.* Städte-Wappen von Österreich-Ungarn, nebst den Landeswappen und Landesfarbe. – Wien, 1885. – Taf. Galizien I, III; Hickmanns A. L. Geographisch-statistischer Universal-Taschenatlas. – Wien, Leipzig, 1917. – Taf. 60.

Закарпаття

Ще в X–XI ст. Закарпаття входило до складу Київської Русі, але протягом XI–XIII ст. було захоплене Угорщиною, а з XVI ст. переходить під панування Габсбургів. За цей період територія Закарпаття не виступала якимось єдиним окремим адміністративним утворенням, а поділялась на окремі округи, які звалися жупами або комітатами (сформувалися в XI–XIV ст.). Основна маса українського населення проживала на землях Ужанського, Угочанського, Березького (початково – Боржавського), Мараморoського, Списького, Шариського та Земплинського комітатів (тепер частина територій перших чотирьох формує Закарпатську область, а решта – у складі Словаччини, Угорщини та Румунії. Кожен адміністративний округ мав свій герб і прапор. Так, до обов'язків обираного дворянством голови комітату (піджупана чи заступника призначеного королем ішпана) входило керівництво всіма вільними і непривілейованими верствами населення, зокрема – скликання всіх зобов'язаних до військової служби та збір їх під комітатським прапором[72]. Варто зазначити, що символи округів з часом видозмінювалися й сьогодні відомі різні варіанти цих знаків.

Наприкінці XI ст. поступово сформувалися Ужанський та Боржавський комітати. Адміністративний центр другого знаходився у Боржаві, а згодом був перенесений до Берегів, тому й назва жупи змінилася на Березьку. З XIII ст. її центр перенесено до Берегсасу. Тоді ж виник і Угочанський комітат. Мараморoський комітат сформовано в XIV ст. У XIX ст. майже для всіх жуп централізовано затверджувалися герби. Традиційно в привілеях їх подавали як печатки – з легендою для колового напису. Але при цьому вказувалася й колористика полів і фігур. Зазначимо, що переважно це були формальні перезатвердження, оскільки, як правило, ухвалювалися здавна вживані символи, іноді з незначними змінами в окремих деталях.

Вважається, що комітатські герби появилися після видання закону державного зібрання Угорщини 1550 р.[73], хоча деякі функціонували й раніше. Тоді мав появитися перший знак Ужанської жупи з рукою в панцирі, яка тримає шаблю[74]. Потім на печатці комітату було зображено короновану діву з колосками і лілiями в одній руці та гроном винограду – в іншій, а в основі йшли дві смуги[75]. У XVIII ст. зображення на печатці трактували як коронованого лицаря, який виходив із корони та тримав у піднятих руках колоски і дубові гілочки. Такий же герб фігурував на в'їзній брамі до старого комітатського будинку, спорудженого 1769 р. в Ужгороді, а також на фасаді нового жупанату 1809 р. На печатці комітату 1837 р. лицар в обох руках тримає по три колоски. Кольорове вирішення герба: лицар у срібних обладунках у синьому полі, основа тричі перетята на 2 червоні та 2 срібні смуги[76]. Корона мала означати владу дворянства, колоски

[72] *Пачовскій В.* Исторія Пôдкарпатскоѣ Руси. – Ужгород, 1920. – Ч. 1. – С. 80–81.

[73] *Lehotzky A.* Stemmatographia Nobilium Familiarum Regni Hungariae: Paemissa est series chronologica quatuor Statuum et Ordinum e Diplomatibus. – Pars I: Regni Hungariae et partium eidem annexarum. – Posonii, 1796. – P. 110; Magyar országgyűlési emlékek (= Monumenta comitialia regni Hungariae) / Szerk. *Fraknói V.* – Budapest, 1876. – III k. – 319. l.; *Nyáry A.* A heraldika vezérfonala. – Budapest, 1886. – 85. o.; *Csáky I.* A Magyar királyság vármegyéinek címerei: a XVIII–XIX. században. – Budapest, 1995. – 72. o.; *Vrteľ L.* Osem storočí slovenskej heraldiky. – Martin, 1999. – S. 158.

[74] *Штернберг Я.* Регіональні герби краю // Новини Закарпаття (Ужгород). – 1991. – 2 лютого (№ 22–23). – С. 11.

[75] Порівняй: "Primos duos insignibus suis gentilitiis intulit. Supra hos Virgo coronata media Diademati superposita, dextra spicas, sinistra racemos gerens, soli hujus ubertatem commendat. Superior Scuti pars in cassidem coronatam pro more abit. Inscriptio: Sigillum Comitatus de Ung" (Cerographia Hungariae... – P. 159); "In Sigillo Virgo coronata, dextra spicas, & lilia, sinistra racemos, infia fluvii Ungh, & Latoritza visuntur" (*Lehotzky A.* Stemmatographia Nobilium Familiarum... – P. 159).

[76] *Csáky I.* A Magyar királyság vármegyéinek címerei. – 141. o.

– багатство полів, дубові гілочки – багатство лісів, а дві смуги – ріки комітату – Уж та Латорицю. Відомі варіанти герба, де срібні смуги є хвилястими[77].

Давній герб Березького комітату не зберігся. Новий знак відомий ще з XVIII ст.[78], підтверджений 1836 р.: щит розділений на срібним хрестом; у першому синьому полі золоте гроно винограду з листочком; у другому червоному – золота дубова гілочка з трьома жолудями та двома листочками; у третьому червоному – спинається золотий ведмідь; у четвертому синьому – дві срібні рибини, одна над іншою[79]. Ці символи уособлювали природні багатства полів, лісів і водойм жупи[80].

Відомий з 1715 р. герб Угочанського комітату також включав у себе виноградне гроно, дубову гілку, рибину, а ще рака та лева[81]. У кольоровому вирішенні 1837 р. герб становив собою щит із золотою облямівкою з 23-ма жолудями, розтятий і перетятий; у першому срібному полі зелене гроно винограду; у другому синьому – золота рибина; у третьому синьому – гілочка дуба з жолудем і двома листочками; у четвертому срібному – чорний рак; на червоному серцевому щитку спинається золотий лев[82]. Серед цих символів маємо легендарного рака з річки Батор, а золотий лев на червоному полі є родовим гербом феодалів Перені – найбільших землевласників регіону, представники яких переважно обіймали посаду головного ішпана комітату[83].

Для Мараморoської жупи печатку запровадила Марія Терезія 19 серпня 1748 р.[84], а нову з подібним сюжетом перезатвердили 1837 р. Герб Мараморощини: щит перетятий; у верхньому срібному полі вхід до соляної шахти, біля якого два солекопи з кирками, обабіч – по зеленій ялині, а на шахті стоїть гірська коза; у нижньому синьому полі чотири хвилясті балки[85]. Шахта вказувала на розвинуті солепромисли, а хвилясті смуги мали означати ріки комітату.

Герб Земплинської жупи з 1837 р.: щит перетятий і напіврозтятий; у верхньому золотому полі два ангели тримають золоту корону, з якої виходить гроно винограду, а внизу – виростають три гілки з жолудями та три колоски; у нижньому правому синьому полі чотири срібні хвилясті балки; у нижньому лівому червоному – три рибини[86]. Цікаво, що в попередньому столітті хвилястих срібних смуг, що символізували ріки комітату, було лише три[87].

---

[77] *Штефан А.* За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Торонто, 1973. – Кн. 1. – С. 97; *Він же.* Кольори й герби Закарпаття // Альманах Провидіння на рік 1971. – Філядельфія, 1971. – С. 154; *Hoppál D.* A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei. – Budapest, 2001. – 141. o.

[78] "In Sigillo ejus quadrifariam diviso exstant: Botrus, Glandes, Ursus erecto corpore, & Pisces natantes" (*Lehotzky A.* Stemmatographia Nobilium Familiarum... – P. 116).

[79] *Штефан А.* За правду і волю. – С. 97; *Він же.* Кольори й герби Закарпаття. – С. 154; *Csáky I.* A Magyar királyság vármegyéinek címerei. – 87. o.; *Hoppál D.* A történelmi... – 31. o.

[80] *Штернберг Я.* Регіональні герби краю. – С. 11.

[81] "Signum Regionis in quatuor divisum areas hinc superne racemum, inde piscem pendulum, inferne glandem quercinam, illinc Cancrum repraesentat. Media parmula dominatur Leo" (Cerographia Hungariae... – P. 158–159); "In Sigillo ejus Racemus, Piscis, glans, & Cancer, in medio Leo visuntur" (*Lehotzky A.* Stemmatographia Nobilium Familiarum... – P. 158).

[82] *Csáky I.* A Magyar királyság vármegyéinek címerei. – 140. o.

[83] *Штефан А.* За правду і волю. – С. 97; *Він же.* Кольори й герби Закарпаття. – С. 154; *Hoppál D.* A történelmi... – 138. o.

[84] "Sigillum Rupicarpam, salisfossores, & quatuor fluvios: Tibiscum, Mara, Talabor, & Nagyag, exhibet" (*Lehotzky A.* Stemmatographia Nobilium Familiarum... – P. 131). Див. також: *Nyulásziné Straub É.* Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. – Budapest: Corvina, 1987. – 273. l.

[85] *Csáky I.* A Magyar királyság vármegyéinek címerei. – 113. o.; *Hoppál D.* A történelmi... – 87. o.

[86] *Штефан А.* За правду і волю. – С. 96; *Він же.* Кольори й герби Закарпаття. – С. 154; *Csáky I.* A Magyar királyság vármegyéinek címerei. – 145. o.; *Hoppál D.* A történelmi... – 155. o.

[87] "Sigilli orbita trifariam in campos secta superiori Viros duos genuflectentes, coronamque manibus sustinentes, e cujus medio pomum cum foliis duobus prominet, inferiori hinc fluvios tres, quibus Regio alluitur, Bodrogum videlicet supra dictum, Tibiscum, & Latorczam, inde pisces totidem sub aspectum ponit. Scutum ipsum casside

Відома печатка комітату Шариш з 1505 р., на якій зображена відкрита корона над трьома геральдичними балками[88]. Герб Шариської жупи перезатверджено королівським привілеєм 1615 р.[89] У ньому: щит перетятий; у верхньому синьому полі виходить ангел у золотій одежі, зі срібними крильми, тримає в руках над головою золоту корону; у нижньому червоному – чотири або три срібні хвилясті балки[90]. Хоча відомі варіанти, в яких замість ангела є зображення юнака чи дівчини, трактоване як геній[91]. Зокрема, варіант з дівчиною й був затверджений 1839 р.

Списька жупа: щит розтятий і перетятий, а у серцевому щитку в срібному полі на зеленому тригорбі виходить червоний ведмідь уліво й тримає в лапах три золоті колоски, а праворуч його голови – золота шестипроменева зірка; у першому правому червоному полі спинається золотий лев (герб роду Турзо); у другому синьому – зі золотої корони виходить срібний єдиноріг (герб роду Коротнокі); у третьому синьому – срібна лілея (герб роду Дравецький); у четвертому червоному – на зеленому пагорбі золота корона, з якої виходить срібна гірська коза з золотими рогами (герб роду Берзевіці)[92]. Ці мотиви частково були на давніших печатках[93], а також збереглися й на печатці 1840 р. (лише зірка біля ведмедя була восьмипроменевою)[94].

Печатка жупи Абауй відома з 1558 р.[95] Її опис подають і інші джерела: одноголовий орел увінчував щит, у якому були дві ріки (геральдичні балки)[96]. Комітат Торна мав у гербі орла, готового до польоту[97]. Пізніше об'єднаний комітат Абауй-Торна отримав за герб: щит перетятий; у верхньому червоному полі дві срібні балки; у нижньому синьому – золотий орел із піднятими крилами, над ним – така ж корона[98]. Такий символ затверджено для жупи 1882 р.[99]

---

coronata in folium longius utrinque foliis minoribus stipatum vertice desinit" (Cerographia Hungariae... – P. 160–161); "In Sigillo flores cum foliis, infra viri duo de genu Coronam fervant, ex qua pomum cum foliis prominent. Infimo loco tres fluvii: Tibiscus, Laboritza, & Bodrogh, cum totidem Piscibus apparent" (*Lehotzky A.* Stemmatographia Nobilium Familiarum... – P. 163).

[88] *Nyáry A.* A heraldika vezérfonala… – 86. o.; *Hoppál D.* A történelmi... – 104–105. o.

[89] *Wagner C.* Diplomatarium comitatus Sárosiensis. – Posonii, Cassoviae, 1780. – P. 42–45.

[90] "In Sigillo Maria Regina, cujus Coronam Angelus amplectitur, Cruz in pictore; simile C. Ungh, & familia Forgach habet, infra 4 fluvii" (*Lehotzky A.* Stemmatographia Nobilium Familiarum... – P. 140). Див. також: *Штефан А.* За правду і волю. – С. 96; *Він же.* Кольори й герби Закарпаття. – С. 154.

[91] "Sigillum fluminum quatuor meandris in transversu scinditur: superne medium hominem (Regionam quidam esse volunt, qualis gentilitium Forgacsiorum Scutum insignit) manu utraque Diadema, quo caput cingitur, sustentantem proponit" (Cerographia Hungariae... – P. 145–146). Див. також: *Csáky I.* A Magyar királyság vármegyéinek címerei. – 121. o.

[92] *Штефан А.* За правду і волю. – С. 96; *Він же.* Кольори й герби Закарпаття. – С. 154–155.; *Hoppál D.* A történelmi... – 117. o.

[93] "Figura insignis quadrifariam secta, parte dextra superiore Leonem, sinistra Monocerotem medium cum stella retrorsum super Tricollem; inferiore dextra Lilium, laeva rursum Tricollem cum Rupicapra refert. Causa rei, quod summus montium, idque generis ferarum dives, isthic Tatra incolit" (Cerographia Hungariae... – P. 146–147); "Sigillum in quatuor areas divisum, Leo, Unicornis, Stella; infra lilium, Rupicapra Tricolli insistens, visuntur. Ex Insignibus Turzojano, & Zapolyano coaluit" (*Lehotzky A.* Stemmatographia Nobilium Familiarum... – P. 142).

[94] *Csáky I.* A Magyar királyság vármegyéinek címerei. – 128. o.

[95] *Vrteľ L.* Osem storočí slovenskej heraldiky… – S. 159.

[96] "Aba-ujvarensis Provincia … Sigillum Aquilam monocipitem refert expansis alis insistentem Scuto, cujus medium fascia gemina, seu Fluvii nobiles, Hernadus & Tarcza, Regionem hanc interluentes, infraque Cassoviam unum in alveum conjuncti, insigniunt" (Cerographia Hungariae... – P. 129); "Sigillum Comitatus hic habet: Aquilam alis expasis, scuto insistentem, infra fluvii Hernadus, & Tarczal, infra Cassoviam confluentes visuntur" (*Lehotzky A.* Stemmatographia Nobilium Familiarum... – P. 110).

[97] "Sigillum, Scutum, in quo aquila, volatum moliens" (*Lehotzky A.* Stemmatographia Nobilium Familiarum... – P. 155).

[98] *Штефан А.* За правду і волю. – С. 97; *Він же.* Кольори й герби Закарпаття. – С. 155.

[99] *Csáky I.* A Magyar királyság vármegyéinek címerei. – 79. o.; *Hoppál D.* A történelmi... – 15. o.

З наведених описів видно, що основними мотивами для комі татських гербів були відображення природних багатств регіонів, уособлення місцевих річок у смугах (за аналогією з одним із тлумачень подібних мотивів на угорському гербі), а також символи найбільших землевласників у цих жупах, які, як правило, обіймали керівні посади в комітатських урядах.

Під час революційних подій 1848–1849 рр. серед русинів–українців Закарпаття поширилися ідеї: спершу – створення слов'янської автономії у складі Угорщини, а пізніше – об'єднання Закарпаття з Галичиною в окремий "коронний край". Однак ці програми не були реалізовані й закарпатські землі залишилося у складі Угорщини, а комітатський адміністративно-територіальний поділ зберігався до початку XX ст. Один з "будителів" Закарпаття Адольф Добрянський широко пропагував синьо-жовті кольори як національні[100]. Тож нічого дивного, що ці кольори активно тут використовувалися, а земплинські священики 1867 р. навіть подали петицію до угорської влади, в якій серед іншого вимагали, щоб "влада затвердила вільне уживання руського жовто-синього прапора разом з мадярським"[101].

* * *

На західноукраїнських землях, які потрапили до складу монархії Габсбургів, геральдичні знаки формувалися під впливом традицій сусідніх державних утворень. Для Галичини запроваджено угорські претензійні символи, які тепер підкреслювали вже право Габсбургів на володіння цими землями. Угорські традиції територіальної геральдики зберігалися й для комітатів Закарпаття. Основу нового знака Буковини склали символи Молдавського князівства. Проте після революційних подій 1848 р. та активізації процесів національного відродження відновлюється функціонування герба з левом, чим апелюється до державницьких традицій Руського королівства. Також по всьому регіону утверджується поняття національних кольорів.

3.2. *Територіальні герби українських земель у складі Російської імперії (кінець XVIII ст. – 1917 р.)*

Вплив централізованої герботворчої діяльності в Російській імперії в першій половині XVIII ст. зводився до складання знаків для знамен армійських полків, розташованих в українських землях, хоча при цьому сотенні та полкові уряди продовжували використовувати свої традиційні герби.

Від кінця 1760-х рр. починається розробка гербів для міст Російської імперії. Прискоренню цієї роботи сприяла реформа місцевого управління 1775 р. та підготовка до неї[102]. Герби затверджували передовсім для повітових чи намісницьких адміністративних центрів. Варто зазначити, що через відсутність традицій місцевого самоврядування в Росії міські герби почали виконувати функцію й територіальних – стали знаками відповідних адміністративних земель (повітів чи намісництв). У російському герботворенні 1770-х рр. виробилася практика поміщати в герби повітових міст частину або цілий знак намісництва (губернії), що згодом стає обов'язковим для всіх новотворів, виняток же робився тільки для перезатверджених старих гербів[103].

---

[100] *Штефан А.* За правду і волю. – С. 97.

[101] Там само. – С. 104.

[102] *Каменцева Е., Устюгов Н.* Русская сфрагистика и геральдика. – Москва, 1974. – С. 187.

[103] *Винклер П. П.* Исторический очерк городских гербов // *Він же.* Гербы городов... – Санкт-Петербург, 1900. – С. XVII.

Відповідно до законодавчого акту 1775 р. “Учреждения для управления губерний Всероссийской империи” в 1780 р. утворено Харківське намісництво, яке складалося з 15 повітів. А вже 21 вересня 1781 р. централізовано затверджуються герби для міст цього намісництва[104]. Більшість гербів були новоствореними знаками. Так, для Харкова у зеленому полі подано ріг достатку та кадуцей, що мало характеризувати місто як значний торговий центр. У інших новостворених знаках у верхній половині поміщався харківський символ, а в нижній – знак конкретного міста. До складу Воронезького намісництва увійшли міста Куп’янськ і Біловодськ. Вони також 21 вересня 1781 р. отримали герби, складені за стандартом – із намісницьким і міським символом[105].

Після ліквідації автономії Гетьманщини утворюються указом від 16 вересня 1781 р. Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, кожне з яких ділилося на 11 повітів. Для повітових міст здійснюються 1782 р. “височайші надання” гербів, хоча ці затвердження були формальними, оскільки здебільшого залишались давні герби[106].

Якщо в Київському намісництві Говтва, Городище, Золотоноша, Козелець, Миргород, Остер, Переяслав, Пирятин, Хорол зберегли старі символи,[107] то для Лубен за основу герба взято символ із печатки Лубенської полкової канцелярії, на якій зображено руку, що тримає булаву[108]. Земельний знак з Архангелом Михайлом, який використовувався Київською губернською канцелярією[109], використано для нового герба Києва замість давнього міського символу (лука чи самостріла)[110]. Формально цей герб вживався і для міста, і для намісництва, і для повіту. Наприклад, у матеріалах 1787 р. всі міські герби цього намісництва вже трактуються як герби повітів[111].

У Чернігівському намісництві надалі використовували давні міські герби Березна, Борзна, Гадяч, Глинськ, Городня, Зіньків, Лохвиця, Прилуки та Ромни (останні – з певними відмінностями)[112]. Для Ніжина як новий знак використано не давній герб міста зі Св. Юрієм, а символ із полкових знамен і печаток – із зображенням кадуцея та рукостискання[113]. Також відхилено старий герб Чернігова зі Св. Владиславом. Замість нього міським знаком став земельний герб з кінця XVII ст., вживаний також і полковою канцелярією, – у срібному полі чорний коронований одноголовий орел із золотим хрестом у лапі[114].

Серед повітових міст Новгород-Сіверського намісництва давні міські знаки залишилися у Конотопа, Коропа, Кролевця, Мглина, Новгорода-Сіверського, Погара, Стародуба, Сосниці[115]. Сураж та Нове Місто тільки зі створенням намісництва отримали

---

[104] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXI. – № 15238.

[105] Там само. – № 15237; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 22, 80.

[106] ПСЗ. – Т. XXI. – № 15422, 15423, 15424.

[107] Там само. Пор.: *Винклер П. П.* Гербы... – С. 57, 70, 92, 113, 117, 120,162, 207.

[108] *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. CCXXII. – С. 278; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 86.

[109] *Грабова Н.* Печатки... – С. 290–291.

[110] *Винклер П. П.* Гербы... – С. 68.

[111] ЦДІА, Київ. – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 303. – Арк. 19, 23, 26, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 41 зв. – 42, 121.

[112] Див.: ЦДІА, Київ. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 12; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 12, 16, 38, 40, 42, 57, 85, 123, 128; Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог / Упорядник *І. Ситий*. – Львів, Чернігів, 1995. – № 29–35; *Грабова Н.* Печатки... – Табл. 4. – № 8; *Румянцева В. В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986. – С. 59–60.

[113] *Грабова Н.* Печатки... – С. 278; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 108; *Морозов О.* Історичний герб Ніжина // Знак. – 1994. – Ч. 5 (лютий). – С. 12.

[114] *Грабова Н.* Печатки... – С. 279; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 166*; Ситий І.* Герб Чернігова // Знак. – 1993. – Ч. 3 (серпень). – С. 1–2; *Гречило А.* Міська печатка Чернігова середини XVII ст. // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 37–38.

[115] ЦДІА, Київ. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 696; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 72, 73, 78, 89, 103, 120, 140, 143.

міські права, тому для них розроблено нові герби[116]. Глухівські старі міські символи враховані не були, а замість них затверджено чотирипольовий знак, що використовувався на полковому прапорі[117].

На території приєднаного 1783 р. Кримського ханства створено Таврійську область з центром у Сімферополі. Для цієї області оперативно 8 березня 1784 р. затвердили герб: у золотому полі чорний двоголовий орел, на грудях якого синій щиток із золотим православним хрестом[118]. Цей символ мав вказувати на те, що такий хрест був присланий візантійськими імператорами на Русь, коли відбулося її хрещення.

1783 р. Азовську і Новоросійську губернії об'єднали в Катеринославське намісництво. З поділами Речі Посполитої і приєднанням Правобережжя та Волині розпочалися нові адміністративні реорганізації. На цих землях у квітні 1793 р. сформовано Мінську, Ізяславську та Брацлавську губернії. У січні 1795 р. створили спершу Вознесенську губернію, яку вже наступного року приєднали до Катеринославської губернії. У травні 1795 р. з новоприєднаних після розпаду Польщі територій, Брацлавської та Ізяславської губерній і Кам'янецької області сформовано три нові губернії: Волинську, Подільську та Брацлавську. Останню в серпні 1797 р. ліквідовано, а її землі розподілено між двома іншими.

При таких частих змінах адміністративно-територіального поділу не було більшого сенсу затверджувати символи для нових губерній, які через короткий час або розформовували, або перейменовували, або приєднували до інших утворень. Натомість прийнятою 1785 р. "Грамотою на права і вигоди" містам передбачено "мати герб, затверджений рукою імператорської величності, і цей герб використовувати в усіх міських справах"[119]. Затверджені знаки вводилися до широкого вжитку – вони фігурували на печатках міських і повітових установ, на прапорах, про них обов'язково згадують у різних виданнях, а також у географічних і топографічних описах[120]. Але повторимо: процес творення та перезатвердження гербів охопив тільки міста, які були центрами намісництв і повітів. Фактично, нові герби відігравали роль не тільки міських, але й територіальних (намісницьких і повітових). Мабуть саме з цих причин при складанні нових гербів не завжди фахово розглядалися старі знаки. Іноді давні міські герби плутали із земельними або з емблемами полків і полкових установ.

Юридична процедура централізованого затвердження гербів міст, яка частково збереглася в Російській імперії й пізніше, зводилася до того, що підготований Герольдмейстерською конторою (з 1800 р. – Герольдією) малюнок подавався на "височайше" затвердження монарха, а потім пересилався ще на "благоусмотрєніє" Урядового Сенату.

22 січня 1796 р. царським указом "Про герби міст Мінської, Волинської, Брацлавської та Подільської губерній" затверджено знаки для міст новоутворених намісництв[121]. У цих гербах прослідковується виразна політична тенденція задоволення імперських амбіцій. Так, для адміністративних центрів цих територіальних одиниць міські герби подано на щитках, поміщених на грудях імперського чорного двоголового

[116] *Винклер П. П.* Гербы... – С. 105, 145;

[117] *Лакиер А.* Русская геральдика. – Москва, 1990. – С. 187; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 40.

[118] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXII. – № 15953.

[119] Там само. – № 16188.

[120] Див., наприклад: *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя Росии из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931; Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К., 1989; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997.

[121] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXIII. – № 17435.

орла “для означения присоединения и подданства сего края к Российской империи...”[122] При цьому для Брацлава залишено наданий 1791 р. міський герб (у червоному полі срібна фортеця зі зруйнованою вежею)[123], для Кам’янця-Подільського використано зображення територіального герба (у синьому полі золоте 16-променеве сонце, над ним хрест), а для Новограда-Волинського взято видозміну волинського земельного знака (у золотому полі червоний хрест). Зміна колористики волинського знака не зовсім зрозуміла. Ймовірно, що червоно-срібні кольори герба Волині викликали асоціації з польськими барвами, тому й було зроблено таку новацію. Всі ж повітові міста отримали перетяті щити, у верхньому полі яких фігурували намісницькі орли, а в нижньому – герб конкретного міста.

Цікаво виглядає інерція зі зміною гербів губерній, які юридично як такі не затверджувалися. У монографії Г. Вілінбахова були опубліковані два малюнки державного прапора (паніра): один – гравюра з коронаційного альбому Єлизавети Петрівни 1742 р., а другий – акварель зі збірки Ермітажу[124]. Автор також датує акварель 1742 р., проте заміна на панірі деяких земельних гербів символами нових територіальних набутків вказує, що це пізніший варіант. На думку М. Медведєва, нові герби могли бути поспіхом нашиті чи намальовані поверх давніших до коронації Олександра I 1801 р. Наш інтерес викликає герб, який мав уособлювати Волинь: щит розтятий на синє та срібне поля, у срібному – озброєний вершник на коні. Більш ніж очевидно, що вершник на коні (Погоня) походить з герба Ізяслава, тому можна припустити, що такий герб вживали для Ізяславської губернії. Ця губернія проіснувала 2 роки (1793–1795) й її реорганізували у Волинську з новим гербом для губернського міста (треба розуміти – й для губернії). Але при доповненні паніра використали, очевидно, ту інформацію, яка була “під руками”. Варто додати, що такий варіант волинського герба з вершником зустрічається на різних дипломах ще в 1830-і рр.

Герботворча робота активно велася й у інших намісництвах. На початку 1796 р. за наказом катеринославського намісника П. Зубова губернатор Хорват зібрав інформацію про міські герби Миргорода, Хорола та Градизька й зініціював опрацювання проектів символів інших міст регіону, у тому числі і Катеринослава[125]. Проте зі смертю Катерини II намісництва в кінці 1796 р. були скасовані царським указом і запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ на губернії. Процес нового герботворення загальмувався й навіть вже опрацьовані проекти гербів не були затверджені. Павло I, прийшовши до влади, скасував укази Катерини II щодо адміністративного поділу і указом 1796 р. “Про новий поділ держави на губернії” ліквідував намісництва: Харківське увійшло до Слобідсько-Української губернії (у 1835 р. її перейменовано в Харківську), Чернігівське з Новгород-Сіверським та частиною Київського і Катеринославського до Малоросійської губернії, яку 1802 р. розділили на Чернігівську та Полтавську. Катеринославське і Вознесенське намісництва та Таврійську область об’єднали у створену вдруге Новоросійську губернію, яку 1802 р. розділили на три – Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р. – Херсонську) і Таврійську.

Павло I затвердив 16 грудня 1800 р. повний герб Російської імперії, до якого входили територіальні герби всіх земель, які згадувалися в титулі імператора, у тому числі й: Київський, Таврійський, Волинський, Подільський та Чернігівський. Був підготований до видання спеціальний маніфест про новий герб, оздоблений кольоровими

[122] Там само. Порівняй: *Винклер П. П.* Гербы... – С. 18, 61, 104.

[123] *Гречило А.* Герби міст і містечок Правобережної України 1791–1792 років // Записки НТШ.– Львів, 1997. – Т. CCXXXIII. – С. 186.

[124] *Вилинбахов Г. В.* Государственный герб России – 500 лет. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 87.

[125] *Бойко А. В.* Перший герб міста Катеринослава // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва: Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького. Збірник статей. – Запоріжжя, 1993. – 75–76.

малюнками, однак він так і не вийшов тоді друком[126]. Хоча вже в квітні 1801 р. цей герб був відмінений новим імператором Олександром I[127], однак закладені в ньому ідеї знайшли своє втілення у пізніших геральдичних проектах.

Для нового повітового міста Кременчука на прохання губернських властей Герольдмейстерська контора розробила герб, який затверджено 1798 р.[128] Того ж року прийнято й герб Одеси[129]. У 1800 р. Герольдмейстерську контору перетворено на Герольдію на правах колегії[130]. Поступово створюються та затверджуються герби інших міст. У 1803 р. прийнято знаки Змієва, Миколаєва, Херсона[131], а також затверджено чотирипольовий герб Полтави, вживаний раніше як полкова емблема[132]. Роком пізніше затверджено знак Старобільська[133]. У 1811 р. нові герби отримала Феодосія[134], а також прийнято знаки повітових міст Катеринославської губернії, які складалися губернським начальством[135].

Маючи постійні претензії на галицькі землі, Російська імперія 1809 р. нарешті змогла захопити частину з них. Нове територіальне надбання планували назвати "областю Новоросійською", "Красно-Роською" або "Галіцейською"[136]. Але на підставі царського указу 1810 р. воно отримало тимчасову назву "Тернопільський край"[137]. Офіційного затвердження герба для Тернопільського краю не було. Однак в Росії від 1797 р. були запроваджені ґудзики для службових мундирів чиновників, на яких мав фігурувати герб відповідної губернії[138]. З цього періоду відомі ґудзики із зображенням двоголового орла, на грудях якого круглий щиток: розтятий, перше поле має горизонтальне штрихування (синє?), а в другому зображений лев. Схоже, що цей герб було скомбіновано саме для Тернопільського краю. На це вказує лев із герба Галицької Русі, а розтин щита з першим чистим синім полем дуже вже нагадує ймовірний герб Ізяславської губернії. Але за Віденським трактатом 1815 р. Російська імперія була змушена повернути Тернопільський край Австрійській монархії[139].

Молдавія до 1812 р. була хоча й автономним, але все ж державним утворенням у складі Османської імперії. В кінці 1806 р. її окупували російські війська та розпочалася російсько-турецька війна, а диван Молдавського князівства став використовувати печатку, у центрі якої поміщався щит (мабуть, золотий, бо поле було всіяне крапочками) з головою бика та шестипроменевою зіркою між рогами, а довкола йшов 21 круглий медальйон із символами окремих повітів[140]. Серед них були й знаки повіту Дорогой (рак)

---

[126] Див. про це: Манифест о полном гербе Всероссийской Империи (1800) / Вступ. ст. *Е. А. Агафонова, М. Д. Иванова*. – Санкт-Петербург: Седа-С, 1993.

[127] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXVI. – № 19850.

[128] *Румянцева В. В.* Эмблемы... – С. 101; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 77.

[129] *Винклер П. П.* Гербы... – С. 109.

[130] ПСЗ. – Т. XXVI. – № 19432; *Лакиер А.* Русская геральдика... – С. 192; *Каменцева Е., Устюгов Н.* Русская сфрагистика... – С. 187.

[131] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXVII. – № 20609, 20969; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 56, 102, 161.

[132] *Винклер П. П.* Гербы... – С. 122; *Лакиер А.* Русская геральдика... – С. 187; *Яненко З.* Козацький герб Полтави // НГК–5. – Львів, 1995. – С. 87–89.

[133] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXVIII. – № 21218; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 142.

[134] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXXI. – № 24632.

[135] Там само. – № 24741; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 11, 50, 89, 105, 116, 138, 175.

[136] *Leszczyński J.* Rządy rosyjskie w Kraju Tarnopolskim 1809–1815. – Kraków, Warszawa, 1903. – S. 214.

[137] Ibid. – S. 79, 214; ПСЗ. – Т. XXXI. – № 24200;

[138] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XLIV. – Ч. 2. – Отд. 2. – № 17806; *Шепелёв Л. Е.* Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – Москва, Санкт-Петербург, 2004. – С. 93; *Низовский А. Ю.* Русские форменные пуговицы 1797–1917 гг. – Москва, 2008. – С. 20.

[139] ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXXIII. – № 25824, 25888.

[140] *Dogaru M.* Sigiliile – mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic. – Bucureşti, 1976. – P. 174–175; *Andrieş-Tabac S.* Heraldica teritirială a Besarabiei şi Transnistriei. – Chişinău, 1998. – P. 31; *Ejusd.* Introducere în heraldică: Noţiunu generale şi întregiri la armorialul teritorial românesc. – Bucureşti, 2008. – P. 95.

та Герца (зліва з хмар виходить рука, яка тримає ваги)[141]. Бессарабія відійшла до Росії 1812 р. за Бухарестським мирним договором. Герби цинутів (повітів) Бессарабської області затверджено 2 квітня 1826 р. за малюнками, поданими намісником цієї області в Міністерство внутрішніх справ[142]. Серед них були окремий обласний герб (щит перетятий, у верхньому червоному полі двоголовий орел, у нижньому золотому – голова вола), а також знаки Аккерманського (у червоному полі золота виноградна лоза), Ізмаїльського (щит скошений зліва, у верхньому червоному полі хрест, шабля і півмісяць, внизу – на срібному тлі по воді пливе корабель) та Хотинського цинутів (у золотому полі фортеця)[143].

Процес герботворення на початку XIX ст. не був дуже активним, він поволі децентралізується, оскільки основним заняттям Герольдії стало ведення справ про дворянство та розробка дворянських гербів. З 1830 р. розпочато видання Повного зібрання законів Російської імперії, до якого внесено раніше затверджені герби, а згодом вносилися і новоприйняті. Герби публікувалися у зібранні в щитах однакової форми – чотиристоронніх із загостренням знизу (так званих "французьких", оскільки саме така форма широко застосовувалася при Наполеонівській геральдичній реформі у Франції). Це мало вплив на подальше утвердження єдиного типу виконання гербів, хоча і на печатках, і на різних документах з кінця XVIII – початку XIX ст. міські знаки подавалися у різноманітних щитах (скажімо, на Правобережжі тривалий час герби виконувалися в овальних щитах).

Царським указом від 1 січня 1831 р. по всіх губерніях запроваджувалися для чиновників нові службові мундири, які зокрема мали відрізнятися зображеними на ґудзиках гербами губерній, а 1832 р. ці положення поширено й на дворянські мундири й було уточнено, що герби подаються у щитах, увінчаних імператорською короною, а знизу йде назва губернії[144]. Це підтверджувалося Положенням про цивільні мундири від 27 лютого 1834 р., до яких додавалися малюнки цих ґудзиків (хоча вони були погоджені ще 1 березня 1831 р.)[145]. Формально ці акти легітимізували більшість губернських гербів, які або взагалі досі не мали юридичного затвердження, або затверджувалися як герби міст – адміністративних центрів губерній.

На різних документах, грамотах, патентах чи дипломах, продукованих губернськими та повітовими канцеляріями, дуже часто використовували міські герби як повітові. Як приклад можна навести патент 1829 р. на якому в овальних щитах подано 12 гербів міст Волинської губернії, але із підписами, що вони уособлюють повіти[146]. При цьому слід зазначити, що частина з цих гербів не була офіційно затверджена російською владою. Мабуть на якесь подібне джерело опирався С. Кшижановський, який описував герби повітів Подільської губернії 1801 р. (Літинського, Могилівського, Ушицького, Проскурівського, Ямпільського та ін.), хоча одні з них були міськими знаками, а інші – не мали офіційного статусу[147]. Поступове звуження функції самоврядування українських міст і зміцнення централізаторської політики царського уряду привело до скасування

[141] Частина території обидвох цих повітів входить тепер до складу Чернівецької області.

[142] ПСЗ. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. I. – № 232; *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика... – С. 129.

[143] *Винклер П. П.* Гербы... – С. 1, 58, 162.

[144] ПСЗ. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1832. – Т. VI. – № 4243; – Санкт-Петербург, 1833. – Т. VII. – № 5316.

[145] *Шепелёв Л. Е.* Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – С. 98; *Низовский А. Ю.* Русские форменные пуговицы 1797–1917 гг. – С. 23–24.

[146] ЦДІА, Львів. – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 1046. – Арк. 1. Див. також: *Гречило А.* Українська міська геральдика. – К., Львів, 1997. – С. 96; *Савчук Ю.* Міська геральдика Поділля. – С. 68; та ін.

[147] *Krzyżanowski S.* Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych. – Kraków, 1870. – S. 4, 8, 17, 24, 36, 47, 51, 52, 57.

1831 р. царським указом магдебурзького права для всіх міст, за винятком Києва, а 1835 р. зліквідовано його і в цьому місті. Використання міських гербів у ролі повітових ще більше посилюється.

В указі від 17 листопада 1844 р. вже мова йшла про затвердження саме повітових гербів: "Про затвердження гербів для повітів Таврійської губернії"[148]. Цим вводилися герби Сімферопольського, Перекопського, Ялтинського, Євпаторійського, Бердянського, Мелітопольського, Дніпровського та Феодосійського повітів і міста Керчі, хоча надалі ці повітові знаки трактувалися як герби відповідних повітових центрів, а герб Дніпровського повіту – як символ міста Олешки[149]. В інших затвердженнях у 1840-і рр. маємо як визначення "герби повітів" (для Грузино-Імеретинської губернії та Каспійської області (1843)[150]), так і "герби міст" (для Військового відомства (1845)[151] та Херсонської губернії (1847)[152]). Ведеться переписка київського воєнного губернатора з Міністерством внутрішніх справ і Київським губернським правлінням у справі про затвердження Сенатом герба Умані[153], робляться спроби створити герби для Костянтинограда, Кобеляк[154], Бердичева. На прикладі останнього дуже добре простежується плутанина з міськими гербами та практика застосування їх як повітових, тому варто його розглянути детальніше.

На початку 1844 р. Бердичів переходить з Волинської губернії до Київської і стає повітовим центром[155]. У зв'язку з цим царським указом від 7 (19) грудня 1845 р. місцеве начальство було зобов'язане створити для міста "приличный герб"[156]. Проте через відсутність на місці менш-більш компетентних у цьому питанні осіб, безконтрольність з боку вищих властей та загальний занепад місцевого самоврядування справа з бердичівським гербом майже зовсім не просувалася. Нового поштовху їй надав указ Урядового сенату від 17 грудня 1853 р., згідно якого "чиновники наружной полиции в губернских и уездных городах должны носить пехотные каски с [...] уездным гербом"[157]. Київське губернське правління 9 червня 1854 р. після доповіді землеміра вирішило використовувати для Бердичівського повіту герб колишнього Махнівського[158]. Махнівка внаслідок адміністративної реформи втратила свій статус і стала заштатним містом. Однак у листі з 29 вересня 1854 р. Міністерство внутрішніх справ такий варіант вирішення проблеми бердичівського знаку відхилило, вказавши, що Махнівка як заштатне місто також має право використовувати свій герб[159]. Тоді у відповіді 10 листопада 1854 р. місцевим землеміром запропоновано інший проект: щит ділився на 4 поля, в першому зображено кадуцей (як символ торгівлі), у другому – ріг достатку (означав добробут і багатство різними плодами), у третьому – біжить кінь (вказував на ярмарки кіньми), а в четвертому – стоїть козак з пікою в правій руці (як свідчення ролі Семена Палія в історії міста)[160]. Проте бюрократична тяганина з листуванням між

[148] ПСЗ. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1846. – Т. XX. – Отд. 1. – № 18690.

[149] *Винклер П. П.* Гербы... – С. 3, 12, 49, 90, 116, 137, 173, 175. Варто зазначити, що в архівних матеріалах проекти гербів для Перекопа, Сімферополя, Євпаторії, Феодосії та Ялти також значилися як міські (див.: РДІА. – Ф. 1343. – Оп. 15. – Спр. 228. – Арк. 13–16, 19). Але вже як повітові герби вказані проекти для Бердянського, Мелітопольського та Дніпровського повітів (Там само. – Арк. 68–70).

[150] ПСЗ. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1844. – Т. XVIII. – Отд. 1. – № 17061.

[151] Там само. – Собр. 2. – Т. XX. – Отд. 2. – № 19383.

[152] Там само. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1849. – Т. XXIII. – Отд. 1. – № 22012.

[153] ЦДІА, Київ. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 6201. – Арк. 1–9.

[154] Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 8; *Румянцева В. В.* Эмблемы... – С. 106–107.

[155] ПСЗ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1845. – Т. XIX. – Отд. 1. – № 17754.

[156] Там само. – Собр. 2. – Т. XX. – Отд. 2. – № 19503.

[157] ЦДІА, Київ. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 6201. – Арк. 1-зв.

[158] Там само. – Арк. 2-зв.

[159] Там само. – Арк. 7.

[160] Там само. – Арк. 12.

Київським губернським правлінням і Міністерством внутрішніх справ тривала ще кілька років, але герб так і не отримав офіційного схвалення. Зокрема, у листі з Києва від 21 червня 1856 р. знову повторювалася пропозиція з чотирипольовим щитом[161]. З департаменту виконавчої поліції Міністерства внутрішніх справ 19 листопада 1858 р. знову приходить нагадування про необхідність виконати проект герба Бердичева[162]. На що з губернського правління 30 квітня 1859 р. було дано відповідь про затримку з проектом, оскільки з Департаменту герольдії потрібні копії указу Урядового сенату про прикраси гербів[163]. Справа з офіційним затвердженням символу Бердичева просувалася мляво. Натомість на місці продовжували використовувати махнівський герб – він фігурував на печатках різних бердичівських установ ще на початку ХХ ст. Цьому також сприяла одна з версій про походження назви міста, котру пов'язували з бердом – ткацьким приладдям (різновид гребеня в рамці, через зуби якого проходили нитки основи), котре якраз і фігурувало на гербі Махнівки[164]. Фактично, два різні міста одночасно використовували однакові герби. Єдиною відмінністю було те, що махнівські "тюки з товарами" у Бердичеві інтерпретувалися як "клубки ниток". У такому вигляді бердичівський герб і вживався на початку ХХ ст.

Новою реформою Герольдію 1848 р. перетворено в Департамент герольдії Сенату, при якому почало діяти Гербове відділення[165]. Активізується не тільки робота над створенням міських гербів, але й щодо розробки основних правил виконання та оформлення цих знаків.

Від 1851 р. герби повітових міст почали увінчувати баштовими чи міськими коронами. У такому оформленні 1852 р. прийнято знаки Балти, Ковеля та шести міст Київської губернії[166]. Для останніх характерним було те, що у верхньому полі розміщався герб Київської губернії, а в нижньому частково використано знаки, надані ще королівськими привілеями в 1791–1792 рр.[167] А 27 серпня 1854 р. затверджено герб Путивля (у верхній частині курський губернський знак, а в нижній у золотому полі – червона балка з двома ткацькими човниками – символ з полкового прапора 1730 р.)[168].

За царським дорученням керівник Гербового відділення Департаменту герольдії Сенату Б. Кене 1856 р. приступив до перегляду всіх затверджених досі губернських і міських гербів[169]. Внаслідок кількох змін адміністративно-територіального поділу багато міст перейшли до складу інших губерній і внесені в їхні герби давніші намісницькі чи губернські знаки втратили свою актуальність. Тому Кене було проведено своєрідну "ревізію" прийнятих раніше гербів та зроблено спробу внести певні виправлення.

Ще на початку XIX ст. досить великий резонанс у європейських країнах викликало реформування й запровадження цілісної геральдичної системи у Франції (так звана "наполеонівська геральдика") з активним використанням кантонів (вільних полів) гербів[170]. Декретом імператора Наполеона I від 1 березня 1808 р. замість символів старого режиму запроваджувалася нова системна практика герботворення, що мала значний

[161] Там само. – Арк. 16-зв.–17.
[162] Там само. – Арк. 35.
[163] Там само. – Арк. 43.
[164] *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 251.
[165] ПСЗ. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1849. – Т. XXIII. – № 22269.
[166] Там само. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1853. – Т. XXVII. – № 26571; – Санкт-Петербург, 1854. – Т. XXVIII. – № 27001.
[167] ЦДІА, Київ. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 10775. – Арк. 1–10.
[168] ПСЗ. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1855. – Т. XXIX. – № 28609.
[169] *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика... – С. 135.
[170] Основи цієї системи були викладені в: *Simon H.* Armorial général de l'Empire françois. – Paris, 1812. Вони зразу ж вийшли друком у німецькому перекладі: Neue Wappenkunde des Französischen Kaiserreichs. – Rudolstadt, 1812.

вплив на розвиток геральдики й у інших країнах[171]. Зокрема, за цією системою передбачалося для всіх міст, розділених на три класи, однотипне геральдичне оформлення – однакова форма та колір корон, вінків та інших елементів[172]. Очевидно, що саме під впливом "наполеонівської геральдики" Б. Кене було опрацьовано систему територіального та міського герботворення для Російської імперії, якою регламентувавлося не тільки чітке дотримання правил, але й зовнішнє оформлення гербів різними додатковими позащитовими атрибутами – коронами, вінками, стрічками, символічними елементами, котрі мали свідчити про роль міста чи адміністративної території в системі державної влади. Описи цих прикрас затверджено царським указом від 4 липня 1857 р.[173] За реформою Кене герби губерній увінчувалися імператорською короною й охоплювалися дубовими гілками, перевитими Андріївською (синьою) стрічкою, а для гербів повітів, областей і градоначальств призначалася давня царська корона та дубові гілки, перевиті Олександрівською (червоною) стрічкою. Губернські знаки також залишалися у міських гербах, але тепер вони поміщалися у вільній частині щита. З огляду на наявність у деяких територіальних знаках кількох фігур це нововведення також створювало досить значну проблему, насамперед – у плані геральдичної композиції.

Поступово було напрацьовано значну кількість "виправлених" проектів, а також гербів для міст, котрі ще не мали офіційних знаків. Так, вже у жовтні 1857 р. підготовано проект герба Таврійської губернії[174], опрацьовувалися матеріали й для інших губерній[175]. Восени 1858 р. Кене подав герольдмейстеру рапорт, яким пропонувалися до розгляду: 22 герби губерній, які входили до державного герба, з коронами і прикрасами, передбаченими указом 1857 р.; 34 герби губерній, відкориговані, виправлені та оздоблені; 13 гербів областей і земель[176]. У жовтні 1862 р. Кене звітував про перегляд 316 гербів[177]. Цікаві варіанти були розроблені для Очакова, Карасубазару, Оріхова, Берислава, Слов'янська, Балти, Градизька, Балаклави, Бердичева, Старого Криму, Маяків, Ногайська та багатьох інших українських міст[178]. Всі проекти вирізнялися строгим дотриманням геральдичної колористики та композиції. Прийняті раніше однотипні кількапольові герби внаслідок переробки стали лаконічними індивідуальними геральдичними знаками (наприклад, проекти для Валок, Краснокутська, Недригайлова, Білопілля, Новомиргорода, Махнівки, Вознесенська, Старобільська, Біловодська, Олександрівська, Павлограда та ін.). Однак більшість виконаних проектів, на жаль, так і залишилася нереалізованою й не отримала офіційного затвердження.

Як уже згадувалося, під час так званого Січневого повстання 1863 р. Центральний національний комітет за пропозицією С. Бобровського прийняв як емблему трипольовий щит, у якому крім польського орла та Погоні появився ще й Архангел Михаїл[179]. У травні того ж року цей герб поміщено на печатках Національного уряду, його також використовували й інші органи та організації повстання. Архангел із щитом і опущеним

---

[171] *Oswald G.* Lexikon der Heraldik. – Leipzig, 1984. – S. 278–281.

[172] Neue Wappenkunde... – S. 14–16.

[173] ПСЗ. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1858. – Т. XXXII. – Отд. 1. – № 32037.

[174] РДІА. – Ф. 1343. – Оп. 15. – Спр. 229. – Арк. 3.

[175] Там само. – Спр. 134 (Бессарабська губернія); 157 (Катеринославська губернія); 164 (Київська губернія); 209 (Подільська губернія); 212 (Полтавська губернія); 240 (Харківська губернія); 244 (Херсонська губернія); 249 (Чернігівська губернія); та ін.

[176] Там само. – Ф. 1343. – Оп. 15. – Спр. 121. – Арк. 84–120. Про це також див.: *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика... – С. 136–137; *Кириллин Ю. Д.* О перечне утвержденных гербов Российской империи // Гербовед. – 2000. – № 11 (49). – С. 143–157.

[177] *Дмитрієнко М. Ф., Савчук Ю. К.* Короткий нарис міської геральдики Поділля. – К., 1994. – С. 61.

[178] Ці проекти зберігаються в різних справах у: РДІА. – Ф. 1343. – Оп. 15 – Спр. 134, 147, 149, 150, 156, 157, 164, 176, 209, 212, 229, 240, 244, 249 та ін.

[179] *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie... – S. 253.

додолу мечем, який давніше був символом Київського воєводства, тепер мав уособлювати Русь – тобто, українські землі, які входили на той час до складу Російської імперії. Очевидно, що основною причиною таких геральдичних змін стало бажання організаторів повстання залучити на свою сторону українське селянство. На це були також спрямовані й прийняття так званої "Золотої грамоти", її друк українською мовою та розміщення на ній герба з Архангелом. У цьому випадку цікавим виглядає факт, що польська еліта, котра прагнула відновлення в давніх межах Речі Посполитої, яку постійно називали "державою двох народів" (тобто, польсько-литовською), нарешті усвідомила й існування українського фактора, без якого була неспроможною реалізувати свої плани. На печатках структур, які діяли на території України, навіть змінювали порядок розміщення символів, подаючи Архангела перед литовською Погонею[180]. Проте такі спекуляції не допомогли й українське селянство не підтримало польського повстання, яке зрештою до кінця 1864 р. було придушене російською владою. Хоча з того часу польська пропаганда надалі активно використовувала герб із поєднанням уже трьох символів: Польщі, Литви та Русі.

25 лютого 1869 р. затверджено герби 10-и польських губерній, у тому числі і Люблінської, на гербі якої були й елементи історичного знаку Холмщини: щит перетятий, у верхньому червоному полі біжить срібний олень, у нижньому зеленому між трьох золотих дерев іде срібний ведмідь[181]. 31 січня 1874 р. схвалено герб Кубанської області (у зеленому полі золота зубчаста стіна з двома вежами та відкритими воротами, над якими золотий пернач, обабіч якого по такому ж бунчуку, у золотій главі виходить двоголовий орел з кавказьким хрестом на грудях)[182]. Опрацьовані за системою Кене герби ще 35-и губерній і 11-и областей були затверджені царським указом лише 5 липня 1878 р.[183] Зокрема ним ухвалено герби Бессарабської (у синьому полі, облямованому поперемінно чорним сріблом і золотом, золота голова буйвола, справа від неї – срібна троянда, зліва – такий же півмісяць ріжками вліво, вгорі між рогами – золота п'ятипроменева зірка), Воронезької (у червоному полі золота гора справа, на якій з перекинутого срібного глека витікає така ж вода), Полтавської (у золотому полі чорна піраміда з золотою змією, скрученою кільцем, з-поза піраміди виходять обабіч два зелені прапори з вензелями царя Петра І, а вгорі – два покладені навхрест червоні мечі вістрями вгору), Катеринославської (у синьому полі золотий вензель "Е ІІ" поміж цифр "1787", оточений дев'ятьма золотими шестипроменевими зірками), Харківської (у срібному полі чорна кінська голова, у червоній главі золота шестипроменева зірка, обабіч якої такі ж монети) і Херсонської (у синьому полі срібний православний хрест із сяйвом, обабіч і внизу – три золоті імператорські корони) губерній та Донської області (щит двічі розтятий; у середньому срібному полі над синьою хвилястою балкою червона зубчаста стіна з трьома вежами; у правому червоному золотий пернач і покладені навхрест срібні бунчук і насіка; у лівому червоному – срібна булава та покладені навхрест такі ж насіка і бунчук; у золотій главі виходить двоголовий орел)[184]. Новий харківський герб викликав невдоволення на місці й місцеве дворянство почало домагатися повернути символ, затверджений ще 1781 р.[185] Тому новими указами спершу від 21 травня 1887 р. Харківській губернії дозволено повернути давніший герб (у зеленому полі покладені навхрест золотий ріг достатку та

[180] Див. хоча б: *Kuczyński S. K.* Orzeł Biały w powstaniach narodowych i ruchach wyzwoleńczych XIX wieku // Orzeł Biały: herb państwa polskiego. – Warszawa, 1996. – S. 255.

[181] *Винклер П. П.* Гербы... – С. 184.

[182] Там само. – С. 198. На той час Чорноморське козацьке військо увійшло 1860 р. до складу Кубанського козацького війська.

[183] ПСЗ. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. LIII. – Отд. 2. – № 58684. Див. також: РДІА. – Ф. 1411. – Оп. 2. – Спр. 611.

[184] Там само; *Винклер П. П.* Гербы... – С. XXVIII, 177, 179, 180, 187, 193, 196.

[185] *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика... – С. 138.

кадуцей – золотий жезл із срібними крильми, який обвивають дві срібні змії), а 25 листопада того ж року затверджено й новий малюнок[186].

За розпорядженням Міністерства внутрішніх справ 1880 р. було видано кольоровим друком книжку з гербами всіх губерній і областей Російської імперії[187]. Певною несподіванкою стало те, що для гербів понад 20-и губерній датою затвердження вказано 8 грудня 1856 р., у тому числі Волинської, Київської, Подільської, Таврійської та Чернігівської[188]. Справа у тому, що під цією датою не було окремого указу про затвердження губернських гербів, та й, як уже подавалося вище, проекти гербів у такому оздобленні Кене підготував і подав на розгляд лише восени 1858 р. Очевидно, мова йде про царське усне схвалення нового малюнку герба Російської імперії, в якому на крилах орла подавалися основні так звані "титульні" герби окремих земель, які входили до офіційного імператорського титулу. Великий державний герб Російської імперії з 45-ма титульними гербами ухвалено 11 квітня 1857 р. і введено указом Урядового сенату від 31 травня того ж року[189].

У кінці XIX – на початку XX ст. багато міст створювали собі герби власними силами без участі департаменту герольдії[190]. Прикладом може бути самодіяльність Луганської міської думи, котра затвердила розроблений на місці герб, на що герольдмейстер наклав резолюцію про те, що "Сенат не вповноважував думу складати проект герба і думі не належало затверджувати цей проект"[191]. Окремі герби, створені за єдиними правилами, все ж отримували пізніше затвердження. Серед них знаки Миколаєва (1883 р.)[192], Севастополя, Олешок (обидва – 1893 р.)[193], Луганська (1903 р.)[194], Володимира-Волинського, Дубна та Луцька (всі – 1911 р.)[195]. Якщо місто мало статус адмінцентру повіту, то формально продовжувалася й практика використання міських гербів як повітових.

* * *

Територіальні герби в Російській імперії, як і міські, були ідеологічним засобом політики царського уряду. Вони використовувалися передовсім в інтересах державної влади, а не для відображення принципів місцевого чи регіонального самоврядування.

Централізація територіального герботворення в Російській імперії з кінця XVIII ст. була доволі неорганізованою. Особливо це стало відчутним для українських земель, де сформовані протягом попередніх періодів міські та територіальні герби або формально перезатверджувалися, або використовувалися без жодних юридичних формальностей. При цьому міські символи вживалися й як територіальні – герби повітів чи губерній, адміністративними центрами яких були відповідні міста. Можна повністю погодитися з думкою Н. Соболевої про те, що "крайній формалізм і відсутність історичності, що межували з геральдичною неграмотністю, були характерні на той час для всього російського герботворення"[196].

---

[186] ПСЗ. – Собр. 3. – Санкт-Петербург, 1889. – Т. VII. – № 4476, 4835; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 192.

[187] Гербы губерний и областей Российской Империи. – Санкт-Петербург, 1880.

[188] Там само. – С. 10, 21, 43, 56, 66. Запозичена звідти інформація була пізніше подана й у інших виданнях, див.: *Винклер П. П.* Гербы... – С. 179, 182, 187, 190, 193.

[189] ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XXXII. – № 31720.

[190] *Соболева Н. А.* Российская городская геральдика // Вопросы истории. – 1976. – № 3. – С. 62–63.

[191] *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика... – С. 131.

[192] ПСЗ. – Собр. 3. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. VI. – Дополнения. – № 1439а.

[193] Там само. – Санкт-Петербург, 1897. – Т. XIII. – № 9892.

[194] Там само. – Санкт-Петербург, 1907. – Т. XXIV. – Отд. 1. – Дополнения. – № 22834а.

[195] Там само. – Санкт-Петербург, 1914. – Т. XXXI. – Отд. 1. – № 34692.

[196] *Соболева Н. А.* Рецензия на: *St. K. Kuczyński.* Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje. PWN. Warszawa. 1993. 334 s.; *Ejusd.* Orzeł Biały w Warszawie. Instytut Historii PAN. Warszawa. 1993. 120 s. // Вопросы истории. – Москва, 1995. – № 11–12. – С. 169.

3.3. *Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 рр.*

Питанням виникнення, розвитку та утвердження українських національних символів присвячено вже доволі багато публікацій. Особливо значна кількість статей на цю тему побачила світ за період 1989–1991 рр. – до офіційного затвердження Верховною Радою синьо-жовтого прапора та Тризуба як державних символів України окремими постановами відповідно 28 січня та 19 лютого 1992 р. Проте в дослідженні історичного розвитку національних барв і герба ще й досі залишається чимало нез'ясованих питань. Навіть поверхневий огляд публікацій показує розбіжності у викладі фактажу, датуванні окремих подій, інтерпретації символів чи ролі окремих осіб у їх становленні. На жаль, ці недоліки, а то й неправдиві відомості, доволі часто повторюються у новіших виданнях, у тому числі – навчальних посібниках та енциклопедичних словниках, спотворюючи реальний розвиток історії та подаючи недостовірну інформацію. Можна визначити кілька основних причин такого стану вивчення проблеми:

1) трактування національних символів як "буржуазно-націоналістичних" в умовах Української РСР і відповідно – відсутність яких-небудь спеціальних досліджень на цю тему в радянській історіографії[197];

2) неможливість доступу дослідників з-поза меж УРСР до радянських архівних збірок, оскільки матеріали з нашої теми мали гриф "таємно" й зачислялися до так званих "спецфондів";

3) плутанина з датуванням за юліанським та григоріанським календарем, бо новий календарний стиль запроваджено в Українській Народній Республіці тільки з 1 березня 1918 р.;

4) друкарські помилки, хибні цитування дослідниками чужих праць, а то й просто "творчі домисли" окремих авторів;

5) тенденційність з огляду на політизацію питання про порядок кольорів на прапорі[198].

Формування поняття "національних кольорів" і затвердження національних чи державних прапорів для більшості сучасних держав припадає лише на період XIX–XX ст. Здебільшого поява таких символів тісно пов'язана з національно-визвольними рухами. Вибір самих знаків індивідуальний в кожному окремому випадку – іноді з апеляцією до історичної традиції давніх форм державності, іноді за основу беруться геральдичні символи політично активнішого регіону, іноді на це впливають певні культурні, політичні, релігійні чи природні особливості.

Утвердження синьо-жовтого кольорового сполучення як українських національних барв у сучасному значенні однозначно можемо датувати 1848 р. і пов'язувати з українським національним відродженням в Галичині[199]. Поступово це поняття поширюється на Закарпаття, адміністративно підпорядковане угорській частині імперії Габсбургів, а з початком масової еміграції українців у кінці XIX ст. за океан – і на поселення в Америці. На українських землях, що входили до складу Російської імперії, де

---

[197] Хоча доречно буде зауважити, що вивчення історії символів самої Радянської України фактично розпочалося лише в 1960-х рр., та й повністю дослідженим його ще не можна назвати.

[198] Ця проблема була штучною, оскільки її чомусь згодом використано у конфлікті між різними українськими політичними угрупуваннями, як під час Другої світової війни, так і після її завершення – тепер уже в діаспорі.

[199] Детальніше про це див.: *Гречило А.* До питання про національний прапор // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 44–48; *Він же.* Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 1–2.

українофільський рух вважався ворожим і переслідувався царським режимом, національні кольори почали утверджуватися лише після революції 1905 р. в середовищі свідоміших верств населення. Подальша публічна дискусія на цю тему фактично була спровокована обговоренням справи "державних російських національних кольорів"[200]. Публікація про російські проблеми з'явилася в січні на сторінках львівської "Неділі"[201]. Під цим впливом І. Крип'якевич вже на початку лютого публікує там же коротку статтю, яку через тиждень передруковує київська "Рада"[202]. У статті він зазначав, що "історія наших національних прапорів досі не просліджена", далі подавав інформацію про козацькі прапори XVI–XVII ст. та робив висновок, що серед прапорів Богдана Хмельницького переважав червоний колір. У серпні на цю публікацію відгукнувся наддніпрянський мистецтвознавець Кость Широцький статтею "Український національний колір", яку зразу ж передруковано у Львові[203]. Широцький, наводячи приклади з українського ужиткового мистецтва, архітектури, археології, етнографії, робить висновок, що "ми можемо з повним правом брати для своїх національних відзнак досі уживаних синього з жовтим кольорів й не робити в сій справі жадних змін, розуміючи, що се є згідне цілком з народним смаком, з окружними тонами природи української, а козацькими звичаями й певними традиціями серед сучасного українського громадянства". А вже у вересні його доповнив історичними аргументами львівський історик С. Томашівський, а його статтю оперативно передрукували в Києві[204]. Степан Томашівський більше уваги звернув на політичне інтернаціональне значення червоного кольору, у той час як синьо-жовтий прапор "і з естетичного боку гарний, і – що найважливіше – не може спричинити ніяких непорозумінь, бо ані не має він ані ніякого загально принятого символічного значіння, ані жадний із сусідських нам народів не уживає його як свого національного". Фактично, ці публікації і на Наддніпрянщині, і в Галичині припинили будь-які дискусії про те, які кольори слід вважати національними для українців, а натомість маємо багато повідомлень про використання синьо-жовтих кольорів по обидва боки кордону: чи то як вивішування прапорів у Львові під час Шевченківських свят, чи як оздоблення портрету М. Лисенка чорними та жовто-блакитними стрічками під час панахиди у Полтаві, чи під час проведення інших заходів у різних регіонах[205].

У 1911 р. в друкарні Кульженка в Києві побачило світ перше видання "Ілюстрованої історії України" М. Грушевського, щедро оформлене малюнками В. Кричевського. Протягом наступних років її кілька разів перевидавали, у тому числі – й у перекладі російською мовою. У книжці зокрема подано зображення різних монет, гербів, печаток,

[200] Про це див.: *Воронец Е. Н.* Как Посьетовская комиссия извратила цвета народно-государственного отличительного русского флага. – Х., 1910; *Самоквасов Д. Я.* К вопросу о государственных цветах древней России. – Москва, 1910; *Трутовский В. К.* К вопросу о русских национальных цветах и о типе государственного знамени России. – Москва, 1911; *Белинский В. Е.* Русский национальный флаг и его реформа // Журнал Министерства Юстиции. – 1910. – № XI. – С. 135–165 (а також окремо: Санкт-Петербург, 1911); *Арсеньев Ю. В.* О геральдических знаменах в связи с вопросом о государственных цветах древней России. – Санкт-Петербург, 1911; *Воронец Е. Н.* Как произошли и что означають черный, желтый и белый цвета русской государственной символизации. – Х., 1912; та ін. З новіших видань: *Лысенко Н. Н.* Русская государственная символика: Очерки. – Ленинград, 1990.

[201] *Дядько.* "Національні краски в русскихъ" // Неділя (Львів). – 1911. – Ч. 2 (8 сїчня). – С. 6.

[202] *Крип'якевич І.* Прапор Хмельницького // Неділя. – 1911. – Ч. 6 (4 лютого). – С. 3. Передруковано як: Якого кольору був український прапор // Рада (Київ). – 1911. – № 23 (29 января (11 лютого)). – С. 4.

[203] *Широцький К.* Український національний колір // Рада. – 1911. – №. 179 (10 августа (23 серпня)). – С. 1. Передрук у: Неділя. – 1911. – Ч. 33 (27 серпня). – С. 4–5.

[204] *Томашівський С.* Ще в справі українського національного кольору // Неділя. – 1911. – Ч. 34 (3 вересня). – С. 1–2. Передрук як: Український національний колір // Рада. – 1911. – № 196 (31 августа (13 вересня)). – С. 2.

[205] *Лозинський М.* Шевченкові дні у Львові // Рада. – 1911. – № 54 (8 марта (21 березіля)). – С. 1; Над трупою М. В. Лисенка // Рада. – 1912. – № 249 (31 октября (13 листопада)). – С. 2. Див. також: *Дашкевич Я.* Символи, символи… – Львів, 1990. – С. 12–13.

прапорів, що сприяло значному зацікавленню українською геральдичною тематикою. У вересні 1912 р. у львівських часописах з'явилися дві статті вже на тему гербів. Спершу на сторінках "Діла" дописувач під псевдонімом Негеральдик, зазначивши, що питання з національними кольорами вже погоджене, "хоч самого порядку їх комбінації не усталено (пр. прапор – синьо-жовтий чи жовто-синій? – йдучи від гори)", звернув увагу на поширену практику використання на той час поєднання двох гербів – галицького лева та київського Архангела, – та підкреслив необхідність встановлення якоїсь єдиної загальнонаціональної емблеми[206]. У Галичині ще з 1848 р. твердо устійнилося трактування як регіонального і українського національного символу герба Руського королівства (Галицько-Волинської держави), відомого з початку XIV ст., – у синьому полі золотий лев спинається на скелю[207]. Поширення ідеї об'єднання всіх українських земель спричинило практику вживати разом з левом й Архангела Михаїла – герба колишнього Київського воєводства, а тепер більше спопуляризованому як "символ Русі" польською пропагандою під час повстання 1863 р. То ж нічого дивного, що така ідея, наприклад, на фасаді спорудженого 1905 р. у Львові по вулиці Руській будинку акційної спілки "Дністер" була втілена рельєфами цих двох гербів. Виходили друком поштівки, на яких також поєднувано лева й архангела[208].

У відповідь на заклик Негеральдика Степан Томашівський у "Неділі" обстоював думку визнати загальнонаціональним символом лева або, "коли б у нас знайшло ся більше прихильників гербового дуалізму", він радив: "сполуку двох гербів, так що гербовий щит був би постійно поділений на два рівнорядні поля; на одно поле прийшов би лев, на друге – на мою думку – належало б поставити зовсім иншу фігуру – козацького запорожця"[209]. Своєрідним підсумком обговорення стала публікація І. Крип'якевича "Герб України", в якій подано інформацію про різні герби українських земель, що можуть претендувати на загальноукраїнський символ, а також автор наголосив на потребі врегулювати питання про порядок кольорів на прапорі, схиляючись до жовто-синього варіанту (тобто, що верхня смуга жовта)[210].

З вибухом Першої світової війни та окупацією російськими військами Галичини й Буковини було вже не до обговорення питань про символи. На Наддніпрянщині закривалися українські газети, заборонялася діяльність українських організацій, будь-які видання заставляли друкувати так званим "ярижним" правописом, а в Галичині російська і військова, і цивільна адміністрації провадили жорстоку боротьбу з "мазепинством", здійснюючи репресії та переслідування за мовними й релігійними ознаками, закриваючи українські установи, бібліотеки, школи, знищуючи книжки, грабуючи культурні пам'ятки[211]. За таких умов, очевидно, було не до дискусій про національні символи. Проте в умовах Першої світової війни виникають українські військові формування. У 1914 р. в Галичині формується легіон Українських Січових Стрільців, які спершу використовували на шапках синьо-жовті кокарди, а пізніше різні відзнаки та прапори з поєднанням

---

[206] *Негеральдик.* В справі наших національних емблємів // Діло (Львів). – 1912. – Ч. 206 ((8195) 12 вересня). – С. 7.

[207] *Гречило А.* Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. – С. 1–2.

[208] Як прилад можна навести оголошення про випуск поштової картки з таким гербом – лев і архангел (мал. Т. Гриневича): Український герб: оголошення // Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на рік звичайний 1910. – Львів, 1910. – Б. п.

[209] *Томашівський С.* Український національний герб // Неділя. – 1912. – Ч. 35 (29 вересня). – С. 1–2.

[210] *Крип'якевич І.* Герб України // Календар Товариства "Просвіта" на рік 1914. – Львів, 1913. – С. 126–131. А також окремо: *Крип'якевич І.* Герб України (Просвітні листки № 36). – Львів, 1914. – 16 с.

[211] Про антиукраїнську політику російської влади, особливо в 1914–1915 рр., яскраво описав Дмитро Дорошенко, що був очевидцем цих подій, у першому розділі "Галицька руїна 1914–1917 років" своїх споминів. Див.: *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Львів, 1923. – Ч. 1. Друге видання: Мюнхен, 1969.

національних кольорів, галицького лева та київського Архангела[212]. У січні 1916 р. одностроєва комісія ухвалила стрілецьку шапку-“мазепинку” (за проектом Л. Лепкого), на якій кріпився щиток з левом, що спинається на скелю, повернутим “в сторону правої руки видця” та написом “У.С.С. 1914”[213]. А вже 19 січня 1917 р. Австрійське військове командування офіційно затвердило вигляд “мазепинки” та відзнаки УСС – круглої розетки з левом на скелі (повернутим вліво для глядача) та літерами “У.С.С. 1914”[214]. У стрілецькому середовищі напрацьовувалися й проекти загальноукраїнського герба, а пропозиції були узагальнені книжечкою В. Дзіковського, що вийшла у Львові 1917 р.[215] Так, на початку 1916 р. четар Ю. Буцманюк опрацював проект такого знаку: Архангел Михаїл з мечем і щитом, на якому зображено лева. Подібні елементи були також й у проектах І. Іванця та О. Куриласа. Цей символ потрапив на прапор УСС, виготовлений за проектом І. Іванця Жіночою Громадою у Львові та освячений митрополитом А. Шептицьким 28 жовтня 1917 р. в Розвадові[216]. А 1918 р. львівські газети рекламували “Відзнаку Соборної України” з Архангелом і левом, “на спомин революції і свободи України 1917 р. з воєнно срібного металю”, яку можна було придбати за 1 корону 50 сотиків.

Активна культурно-просвітня робота проводилася й серед українців з російської армії, які потрапили в австрійські та німецькі табори військовополонених. Так, у таборі в Фрайштадті (Австрія) в календарі на 1916 р. з’явилася невелика стаття під заголовком “Наш національний герб і наш національний колір”, в якій також розповідалося про лева та архистратига[217].

Проте справжнім вибухом українського національно-визвольного руху були події після повалення самодержавства в Росії в лютому 1917 р., які й утвердили загальнонаціональний характер символів. Вже 25 (12 ст. ст.) березня 1917 р. в Петрограді відбулася масова 20-тисячна маніфестація солдатів-українців і студентської молоді під синьо-жовтими та червоними прапорами[218]. 29 (16 ст. ст.) березня вже в Києві відбулося “свято свободи”, на якому українські солдати йшли окремою колоною під національними прапорами[219], а ще через три дні понад 100-тисячна маніфестація стала кульмінацією

[212] *Лазарович М., Лазарович Н.* Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // НГК–4. – Львів, 1994. – С. 48–50.

[213] Там само. – С. 49. Див також: *Konyago V. L., Ladyzhynsky O. V.* The Legion of Ukrainian Sich Riflemen: Badges, Medals, and Other Items. – Toronto, 2006. – P. 22–26.

[214] “Die Kappenrosette trägt das nationale Emblem (den ukrainischen Löwen) und als Umschrift die Buchstaben “У. С. С. 1914” (Ukrainische Ssitschower Schützen, 1914”. Див: Zirkularverordnung vom 19. Jänner 1917. Abt. II. Nr. 6420 // Verordungsblatt für die k. k. Landwehr. – 1917. – 6. Stück (10. Februar). – S. 24.

[215] *Дзіковський В.* Герб України // Світ. Літературно-мистецький журнал (Львів). – 1917. – № 8. – С. 129–138. Й окремо як: *Дзіковський В.* Герб України. – Львів, 1917. – 32 с.

[216] *Лазарович М., Лазарович Н.* Національні риси… – С. 49–50.

[217] *Верниволя В.* Наш національний герб і наш національний колір // Розвага. Ілюстрований калєндар полонених українців на переступний рік 1916. – Фрайштадт, 1916. – С. 50–53.

[218] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. І: Доба Центральної Ради. – С. 48–49; *Гнатевич Б., Крип’якевич І.* Історія українського війська. – Львів, 1936. – С. 360; Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 53–54. Варто зазначити, що й радянська історіографія не могла оминути цих подій, а в описах маніфестацій наводяться тексти закликів і написів на прапорах (у тому числі “Хай живе вільна Україна!” і т. п.), проте при цьому оминається колористика цих прапорів. Див. хоча б: Історія Української РСР. – К., 1967. – У 2-х томах: Т. 2. – С. 19–20.

[219] Праздник Свободы в Киеве // Последние новости (Київ). – 1917. – № 4391 (18 марта (ст. ст.)). – С. 4; *Жученко М.* Українське життя у Київі на світанку волі // Літературно-науковий вісник. – К., 1917. – Т. LXVIII (липень). – С. 151; *Мартос Б.* Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто, 1989. – С. 42–43.

відродження українського життя в Києві[220]. У цьому заході 1 квітня (19 березня ст. ст.) "прапорів було більше ніж 320 самих національних та понад десять червоних, робітничих, з українськими написами про міжнародну солідарність робітничої кляси"[221]. Під впливом київських масових акцій побачили світ дві брошури В. Різниченка, що значно посприяли росту зацікавлення питанням національних символів[222]. Протягом наступних тижнів відбулися маніфестації та інші заходи під українськими прапорами по багатьох інших містах України, зокрема в Харкові, Катеринославі, Чернігові, Полтаві, Севастополі[223]. Процес українського національного відродження охопив не лише етнічні території, але й регіони центральної Росії, Сибіру, Туркестану, Далекого Сходу та інші землі – скрізь, куди доля завела українських поселенців, військовополонених чи репресованих[224]. Невіддільним атрибутом цього процесу стало поняття національних кольорів – поєднання синього (або світлосинього, тобто блакитного чи голубого) і жовтого кольорів. Паралельно з цим використовувалися червоні прапори, трактовані як міжнародні символи революційоного руху, та малинові, з якими пов'язувалися легендарні козацькі традиції. Так, на відкритті першого Українського військового з'їзду 18 (5 ст. ст.) травня 1917 р. "на сцені по-за містом для президіума розгорнувся синьо-жовтий прапор з написом "Хай живе національно-територіальна автономія. Депутація з Петрограду". А поруч з цим прапором розгорнувся другий з вишитим левом і Архангелом Михайлом"[225]. На цьому ж з'їзді було сформовано та ухвалено назву 1-го Українського Козацького гетьмана Богдана Хмельницького полку, який отримав спершу від Українського військового клубу ім. Полуботка малиновий прапор з портретом Б. Хмельницького, вишитий черницями Фролівського монастиря, а згодом, під час виїзду на фронт – блакитно-жовтий прапор від Української Центральної Ради[226].

Після проголошення 23 червня Першого Універсалу Центральної Ради з 28 червня почав працювати український уряд – Генеральний Секретаріат. Посаду генерального писаря обіймав Павло Христюк, який з перших днів порушив справу печатки для скріплення урядових актів і різних документів. Детальну інформацію про це подав у своїх споминах Микола Ковалевський: "На скликання спеціальної історичної комісії, яка виробила б проект такої печатки, не було часу і тому, після консультації з відомим знавцем нашої старовини, директором Київського музею Біляшівським, постановлено було зробити дві печатки – велику, для особливо важних актів і малу для поточної праці. Обидві печатки мали в собі Тризуб Володимира, при чім зав'язалась живіша дискусія над справою хреста на Тризубі. Думки наших знавців поділилися, багато з них твердили, що

[220] Див.: Свято вільної України 19 березоля у Києві // Вісти з Української Центральної ради (Київ). – 1917. – № 2 (21 березоля (ст. ст.)); Українська маніфестація в Києві // Нова Рада (Київ). – 1917. – № 1 (25 березня (ст. ст.)). – С. 2–3; Украинская манифестация // Последние новости. – 1917. – № 4393 (20 марта (ст. ст.)). – С. 3; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – 2–е вид. – Мюнхен, 1969. – С. 88–90; *Жученко М.* Українське життя… – С. 152–153; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. – Іннсбрук, 1960. – С. 274–278; та ін.

[221] Про сьвято Вільної України 19 марта в Києві (за київськими газетами) // Калєндар Канадійського Русина на 1918 рік. – Вінніпег, 1917. – С. 226.

[222] *Різниченко В*. Герб України (В справі українських національних емблємів). – Звенигородка, 1917; *Він же*. Національний колір України (В справі наших національних емблємів). – [Звенигородка], 1917.

[223] Див хоча б: Українська маніфестація 30 квітня у Харкові // Робітнича газета (Київ). – 1917. – № 30 (6 травня (ст. ст.)). – С. 4; *Михайлик М.* Український національний рух в Криму в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 24; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Без м. в., 1950. – Ч. І. – С. 18; *Гнатевич Б., Крип'якевич І.* Історія українського війська. – С. 360; Український національно-визвольний рух… – С. 63, 109, 207; та ін.

[224] Про маніфестації в травні 1917 р. в місті Владивосток під українськими прапорами див.: *Верига В*. Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 385.

[225] Український військовий з'їзд // Народня воля (Київ). – 1917. – Ч. 3 (19 (6) травня). – С. 2.

[226] *Гнатевич Б., Крип'якевич І.* Історія українського війська. – С. 362; *Галаган М.* Богданівський полк // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 6. – С. 3–4.

хрест був долучений до Тризуба щойно в останніх роках правління Володимира і тому княжий герб переважно зберігся без хреста. Були також пропозиції, що нав'язували до традицій Запорізької Січі. Пропонувалось, щоб велика печатка була з Тризубом, а мала була б зроблена за взірцем печатки кошових отаманів Запорізької січі (козак з рушницею). Однак цю пропозицію одкинуто з огляду на вужчу символіку цієї козацької печатки. Більшість погодилась на тому, що власне Тризуб, залишений нам суверенними князями Київської Руси, повинен і тепер бути гербом української держави і символом наших визвольних змагань"[227].

Подальшому поширенню національних кольорів сприяло й їхнє народне тлумачення як "блакитне небо та золотий лан пшениці", яке дуже легко сприймалося в усіх середовищах. 13 жовтня в газеті "Нова Рада" В. Щавинський порушив проблему відтінків кольорів українського прапора[228]. Автор визнавав, що "вже давно перед революцією в Росії вважали за український прапор ясноголубу і ясножовту фарбу", але, апелюючи до геральдичної колористики та низької світлостійкості таких відтінків, він наполягав, що "мають бути яркі й густі синій і жовтий (золотий) – яких уживають в Галичині і на Буковині".

У справі герба існували різні думки, але особливо гостро це питання постало восени 1917 р. 16 вересня Михайло Грушевський опублікував свою першу статтю, присвячену цій проблемі[229]. Зазначив, що "одно з таких питань ніби дрібних, але не маловажних, з котрим здавна звертаються до мене (і я нарешті пообіцяв пояснити сю справу в пресі) – се питання про те, що мусить вважатися гербом України", а далі дав побіжний огляд можливих, на його думку, для використання історичних символів: позитивно оцінив "знак неясного значіння, щось вроді тризубця" з монет періоду Київської Русі, а також арбалет – герб Києва XVII-XVIII ст.; подав інформацію про козака з мушкетом; безапеляційно відкинув лева та архангела як з опущеним, так і з піднятим мечем.

Проте жовтневий переворот у Петрограді та проголошення 20 листопада Третім універсалом Української Народної Республіки значно прискорили розвиток подій. 15 листопада за ініціативою Генерального Секретаріату народної освіти відбулася нарада у справі герба, на якій розглянули можливості використання історичних символів або створення нових, обговорювали потребу проведення конкурсу. Всі присутні відкинули варіанти з архистратигом Михаїлом. Окремі учасники підтримували використання без доповнень історичного герба Гетьманщини – козака з мушкетом, але інші були проти, серед них і Грушевський: "Відновлюючи нашу стару українську державність ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблєма (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого"[230]. У можливих проектах нових гербів відчувалася орієнтація на символіку тогочасних держав із немонархічним республіканським устроєм:

– на синьому тлі золоті зорі за кількістю земель України (за аналогією до зірок на прапорі США);

– у синьому полі золота літера "У" (Україна) або "У.Н.Р." (за прикладом емблеми Французької республіки з літерами "R.F.").

У своїй другій статті про герб М. Грушевський не тільки навів розглянуті під час наради пропозиції, але й висловив "деякі додаткові гадки, які прийшли на мисль пізніше": основним символом може бути у синьому полі золотий плуг як символ "творчої мирної

[227] *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. – С. 385–386.

[228] *Щавинський В.* Прапор України // Нова Рада. – 1917. – № 150 (30 вересня (ст. ст.)). – С. 2.

[229] *Грушевський М.* Про гербові знаки України // Народня воля. – 1917. – № 101 (16 (3) вересня). Передрук у: Український національно-визвольний рух... – С. 744–745 [але помилково вказано дату газетної публікації як "15 (03). 09. 1917"].

[230] *Грушевський М.* Державний герб України // Народня воля. – 1917. – № 159 (25 (12) листопада). – С. 1.

праці в новій Україні" (за аналогією до герба Ліберії – "республіки визволених з неволі негрів"), з тим, щоб цей знак зайняв місце на щиті, складеному з історичних гербів[231]. Як щитотримачі пропонувались "символи трудящого народу – жінка з серпом по одній стороні й робітник з молотом по другій" (на це варто звернути увагу, оскільки радянський символ – серп і молот, – був затверджений в Росії тільки 1918 р.). У пропозиціях Грушевського яскраво відобразилися його політичні соціалістичні погляди. Зрештою, він не був і не вважав себе фахівцем у галузі геральдики, що й підкреслив у статті при обговоренні проекту з літерами – "але геральдисти кажуть, що буква в гербі се проти правил геральдики", натомість висловив свої думки "під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки"[232].

Проголошення УНР було оповіщено в багатьох містах з великими урочистостями, що супроводжувалися використанням національних прапорів[233]. Характерно, що проголошення УНР, як і весь український національний рух, викликали озлобленість у більшовиків, які не мали на той час серйозної підтримки в Києві, й вони спробували вилити свою злість в образному протиставленні прапорів: "Червоний прапор боротьби робітників і селян проти буржуазії замінюється блакітно-жовтим. Відповідальність за це цілковито лягає на Українську соціал-демократичну партію"[234].

У грудні Генеральний Секретаріат розглядав питання про друкування українських грошей і перший кредитовий білет у 100 карбованців з'явився в обігу 6 січня 1918 р. (24 грудня ст. ст.)[235]. На цій банкноті, розробленій Г. Нарбутом, було зображено у восьмикутній рамці знак князя Володимира – Тризуб, з хрестом над середнім "зубом".

У кінці 1917 – на початку 1918 р. з'являються нові публікації про справу герба, переважно як відгуки на другу статтю Грушевського. Спершу С. Волох помістив у "Книгарі" рецензію на брошуру Різниченка про герб, захищаючи проект з архистратигом[236]. Потім у львівському "Українському слові" Л. Цегельський критично оцінив пропоновані нові варіанти герба, натомість обстоюючи історичний герб з левом чи козаком із мушкетом, а якщо вже новий проект, то "золоте, промінисте сонце на блакитному полі"[237]. Іншу статтю подав у київському "Шляху" автор під криптонімом Леонід К., який аналізував давніші публікації Крип'якевича та Різниченка, негативно оцінив варіанти з архистратигом (з релігійних мотивів) і левом (з політичних), прихильно поставився до козака з мушкетом, але зважившись на висновки Грушевського запропонував утворити комісію зі спеціалістів, а проект винести на розгляд Українських Установчих Зборів[238].

---

[231] Там само.

[232] Там само.

[233] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. І. – С. 192–195.

[234] Социал-демократия на Украине // Пролетарская мысль (Київ). – 1917. – № 4. Див також: Дещо про "защитний кольор" // Народна воля. – 1917. – № 159 (25 (12) листопада. – С. 2.

[235] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 482, 493; Українські гроші. Опис державного кредитового білета на 100 карбованців // Нова Рада. – 1917. – № 216 (23 грудня (ст. ст.)). – С. 3; *Обідний М.* Графіка Українських грошових знаків // Стара Україна. – 1925. – Ч. XI–XII. – С. 198–200; *Гнатишак М.* Замітки до державних грошей України з 1917–20 років // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 2. – С. 5–9.

[236] *Волох С.* Рец. на: Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблємів) // Книгарь (Київ). – 1917. – Ч. 4 (грудень). – С. 198.

[237] *Цегельський Л.* До питання українського державного гербу // Українське Слово (Львів). – 1918. – Ч. 11 (17 січня). – С. 1; – Ч. 12 (18 січня). – С. 1; – Ч. 14 (22 січня). – С. 1; – Ч. 15 (23 січня). – С. 1; – Ч. 16 (24 січня). – С. 1.

[238] *Леонід К.* В справі герба України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 2 (лютий). – С. 33–40. Й окремим виданням як: *Леонід К.* В справі герба України. – К., 1918. – 8 с. Можливо, що автором цих матеріалів був Леонід Кузнецов.

Від грудня 1917 р. Центральна Рада отримала право ухвалювати закони для УНР[239]. На засіданні Генерального Секретаріату 11 січня 1918 р. (29 грудня 1917 р. ст. ст.) слухали й ухвалили проект тимчасового закону про флот УНР, який доповідав генеральний секретар Д. Антонович, і рекомендували внести його на розгляд Центральної Ради[240]. В законопроекті подавалося:

"II. Прапором Української військової фльоти є полотнище о двох: жовтому і блакитному кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець часів Українсько-Руської держави X в.

III. Прапором Української торговельної фльоти є полотнище в двох, жовтому і блакитному, кольорах"[241].

Однак Центральна Рада затвердила цей закон аж 27 (14 ст. ст.) січня у зміненій редакції:

"2. Прапором української військової фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем в ньому.

3. Прапором Української торговельної фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах"[242].

Дмитро Дорошенко, а потім і Антін Кущинський, посилаючись на спомини Дмитра Антоновича, твердили, що верхня смуга прапора була жовтою, а також, що за наполяганням Морської Ради над Тризубом було додано хрест[243]. Якщо останнє дійсно підтверджується іншими свідченнями, то справа з порядком кольорів, та й з огляду на неправильне датування прийняття закону, виглядає сумнівною. Мабуть причина редагування кінцевого тексту й полягала у тому, що прийнятий прапор мав таки верхню смугу блакитну.

Так чи інакше, але використання Тризуба на кредитовому білеті та на морських прапорах вплинули на справу щодо Державного герба УНР. На цей час після проголошення 22 січня Четвертим універсалом Центральної Ради самостійності України, питання про герб вимагало негайного вирішення. Розгоряння українсько-більшовицької війни не давало змоги провести конкурс, та й Центральна Рада, провівши останнє засідання в Києві 7 лютого, була змушена покинути місто й переїхати спершу до

---

[239] Витяг з протоколу Центральної Ради про ухвалу закону про надання Українській Центральній Раді виключного і неподільного права видавати закони для УНР. 25 листопада [ст. ст.] 1917 р. // Уряди України у XX ст. – К., 2001. – С. 67.

[240] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 77. Оригінал документу в: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 135–136 зв.

[241] ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 143. Опублікований в: Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 78–79 (док. № 29а). Передрук також у: Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 / Сост. *В. В. Крестьянников*. – Симферополь, 2005.

[242] Подаю за публікаціями: Наказ про оголошення тимчасового закону про фльоту Народної Української Республіки. 13 березня 1918 р. № 8. // Вістник Ради Народних Міністрів УНР (Київ). – 1918. – № 16 (7 квітня). – С. 1; Тимчасовий закон про фльоту Української Народньої Республіки // Там само. – 1918. – № 19 (13 квітня). – С. 1; Накази по Морському Відомству Української Народньої Республіки // Там само. – 1918. – № 24 (24 квітня). Копії цього закону в: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 9; – Ф. 2203. – Оп. 1. – Спр. 3–б. – Арк. 3. Публікація також у: Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Підг. *Д. Ф. Розовик* // УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 116–117 (док. №№ 3, 6). Слід зазначити, що в низці публікацій помилково подано дату затвердження як "18 січня" (ст. ст.), замість 14 (див., наприклад: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 384; *Климкевич Р.* Прапор // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2309; *Гломозда К., Яневський Д.* Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 5. – С. 59). На жаль, не оминули помилки й такого ґрунтовного збірника документів як: Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 566 (у примітці 296 подано "18 січня"); Т. 2. – С. 106 (у документі № 51 подано чомусь "13 січня").

[243] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 384; *Кущинський А.* Історія першого закону про державний герб України // Молода Україна. – 1964. – Ч. 115 (липень). – С. 17–18.

Житомира, потім до Сарн і нарешті – до Коростеня. Саме в Коростені 25 (12 ст. ст.) лютого 1918 р. спершу на засіданні Ради Народних Міністрів ухвалено: "Внести в Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)"[244]. Того ж дня на засіданні Малої Ради затверджено: "Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого"[245]. Очевидно, що прийнятий закон мав лише текстову частину без графічних додатків.

Принагідно варто додати, що на цьому ж засіданні прийнято й закон про запровадження в Українській Народній Республіці нового (григоріанського) числення часу з 16 лютого, вважаючи його 1 березоля (березня). Описуючи ці події у своїй "Історії України", Д. Дорошенко повідомляв, що 1 березня прийняли закон про нову монетну систему (запроваджено гривню), а далі: "тоді ж було ухвалено й герб Української Народної Республіки"[246], що призвело до низки помилок в інших публікаціях, у яких дату прийняття герба також почали вказувати як 1 березня[247].

Тризуб виконував у кінці X ст. функцію княжого знаку, зображався на печатках, монетах, ювелірних виробах, посуді та різних предметах, що були княжою власністю. У різних князів він зустрічається у різному графічному виконанні. Первісне значення його невідоме, хоча існує багато версій та тлумачень[248]. Зрештою, основним було те, як писав у своїй третій статті про герб М. Грушевський: "се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією"[249]. Інформація про прийняття герба, базована переважно на статті Грушевського, була подана в багатьох регіональних виданнях України та поза її межами[250]. Вона викликала нові публікації на тему герба. В. Різниченко у часописі "Шлях" прорецензував статті Леоніда К. та В. Дзіковського, а також критично оцінив рішення Центральної Ради про затвердження Тризуба[251]. Натомість О. Назарук відгукнувся схвально, що "сей наш герб – свідок нашої старої культурності й організаційно-державного змислу", а основну увагу приділив потребі належного художнього виконання герба і пропонував використовувати на прапорах великий герб – "головний герб […] окружений малими гербами поодиноких українських волостей (земель)"[252].

Робота над гербом продовжилася в Києві після вигнання з нього на початку березня більшовиків. Мала Рада повернулася до столиці 9 березня. Десь 12 березня Михайло Грушевський доручив розробити проекти малюнків герба та печатки відомому українському графікові й архітекторові Василю Кричевському, з яким здавна мав дружні

---

[244] Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 165. Засвідчена копія в: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4–4 зв.

[245] Закон про державний герб України // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 15 (5 квітня). – С. 1. Також див.: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25; – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 12. Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 166, док. № 85); Про створення української національно-державної символіки… – С. 117 (док. № 5).

[246] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 330–331.

[247] Передовсім варто назвати таку публікацію, як: Українська Загальна Енцикльопедія. Книга Знання в 3-ох томах. – Львів, Станиславів, Коломия, [1935]. – Т. 3. – Ст. 890.

[248] *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба київського князя Володимира Святого / Переднє слово *проф. С. Шелухина*. – Ужгород, 1934. – 42 с. Репринт цього видання: К., 1991.

[249] *Грушевський М.* Український Державний герб // Народня воля (Житомир). – 1918. – № 19 (28 (15) лютого). – С. 1.

[250] Герб Української Народної Республіки // Дніпро (Херсон). – 1918. – № 14 (18 (5) квітня). – С. 2; Державний герб Української Республіки. Знак держави Володимира Великого // Діло. – 1918. – Ч. 60 (16 марта). – С. 3; Державний герб України // Громадська Думка (Вецляр). – 1918. – Ч. 19 (30 березня). – С. 1–2.

[251] *Різниченко В.* Герб України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 3 (березень). – С. 53–59.

[252] *Назарук О.* Формальні проблєми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий устрій і стяги). – К., 1918.

стосунки – той оформляв згадану раніше "Ілюстровану історію України", а його майстерня містилася в будинку Грушевського на вулиці Паньківській, спаленому тепер більшовиками[253].

М. Грушевський виніс 22 березня питання про герб і печатку на розгляд Малої Ради. На жаль, ми не знаємо перебігу обговорення цього питання, бо у газетних звітах про це засідання взагалі справа герба не згадується[254], а в чернетці протоколу лише сказано про перехід до розгляду проектів.

2 квітня 1918 р. Міністр Пошти і Телеграфів Г. Сидоренко видав наказ про негайне усунення всіма поштово-телеграфними установами УНР герба колишньої Російської імперії – двоголового орла, – якщо такий ще десь залишився[255].

Питання про державний прапор 22 березня взагалі не порушувалося[256]. Мабуть з цим ніяких проблем не виникало. Так, у квітні губерніальний комісар Херсонщини наказав усім державним та громадським установам і інституціям регіону виготовити й вивісити українські національні прапори, не даючи додаткових роз'яснень яка смуга має бути верхньою[257]. Натомість Військовою радою було затверджено зразок полкової хоругви[258]. Хоругва мала малинове полотнище з золотою облямівкою, по кутах – герби, а на зворотній стороні – малюнок святого, залежно від назви полку. Тексти написів на хоругві доручено розробити науковому відділу Генерального штабу.

Цікавий приклад самовідданого ставлення до національного прапора як до святині: козак Богданівського полку Іван Лук'яненко під час бою з більшовиками виніс полковий жовто-блакитний прапор з Києва, переховував його у селі П'ятигірці на Полтавщині й у березні передав його начальникові головного штабу отаманові О. Осецькому, від якого отримав подяку[259].

Інформація про затвердження 22 березня великого та малого державних гербів і великої та малої печаток, а також їхні малюнки були опубліковані у новому виданні "Ілюстрованої історії України" Грушевського[260]. В обох гербах Тризуб був оточений стилізованим оливковим вінком. Розроблений на основі знаку Володимира Великого, за князювання якого Київська Русь досягла найбільшої могутності й до її складу входили всі пізніші українські землі, герб України символізував ідею Соборності – об'єднання всіх етнічних українських територій в одну державу; оливковий вінок мав відображати мирну політику УНР.

Проте не зовсім зрозумілим є в чому ж полягала різниця між обома гербами, чому один з них "великий", а інший – "малий"? Складається враження, що В. Кричевський подав два різні варіанти герба, однак замість того, щоб вибрати один з них, вирішили прийняти обидва "щоб добро не пропадало"[261]. Недоліками цих гербів була також надмірна орнаментальна графічна манера, відсутність щита та й виконання лише у чорно-

---

[253] *Павловський В.* Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. – Нью-Йорк, 1974. – С. 41–42.

[254] Мала Рада. Засідання 22 березня // Нова Рада. – 1918. – № 40 (23 (10) березня). – С. 2; Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 223–224 (док. № 122).

[255] Наказ про негайне усунення всіми почтово-телєграфними установами Української Народньої Республіка двуголових орлів (герби російської держави) // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 22 (20 квітня). – С. 3.

[256] У деяких публікаціях приписується, що нібито 22 березня за наполяганням М. Грушевського затверджено жовто-блакитний прапор (див. хоча б: *Климкевич Р.* Прапор. – С. 2309–2310). Насправді таке твердження хибне.

[257] Наказ № 2 Губерніального комісара Херсонщини // Дніпро. – 1918. – № 20 (30 (17) квітня). – С. 1.

[258] Військово-науковий вістник Генерального Штабу У. Н. Р. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 53.

[259] Там само. – С. 52; Самостійник (Київ). – 1918. – Ч. 3 (21 квітня). – С. 5.

[260] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 552, 553, 560, 561.

[261] *Гречило А.* Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Нова серія, вип. 12. – С. 101.

білій подачі. Схоже, що герби й печатки приймалися у "робочому порядку", без особливого обговорення й без ухвалення окремого закону.

Це викликало негативну реакцію з боку спеціалістів у галузі української геральдики В. Модзалевського та видатного графіка Г. Нарбута. Вони вважали, що гербом України слід затвердити козака з мушкетом, а Тризуб використати як нашоломник. Розбіжність поглядів між Нарбутом і Грушевським ще раніше призвела до загострення стосунків між ними, зокрема після випуску виконаних за проектом Нарбута перших українських банкнот із зображенням Тризуба Грушевський їдко зауважив, що "на 100-карбованцевих білєтах він (Тризуб. – *А. Г.*) рисовникови не вдався"[262].

Міністр народної освіти доручив професорові В. Модзалевському підготувати історичну довідку про герби УНР, що той і зробив 10 квітня[263]. 18 квітня на засіданні Ради Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва прийнято постанову у справі герба України: "Позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію"[264]. Після розпуску 29 квітня Центральної Ради і встановлення Гетьманату Модзалевський і Нарбут починають добиватися відміни затверджених гербів і печаток УНР, критикуючи їх за незадовільний естетичний вигляд та невідповідність геральдичним нормам. У доповідній записці на ім'я державного секретаря С. Завадського від 19 червня зазначалося, що Г. Нарбут погодився розробити проекти нових малої та великої (на ній мали подаватися довкола герби різних українських земель) державних печаток, а також герба[265]. Справа, проте, трохи затяглася. Проект малої печатки Нарбут завершив, як можа судити з підпису під малюнком, 23 серпня[266]. Під цією ж датою проект печатки згадується й у переліку творів Г. Нарбута[267]. На малюнку в 8-сторонному щиті був зображений козак з мушкетом, щит обрамовував бароковий картуш і увінчував Тризуб, по колу обабіч йшов напис "Українська Держава". Якщо у проектах Кричевського Тризуб подано плоским, то у Нарбута він мав форму плетінки. Варто зазначити, що у згаданому переліку оригінальних творів Г. Нарбута також було подано два проекти державного герба України (козак із рушницею в блакитному восьмикутнику; гуаш, золото), ескіз цього герба (в бароковому картуші; олівець) та проект печатки державного секретарства (з підписом і датою "1918. VIII. 26")[268].

Поки питання зі зміною герба ще не вирішилося, то наказом по військовій офіції була оголошена затверджена гетьманом нова кокарда для військ, управлінь та установ: на кружку блакитного кольору золотий герб Української Держави[269], яким залишився Тризуб (але без вінка). Тризуб зберігся й на печатках різних установ – іноді його вписували в квадрат і подавали абревіатуру "УД"[270]. А у серпні Міністерство пошт і телеграфів видало

[262] *Грушевський М.* Український Державний герб…

[263] *Гай-Нижник П. П.* З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 105.

[264] Про створення української національно-державної символіки… – С. 117–118 (док. № 7).

[265] *Гай-Нижник П. П.* З історії створення... – С. 106–107.

[266] П. Гай-Нижник вважає, що малу печатку гетьман Скоропадський затвердив 18 липня 1918 р. (*Гай-Нижник П. П.* З історії створення... – С. 107). Однак її малюнок з авторським підписом "Георгій Нарбут року 1918 VIII 23" (опублікований на обкладинці видання: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. ІІ: Українська Гетьманська Держава 1918 р.) вказує, що це не так. Схоже, що печатка так і не отримала офіційного затвердження.

[267] Оригінальні твори Г. І. Нарбута / Склав *Ф. Ернст* // Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів. – К., 1926. – С. 103.

[268] Оригінальні твори Г. І. Нарбута... – С. 100, 103.

[269] Нова кокарда // Відродження України (Відень). – 1918. – Ч. 54 (11 липня). – С. 3.

[270] *Гречило А.* Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. // Знак. – 2005. – Ч. 37 (грудень). – С. 1.

розпорядження проштампувати гербом Української Держави всі російські марки, що вживаються для оплати кореспонденції на території України[271].

16 липня гетьман Павло Скоропадський затвердив малюнок нового військового прапора Української Держави, оголошений наказом по морському відомству від 18 липня 1918 р. за ч. 192/44: "Білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина хреста 1/11 всієї довжини прапору. Відступивши на 1/8 ширини хреста проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж теж відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка Св. Володимира такої ж ширини як хрест і в 1½ раза вища своєї ширини. Прапор шиється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою"[272].

У вересні вийшло друком перше число часопису "Наше минуле", в якому була опублікована стаття Модзалевського і Нарбута з критикою проектів В. Кричевського (особливо "ромбів" і "орнаментів"), оглядом історичних гербів і обстоюванням варіанту з козаком із самопалом та знаком Володимира у клейноді (нашоломнику) над щитом[273]. Рецензуючи цю статтю Г. Тисяченко зазначав, що автори не порушили питання про світлостійкість відтінку синього кольору, вживаючи лише поняття "блакитне поле", а також побажав "не бути рабами історії" й опрацювати "зрозуміліший для широкої людности" герб[274].

Мабуть кінцеві варіанти державних печатки та герба Нарбут зміг завершити лише в половині листопада, бо 20 листопада гетьман затвердив ухвалу Ради Міністрів про виділення 2000 карбованців за розроблені проекти (мова вже не йшла про "великі" й "малі")[275]. Ці проекти були передані до Головного Управління Мистецтв та Національної культури держсекретарем С. Завадським. За його ж підписом 21 листопада 1918 р. розіслано запрошення для участі в роботі комісії під головуванням П. Дорошенка, яка мала розглянути проекти герба та прапора[276]. Комісія, до складу якої входили також проф. М. Бойчук, М. Біляшівський, П. Зайцев, В. Модзалевський і Г. Нарбут, схвалила 24 листопада проекти, висловивши деякі побажання стосовно дрібних змін у малюнках[277]. Але цей герб так і залишився незатвердженим. Проекти Нарбута 1925 р. критично оцінив В. Лукомський, який вважав недоречним використовувати нашоломник у державному гербі, а також заперечував поєднання династичного знака Рюриковичів (Тризуба) з чужим за духом і стилем "козаком з рушницею", хоча й похвалив чудове графічне виконання[278]. Не зовсім зрозумілою є справа з печаткою. Вже згадувалося про датований серпнем

---

[271] Український герб на почтових марках // Нова Рада. – 1918. – № 146 (22 (9) серпня). – С. 2.

[272] *Шрамченко С.* День свята Української Державної фльоти // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 14; Морський прапор // Відродження (Київ). – 1918. – Ч. 89 (18 (5) липня). – С. 3.

[273] *Модзалевський В., Нарбут Г.* До питання про державний герб України // Наше минуле (Київ). – 1918. – Ч. 1. – С. 119–128.

[274] *Тисяченко Г.* Сторінки минулого (з приводу виходу 1-ої книжки журналу "Наше Минуле") // Книгарь. – 1918. – Ч. 16 (грудень). – С. 956–957.

[275] *Гай-Нижник П. П.* З історії створення… – С. 107–108. У переліку знищених у 1950-і рр. експонатів Національного музею у Львові значиться й: "Нарбут Г. Проект державної печатки УНР" (див.: Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові. – К., Львів, 1996. – С. 89). Можливо, що пам'ятка була невірно закаталогована й має бути "Проект державної печатки Української Держави", бо про розробку Нарбутом проекту печатки УНР ні протягом 1918, ні на початку 1919 р. відомостей немає.

[276] НБУВ ІР. – Ф. 12: В. Модзалевський. – № 741. Опубліковано в: *Гречило А.* Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського. – С. 103.

[277] Питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 141.

[278] *Белоконь С. И.* Неизвестная статья В. К. Лукомского о Г. И. Нарбуте // Геральдика: Материалы и исследования. – Ленинград, 1987. – С. 49; *Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б.* Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 5. – С. 61.

малюнок, який зрештою появився на запроваджених 13 листопада 1918 р. банкнотах (знаках Державної скарбниці) номіналом у 1000 карбованців[279]. Чи був сенс розглядати вже запущений до використання малюнок печатки, чи Нарбут представив на розгляд комісії якийсь новий ескіз або проект "великої державної печатки"?

У листопаді 1918 р. почалася національно-визвольна боротьба на Західній Україні. 1 листопада на львівській ратуші "перший раз від 1849 р. показалися українські фани, перший раз відітхнув український Львів, скинувши з себе пута вікової неволі"[280]. На засіданні Національної Ради 13 листопада прийнято Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-угорської монархії, яким проголошено Західно-Українську Народну Республіку, а також затверджено її символи:

"Артикул V. Герб і прапор:

Гербом Західно-Української Народної Республики є: золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печать має довкола гербу напись: Західно-Українська Народна Республика"[281].

Звернемо увагу: на гербі ЗУНР немає скелі і лев без корони на голові. Офіційного зображення герба в умовах українсько-польської війни так і не було зроблено.

На Кубані, де зберігалися не лише козацькі традиції, але й давніші запорозькі та чорноморські клейноди[282], на початку 1918 р. було проголошено Кубанську Народну Республіку, а пізніше велися таємні переговори про приєднання до України. Але з 5 грудня 1918 р. область стала називатися Кубанським краєм. Кубанською Радою було затверджено прапор: прямокутне полотнище з трьох горизонтальних смуг – синьої, малинової та зеленої (співвідношення їх ширин равне 1:2:1)[283]. За неофіційними тлумаченнями синій колір мав символізувати "іногородніх" (українських і російських переселенців, які не належали до козацького стану), малиновий – козаків, зелений – адигів, черкесів та інші місцеві мусульманські народи. За іншою версією синій колір вказував на донських козаків-лінійців, а малиновий – на запорозьких козаків-чорноморців. Рада Кубанського краєвого уряду 17 травня 1919 р. порушила питання про закупівлю в Константинополі матерії на пошиття кубанських прапорів[284]. Замість старого обласного герба опрацьовувався новий варіант із зображенням козацької сторожової вежі[285].

---

[279] Національні паперові гроші України, 1918–1920. – Донецьк, 1992. – С. 11.

[280] Свобода (Львів). – 1918. – Ч. 44 (9 падолиста). – С. 3.

[281] Українське слово (Львів). – 1918. – Ч. 257 (14 падолиста). – С. 2; Свобода. – 1918. – Ч. 45 (16 падолиста). – С. 1; Нова Рада. – 1918. – № 221 (24 (11) листопада). – С. 1; *Ярославин С.* Визвольна боротьба на Західно-Українських Землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956. – С. 90; Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Івано-Франківськ, 2003. – Т. 2. – С. 6. На жаль, через друкарську помилку повністю випало речення про прапор у іншій публікації цього закону: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 46. Звідти помилковий виклад часто передруковується в новіші видання (див. хоча б: Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі Конституції України. – К., 1992. – С. 96).

[282] Див.: *Фролов Б.* Реліквії військової історії // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 111–114; *Кирей Н. И.* Войсковые регалии Кубанского казачества // Дом Романовых в истории России. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 140–148; *Фролов Б. Е.* Формирование регалий Черноморского кзачества в конце XVIII века // Историко-археологический альманах Армавирского краеведческого музея. – Армавир, Москва, 1995. – № 1. – С. 179–187; та ін.

[283] За одними даними прапор був затверджений 5 грудня 1918 р. (див.: *Лебединський Я.* Герби і прапори Кубані (між Україною, Росією та Кавказом) // Знак. – 2000. – Ч. 20 (лютий). – С. 10), за іншими – 10 чи 23 лютого 1919 р.

[284] Протоколы заседаний Кубанского краевого правительства 1917–1920 / Сборник документов в 4-х т. / Под ред. *А. А. Зайцева*. – Краснодар, 2008. – Т. 2. – С. 221.

[285] *Лебединський Я.* Герби і прапори Кубані… – С. 10. Сторожові козацькі вежі зустрічаються й на сучасних місцевих гербах краю (див.: *Нагаевский В. В.* Связь символов украинского казачества и символов в

Спроби створення української державності відбувалися й на Зеленому Клину – південній частині Далекого Сходу від Байкалу до тихоокеанського узбережжя, куди з кінця XIX ст. масово переселялися українці[286]. 1 травня 1917 р. у Владивосток вояки місцевого гарнізону разом з цивільним населенням під українськими прапорами взяли участь у масовій демонстрації. А згодом заходами вояків-українців у місті було проведено українське військове віче, після якого понад три тисячі учасників пройшли вулицями міста до залізничної станції, з якої вояки виїжджали на фронт. На станції їм було передано український прапор і під звуки гімну "Ще не вмерла Україна" поїзд вирушив у далеку дорогу через Сибір на фронт в Європі[287]. 7 квітня 1918 р. у Хабаровську відбувається Третій Всеукраїнський з'їзд, на якому було прийнято рішення про створення Української держави на Тихому океані та формування Української армії Зеленого Клину. Крім українських прапорів на Далекому Сході використовувалися також синьо-жовті із зеленим трикутним клином, що відходив від древка. Цей зелений трикутник мав означати тайгу і Зелений Клин.

Такі політичні та геральдичні пертурбації викликали неоднозначну реакцію в різних українських середовищах. Певні настрої передає фейлетон Георгія Гасенка. Наводимо його повністю, бо, незважаючи на сарказм і деякі перебільшення, у ньому висвітлюються реальні факти українського герботворення цього періоду:

"Трошечки геральдики

Я ж казав завше, що треба плювати між вічі тим, хто каже, що ми, українці, не дозріли ще до державного життя і, що ми не можемо утворити державну єдність, позаяк ідемо врозбрід, і мав рацію. І мій дорогий друг, пан доктор, теж підтвердить, що ще рік тому назад не було ні одної української держави, а тепер маємо аж дві. А ще місяць і третя – дай їй, Боже, здоровля, народиться – це Українська Кубанська Республіка. Я бачу той недалекий мент, коли з'явиться на світ Божий українська держава на Сибіру. Але мало того, українська держава безумовно повстане і в Канаді, буде також незалежна українська держава в Австралії; матимемо і в СШПА [Сполучені Штати Північної Америки. – *А. Г.*] Українську-Державу-Штат.

Взагалі, серце моє тремтить від радости, бо я передбачаю вже, що ще через кілька років увесь любий білий світ покриється українськими державами і світ цей буде ніщо, як одна велика українська держава. От підробити пашпорт тоді, правда, буде надзвичайно легко. Який небудь пан Совдепов, або пан Шляхто-Крулевський, або пан Мазельтовін сьогодні громадянин У. д. № 1, а завтра (щоб не платити податків) приставить палочку до № 1 і буде громадянином У. д. № 11. І кінець: він чужестранець! Візьміть тоді його! З гербом державним теж буде морока. Оце недавно наш уряд У. д. № 1 розпорядився був, щоб над нашою державою поставлено було хрест, себто я хочу сказати – над гербом, власне – над серединним шпіцом нашого державного тризуба. Побачимо, що з цього вийде. А що за колоритність буде в гербах цих всіх українських держав! Я, як громадянин У. д. № 1, радий за нас, що в нас на гербу нема звіринця і взагалі нічого із менажерії. А от У. д. № 2, так вона собі посадила на герб лева, що задрав хвіст, як теля, і тікає від когось на скелю. Такого ж лева має і д. № 5 (Канадійська Україна), тільки той лев виглядає трошечки розумніш: він нікуди не тікає, бо він вже втік, а, опустивши хвіст, хитро показує язика москалям і ляхам по цей бік океану і наче хоче їм сказати: "Ага, що, впіймали?!"

гербах и на флагах муниципальных образований Краснодарского края // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Краснодар, 2008. – Вип. 3. – С. 151–159.

[286] Про це див.: *Черномаз В. А.* Украинское национальное движение на Дальнем Востоке 1917–1922 гг. – Владивосток, 2009; та ін.

[287] *Верига В.* Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 385.

Чув я, що У. д. № 7 в Австралії матиме на своєму гербові цілого кенгуру і дві літери під ним: "с. р." Я думав спочатку, що це повинно означати, що цей кенгуру належить до української партії есерів, але мені пояснили, що "с. р." значить – "спілка республік". Хай їх Господь розсудить! От тільки У. д. № 4 на Сибіру осоромила всіх нас своїм гербом: замість того, щоб зробити свій герб, як всі порядні У. д., вона собі закотила такого, що аж-ну! Уявіть собі герб, на якому перехрещено дві ложки, посаджено десятка з два пельмень і замість зірок все пересипано кетовою ікрою. Краще зробили українці з У. д. № 6 в США. Вони намалювали на своєму гербові великий чобіт Рузвельта і більш нічого. Виразно і практично! І наші спокійні, і Вільсон довольний.

Але У. д. № 1 оказалася все ж таки розумніша і хитріша за всіх: думала Центральна Рада, думала, що за герб зробити, і надумала. Архангела Михаїла не можна, бо це представник, хоч і небесної, але імперіалістичної власти, лева Галицького не можна, бо Австрія накричить, і взяла вона собі "тризуб" князя Володимира. Стара штука, випробувана, та й Володимир давно помер. Ніхто не буде в претензії. Хай буде тризуб поки що голий – міркувала Центральна Рада – а потім, як народна республіка укріпиться, ми і напишемо над першим зубом: "свобода", над другим: (над тоненьким) "рівність", а над третім: "братство". Але не так склалося як жадалося. Раптом Центральна Рада децентралізувалась і герб-тризуб залишився таки голий. Теперішній уряд довго не міг ніяк собі ради дати, що з цим сумним фактом робити, аж поки хтось з "фаховців" не порадив поставити над всім цим – хрест. Так вони і зробили. А от, бісові люди кажуть, що ми не маємо державної думки, що у нас нема розуміння щирого і гарячого патріотизму, що ми не можемо з'єднати наших сил, що ми всі тягнемо хто куди – Брехня! Адже вчора ні одної, а сьогодні – аж дві!.. Правда, може нам світ сказати: нащо така політична розкіш? Але, знай наших – урра!"[288]

Останні дні Української Держави гетьмана Скоропадського ознаменувалися антиукраїнським розгулом російських офіцерських загонів у Києві, який вже облягали республіканські війська. На будівлях установ вивішено російські триколори[289]. Навіть сам Павло Скоропадський у своїх споминах згадував про факти, коли офіцери викидали і розбивали бюсти Шевченка[290]. 14 грудня гетьман зрікся влади. А 19 грудня Директорія урочисто в'їхала до Києва й Українську Народну Республіку було відновлено. За свідченням газет, площа перед вокзалом була повна народу й майже всі на грудях, на рукавах або на шапках мали національні або червоні відзнаки[291].

На засіданні Ради Народних Міністрів 3 січня 1919 р. слухали доповідь міністра морських справ про відновлення прапора військового флоту УНР, затвердженого Центральною Радою 14 січня 1918 р., й постановили передати це питання на розгляд і висновки Г. Нарбута та В. Модзалевського[292]. С. Шрамченко подавав, що ніби того ж 3 січня було оголошено наказ по морському відомству ч. 10/1, яким визнано прапором військового флоту УНР прапор, затверджений… 18 липня 1918 р., натомість у публікації В. Трембіцького наказом під цим самим числом відновлено прапор з січня 1918 р.[293]

---

[288] *Гасенко Г.* На біжучі теми. Трошечки геральдики // Нова Рада. – 1918. – № 205 (5 листопада). – С. 1–2.

[289] *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – [Відень], 1921. – Т. III. – С. 159.

[290] *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – С. 313.

[291] Приїзд Директорії // Нова Рада. – 1918. – № 238 (21 (8) грудня). – С. 2.

[292] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали. К., 2006. – У 2-х томах: Т. 1. – С. 151.

[293] *Шрамченко С.* День свята Української Державної фльоти. – С. 14; *Трембіцький В.* Хрест в українських державних інсигніях на гербах та прапорах в 1918–1920 роках // Богословія. – Рим, 1984. – Т. XLVIII. – С. 157. Обидва ці повідомлення видаються дуже сумнівними, до того ж у другому помилка в датуванні (має

Проте архівні матеріли дають підстави стверджувати, що рішення про прапор військового флоту 3 січня таки прийняте не було.

Оскільки 4 січня 1919 р. в Станіславові Українська Національна Рада схвалила злуку з УНР, то надалі актуальним залишилося питання державного герба. 21 січня комісія у справах вироблення проекту герба УНР провела нове засідання у складі П. Дорошенко (голова), ак. О. Левицький, проф. Г. Нарбут, проф. Г. Павлуцький, П. Зайцев, М. Біляшівський та В. Модзалевський[294]. Після обговорення поданих раніше Г. Нарбутом проектів комісія прийшла до висновку, що в гербі Соборної України необхідно зафіксувати емблеми обох республік – УНР і ЗУНР, а також знак Київської Русі й голуб з оливковою гілкою як символ замирення. Герб мав би виглядати так: щит розтятий, у золотому полі козак з рушницею в синій одежі, у синьому полі золотий лев, посередині синій щиток зі золотим знаком князя Володимира, у нашоломнику – летить голуб з галузкою оливки, а замість намету – картуш у стилі українського бароко. Пропонувалося також додати герби Буковини, Слобожанщини та інших земель, однак ці питання доручено опрацювати Г. Нарбуту. Сам Нарбут оголосив відношення Секретаріату Ради Міністрів від 15 січня з приводу прапора українського флоту й просив комісію розглянути й це питання, однак постановили відкласти цю справу на наступне засідання, на яке запросити представника Морського міністерства. На завершення доручено В. Модзалевському скласти доповідну записку міністрові народної освіти. Він підготував цю доповідну записку 23 січня, виклавши пропозиції комісії, та зазначивши, що питання великого герба та великої печатки, на яких треба використати герби окремих земель, комісія обговорить надалі[295]. Армія УНР 5 лютого була змушена покинути Київ і вся подальша робота над соборним гербом у комісії припинилася. Наказом по армії ч. 31 від 26 січня запроваджувалося носити кокарду, що мала “на середині блакитного поля Герб України з хрестиком”[296]. Ця кокарда проіснувала півроку й була замінена наказом від 30 червня круглою з Тризубом без хрестика. Робилися спроби усталення типових дивізійних прапорів, які мали малинове полотнище, обшите золотою бахромою, у крижі нашивалися або малювалися блакитна й жовта смуги з Тризубом, з одного боку був напис “У.Н.Р.” і назва дивізії, з другого – “За визволення України”[297].

Після урочистого проголошення Акту злуки ЗУНР та УНР 22 січня 1919 р. Тризуб прийнято за державний герб і на західних землях – ним замінено зображення лева на печатках, хоча офіційного зображення ні одного, ні іншого ніхто не затверджував. Як приклад можна навести хоча б запровадження з 21 січня в Галичині таких змін для шкільних інституцій: “Емблемою урядової печати є Тризуб як герб Української Народної Республіки. Урядова вивіска має в своїй середині містити герб Української Народної Республіки, а на краях довкруги урядову назву дотичної інституції”[298].

За деякими новішими джерелами випливає, що загони Н. Махна десь 1920 р. також використовували блакитно-жовті прапори[299].

бути “14 січня (ст. ст.)”, а не 18) та невірно подане посилання (у “Віснику Державних Законів для всіх земель УНР”, 1919, вип. 5 немає вказаного документа).

[294] Про створення української національно-державної символіки… – С. 118–119 (док. № 8).

[295] Там само. – С. 120–121.

[296] *Бузало В.* Кокарда армії УНР зразка січня 1919 р. // Знак. – 1993. – Ч. 4 (листопад). – С. 4.

[297] *Битинський М.* Військові відзнаки Української Національної Армії // Гуртуймося (Прага). – 1932. – IX (травень). – С. 51–53.

[298] Розпорядок в справі тимчасових змін в області шкільництва Ч. 55/0 919 // Розпорядки і обіжники Державного Секретаріяту освіти і віросповідань (Станіслав). – 1919. – 21 січня.

[299] Див.: *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. – К., Львів, Дрогобич, 2006. – С. 303. Питанням залишається наскільки цей роман можна вважати документальним джерелом. Проте цей художній твір написаний на основі реальних подій, учасником яких був автор. Він не відчував особливих симпатій до Н. Махна й тому, мабуть, не мав потреби робити з нього українського патріота. Зрештою, новіші дослідження також

Підсумком утвердження поняття українських національних символів за період 1918–1920 рр. можна вважати два проекти конституцій України. Перший проект Конституції Української Держави, що був ухвалений Всеукраїнською Національною Радою 9–13 травня 1920 р. в Кам'янці-Подільському, подавав:

"Артикул 5. Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі.

Артикул 6. Державними барвами Української Держави є барви синя-жовта"[300].

У другому проекті Основного Державного Закону УНР, опрацьованому 1 жовтня 1920 р. Урядовою комісією по виробленню Конституції Української Держави, зазначалося:

"Артикул 9. Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі. Право вживання державного гербу мають виключно державні установи.

Артикул 10. Державними барвами Української Держави є барви синя та жовта.

Артикул 11. Прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора. Прапор торговельної фльоти є синій-жовтий"[301]. Проте впровадити в життя ці конституційні акти тоді не судилося.

Проблема порядку кольорів на прапорі

Чи не найскладнішою проблемою у вивченні історії розвитку українських символів є встановлення первісного порядку кольорів на прапорі в період 1917–1920 рр. – чи верхня смуга була жовта, чи синя (блакитна)? Найгірше, що це питання вийшло за межі суто дослідницькі, оскільки набуло тенденційного характеру – під час Другої світової війни різні політичні угрупування почали ідентифікувати себе або з синьо-жовтими, або з жовто-синіми прапорами, а тому це вилилося у непорозуміння як у повсякденному житті[302], так і в конфлікти серед дослідників, кожен з яких не стільки старався встановити справжній хід подій, як підігнати їх під вигідну собі схему. Тому перепалки між прихильниками різних таборів, які тривали на шпальтах газет і часописів у діаспорі ще до початку 1970-х рр., іноді переростали у відверте перекручування тих самих фактів[303]. Результатом цього стала своєрідна компромісна схема, такий собі міф, за яким розвиток подій мав виглядати так:

– у період Центральної Ради – використання обох варіантів з перевагою жовто-блакитного (тобто – з верхньою жовтою смугою) прапора[304], на чому нібито наполягав Михайло Грушевський і за ініціативою якого такий прапор було затверджено 22 березня 1918 р.[305];

– у період Української Держави – зміна порядку кольорів гетьманом Павлом Скоропадським на блакитно-жовтий[306];

підтверджують використання загонами Н. Махна блакитно-жовтих прапорів. Див. також: *Кравец Ю.* Знамена повстанческой армии Н. Махно. 1918–1921 гг. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 7. – С. 127–137.

[300] Устрій Української Держави. Проекти Конституції УНР. – Львів, 1920. – С. 9–10.

[301] Там само. – С. 34; Конституційні акти України 1917–1920... – С. 127.

[302] Як приклад можна навести факти "конфлікту кольорів" вже від вересня 1941 р., див.: *Дашкевич Я.* Українська символіка 1941 року // Знак. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 2–3.

[303] Наприклад, Р. О. Климкевич ставив під сумнів навіть порядок кольорів на прапорі ЗУНР (див.: *Климкевич Р. О.* Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки // Український історик. – 1968. – № 1/4. – С. 119–120.

[304] За нормами вексилологічної термінології в описах прапорів, складених з горизонтальних смуг, спершу називається верхня смуга, а потім наступна вниз. Хоча підкреслимо, що сама вексилологія як спеціальна історична дисципліна сформувалася лише в другій половині XX ст.

[305] *Климкевич Р. О.* Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 88–89.

[306] *Битинський М.* Ще раз про наш державний прапор // Нові дні (Торонто). – 1964. – Березень. – С. 30–31.

– у період Директорії та ЗУНР – використання “за інерцією” блакитно-жовтих чи синьо-жовтих прапорів.

Прихильники жовто-блакитного (синього) варіанту постійно апелювали до “правил геральдики”, а їхні опоненти – до усталеної протягом 1917–1920 рр. історичної традиції. Детальні причини “конфлікту кольорів” після 1920 р. будуть предметом окремого дослідження, нас же цікавить реконструкція розвитку подій до цієї дати.

Почнемо з так званих “правил геральдики”. Очевидно мова йде про масову практику використання під час різних святкувань прапорів у міських чи земельних кольорах в Німеччині в XIX ст. З метою впорядкувати цей процес були напрацьовані рекомендації створення таких прапорів з різнокольорових горизонтальних смуг, коли для верхньої брали забарвлення фігури з герба, а для нижньої – колір поля щита[307]. Ці рекомендації з кінця XIX ст. частково поширились і на Австро-Угорщину, де також до Першої світової війни активно використовувались створені за таким принципом прапори коронних земель (Landesfarben)[308]. Однак треба зазначити, що ці рекомендації залишились у рамках німецької геральдики й ніколи до поняття загальноприйнятих “правил геральдики” не виростали, принаймні подібні правила не застосовувались в інших країнах, за винятком хіба що окремих сусідніх новоповсталих держав. Зрештою, прапори будуються за різними принципами, без якихось жорстких норм, що й призвело до появи в середині XX ст. окремої спеціальної історичної дисципліни вексилології, тому апеляція до правил геральдики у нашому випадку є зовсім недоречною, а більш правильно буде назвати їх “німецькими правилами”. Як іронію долі можна навести приклад сучасної Австрії, де адміністративні землі використовують прапори складені за різними принципами, іноді всупереч нормам з початку XX ст.[309]

Ми вже згадували про специфіку залучення таких джерел як кіно- та фотодокументи, тому можемо показати складність ідентифікації колористики на прикладі фотографії прапора “Руського паломництва до Святої землі” 1906 р. Прапор на фото має світлу верхню та темну нижню смуги, що зразу ж наштовхує на думку, що він жовто-синій. Однак нашитий посередині полотнища герб, в якому на світлому полі щита темний лев спинається на темну скелю, дає нам можливість встановити однозначно, що прапор мав світлосиню верхню та насичену жовто-золотисту нижню смуги[310].

Як свідчать іконографічні джерела в Галичині з 1848 р. вживалися синьо-жовті прапори. Ця традиція законсервувалася на Закарпатті, а також серед українських емігрантів, які принесли її на нові поселення у США чи Канаді. Мабуть під впливом використання “німецьких правил” на початку XX ст. починають у Галичині вживати й жовто-сині прапори. Про це свідчать і кольорові малюнки на поштівках[311], і описи різних прапорів, і наведені нами вище публікації Негеральдика (1912) та І. Крип’якевича (1913), у яких автори вказували на потребу врегулювати справу про порядок кольорів. Отже, в

[307] Див.: *Ströhl H. G.* Heraldischer Atlas. – S. 19; *Ejusd.* Über den Fahnenschmuck bei Festlichkeiten // Kunst und Kunsthandwerk. – 1910. – No 11. – S. 281–289; *Kamocki F.* O praporcach, banderach, sztandartach i kokardach. – Warszawa, 1917. – S. 35–36; *Russocki S., Kuczyński S., Willaume J.* Godło, barwy i hymn rzeczypospolitej. – Warszawa, 1978. – S. 94–95.

[308] Landesfarben der Kronländer Österreichs, der Länder Ungarns und von Bosnien // Hickmanns A. L. Geographisch-statistischer Universal-Taschenatlas. – Wien, Leipzig, 1917. – Taf. 60.

[309] Наприклад, Нижня Австрія має тепер синьо-жовтий прапор, хоча в гербі – у синьому полі 5 золотих орлів (2:2:1); Тіроль використовує біло-червоний прапор, але у гербі – у срібному полі червоний орел.

[310] Якъ то Русь ходила слѣдами Данила: Пропамятна книга першого руско-народного паломництва въ Святу Землю. – Жовква, 1907. – С. 20.

[311] Жовто-сині прапори чи стрічки на листівках “Бодрімся” (Товариство “Сокіл”, Львів, 1902), “Боже, Вкраїну спаси!” (Львів, 1900–і), а синьо-жовті – на поштівках УСС з 1917 р. та “Побідний похід на Болехів 1915 р.” (мал. *Ю. Буцманюка*). Див. про це також: ЦДІА, Львів. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 31, 220; Україна в старій листівці. Альбом-каталог / Укл. *М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк.* – К., 2000. – С. 19, 33, 219.

галицькому середовищі напередодні 1917 р. це питання так і не було вирішене. Ще більшу плутанину ввели події 1917 р. Як приклад можна навести дві публікації із львівської газети "Свобода", де спершу було передруковано статтю В. Верниволі з календаря для полонених українців у Фрайштадті, в якій автор обстоював жовто-синій порядок кольорів[312]. Але згодом передруковано київську брошуру "Катехізм Українця", в якій українськими вказувалися кольори в оберненому порядку[313]. Зрештою, подальші події на Великій Україні та юридичне затвердження там прапорів вирішили питання про порядок барв, який був сприйнятий без дискусій і в Галичині.

Поширенню національних кольорів на Наддніпрянщині значно сприяло візуально-асоціативне сприйняття прапора та його тлумачення як "блакитне небо і жовтий лан пшениці". Така версія дуже добре відповідала українській ментальності та світогляду. Характерно, що на виданих 1917 р. в Петрограді поштівках подано саме блакитно-жовті прапори[314].

Дещо утруднює вияснення проблеми поширена в Центральній Україні манера називати прапор "жовто-блакитним", тобто у зворотному порядку кольорів знизу вгору, що, зрештою, часто трапляється й у наші дні (хоча сучасний прапор України й визначений чинним законодавством як "синьо-жовтий")[315]. У такий спосіб Дмитро Дорошенко пише про українську маніфестацію 1 квітня 1917 р. в Києві, в якій брав участь: "Гордо маяли в повітрі жовто-блакитні прапори (колір – символ нашого блакитного неба і золотої пшениці на полях)"[316]. Хоча навряд чи він наводив би таке пояснення кольорів, якщо жовтий колір був би згори.

Ще один з учасників цих подій М. Ковалевський також постійно вживає визначення "жовто-блакитні прапори"[317]. Описуючи перше засідання Трудового Конгресу 23 січня 1919 р., коли Директорією повсюдно використовувався лише блакитно-жовтий прапор, Ковалевський пише: "Велика сцена була прибрана українським килимом і великим жовто-блакитним прапором. Посередині проти трибуни був поставлений великий золотий Тризуб"[318]. Який саме прапор він розуміє під таким визначення дуже важливо, бо саме на інших його спомина спекулюють, визначаючи позицію Михайла Грушевського в цій справі[319]. Ковалевський писав: "Жовто-блакитний прапор був прийнятий як наші національні барви ще раніше перед революцією. Ці барви так і залишилися і після оголошення автономії України (Першим Універсалом від 26 червня 1917 р. – *А. Г.*), хоч дехто підносив питання про порядковість барв. Не пригадую точно хто, але у всякому разі не Біляшівський підняв дискусію над цією справою, доводячи, що наш прапор мав би бути не жовто-блакитним, а блакитно-жовтим. Дискусію цю припинив Михайло Грушевський, підтверджуючи своїм авторитетом вже прийняту порядковість барв. […] Значно пізніше, приблизно в листопаді 1917 р. після ІІІ Універсалу до існуючого вже прапору постановлено було утворити ще прапор голови Центральної Ради, як голови держави, і

[312] *Верниволя В.* Наш національний герб а наша національна барва // Свобода (Львів). – 1917. – 27 січня (Ч. 4). – С. 5.

[313] Катехізм Українця (з брошури, виданої товариством "Вернигора" в Київі 1917) // Свобода. – 1917. – 29 вересня (Ч. 39). – С. 2.

[314] Україна в старій листівці... – С. 74, 102, 103.

[315] Розповідаючи про підняття українських прапорів 29 квітня 1918 р. над кораблями Чорноморського флоту С. Шрамченко також вживає визначення "жовто-блакитний", але тут же ж називає його як "прапор із двох полотнищ – блакитного й жовтого" та подає малюнок військового прапора з липня 1918 р. (з верхньою синьою смугою) без жодних коментарів (див.: *Шрамченко С.* Піднесення Українського прапору в Чорноморській Флоті // За Державність. – Каліш, 1930. – Збірник 2. – С. 120–124).

[316] *Дорошенко Д.* Мої спомини… – С. 89.

[317] *Ковалевський М.* При джерелах боротьби... – С. 276–277.

[318] Там само. – С. 535.

[319] Див. хоча б: *Битинський М.* Ще раз про наш державний прапор... – С. 30–31.

спеціяльний прапор для Чорноморської фльоти”[320]. Якщо наше припущення правильне і Ковалевський дійсно вживав щодо прапорів поняття “знизу-вгору”, то тоді розвиток подій 1917–1920 рр. дуже легко й логічно реконструюється. Передовсім треба зазначити, що в Наддніпрянських виданнях протягом 1917–1920 рр. жодного разу не піднімалося питання про порядок кольорів, лише були зауваження щодо відтінку блакитного чи синього. Тобто це поняття в Києві було вже усталене, ніхто його не заперечував й тому в різних місцевих інструкціях вживали термін “національний прапор” без будь-яких додаткових пояснень про вигляд прапора. Якщо би гетьман Скоропадський дійсно поміняв порядок кольорів на прапорі, то можна уявити який би резонанс це мало в українських виданнях і навряд чи республіканські війська підняли повстання проти гетьмана під його ж прапором. Все вказує зовсім на інший стан речей: насправді в Центральній Україні від початку подій 1917 р. був акцептований блакитно-жовтий прапор (тобто – з верхньою блакитною смугою). Грушевський, мабуть ще з часів свого перебування в Галичині, добре знав і історичну традицію прапора, і нові віяння “німецьких правил”. Тому можна стверджувати, що він також підтримував блакитно-жовтий варіант. Тоді стає зрозумілою й заплутана справа з морськими прапорами – схоже, що Д. Антонович обстоював жовто-блакитний варіант, що й могло отримати схвалення на засіданні Генерального Секретаріату 11 січня 1918 р., однак на засіданні Малої Ради під головуванням Грушевського 27 (14 ст. ст.) січня описи прапорів у Тимчасовому законі про флот було відредаговано. Неясно лише чому Антонович пізніше на еміграції називав невірну дату прийняття закону (18 січня ст. ст.) та неприродну композицію прапора нібито з Тризубом у крижі (куті біля древка) нижньої смуги.

Можна згадати й про відомчі прапори УНР. Так, постановою Ради Народних Міністрів про встановлення знака-емблеми на прапорах пароплавів Міністерства Шляхів від 17 березня 1918 р. визначалося: “Майва уявляє з себе український національний синьо-жовтий прапор з поміщеною в правому кутку жовтого поля емблемою Народнього Міністерства Шляхів, С. Х.: котвицю і заступ покладені навхрест”[321]. Ця майва взорувалася на прапор колишнього відомства шляхів сполучення Російської імперії, на якому емблема (покладені навхрест якір і сокира) також розміщалася в нижньому вільному куті полотнища[322]. Тому порядок кольорів на прапорах УНР цілком ясний – жовта смуга йшла знизу.

Також стає зрозумілим, що ніякого прапора 22 березня 1918 р. Центральна Рада не приймала, а гетьман Скоропадський, за правління якого залишалися в обігу банкноти з написом “Українська Народна Республіка” та прийнятий Центральною Радою герб, ніяких “переворотів з ніг на голову” для прапора не робив. Це також пояснює й подальше використання блакитно-жовтого чи синьо-жовтого прапора і за правління Директорії, і в ЗУНР, і в проектах Конституції України 1920 р.[323].

Характерно, що в діаспорних дискусіях прихильники синьо-жовтого варіанту, які були учасниками визвольних змагань 1917–1920 рр., апелювали до власного досвіду, що вони ніде не бачили жовто-блакитного порядку кольорів. Не можна виключати, що чи під галицькими впливами, чи від недостатньої поінформованості такі прапори могли

[320] *Ковалевський М.* При джерелах боротьби... – С. 386.

[321] Постанова Ради Народних Міністрів про встановлення знака-емблєми на прапорах пароплавів Міністерства Шляхів // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 22 (20 квітня). – С. 1.

[322] *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник по флагам Российской Империи и СССР. – Москва, 2002. – Т. I. – С. 157.

[323] Серед новіших публікацій див.: *Гринів Л.* Стяг Генерального Штабу головного отамана Симона Петлюри // Знак. – 2006. – Ч. 39 (вересень). – С. 9; *Чмир М.* “Командні хоругви” Галицької Армії (серпень 1919 р.) // Знак. – 2006. – Ч. 40 (грудень). – С. 8–9.

використовуватися, як, наприклад, прапор 1-го Подільського пішого полку[324]. Однак збережені досі музейні експонати та документальні свідчення однозначно підтверджують використання блакитно-жовтих чи синьо-жовтих прапорів. Як приклад можна назвати експонований в Історичному музеї в Києві на виставці про національну символіку в березні 1991 р. прапор Мошенського повстанського загону (блакитно-жовтий з нанесеним текстом) чи бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії армії УНР (малиновий із блакитно-жовтим у крижі) зі збірки Центрального музею Збройних Сил України[325].

На жаль, у 1920–1930-х рр. на Західній Україні в умовах польської окупації розпочалися баламутні дискусії про "негеральдичність" прапора, що зрештою вилилися у "конфлікт кольорів", політизацію та чвари, які фактично тривали в діаспорі до утвердження національних символів в Україні та надання прапору статусу державного у 1992 році. Всі подальші спроби спровокувати якісь сумніви залишились без результату.

* * *

Підсумовуючи, треба відзначити, що українські національно-державні символи остаточно сформувалися протягом 1917–1920 рр. як ідентифікаційні атрибути національно-визвольного руху. І прапор, і герб опиралися на історичні традиції давніх форм української державності. Прапор, який став національним символом у сучасному значенні ще з 1848 р. в окремому регіоні, зумів набути загальнонаціонального визнання, зберігши форму та отримавши новий зміст. Герб також отримав схвальне сприйняття за змістом, хоча його становлення за формою до 1920 р. завершити не вдалося.

Необхідно підкреслити, що прапори формуються за різними принципами, а намагання штучно нав'язати українському прапору "німецькі правила" є зовсім безпідставним і не відповідає історичній традиції цього символа.

Основними датами юридичної фіксації символів протягом цього періоду можна вважати:

– 27 (14 ст. ст.) січня 1918 р. – законодавче затвердження прапорів військового та торговельного флотів УНР;

– 25 (12 ст. ст.) лютого 1918 р. – затвердження закону про герб УНР;

– 22 березня 1918 р. – прийняття графічних зображень гербів УНР;

– 16 липня 1918 р. – затвердження нового воєнно-морського прапора Української Держави;

– 13 листопада 1918 р. – затвердження державного герба та прапора ЗУНР.

Хоча національні символи протягом наступних 70-и років й не могли нормально функціонувати й розвиватись в умовах чи польського окупаційного режиму, чи радянської тоталітарної системи, однак вони зберегли своє функціональне значення та популярність і відіграли важливу роль у відновленні Української Державності.

3.4. *Символи адміністративно-територіальних утворень на західних і південно-західних українських землях у 1920–1940-х рр.*

Українські землі у складі Польщі

Після Першої світової війни, коли вирішувалася доля західно-українських земель, державами Антанти 1920 р. було запропоновано Статут для Східної Галичини, що мала входити до складу Польщі. Члени уряду Західно-Української Народної Республіки

[324] *Килимник С.* Українські національні скарби в Канаді // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 148.

[325] Центральний музей Збройних Сил України (Київ). – Оф. № 3996.

намагалися серед інших поправок і критичних зауважень зафіксувати в цьому документі й автономію в гербових справах – право використовувати свої кольори (прапор) і герб[326]. Проте на такі пункти не погоджувалася польська сторона. Зрештою, й погоджені та прийняті пізніше зобов'язання польського уряду так і не були виконані.

Уряд ЗУНР на еміграції продовжував законодавчу діяльність, спрямовану на розбудову української державності. На розгляд Ради послів країн Антанти та Ради Ліги націй наприкінці квітня 1921 р. було підготовлено документ під назвою "Основи державного устрою Галицької Республіки", в якому пропонувався такий варіант герба: золотий лев на синьому полі спирається на золоту скалу, поміщений на гербовому полі з українським Тризубом, що мало символізувати поєднання двох українських гербів ЗУНР та УНР[327]. Слід додати, що зображення такого герба зустрічаються на різних документах 1921–1923 рр. Проте підтримки ці документи в Ради послів та Ради Ліги націй не отримали.

Постановою сейму Польщі від 3 грудня 1920 р. та розпорядженням Ради міністрів від 14 березня та 17 травня 1921 р. на цих землях було запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ і від 1 вересня 1921 р. утворено три воєводства – Львівське, Станіславівське і Тернопільське[328]. Функції вищого державного управлінського органу покладалися на новоутворені воєводські управління. Воєводства поділялись на повіти, які в Галичині були оформлені ще австрійськими законами 1866 р.[329] За старими законами (з 1889 та 1896 рр.) продовжували діяти міські управління – їх компетенція стосувалася лише вузько місцевих питань (законом від 23 березня 1933 р. було ще більше обмежено права органів місцевого самоврядування та посилено їхню залежність від державних органів)[330].

За Ризьким мирним договором від 18 березня 1921 р. Польща отримала й частину українських земель, які входили раніше до складу Російської імперії, а потім – Української Народної Республіки. Тепер вони увійшли до трьох нових воєводств – Волинського, та частково до Поліського й Люблінського. Межі нових воєводств не співпадали з межами історичних адміністративно-територіальних земель ні з часів Речі Посполитої, ні з періоду австрійського чи російського панування. Вже 20 грудня 1922 р. до Президії Ради міністрів звернувся Департамент мистецтва Міністерства віросповідань і громадської освіти з пропозицією скласти для воєводств герби із символів історичних земель, з частин яких сформовані нові адміністративні одиниці[331]. У додатку надіслано й проекти для Поліського та Білостоцького воєводств. Обидва герби мали напіврозтяті та перетяті щити, у першому полі – герб колишнього Руського воєводства, у третьому – Берестейського, а різнилися тільки символами в других полях: для Поліського – знак Волині, для Білостоцького – Мазовецького воєводства. Проте ці ініціативи розвитку не отримали. Зрештою, особливої потреби запровадження гербів для нових утворень не було, оскільки і воєводські, і повітові управління використовували печатки з польським орлом. Міські управління подекуди продовжували вживати ще старі довоєнні печатки зі своїми гербами. Хоча скрізь польська влада негайно запроваджувала польськомовні печатки – передовсім це стосувалося волинсько-поліського регіону. Деякі органи

[326] ЦДІА, Львів. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 41–42.

[327] *Кобута С.* Конституційний проект Галицької Республіки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – С. 156.

[328] DURP. – Warszawa, 1920. – No 117, poz. 768.

[329] Województwo tarnopolskie. – Tarnopol, 1931. – S. 314.

[330] Ibid. – S. 313.

[331] *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie... – S. 271–272. Див. також: *Гречило А.* Символи адміністративно-територіальних утворень на західньо-українських землях у 1920–1930-х роках // Journal of Ukrainian Studies. – Toronto, 2008–2009. – Vol. 33–34. – С. 161.

місцевого самоврядування, які втратили під час Першої світової війни старі печатки та документацію, звертались до архівних установ з метою вияснити, які символи чи герби використовувалися раніше у цих населених пунктах. Однак ці звернення мали випадковий характер, а справою впорядкування місцевої геральдики ні державні, ні громадські організації конкретно не займалися. Так, Тернопільське воєводське управління 14 серпня 1925 р. надіслало до дирекції Архіву ґродських і земських актів у Львові прохання про вияснення який герб може використовувати магістрат міста Бродів і який герб може вживати Тернопільське воєводство[332]. Характерно, що в запиті містилася й пропозиція скласти герб воєводства з давніх територіальних знаків земель, частини яких його тепер формують. У відповіді архіву від 25 серпня 1925 р. (за підписом Г. Полячківни) допускалася можливість використання складного 4-польового герба, в якому в першому полі рекомендовано подати знак Тернополя (у синьому полі срібна 6-променева зірка над срібним півмісяцем), у другому – герб Белзького воєводства (у червоному полі срібний грифон у золотій короні), у третьому – Галицької землі (у срібному полі чорна коронована галка), у четвертому – Поділля (у срібному полі золоте сонце), проте більш слушним вважався варіант використати міський герб Тернополя як воєводський символ[333]. Були й доволі несподівані ініціативи. Скажімо, 27 січня 1928 р. з запитом про герб Жовківського повіту звернулася Повітова комунальна ощадна каса, яка хотіла використати цей знак на своїй печатці[334].

13 грудня 1927 р. прийнято розпорядження президента Польщі "Про державні емблеми і барви та про відзнаки, прапори і печатки"[335]. У статті 4 цього розпорядження вказувалося, що для всіх органів місцевого самоврядування встановлюються відзнаки, складені з державного герба, герба воєводства (у якому розташований даний населений пункт) та напису, що відповідає їх назві; міські управління можуть у своїй відзнаці на місці, передбаченому для воєводського герба помістити власний історично обґрунтований символ; містам, відзначеним орденом, а також воєводствам надає герби президент Польської республіки за поданням Ради міністрів; герби інших міст затверджує на свій розсуд міністр внутрішніх справ за поданням магістрату та міської ради після узгодження з міністром віросповідань і громадської освіти[336]. Стаття 19 регламентувала використання цих символів на печатках органів місцевого самоврядування (при цьому вказувалось, що ці печатки мусять мати овальну форму)[337]. У статті 26 зазначалося, що на перехідний період (два роки від прийняття розпорядження) дозволяється використання печаток і емблем, що були досі в ужитку[338]. 20 червня 1928 р. прийнято ще одне президентське розпорядження "Про урядові печатки", де, зокрема, визначались розміри печаток управлінь різних рівнів[339]. Слід зазначити, що окремі пункти цих розпоряджень входили у суперечність із прийнятим 28 серпня 1919 р. декретом, яким заборонялося недержавним інституціям (у тому числі й органам місцевого самоврядування) використовувати державний польський символ – орла[340]. Крім того, виникли й інші труднощі, про які вже згадувалося: воєводства не мали затверджених гербів, а межі цих нових територіальних утворень не відповідали межам історичних земель.

Оскільки Львів був адміністративним центром колишнього Королівства Галичини і Лодомерії й тут зосереджувалися основні архівні матеріали, які стосувалися територій

[332] ЦДІА, Львів. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 12-12 зв.
[333] Там само. – Арк. 13 зв. ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 607. – Арк. 2.
[334] НБВ ВР. – Rkp. IV. 5547: Матеріали Чоловського. – T. 6. – S. 14–44.
[335] DURP. – 1927. – No 115, poz. 980.
[336] Ibid. – S. 1640.
[337] Ibid. – S. 1641.
[338] Ibid. – S. 1642.
[339] Ibid. – 1928. – No 65, poz. 593.
[340] Ibid. – 1919. – No 69, poz. 416.

трьох нових воєводств, тому справу про їх герби та знаки повітових міст доручили Юзефу Пйотровському, котрий обіймав посаду консерватора пам'яток мистецтва та культури в Адміністративному відділі Львівського воєводського управління. Він підготував довідку про проекти гербів трьох воєводств, до яких мали увійти історичні символи: для Львівського воєводства – герби Руського, Белзького, Сандомирського воєводств і Перемиської та Сяніцької земель; для Тернопільського – Подільського, Волинського, Руського та Белзького воєводств; для Станіславівського – Галицької, Перемиської та Жидачівської земель[341].

Міністерство віросповідань і громадської освіти 8 жовтня 1928 р. розіслало в усі воєводські управління листи з проханням подати матеріали про давній герб воєводства чи історичних земель, котрі формують його територію[342]. Для Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводства це питання було особливо складним, бо вже в наступному листі цього ж міністерства від 30 жовтня 1928 р., адресованому до Воєводського управління у Львові, зверталося увагу "на політичну сторону справи, з огляду на українські барви (синю і жовту), які містяться у гербі давнього Руського воєводства"[343]. Йшлося про герб – у синьому полі золотий лев у короні спинається на скелю, – трактований в Галичині як український національний символ. Мабуть цьому посприяла й позиція начальника відділу безпеки, який ще раніше, листом від 18 вересня 1928 р. апелював до Пйотровського про політичну проблему й вказував на неприпустимість "композиції лиш історичної, але неприхильної до ідеї польської державності"[344]. Також на політичний аспект при складанні нових воєводських гербів звертали увагу й під час конференції Президії Ради міністрів і Департаменту мистецтва Міністерства віросповідань і громадської освіти, коли мова заходила про "етнографічно мішані території"[345]. Тому вже 7 листопада 1928 р. Пйотровський відсилає до Варшави інші пропозиції: для Львівського воєводства – у червоному полі золота літера "К" під короною (мала уособлювати короля Казимира III, який захопив Львів у середині XIV ст.), для Тернопільського – у синьому полі золота зірка над півмісяцем, для Станіславівського – у синьому полі золота Пилява (хрест з п'ятьма раменами – герб Потоцьких, що був також елементом і міського герба міста Станіславова)[346].

Отримані з місць результати не задовольнили Міністерство віросповідань і громадської освіти, тому на його звернення під час VI сесії Архівної ради державних архівів, що проходила 19-20 грудня 1928 р., було створено спеціальну комісію для централізованого вирішення справи з воєводськими гербами[347]. Комісія спершу звернула увагу на потребу внесення змін до згаданого президентського розпорядження з 1927 р. в частині, щоб знаки місцевого самоврядування не мусіли складатися з державного і воєводського гербів, вказуючи на невідповідність цього геральдичним традиціям і на композиційну складність таких символів. Проте бюрократичний апарат не планував ніяких змін до вже прийнятих актів, тому комісією було опрацьовано й запропоновано проекти для всіх 16-и воєводств, які мали відповідати визначеній формі: герб воєводства подавався у великому щиті, а над ним розміщався малий щиток з державним польським гербом[348]. Зокрема, для Львівського воєводства пропонувалося: щит перетятий, у верхньому полі знак Руського воєводства, у нижньому – Перемиської землі; для

[341] ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 607. – Арк. 3–4.
[342] Там само. – Арк. 29.
[343] Там само – Арк. 28.
[344] Там само. – Арк. 26.
[345] Archeion. – 1929. – T. VII. – S. 19–20.
[346] ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 607. – Арк. 20–25.
[347] *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie... – S. 272.
[348] Ibid.

Станіславівського: щит перетятий, у верхньому полі знак Галицької землі, у нижньому – Жидачівської; для Тернопільського: щит розтятий, у першому полі знак Поділля, у другому – Белзького воєводства; для Волинського: герб Волині у польській інтерпретації з кінця XVI ст. (з накладеним на хрест щитком з орлом); для Поліського: герб Погоня; для Люблінського: щит перетятий, у верхньому полі історичний знак Люблінського воєводства, у нижньому – Холмської землі. Ці проекти 8 червня 1929 р. Міністерство віросповідань і громадської освіти надіслало до Президії Ради міністрів. Передбачалося затвердити всі герби воєводств одним розпорядженням. Але з огляду на плановану адміністративно-територіальну реформу Управління державних архівів у лютому 1931 р. звернулося до Президії Ради міністрів з висновками про недоцільність узаконювати розроблені проекти й повернутися до цього питання після запровадження нового поділу[349]. Справа з гербами воєводств знов загальмувалася.

На місцях це питання розвивалося стихійно. У 1929 р. Ю. Пйотровський підготував своєрідний звіт-пояснення своїх напрацювань, у якому знову наводив пропозиції багатопольових гербів для трьох галицьких воєводств, розглядав варіанти суміщення воєводських символів зі знаками адміністративних центрів, а також пропонував поміщати воєводські герби на грудях польського орла й таким чином вирішити приписи президентського розпорядження 1927 р.[350] Ці ж пропозиції він викладав і в присвячених Тернопільському воєводству виданнях 1931 р., а на титульних листках подав два варіанти герба: 1) щит з чотирьох полів (герби Руського, Подільського, Белзького та Волинського воєводств); 2) щит з польським орлом в оточенні 4 малих щитків[351]. Крім того, на цей час спроби впровадити в життя розпорядження 1927 р. викликали значні протести громадськості, оскільки законодавчим актом фактично вилучалися з використання історичні герби та прапори міст[352]. Різні громадські та наукові організації, особливо зі Львова та Кракова, надсилали критичні листи на адресу Президії Ради міністрів[353]. Під цим тиском 24 листопада 1930 р. у згадане розпорядження були внесені зміни[354]. Зокрема зазначалося, що "як виняток міністр внутрішніх справ за погодженням з міністром віросповідань і громадської освіти може дозволити містам, які мають історично обґрунтовані герби, використовувати у своїх відзнаках замість державного герба та герба воєводства (міста) виключно тільки міський герб"[355].

Багато недоречностей було й у інших законодавчих актах. Так, ще у законі від 4 лютого 1921 р. про орден Білого орла передбачався ланцюг для великого магістра ордену, складений з медальйонів, на яких мали бути емалеві герби всіх воєводств[356]. Оскільки справа з гербами не вирішувалася, тому законом від 18 березня 1932 р. запроваджено новий зразок ланцюга, але вже без воєводських знаків[357].

Ще складнішим виявилося питання про герби нижчого рівня адміністративно-територіального поділу – повітів. Хоча ні в давнішій практиці, ні за час австрійського чи російського панування повіти власних гербів не мали, але в Російській імперії таку функцію фактично виконував знак повітового центру. Подібне ототожнення міських і

[349] Archeion. – 1933. – T. XI. – S. 82.

[350] *Piotrowski J.* Godła miast powiatowych województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. – Lwów, 1929. – S. 7–10.

[351] Województwo tarnopolskie. – S. 1, 437–438; *Piotrowski J.* Ochrona zabytków sztuki województwa tarnopolskiego [Odbitka z książki: Województwo tarnopolskie]. – Lwów, 1931. – S. 1, 437–438.

[352] Nowe godła, oznaki i chorągwie // Kurjer codzienny. – 1929. – 9 maja.

[353] НБВ ВР. – Rkp. IV. 5547: Матеріали Чоловського. – Т. 6. – S. 14–44.

[354] DURP. – 1930. – No 80, poz. 629.

[355] Ibid. – S. 1035.

[356] Ibid. – 1921. – No 24, poz. 136.

[357] Ibid. – 1932. – No 33, poz. 346.

повітових гербів проявилось і при встановленні гербів для міст колишньої Галичини та Лодомерії.

Станом на 1928 р. Львівське воєводство поділялось на 28 повітів (у тому числі два Львівські – міський і сільський), Тернопільське – на 17, а Станіславівське – на 16[358]. Справа виявлення гербів приспішувалася ще тим, що з 16 травня 1929 р. у Познані розпочиналася загальнопольська виставка, на якій планувалося використати емблематику повітових міст для декорування воєводських павільйонів. Юзеф Пйотровський частину інформації почерпнув, використавши австрійський гербовник Карла Лінда[359], частину отримав від міських управлінь як відповідь на надіслані обіжники[360], а для шести міст було опрацьовано нові герби[361]. Характерно, що при розробці нових гербів Пйотровський орієнтувався не стільки на специфіку самого міста, як на характер цілого повіту. 10 січня 1929 р. він надсилає листа до дирекції Львівського земського архіву, в якому пише: "...можна було б комбінувати різні символи, пов'язані з певними історичними подіями, королівщинами, пізнішими власниками і т. п., або також, як часом було, з патронами місцевих парафіяльних костелів. Комбінації такі, особливо з костельними символами, могли б викликати протести, застереження та претензії національних меншин, з яких переважно складаються [...] тепер ґмінні ради. ...Здається, що найвідповіднішим буде розробити символи [...] які б підкреслювали найбільш розвинуті промислові галузі кожного повіту, та символи, які характеризують його околиці"[362]. Зрештою, Пйотровський згодом і зазначав, що "знаки повітових міст є одночасно й знаками повітів, за винятком Бжозова, де місто й повіт мають свої окремі символи"[363]. До середини квітня 1929 р. всі шість нових гербів затверджено на місцях, після чого протоколи погоджено з повітовими радами та переслано у Львівське воєводське управління для подальшої передачі в Міністерство віросповідань і громадської освіти та Міністерство внутрішніх справ[364]. Малюнки гербів всіх повітових міст (виконані архітектором Л. Ґюрковичем) були передані у Варшаву й у відповідні міські управління. Однак напрацьований у Львові централізований підхід не отримав підтримки в інших регіонах. Скажімо, на Волині залишились у використанні затверджені ще російською адміністрацією герби, тільки замість імперських орлів на них поміщали польські[365].

На початку 1930-х рр. до міністерств почали надходити від різних місцевих управ проекти гербів. Але низька художня та геральдична якість цих робіт заставила владні структури відмовитись від затвердження місцевої самодіяльності. Вирішено, що малюнки міських гербів будуть виконуватися наново під фаховим наглядом Управління державних архівів та Управління мистецтва Міністерства віросповідань і громадської освіти[366]. Щоправда, й архівні установи не завжди давали компетентні консультації. Прикладом може служити відповідь Головного архіву давніх актів з Варшави на запит міської управи Ратна, в якій невірно подано опис герба міста (вказаний ведмідь замість дикого кабана), внаслідок чого Ратно клопоталося про затвердження помилкового знаку[367].

---

[358] *Maliszewski E., Olszewicz B.* Podręczny słownik geograficzny. – Warszawa, b/r. – T. 1. – S. 700; T. 2. – S. 487, 557.

[359] ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 607. – Арк. 52-55; *Lind K.* Städte-Wappen von Österreich-Ungarn... – S. 11–12; Taf. XIX–XXI.

[360] ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 607. – Арк. 13; – Спр. 608. – Арк. 4.

[361] Детальніше про це див.: *Гречило А.* Українська міська геральдика. – С. 113–118.

[362] ЦДІА, Львів. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 20.

[363] *Piotrowski J.* Godła miast powiatowych… – S. 10.

[364] ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 608. – Арк. 11, 27, 66–78, 84, 107, 164.

[365] Z rady miejskiej w Kowlu // Wolyń. – 1939. – 15 stycznia.

[366] Archeion. – 1935. – T. XIII. – S. 161.

[367] ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 6. – Спр. 842. – Арк. 21–26.

Цікаво, що чергові зміни, внесені 14 березня 1933 р. до президентського розпорядження 1927 р., фіксували замість виразу "міські герби" нове поняття – "герби повітових та ґмінних об'єднань територіального самоврядування"[368]. Мабуть це активізувало намагання повітів також запровадити власні символи. Так, Рівненський повітовий сеймик просив уже у травні 1933 р. В. Семковича про допомогу й консультації щодо повітового герба[369]. У липні 1933 р. з Сокальського повіту зверталися з подібним проханням до О. Чоловського, щоб вияснити чи мав повіт якогось герба і яким символом користувалося Белзьке воєводство[370]. На цій основі було розроблено проект повітового герба, щодо якого Ю. Пйотровський висловив застереження, що "герб Сокальського повіту має, згідно з геральдичною традицією, пов'язуватися радше з гербом повітового міста, а не з гербом колишнього Белзького воєводства"[371]. Сокальські матеріали направлено 10 січня 1934 р. на розгляд Міністерства внутрішніх справ, відповідь з якого надійшла… аж через п'ять років (!). А повітова влада тим часом намагалася отримати інформацію від Львівського державного архіву[372]. Однак 14 квітня 1939 р. міністерство відмовило Повітовому об'єднанню місцевого самоврядування в Сокалі в затвердженні надісланого проекту, оскільки теперішні повіти мають інший правовий характер; традиції повітових гербів не було і немає ніяких історичних підстав; Сокальський повіт не був адміністративною "гербовою" одиницею й герба не мав, а використання ним герба Белзького воєводства необґрунтоване, на цей символ можуть претендувати й інші повіти[373]. Тут же вказувалося, що повіт може отримати новий символ як надання.

Передбачені чинним законодавством надання розпочалися лише з 1936 р., коли 47 міських гербів пройшли процедуру централізованого затвердження, а всього протягом 1936–1939 рр. було прийнято знаки 104 міст, що становило близько 1/6 всієї кількості міських поселень тогочасної Польщі[374]. Кількість міст з українських земель, які отримали герби, не перевищила й двох десятків. Жодне воєводство чи повіт так і не отримали офіційного затвердження символів. Перешкодою якісного проведення геральдичного процесу стала й неграмотно складена законодавча база, й політичні спекуляції, й звичайнісінька бюрократична тяганина та некомпетентність. Подальші намагання польської влади запровадити герби для адміністративно-територіальних утворень у Західній Україні зупинила Друга світова війна.

Питання прапора

Офіційне використання українських символів у Галичині та на Волині заборонялося польськими окупаційними властями[375]. Хоча після Визвольних змагань уже стабілізувалося питання про порядок кольорів на полотнищі (верхня смуга – синя), однак дискусію навколо цього питання порушив Тадей Скотинський. Ще у 1922–1923 рр. він опублікував невеликі статті в календарі товариства "Просвіта" та у студентському віснику, де наполягав, що "краска гербового знаку йде перед краскою щита – тобто на нашому прапорі жовта краска є на горі, синя – нижче"[376]. Ці ж твердження він виклав і в

[368] DURP. – 1933. – No 29, poz. 246.

[369] Ягайлонська бібліотека у Кракові (Biblioteka Jagellońska). Відділ рукописів. – № 9570. – Арк. 275–276.

[370] НБВ ВР. – Rkp. IV. 5547: Матеріали Чоловського. – T. 6. – S. 70.

[371] ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 37. – Спр. 2394. – Арк. 3.

[372] Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 44.

[373] Там само. – Ф. 1. – Оп. 37. – Спр. 2394. – Арк. 10.

[374] *Pudłowski L.* Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej // Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. – Lublin, 1992. – S. 114.

[375] Див., наприклад: Заборона Тризубу! // Діло. – 1931. – 26 липня. – С. 1.

[376] *Скотинський Т.* Український прапор о національно-державних красках // Народний ілюстрований календар товариства "Просвіта" на 1923 рік. – Львів, 1922. – С. 91–92; *Він же.* Українські національно-

окремій брошурі, виданій великим накладом товариством "Просвіта"[377]. У той же час різні українські організації, особливо – в регіонах, продовжували вважати, що національний прапор мусить бути із синьою верхньою смугою[378]. Тому доходило до різних непорозумінь. У зв'язку з цим від Наукового товариства імені Т. Шевченка було подано лист, у якому підтримувалася думка, що верхня смуга має бути жовтою[379]. Проте з такими висновками не погодилися окремі дослідники українських символів, зокрема – Володимир Січинський, який писав: "В геральдиці не існує ні жовта, ні блакитна барва, лише золота і синя, а крім того національні кольори не підпорядковуються геральдичному закону, доказом чого є інші національні прапори, от хоча би і французький"[380]. На жаль, надалі з 1940-х рр. питання порядку кольорів на прапорі з чисто дослідницької чи прапорничої проблеми перейшло в політичну площину.

Українські землі у складі Румунії

На землях Північної Буковини, Хотинщини та Північно-Західного Причорномор'я, захоплених 1918 р. Румунією, було запроваджено адміністративно-територіальний поділ на повіти (judeţul)[381]. Із прийняттям 29 березня 1923 р. нової Конституції Румунії вся територія країни поділялася на повіти, які складалися з громад. Зазначалося, що кількість та розміри повітів і громад будуть встановлені за нормами, передбаченими у законах з адміністративної організації[382]. Проведення адміністративної реформи супроводжувалося прийняттям закону про адміністративну уніфікацію від 14 червня 1925 р.[383] Стаття 1 цього закону також передбачала поділ території Румунії на такі адміністративні одиниці, як повіти та громади. По містах і селах утворювалися примарії, при яких на правах дорадчого органу діяли комунальні консиліуми, а їх виконавчими органами були постійні представництва.

При Міністерстві внутрішніх справ Румунії створено спеціальну Геральдичну консультативну комісію, яка розпочала розробляти герби для повітів і населених пунктів, що мали статус муніципій (міських комун)[384]. Пізніше ці герби затверджувалися королівськими декретами. Герби для всіх цинутів були опубліковані в офіційному виданні – "Віснику державних законів" № 222 від 6 жовтня 1928 р.[385]

Слід віддати належне, що було напрацьовану просту й виразну систему для територіальних і муніципальних гербів. Усі вони подавалися у щитах єдиної трикутної

державні відзнаки (Автореферат) // Історичний вісник. – Львів, 1923. – Ч. 2–3. – С. 22. Див також: ЦДІА, Львів. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 19 зв.

[377] *Скотинський Т.* Український герб та прапор. – Львів: Накладом Т-ва "Просвіта", 1935.

[378] Див., наприклад: *Скочиляс І.* До історії прапора "Просвіти" // Знак. – 1994. – Ч. 6 (липень). – С. 3–4. А також: ЦДІА, Львів. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 5355. – С. 67.

[379] Чи наш прапор: жовто-синій чи синьо-жовтий? (Під увагу всім організаціям і товариствам) // Українське слово (Париж). – 1936. – 31 травня (Ч. 162). – С. 2.

[380] *Січинський В.* Український національний знак і прапор // Історичний календар-альманах "Червоної Калини" на 1938 рік. – Львів, 1937. – С. 14.

[381] Детальніше про це див: *Якубова Л. Д.* Організація управління в українських землях королівської Румунії (1918–1940 рр.) // Нариси історії державної служби в Україні. – К., 2008. – С. 293–310; *Боршевский А.* Развитие местного самоуправления в Молдове (с XIV века до наших дней) // Муниципальное право. – 2003. – № 3. – С. 72–80.

[382] Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. *С. Д. Осачука*. – Чернівці, 2005. – С. 83–84.

[383] Lege pentru unificarea administrativă // Monitorul Oficial. – 1925. – Nr. 128 (14 iunie 1925)

[384] *Dogaru M.* Din heraldica românie. – Bucureşti, 1994. – P. 88–96; *Andrieş-Tabac S.* Heraldica teritirială a Basarabiei şi Transnistriei. – Chişinău, 1998. – P. 105–106.

[385] Monitorul Oficial. – 1928. – Nr. 222 (6 octombrie); Герби українських повітів // Час (Чернівці). – 1928. – 17 жовтня (№ 14). – С. 3; *Богатов К.* Молдавская территориальная геральдика // Вѣстникъ геральдиста (Моніно). – 1992. – № 4 (9). – С. 2-3.

форми. При цьому в муніципальних гербах щити увінчувалися міськими коронами, котрі мали також вказувати на адміністративний статус міста (для великих міст – семивежові корони, для повітових центрів – п'ятивежові, для муніципій – тривежові), а в гербах повітів щит був без корони. Строго витримано основні сучасні геральдичні норми, зокрема – недопущення нанесення геральдичної барви на барву чи металу на метал. В окремих випадках збережено елементи давніших знаків, котрі використовувалися раніше на печатках чи на затверджених австрійськими і російськими монархами гербах.

Румунія в 1925–1938 рр. поділялася на 71 повіт. Території сучасних Чернівецької та Одеської областей України опинилися на той час у складі семи повітів: Чернівці, Хотин, Сторожинець, Дорогой, Редеуць (Радівці), Четатя-Албе (Білгород) та Ізмаїл.

Для повіту Чернівці прийнято герб: у червоному полі срібна смерека з вирваним корінням, обабіч неї – по золотій ялині, також із вирваним корінням, над ними – два золоті мечі, покладені навхрест вістрями вгору[386]. Дерева уособлюють місцеві багаті ліси, а мечі вказують на історичні битви, що відбувались на території повіту.

Повіт Хотин: в червоному полі срібна фортеця з трьома вежами на срібній землі над такою ж водою, вгорі – два золоті мечі, покладені навхрест вістрями додолу, над ними – золотий хрест над срібним півмісяцем ріжками вгору [387]. Фактично, це відкоригований герб Хотинського цинуту, який отримав царське затвердження 1826 р.[388] Уособлює Хотинську фортецю та боротьбу проти турків.

Повіт Сторожинець: щит перетятий, у верхньому червоному полі йде золотий олень, у нижньому срібному зі зеленої основи виростають три такі ж ялинки, середня крупніша від двох інших[389]. Символи вказують на ліси регіону з багатою фауною.

Повіт Дорогой: у червоному полі срібний рак[390]. Цей символ відомий ще з печатки 1806 р. як символ цього повіту. Має вказувати на щедрі природні ресурси.

Повіт Радівці: щит розтятий, у першому червоному полі стоїть повернена вліво кобила з лошам, у другому синьому полі крокує золотий олень, у чорній главі золота воєводська корона, обабіч якої по срібному хресту з перемичками на кінцях[391]. Герб вказував на багаті кінські табуни, а також на поховання перших молдавських воєвод.

Повіт Четатя-Албе: щит розтятий, у першому червоному полі з золотої основи росте така ж виноградна лоза, у другому червоному полі срібна вежа зі стіною стоїть на срібній землі над таким же морем[392]. Виноградна лоза була основним елементом на гербі Аккерманського цинуту, затвердженому російською владою 1826 р.[393] Срібна вежа зі стіною означає Білгородську фортецю.

Для повіту Ізмаїл затверджено: в червоному полі спинається золотий лев з таким же мечем у правиці, над ним справа – срібний півмісяць ріжками вліво, а зліва – золотий хрест з перемичками на кінцях[394]. Символи відображають важливу роль регіону в боротьбі проти турецького панування.

Із встановленням у Румунії авторитарної монархії 1938 р. було проведено нову адміністративно-територіальну реформу. Дрібні повіти (judeţul) об'єднано у більш крупні області (ţinutul)[395]. Загалом сформовано 10 нових областей. Українські повіти потрапили до складу трьох нових цинутів: Четатя-Албе – до цинуту Ністру, Ізмаїл – до Дунерії, а

[386] *Dogaru M.* Din heraldica... – P. 109; Tab. XXXV. – Fig. 150.
[387] Ibid. – P. 120; Tab. XLVIII. – Fig. 201.
[388] ПСЗ. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. I. – № 232; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 162.
[389] *Dogaru M.* Din heraldica... – P. 146; Tab. LXXV. – Fig. 308.
[390] Ibid. – P. 117; Tab. XLIII. – Fig. 183.
[391] Ibid. – P. 138; Tab. LXVI. – Fig. 274.
[392] Ibid. – P. 110; Tab. XXXVI. – Fig. 155.
[393] ПСЗ. – Собр. 2. – Т. I. – № 232; *Винклер П. П.* Гербы... – С. 1.
[394] *Dogaru M.* Din heraldica... – P. 125; Tab. LIII. – Fig. 220.
[395] Legea administrativa din 14 August 1938 // Monitorul Oficial. – 1938. – No. 187 (14 august).

інші 5 – до області Сучава. Для нових адміністративних одиниць тоді ж Геральдичною консультативною комісію було розроблено герби, які затверджено королівським декретом від 7 лютого 1939 р.[396]

Область Ністру: щит розтятий, у першому червоному полі золота фортечна стіна з вежею над відділеній зазублено срібній основі, друге поле тричі перетяте на 2 червоні та 2 срібні поля[397]. Фортеця над водою символізує укріплення, побудовані вздовж річки Дністер, а 4 смуги вказують на 4 повіти, що увійшли до складу області Ністру.

Область Дунерія (Дунеря де Жос): щит перетятий поперемінно на 5 синіх і 5 червоних полів, скошених справа срібним хвилястим перев'язом[398]. 10 смуг означають 10 повітів, які сформували цю область, а срібний хвилястий перев'яз символізує ріку Дунай.

Область Сучава: щит розтятий поперемінно на 4 червоні та 3 сині поля, на яких золота фортеця з трьома вежами, середня з них – крупніша[399]. До складу цієї області увійшло 7 повітів, на що вказують сім смуг на щиті. Фортеці уособлює укріплення Сучави.

Слід зазначити, що для румунського територіального герботворення цього періоду, як і для муніципального, характерними сюжетами є передача архітектурних мотивів, зображення представників місцевої флори та фауни, елементів, що вказують на основне заняття мешканців, а також геральдичних фігур, котрі свідчать про боротьбу проти турецьких і татарських загарбників.

Функціонування всіх цих гербів припинилося 3 липня 1940 р. після приєднання Бессарабії та Північної Буковини до Української РСР.

Українські землі у складі Чехословаччини

Закарпаття до 1920 р. не було єдиним адміністративно-територіальним утворенням і не мало власного герба та прапора. Коли ж 1919 р. за Сен-Жерменським мирним договором Закарпаття було включене до складу Чехословаччини як окрема складова частина федерації (Підкарпатська Русь), то виникало й питання про земельні символи. Хоча поняття національного прапора вже на цей час тут сформувалося[400]. Наведу лише кілька закарпатських джерел, що стосуються цих традицій. Перше джерело – це Меморандум Першої Руської Народної Ради, яку очолював Августин Волошин. Справа була спровокована тим, що в 1934 р. чехословацька влада забороняла використання місцевих прапорів, у відповідь на що Рада заявляла: "Ми, підкарпатські русини, маємо теж свій прапор в синьо-жовтих барвах. Його історія сягає глибоко в минувшину нашого народа, аж на тисячу років назад, до Мархії Рутенорум. Як передає традиція, прапора цього уживав також бувший наш князь Лаборець, а потім теж князь Федір Корятович. На основі цих традицій сталися ці барви – барвами Мараморошської жупи, міста Ужгород, Пряшева, греко-католицької мукачівської дієцезії, а по розділенню цієї дієцезії на мукачівську та пряшівську 1815 року також барвами греко-католицької пряшівської дієцезії. Коли по світовій війні утворилися народні ради русинів – всі ці ради, з огляду на історичні традиції проголосили синьо-жовті барви за барви Підкарпатської Русі й нашого руського (малоруського) народу і то: народна рада в Любовні дня 5.X.1918, народна рада в Ужгороді 9.X.1918, всенародний конгрес русинів в Будапешті дня 10.XII.1918, народна рада в Марм. Сиготі дня 16.XII.1918 та народна рада в Хусті дня 21.I.1919 р. При

[396] Monitorul Oficial. – 1939. – Nr. 34 (10 februarie); *Andrieş-Tabac S.* Heraldica teritirială... – P. 113–114.

[397] *Dogaru M.* Din heraldica... – P. 160; Tab. LXXXVII. – Fig. 359.

[398] Ibid. – P. 160; Tab. LXXXVII. – Fig. 358.

[399] Ibid. – P. 160; Tab. LXXXVIII. – Fig. 361.

[400] Див., наприклад: *Штефан А.* Наші краєві барви // Календар "Земля і воля". – Ужгород, 1936. – С. 79–86; Про збори в Хусті 1919 року // Нова Свобода (Хуст). – 1939. – 5 лютого (ч. 25). – С. 2; та ін.

з'єднанню всіх руських (малоруських) народних рад в Центральну Руську Народну Раду в Ужгороді дня 7.V.1919 р. був синьо-жовтий прапор, яко наш народний і краєвий прапор торжественно посвячений в єпископській кафедральній церкві. Під тим-то прапором проголошено потім дня 8.V.1919 р. добровільне прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької республіки й під тим прапором 100-членна делегація Центральної Руської Нар. Ради дня 12 травня 1919 р. передала торжественно в Празі на Граді пану Президентові Т. Г. Масарикові рішення Центр. Руської Нар. Ради про прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької республіки. В тім часі повівали синьо-жовті прапори на Граді, на залізничному двірці та на інших публічних і приватних будовах в Празі, а всі члени делегації враз з бл. п. губернатором Антоном Бескидом мали на грудях синьо-жовті кокарди. Руські емігранти в Америці, що в р. 1918 дали перший почин до злуки нашого краю з Чсл. республікою, заслали нам в 1920 р. на пам'ятку нашого прилучення до Чехословацької республіки прекрасний і дорогоцінний синьо-жовтий прапор, який окрема делегація американців дня 18 липня 1920 р. на Корятовичовій площі серед великого торжества передала пану губернаторові Гр. Жатковичові й пану віце-губернаторові д-ру Петрові Еренфельдові. Заступники ужгородської влади перебрали цей прапор, а між іншим пан віце-губернатор Петро Еренфельд іменем празької влади обіцяв охорону й пошану цьому руському народному, а водночас краєвому прапорові Підкарпатської Русі"[401].

Про ще одну подію, не згадану в меморандумі, повідомляло ужгородське видання "Наука", яке описувало утворення Ліги русинів, що відбувалося 30 грудня 1919 року в Пряшеві: "Отбылося 30-го декабря въ Пряшевѣ при сполучности представителей Спишской, Шаришской и Земплинской Руси. Уже вчасъ рано вывешено на епископску палату, въ которой находится "Русскій Клубъ", попри ческословенской заставѣ и нашъ синьо-жолтый прапоръ. О 9-омъ часѣ была, отправлена в катедралѣ служба Божія, а о 10-омъ ч. Въ поважномъ числѣ посходилася наша публика въ красно пріоздобленой вѣнцями и сино-жолтыми прапорами великой салѣ Русского Клуба. [...] Предъуготовительный комитетъ Лиги потребнымъ потребымо узналъ приняти пропозицію п. Дра Жатковича, президента Директоріи дотычно прапора Лиги. Что бы избѣгнути тому виду, нѣбы подкарпатскіи Русины были роздѣлени на двѣ партіи, изъ котрихъ одна употребляе червено-синій[402], а друга синьо-жовтый прапоръ, а так-же и со взгляду на то, что синьо-жовта есть нашою историчною барвою, бо въ Америцѣ исключительно употреблена была отъ послѣдныхъ 35 лѣтъ, и тамъ теперь высшее тысячь такого колору прапоровъ находится середъ нашихъ переселенцеві, – такими важными доводами умотивовану пропозицію приняло собраніе одноголосно и дефинитывно приняло для Лиги синьо-жолтый прапоръ"[403].

Найцікавішим серед наведеного є те, що в 1918–1919 рр. синьо-жовтий прапор визнавали не лише й усі народні ради та ліги з проукраїнською, прочеською чи проугорською орієнтацією, й організації закарпатських переселенців в Америці, але й русофіли (вже згаданий Бескид). Варто ще раз нагадати про свято в Ужгороді 18 липня 1920 року, коли "американські Русини передали синьо-жовтий прапоръ руського народу губернаторови Гр. Жатковичови въ присутности властей и публики на ринку нашоѣ столицѣ … зазначуючи самостійность Подкарпатскоѣ Руси, якоѣ ознакою є синьо-жовта хоругвь, спільна всему руському народови"[404]. Пояснення барв прапора було наступним:

[401] Боротьба за прапор. Меморандум Першої Руської Народної Ради (Народовецька Волошинова Рада) до правительства // Українське слово (Ужгород). – 1934. – 6 грудня (Ч. 45). – С. 1–2.

[402] Червоно-сині кольори були на той час краєвими барвами Галичини.

[403] Праздничное завязаніе Лиги Русиновъ и сей першое "Головное Собраніе" // Наука (Ужгород). – 1920. – 28 января. – С. 1.

[404] Свято Подкарпатскоѣ Руси // Народъ (Ужгород). – 1920. – 24 липня (Ч. 14). – С. 1.

"Наш народ головно хлѣборобскій, господарскій, жіе все в тѣсной звязи з природою и на своей заставѣ хотѣв представити то, что йому найдорожче е: синье небо й золоте сонце, або як другі кажуть: синье небо и жовтый колос пшеницѣ"[405]. Асоціація жовтого кольору з сонцем означала просвіту, "тогда нашъ синье-жолтый прапоръ весело будетъ идти въ гору и сами "врата адова" не пошкодятъ нашому народу!"[406]

Як вже зазначалося, після входження Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини виникла проблема з краєвим гербом – він мав фігурувати у середньому та великому державних гербах. На початку 1920 р. Міністерство внутрішніх справ ЧСР звернулося до адміністратора Підкарпатської Русі з проханням подати пропозиції щодо краєвого герба, однак до березня відповіді так і не отримало[407]. Оскільки справа затягувалася, тому в Празі розробили свій проект, з яким ознайомили депутацію з Ужгорода. Після цього в середині березня до Праги були надіслані пропозиції відкоригувати проект від Центральної руської народної ради, а від Автономної директорії (А. Волошина) було запропоновано зовсім новий проект – включити до цього знаку герби чотирьох комітатів, території яких увійшли до Підкарпатської Русі (Марамуреш, Уж, Угоча, Берег). Ужгородська газета "Наука" подала навіть опис цього проекту: "У центрі герба – щит з хрестом Коріатовича, над ним гори з двома смереками, оленем і під горами – з молотами, справа – постать мужчини з колосом, зліва – жінки з гроном винограду, а внизу – ріки з рибами"[408]. Вдалося виявити й малюнок Йосипа Бокшая, на якому зображена жінка у закарпатській народній одежі зі синьо-жовтим прапором в руках, біля пам'ятного знаку Корятовичу зі згаданим гербом на цоколі. Однак цей проект герба був відхилений. Основною причиною стало те, що новостворювані великий і середній герби Чехословаччини мали включати в себе знаки складових частин республіки (у тому числі і Підкарпатської Русі). У такому разі з композиційних міркувань закарпатський п'ятипольовий герб зовсім не надавався до використання. Тому в законі Чехословацької республіки з дня 30 березня 1920 р. затверджено для Підкарпатської Русі інший, новий герб: "Розтятий, у правому синьому полі три золоті балки, у лівому срібному – червоний ведмідь, повернутий вправо"[409]. Цей символ швидко увійшов до вжитку як окремий знак, так і на великому та середньому гербах Чехословацької республіки. Він використовувався на офіційних бланках, відзнаках, поштових марках тощо.

У новому краєвому гербі мали відобразитись основні політичні угрупування краю – синє поле з трьома золотими балками означало "народовців", а червоний ведмідь у срібному полі – русофілів[410]. Довший час не вдавалося встановити авторів герба Закарпаття та з'ясувати його первісне значення. Чеським дослідником М. Гліномазом 1986 р. опубліковано архівні матеріали, які засвідчували, що ідея створення саме такого герба для Закарпаття виникла весною 1920 р. у проф. Ґустава Фрідріха й була втілена у малюнку Ярослава Курси та схвалена керівництвом Підкарпатської Русі[411]. Складнішою виявилася справа з тлумаченням символіки закарпатського герба. М. Гліномаз подав свою версію, що ведмедя було взято з герба міста Ужгорода, а кольори знаку символізували дві

[405] Синьо-жовтый прапор (застава) // Руська нива (Ужгород). – 1922. – 2 февруаря (Ч. 5). – С. 1.

[406] Духъ Коріатовича // Русин (Ужгород). – 1921. – 5 января (Ч. 2). – С. 6.

[407] *Hlinomaz M.* Příspěvek ke vzniku státních symbolů Československa v letech 1918–1920 // Archivní časopis. – 1986. – V. 36. – Č. 2. – S. 78.

[408] Застава и гербъ Чехословацкой республіки // Наука. – 1920. – 7 апрѣля (Ч. 13). – С. 6.

[409] Sbírka zákonů a nařízení státu československého. – Ročník 1920. – Častka XLVIII. – Čis. zákona 252; Флагъ и гербъ Чехословацкой республики // Славянская Заря (Прага). – 1920. – 2 апрѣля (№ 94). – С. 4.

[410] *Grečylo A.* K otázke vzniku erbu Zakarpatska // Genealogicko-Heraldický Hlas. – Martin, 1996. – Ročnik VI. – Č. 1. – S. 15–19; Česká panovnická a státní symbolika. Vývoj od středověku do současnosti. Katalog výstavy. – Praha, 2002. – S. 94.

[411] *Hlinomaz M.* Jaroslav Kursa // Sborník praci členů Socialistického svazu mládeže Státního ústředního archivu v Praze. – Praha, 1985. – S. 172; *Ejusd.* Příspěvek ke vzniku… – S. 80.

найбільші національні групи – великоросів (червона і біла) та українців (синя і жовта)[412]. На жаль, цю помилку почали повторювати інші дослідники[413]. Поступово вона стала набирати політико-провокаційного характеру, бо у новіших публікаціях замість великоросів вже фігурували "русини" як окрема від українців народність[414]. Однак подібні інтерпретації не витримують жодної критики з наукової точки зору. По-перше – ведмідь ніколи не був на гербі Ужгорода, а знаком міста є зображення золотої виноградної лози – воно зустрічається на печатках ще з XVII ст., а також було опубліковане в австрійських та угорських гербовниках XIX – початку XX ст.[415] По-друге – великороси (чи росіяни) не були ні місцевими жителями Закарпаття, ні, тим більше, – великою національною групою. Після жовтневої революції в Росії частина так званої "білої" російської еміграції дійсно опинилася на Закарпатті, але вона зовсім не відігравала якоїсь значної ролі; та й, скажімо, процент угорського населення у Підкарпатській Русі був значно більший, ніж російських емігрантів. Можливо, що М. Гліномаз мав на увазі місцевих "москвофілів" (ця проросійська течія була поширена й серед українців-русинів Галичини), але вони ніколи не вживали біло-червоних кольорів, а спочатку застосовували синьо-жовті, а пізніше – біло-синьо-червоні (російські). Ще більшою нісенітницею є протиставлення українцям русинів, оскільки у 1920 р. ще ніхто не вигадував окремої "русинської нації", та й тогочасні джерела подають зовсім інші дані. Довший час серед закарпатських українців-русинів разом зі синьо-жовтим прапором використовувався червоно-синій (за кольорами Галичини), але поступово ця традиція відпала, як уже хоча б згадувалося вище про Пряшівську лігу.

Проте первісна причина вибору і значення елементів герба не була спопуляризована, натомість вже у виданих 1924 р. книжках елементи герба тлумачилися як відображення барв України та символ гористого краю Підкарпатської Русі (Ї. Краль), або як "кольори церковного облачення та символ Червоної Русі за часів князя Данила" (К. Матоушек)[416]. Сучасні українські дослідники іноді тлумачили золоті балки у синьому полі як відтворення ідеї об'єднання семи колишніх комітатів (хоча до складу Підкарпатської Русі частково увійшли землі тільки чотирьох жуп)[417], чи, йдучи за угорською традицією, – трактували їх як символічне зображення найбільших закарпатських рік[418].

Згаданим Ярославом Курсою розроблялися 1920 р. й проекти окремого прапора для Підкарпатської Русі. Майже в усіх варіантах використано синій та жовтий кольори. Серед цих проектів був цікавий варіант, у якому за основу взято прапор Чехословаччини, а трикутник, що йде від древка, ділився на сині та жовті смуги[419]. Проте ці пропозиції так і залишилися без розгляду.

Восени 1934 р. несподівано виник конфлікт через позицію чеського шовініста шкільного інспектора Вондрачека, за ініціативою якого президія краєвого уряду видала ще 11 липня того ж року обіжник до окружних урядів про заборону використання синьо-

---

[412] *Hlinomaz M.* Příspěvek ke vzniku... – S. 80.

[413] *Novák J.* Štátne znaky v Čechách a na Slovensku dnes aj v minulosti. – Bratislava, 1990. – S. 46.

[414] *Svoboda Z.* Československá státní a vojenská symbolika. – Praha, 1991. – S. 34; Česká státní a vojenská symbolika. – Praha, 1996. – S. 19. О. Філіппов намагався закидати мені, що я назвав ці "наукові пошуки в архівах помилкою, котра нібито стала набувати політично-провокаційного характеру" (див. *Філіппов О.* Таємниця герба Підкарпатської Русі. – Ужгород, 2006. – С. 12). Схоже, що він не зрозумів про що йшла мова у моїх зауваженнях – про неправильну сучасну інтерпретацію сторін, які протистояли 1920 р. в Підкарпатській Русі, а зовсім не про "наукові пошуки в архівах".

[415] *Ströhl H. G.* Städte-Wappen von Österreich-Ungarn. – Wien, 1904. – S. 96 ; etc.

[416] *Král J.* Podkarpatská Rus. – Praha, 1924. – S. 7; *Matoušek K.* Podkarpatská Rus. – Praha, 1924. – S. 205; версія Матоушека повторена в: Masarykův slovnik naučny. – Praha, 1931. – Dil V. – S. 780.

[417] *Федака П.* З історії символіки на Закарпатті // Будитель (Львів). – 1990. – Ч. 3. – С. 3.

[418] *Штернберг Я.* Регіональні герби краю // Новини Закарпаття (Ужгород). – 1991. – 2 лютого. – С. 11.

[419] *Wocial A.* Symbols of Carpatho-Ukraine // The Flag Bulletin. – 1991. – No 142 (Vol. XXX, No 4). – P. 147, 152; *Brožek A.* Jaroslav Kursa a jeho vexilologické společnosti // Vexilologie. – Praha, 2005. – Č. 138. – S. 2637.

жовтих прапорів, хоча інші чеські урядовці заявляли, що цей припис не стосується цього прапора[420]. Проте вже 27 жовтня жандарми зняли в Тереблі синьо-жовтий прапор, вивішений місцевим господарем побіч державного прапора ЧСР[421]. Все це викликало хвилю обурення як серед закарпатців, так і в сусідній Галичині[422].

Конфлікт 1934 р. завершився легалізацією синьо-жовтого прапора як краєвого для Підкарпатської Русі[423], на що також вказує у своїх працях і П. Р. Магочі[424]. Детальніше про це повідомляли ужгородські часописи: "За підписом п. краєвого президента Антона Розсипала дня 15.XII.1934 під числом 17.688–през.–1934 видала президія краєвого уряду розпорядок в справі *уживання синьо-жовтого прапору на Підкарпатській Руси, як краєвого (земського) прапору* (курсив наш. – *А. Г.*). Розпорядок заслано всім окружним урядам, поліційній дирекції в Ужгороді і поліційному комісаріатові в Мукачеві. По мисли того розпорядку дозволяється уживати синьо-жовтий прапор дня 28 жовтня і взагалі на державних, краєвих і народних святах так на будовах, як і в поході. Коли цей прапор уживається разом із державним прапором має бути поставлений з лівого боку, а не може бути більший ані кращий від прапору державного"[425]. Хоча надалі й траплялися якісь дрібні непорозуміння (наприклад, жандарми зняли прапор під час велосипедних перегонів у Ясіні[426]), проте загалом синьо-жовтий прапор застосовувався повсюдно без проблем[427].

Що стосується русофілів, основу яких становили зайшлі на Закарпаття галицькі та буковинські москвофіли, і яких місцеві видання постійно називали "кацапами", то вони використовували традиційний російський триколор – біло-синьо-червоний. Вже в грудні 1920 р. часопис "Народ" писав: "Кацапи домагаються россійского прапора (фаны) на Подкарпатской Руси"[428]. Пауль Роберт Магочі також відзначав, що Общество імені Духновича використовувало російський триколор як символ приналежності до "великой русской нации"[429]. Про це ж написано й у статті, опублікованій у календарі на 1937 рік "Русской Національно-автономной партїи" – радикальної профашистської організації, заснованої 1935 року в Хусті С. Фенциком[430].

Адміністративно-територіальний поділ Підкарпатської Русі визначав спершу три жупи, створені 1921 р. з центрами в Ужгороді, Мукачеві і Севлюші, які в липні 1926 р. об'єднані і замінені однією округою з центром у Мукачеві, а весь край був поділений на

---

[420] Наш прапор і краєвий шкільний інспектор Вондрачек // Українське слово. – 1934. – 25 жовтня (Ч. 39). – С. 1; *Stercho P.* Diplomacy of double morality. – New York, 1971. – P. 89.

[421] Жандарми зняли і забрали наш прапор. До уваги міністра внутрішніх справ і краєвої жандармської команди // Українське слово. – 1934. – 1 листопада (Ч. 40). – С. 1.

[422] *Брящайко М.* Дайте нашому прапорові спокій!.. // Українське слово. – 1934. – 8 листопада (Ч. 41). – С. 1; Справа прапору і шкіл перед краєвим заступництвом // Там само. – 20 декабря (Ч. 47). – С. 2; Пан інспектор Вондрачек і наш прапор // Там само. – 27 грудня (Ч. 48). – С. 1; *Голіян Р.* Там, де прокидається український нарід: Враження з подорожі по Підкарпатській Русі. III. Розмова з краєвим президентом д-ром Розсипалем // Діло. – 1934. – 15 грудня. – С. 2–3.

[423] Наша кампанія за синьо-жовтий прапор скінчилася успіхом // Свобода (Ужгород). – 1935. – 3 січня (Ч. 1–2). – С. 6.

[424] Див.: *Magocsi P. R.* The shaping of a national identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948. – Cambridge, London, 1978. – P. 442 (note 100).

[425] Синьо-жовтий прапор краєвим прапором. Розпорядок президії Краєвого Уряду в Ужгороді // Українське слово. – Ужгород, 1935. – 3 січня (Ч. 1). – С. 4.

[426] Знову прапорова справа // Українське слово. – 1935. – 5 вересня (Ч. 30). – С. 1.

[427] Див. хоча б: Загальні збори читальні Просвіти [в Бедевлі] і передача прапору // Українське слово. – 1935. – 13 червня (Ч. 22). – С. 2; Свято 28 жовтня і наш прапор // Там само. – 3 жовтня (Ч. 34). – С. 1; та інші.

[428] Див.: Народъ. – 1920. – 21 декабря. – С. 3.

[429] *Magocsi P. R.* The shaping… – P. 158.

[430] "Русини" про "русинський прапор": Чисто "по-русинськи" / Підг. *Й. Кобаль* // Срібна Земля – ФЕСТ. – 2007. – 4–10 жовтня (№ 38).

дванадцять районів, кожен з яких мав управлінську раду[431]. Адміністративна реформа завершилася прийняттям 14 липня 1927 р. Закону ЧСР "Про організацію політичного управління", згідно з яким держава складалася з чотирьох земель: Чехії, Моравії-Сілезії, Словаччини і Підкарпатської Русі. Скасовувалися жупи, утворювалися нові округи. Після цієї адміністративної реформи "Земля Підкарпаторуська" (офіційна назва) стала звичайною, четвертою провінцією ЧСР, що складалася з 13 округів[432]. Для цих адміністративних округів жодних геральдичних символів не розроблялося й не затверджувалося.

Карпатська Україна

Із загостренням політичної кризи 1938 р. в ЧСР герб Підкарпатської Русі стає символом будівництва автономної Карпато-Української Держави. Він зустрічається, зокрема, на агітаційних плакатах, виконаних Михайлом Михалевичем. Активно використовується на Закарпатті й символ Тризуба як загальноукраїнський герб. З огляду на політичні зміни в Чехословаччині в кінці жовтня 1938 р. в Празі розглядалися проекти коригування державних гербів ЧСР. Цікаво, що серед різних варіантів як символ Карпатської України розглядався і золотий Тризуб Св. Володимира на синьому полі[433]. Хоча цих змін так і не встигли здійснити, але 15 березня 1939 р. у Хусті відбувся перший Сойм Карпатської України, який проголосив незалежність Закарпаття, а також затвердив Державні герб і прапор Карпатської України[434]. У початкових варіантах законопроекту ним мав стати "дотеперішній краєвий герб". Але під час обговорення д-р Степан Росоха запропонував доповнити цей розділ словами "і Тризуб Святого Володимира Великого", а отець Кирило Феделеш додав: "щоб і наш конституційний закон респектував християнські традиції українського народу, пропоную й до гербу нашої Держави внести святий символ християнства"[435]. Тому в кінцевому варіанті затвердженого Закону ч.1 §6 мав таке формулювання: "Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі й чотири сині та три жовті смуги в правому півполі, і Тризуб Св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові"[436]. У протоколі, опублікованому в книжці С. Росохи "Сойм Карпатської України" та інших виданнях, – допущена, мабуть, технічна помилка через поспіх і подано – "медвідь у лівім червонім полі", що суперечить як фотодокументам, так і фонографічному запису зачитування на Соймі д-ром С. Стебельським Закону ч. 1. Мало би бути "червоний медвідь у лівім білім півполі", бо саме так виглядав "дотеперішній краєвий герб", та й причин змінювати його колористику не було. У Законі ч. 1 також фіксувалося, що "Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня"[437]. Наголошую на цьому, оскільки в Галичині на той час вживався переважно жовто-синій прапор (з верхньою

[431] *Віднянський С. В.* Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України // Історія державної служби в Україні. – К., 2009. – Т. 2. – С. 57.

[432] Там само.

[433] *Hlinomaz M.* K problematice statních symbolů pomnichovské ČSR a tzv. protektorátu // Archivní časopis. – 1987. – V. 37. – Č. 2. – S. 81.

[434] Основні закони Карпато-Української республіки // Наступ (Прага). – 1940. – 16 березня (№ 11). – С. 5; *Росоха С.* Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949. – С. 80–81; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. – Торонто, 1965. – С. 135–136; *Ilnytzkyj R.* Deutschland und die Ukraine 1934–1945. – München, 1955. – Band 1. – S. 205.

[435] *Росоха С.* Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949. – С. 78–79.

[436] Там само. – С. 81.

[437] Там само. – С. 80.

жовтою смугою), а на Наддніпрянщині в 1917–1920 рр. використовувалися блакитно-жовті прапори (тобто, зі світло-синьою смугою).

Але оскільки вже наступного дня молода Карпато-Українська Держава була потоплена в крові угорськими військами, то, зрозуміло, до прийняття окремого закону як і графічного виконання затвердженого герба не дійшло. На поштовій листівці "Історичні герби українських земель" з малюнком Миколи Битинського, виданій вже після 15 березня 1939 р., серед інших подано і герб Закарпаття, який відрізняється від краєвого тим, що має зображення чорного ведмедя, а на верхній синій смузі правого поля містить Тризуб. Треба додати, що сам герб скомпонований разом із ще чотирма, які М. Битинський очевидно вважав за територіальні (комітатські), хоча насправді вони є міськими – Ужгорода, Берегова, Бардієва та Сиґота. Подібний малюнок є й в іншій публікації проектів М. Битинського – у буклеті "Державні відзнаки України", виданій пізніше. Але очевидно, що це були тільки авторські проекти, які не мали офіційного затвердження[438]. Закарпатський знак на півсторіччя виходить з реального ужитку.

Українські землі, окуповані під час Другої світової війни

Під час окупації Карпатської України хортіївською Угорщиною були пропозиції, подані регентським комісаром Міклошем Козмою 11 жовтня 1940 р. про встановлення для так званого "регентського комісаріату" (тобто – території Закарпаття, захопленої 1939 р., але без земель, які відійшли до Угорщини раніше за рішенням 1-го Віденського арбітражу) окремого "прапора Ракоція"[439]. Під цим малося на увазі синьо-червоний прапор, на якому повторювалися кольори з герба роду Ракоці[440]. Ці ж кольори вже використовувалися на стрічках до медалей 1940 р. за "приєднання Верхньої Угорщини" (Південної Словаччини). Однак такий прапор так і не був узаконений на Закарпатті.

Після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Акту про відновлення української державності почався процес відродження українських національних символів. Хоча німецька окупаційна влада мала інші плани й придушила державотворчі намагання, однак багато місцевих органів та організацій почали масово використовувати національні символи.

У Львові різні організації та установи вже з липня 1941 р. почали використовувати печатки з зображенням Тризуба[441]. Різні міські та повітові управи також почали використовувати Тризуб на печатках[442]. Однак за декретом від 17 липня 1941 р. Галичину включали з 1 серпня як п'ятий дистрикт (область) до складу Генерального губернаторства[443]. А вже 16 вересня 1941 р. здійснено адміністративно-територіальний поділ дистрикту Галичини, за яким область ділилася на 17 одиниць – 15 повітів, повітовий комісаріат Судова Вишня та місто Львів. Після цього Тризуб починає зникати з печаток, а

[438] Хоча М. Битинський чомусь стверджував, що ніби Сойм Карпатської України затвердив саме чорного ведмедя у срібному полі, а ніби саме такий символ уживався ще на початку XIV ст. наджупаном Петром Петровичем (див.: *Битинський М.* Державні інсиґнії України: герб, печать, прапор, гімн [Відбитка з Записок Українського науково-дослідного інституту родознавства та знаменознавства]. – Б. м. в., 1949. – Т. 1. – С. 53–54.

[439] *Пушкаш А.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. – Москва, 2006. – С. 363.

[440] *Fedinec C.* A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. – Galánta, Dunaszerdahely, 2002. – 382 l.

[441] *Дзюбан О.* Печатки політичних, громадських та інших установ і організацій міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // Знак. – 1998. – Ч. 15 (березень). – С. 4–5.

[442] *Дзюбан О.* Печатки Львівського повіту 1941 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 4.

[443] *Лисенко О. Є.* Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.) // Історія державної служби в Україні. – К., 2009. – Т. 2. – С. 296–297.

міська управа та інші муніципальні служби стали використовувати на своїх печатках герб міста[444]. Цей же знак фігурував на марках касової оплати.

У серпні 1941 р. одна із львівських газет опублікувала статтю Г. Костельника, який закликав використовувати Тризуб з хрестом над середнім зубом[445]. Мабуть за його наполяганням митрополит А. Шептицький звернувся до Виділу Української Національної Ради у Львові з листом, у якому пропонувалося схвалити зміну герба України, додавши хрест до Тризуба[446]. Однак після експертизи Б. Барвінського та І. Крип'якевича Виділ ці пропозиції відхилив. А вже згодом німці заборонили діяльність Української Національної Ради. Хоча статті, які пропагували доповнити Тризуб хрестом, з'являлися й пізніше, у тому числі – й у видаваних в Берліні українських газетах[447].

Для Волині, Полісся та Правобережжя 20 серпня 1941 р. зона німецької цивільної адміністрації була визначена як Райхскомісаріат Україна, територія якої з окупацією нових українських земель згодом значно розширилася[448]. Тут також місцеві установи почали масово використовувати Тризуб на своїх печатках. Подібні печатки вживалися навіть Дніпропетровською обласною управою[449].

Ще з жовтня 1941 р. Київська міська управа на чолі з істориком О. П. Оглоблиним також намагалася зайнятися питанням символів. Оскільки багато українських установ почали надсилати до відділу освіти і культури Київської міської управи запити про офіційне застосування національних символів, тому для вирішення цього питання 15 червня 1942 р. було створено спеціальну експертну комісію[450]. Під час засідань комісії було заслухано доповіді проф. Н. Д. Полонської-Василенко про знак Тризуб. Про історичне коріння київського герба ґрунтовне дослідження підготував О. Оглоблин[451]. Він трактував гербом міста Києва самостріл-кушу, а Архангела Михаїла цілком слушно вважав знаком Київської землі та Київського воєводства.

Повернулося на українські землі й використання синьо-жовтих барв. Український прапор 30 червня 1941 р. замайорів на ратуші Львова[452]. Щоправда, довоєнні суперечки про порядок кольорів на прапорі почали призводити до непорозумінь, що стали насторожувати навіть німецьку військову владу, а згодом переросли у політичні конфлікти між різними українськими угрупуваннями[453].

Німецька влада на окупованих територіях була змушена числитися з місцевими геральдичними традиціями, хоча доволі категорично забороняла називати ці символи державними, як це було, наприклад, у Білорусії[454].

Доволі показовою є справа з вибором емблеми для української дивізії. Володимир Кубійович у своїх споминах згадував: "Чимало часу зайняла, здавалося б, дрібна справа знамена Дивізії. Ним не міг бути тризуб, герб соборної української держави. На це не погодився б Берлін. Ним міг бути тільки крайовий герб Галичини. Вехтер (губернатор

---

[444] *Дзюбан О.* Службові печатки Управи міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // НГК–6. – Львів, 1997. – С. 26– 27.

[445] *Костельник Г.* Тризуб з хрестом // Українські щоденні вісті (Львів). – 1941. – 14 серпня.

[446] *Дзюбан О.* Спроба зміни Українського герба у 1941–42 рр. // Знак. – 2002. – Ч. 28 (грудень). – С. 8.

[447] Див., наприклад: *Базилевський М.* Державний знак України // Українська дійсність (Берлін). – 1942. – 20 січня. – С. 2.

[448] *Лисенко О. Є.* Система управління окупованими територіями України... – С. 303–304.

[449] Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / Упор. *О. Дзюбан*. – Львів, К., 2001. – С. 351.

[450] *Верба І.* Діяльність комісії з української емблематики в окупованому Києві (літо 1942 р.) // НГК–3. – Львів, 1993. – С.20–22.

[451] *Оглоблин О.* Герб міста Києва // Наука і суспільство. – 1994. – №7–8. – С.49–51.

[452] Українське державотворення… – С. 96.

[453] *Дашкевич Я.* Українська символіка 1941 р. // Знак. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 2–4.

[454] *Герцфельд А.* Національні символи Білорусії під час німецької окупації 1942–44 рр. // Знак. – 2002. – Ч. 28 (грудень). – С. 9.

округу Львів. – *А. Г.*) хотів, щоб за такий герб вважати герб колишнього австрійського коронного краю Галичини: три корони, і не легко було вияснити губернаторові, що українці такого гербу не прийняли б і що ним може бути тільки історичний герб Галичини: лев. Прийшло до компромісу: лев з додатком трьох малих корон..."[455] Характерно, що німці в квітні 1943 р. доволі докладно намагалися вияснити справу з гербом Галичини у складі Австрійської монархії[456]. Й поява у дивізійній емблемі лева мабуть таки дійсно сталася за наполяганням українських представників. Компромісна емблема поєднувала Руського Лева та три корони з колишнього претензійного герба – такої геральдичної комбінації до 1943 р. не було.

Від 1944 р. німці почали мобілізувати українську молодь до лав "Юнацтва" і скеровувати до підрозділів протиповітряної оборони. Юнаки під час служби носили жовто-сині нарукавні пов'язки (верхня смуга – жовта) з нашитим білим ромбом, на якому нашивався або Лев (для галичан), або Тризуб (для вихідців зі Східної України)[457]. Юначки замість пов'язок носили нарукавні нашивки у формі блакитного ромба з Левом або Тризубом.

Як союзник гітлерівської Німеччини Румунія сподівалася на істотне приростання власної території за рахунок окупованих українських земель. У результаті тривалих консультацій з Берліном 19 серпня 1941 р. кондукатор Румунії маршал І. Антонеску підписав декрет про запровадження румунської адміністрації у межиріччі Дністра й Бугу (по-румунськи цей регіон називається Трансністрія). Згідно з угодою між румунським та німецьким командуванням від 30 серпня 1941 р. про гарантування безпеки адміністрації з економічної експлуатації між Дністром і Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (область Буг–Дніпро), губернаторство "Трансністрія" не входило до складу Румунії (на відміну від Бессарабії та Північної Буковини), а лише передавалася румунській стороні у тимчасове управління й господарське використання[458].

З вересня 1941 р. Антонеску підписав декрет, яким встановлювався новий статус і державний устрій Бессарабії та Буковини – як губернаторства обидва райони включалися до складу Румунії[459]. В інтегрованих до складу Румунії територіях поширювалась чинність румунських законів, а адміністративний устрій у Бессарабії та Буковині відповідав румунським зразкам. 1942 р. румунська пошта випустила марки до річниці "повернення" Буковини, на яких зокрема був краєвий герб та герб повіту Хотин. Однак якихось геральдичних новацій на цих територіях та в губернаторстві "Трансністрія" румунська окупаційна влада зробити не встигла.

* * *

Після Першої світової війни західні та південно-західні українські землі опинилися у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. Для Підкарпатської Русі та адміністративних земель Румунії були створені нові регіональні герби. Для воєводств і повітів Галичини та Волині цей процес не отримав завершення.

На цих територіях використання українських національних символів обмежувалося центральною та місцевою владою. Проте на Закарпатті спершу легалізується застосування прапора, а після проголошення Карпатської України символи юридично закріплюються як державні.

---

[455] *Кубійович В.* Дивізія "Галичина" (До історії її постання) // Вісті комбатанта. – 1963. – № 3. – С. 14.

[456] ЦДІА, Львів. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 1–2.

[457] *Царенко М.* Відзнаки українських підрозділів допоміжної служби німецьких ВПС у 1944–1945 рр. // Знак. – 2000. – Ч. 22 (вересень). – С. 11.

[458] *Лисенко О. Є.* Система управління окупованими територіями України... – С. 328.

[459] Там само. – С. 329.

Під час Другої світової війни окупаційна влада також не сприяє функціонуванню українських знаків, а натомість намагається запровадити власні атрибути з акцентом на власні політичні мотиви.

3.5. *Державно-територіальні символи Радянської України. Використання національних і земельних знаків у діаспорі*

Радянська Україна

Проголосивши 25 (12 ст. ст.) грудня 1917 р. у зайнятому червоноармійцями Харкові владу рад, більшовики імітували створення паралельної Центральній Раді форми національної державності й тому також використовували назву Українська Народна Республіка та навіть почали видавати свій "Вістник Української Народньої Республіки". 30 (17 ст. ст.) грудня був сформований уряд, який назвали Народним секретаріатом[460]. Наскільки ця "державність" була формальною свідчать спомини тодішнього народного секретаря у справах освіти В. Затонського: "Називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й справді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала"[461]. Петроградський раднарком після харківського з'їзду почав видавати агресію більшовицької Росії проти України за громадянську війну між Центральною Радою та Народним секретаріатом.

Наслідуючи Четвертий універсал в резолюції ІІ Всеукраїнського з'їзду рад, що відбувався 17–19 березня 1918 р. в Катеринославі, говорилося: "Українська Народна Республіка стає самостійною радянською республікою. Але по суті взаємовідносини радянських республік залишаться старими"[462]. Д. Дорошенко зі здивуванням описував, що під час захоплення більшовиками Києва в лютому 1918 р. на будинку Народного комісаріату військових справ висів червоний прапор з нашитими в крижі жовтою й блакитною смужками. Все це робилося з метою полегшити захоплення України. Коли ж більшовики зуміли закріпитися на Лівобережжі, то й потреба в надмірній мімікрії відпала – 6 січня 1919 р. назву УНР змінено на УССР чи УСРР (Українська Соціалістична Совіцька (Радянська) Республіка), а як тимчасовий захід прийнято вважати основним законом УСРР конституцію РСФСР[463]. За ухваленою 10–14 березня 1919 р. конституцією визначено герб УСРР (стаття 34) – подібний до герба Російської Федерації – на червоному щиті сходить золоте сонце, над ним – золотий серп і молот, щит оточений вінком з колосків пшениці та назвою республіки й гаслом "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" двома мовами (українською та російською); а також торговельний, морський і воєнний прапор УСРР (стаття 35), який складався "з полотна червоного (червоно-рожевого) кольору, в лівому кутку якого, коло держальця, зверху, вміщено золоті літери "УСРР" або напис "Українська Соціялістична Радянська Республіка"[464]. Слід зазначити, що описи символів

---

[460] Уряди України у ХХ ст. – К., 2001. – С. 307.

[461] Див. про це: *Затонський В.* Із спогадів про українську революцію // Архіви України. – 1991. – № 1. – С. 57–68.

[462] Вестник Украинской Народной Республики (Харків). – 1918. – 20 марта.

[463] *Супруненко Н. И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва, 1966. – С. 163; Історія Української РСР. – Т. 2. – С. 98.

[464] Конституція Української Соціялістичної Радянської Республіки (Вироблена та затверджена 3-ім Всеукраїнським з'їздом Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів) // Боротьба (Київ). – 1919. – 20 березня. – С. 3; Збірник Узаконень та Розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Х., 1919. – № 19. – Ст. 204; *Зайцев Б.* Перший герб Радянської України // Архіви України. – 1967. – № 4. – С. 16; *Він же.* Символ суверенності Української РСР // Там само. – 1971. – № 6. – С. 16; Конституційні акти України 1917–

були не зовсім конкретними, написи на них вживалися й у російському, і в українському варіантах, офіційних зображень додано не було (вперше їх наведено в Конституції УСРР 1923 р.[465]). Зрештою, в умовах війни це не перешкоджало різним місцевим "ревкомам" використовувати і червоні, і синьо-жовті прапори. Так, Військово-революційний комітет брацлавської групи видав 17 січня 1920 р. наказ, у якому значилося: "Приказується всім установам вивісити на установах по два прапори, один жовто-блакітний, другий червоний. На прапорах мати дописи буквами УРСР"[466].

Після об'єднання Української Галицької армії з Червоною армією в лютому 1920 р. Ревком ЧУГА наказав своїм частинам причепити під українську відзнаку на шапці червоні стяжки, що й було виконано[467]. Однак з подальшим реформуванням ЧУГА і під тиском більшовиків вже на початку березня Польовий Штаб розпорядився: "…Відзнакою У.С.Р.Р. є червоний прапор з написом "У.Р.С.Р." Відзнакою всіх червоноармійців є – признана ІІІ-тим Все-Українським З'їздом Рад – пяти-раменна звізда з серпом і молотом, як знамя селян і робітників. Тільки вона є дозволена. Тризуб зноситься, а на разі з недостачі звізд мають всі носити червону відзнаку"[468]. У своїй відозві до галичан В. Затонський також спекулював на цій проблемі: "Вам ще прийдеться битися зі всякими пройдисвітами, що виступатимуть під жовто-блакитним прапором, одуривши темне селянство"[469]. Незважаючи на це підрозділи ЧУГА продовжували використовувати національні символи[470]. Наприклад, очевидець так описує Шевченківське свято 9 березня 1920 р. в Одесі: "В день, приурочений на свято, хто тільки був здоров, ішов на площу коло Собору, де була збірна точка й зачиналося свято. […] Були совіцькі військові частини з червоними прапорами, галицькі з червоними і жовто-блакитними і курінь формуючоїся галицько-чорноморської дивізії. […] Похід розвинувся Дерибасівською […] та прямував на мійську оперу. На закрутах можна було бачити цей прегарний похід, в якому жовто-блакитних прапорів начисляли 24. […] Як дивились на це червоні, не тяжко вгадати, одначе під час походу не було жадного інциденту. Вечером […] в Опері врочисте представлення […] хтось заінтонував "Інтернаціонал", але саля мов по команді підхопила "Ще не вмерла…"[471] А 11 березня загальні збори 10-го гарматного полку подали протест проти заборони вживання відзнак з Тризубом, мотивуючи, що "отся відзнака (Тризуб) стала вже історичною, та що за неї, як за видимий знак самостійности України, пролилося немало крови"[472].

27 липня 1921 р. ВУЦВК затвердив прапор рибопромислового флоту Української СРР, на червоному полотнищі прямокутної форми зі співвідношенням ширини до довжини 1:2 крім білої абревіатури УССР було ще й зображення білої рибини, довжина якої становила половину довжини прапора, а ширина – 1/8 його ширини[473].

Як вже зазначалося, опис герба Української СРР не мав офіційного зображення ні в першому виданні Конституції 1919 р., ні в наступні роки. Тому на печатках різних установ того часу існують доволі значні розбіжності в інтерпретації герба УСРР. 15 січня 1923 р.

1920. – С. 231–232; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник по флагам Российской империи и СССР. – Москва, 2002. – Т. 2. – С. 4.

[465] Конституція УСРР. – Х., 1923. – Мал. 3–5.

[466] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії (1919–1920) // Літопис Червоної Калини. – 1992. – Ч. 8–9. – С. 15.

[467] Там само. – С. 21.

[468] Там само. – Ч. 10–12. – С. 18.

[469] Там само. – С. 19.

[470] *Гірняк Н.* Останній акт трагедії Української Галицької армії. – [Джерсі-Сіті], 1959. – С. 171.

[471] *Бистренко О.* Шевченківське Свято в Одесі 1920 р. // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 9. – С. 2.

[472] Денник Начальної Команди... – Ч. 10–12. – С. 20.

[473] *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР. – С. 17; *Sokolov V. A.* State Flags and Coats-of-arms of Ukraine. – Helsinki, 1983. – P. 6; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... – Т. 2. – С. 5.

виходить спеціальна постанова Президії ВУЦВК "Про затвердження прапорів, герба та печатки Республіки", якою затверджено підготовані Народним Комісаріатом Юстиції зразки символів, що були згодом опубліковані у виданій 1923 р. Конституції УСРР[474]. У січні 1924 р. VIII Всеукраїнський з'їзд Рад доручив ЦВК УСРР переглянути Основний закон і подати його на затвердження наступного з'їзду[475]. У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив зміни в Конституції УСРР з урахуванням прийнятої Конституції СРСР та вніс зміни в опис герба. Стаття 94 отримала таку редакцію: "Герб Української Соціялістичної Радянської Республіки складається з зображених на червоному полі в промінях сонця золотих серпа та молота, оточених вінком з колосків і з написом: 1) "УСРР", 2) "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!""[476] Тепер пролетарський девіз подавався лише в україномовному варіанті. Також усунуто плутанину для торговельного, морського та військового прапорів і назву тепер зафіксовано лише в українському варіанті: "УСРР" або "Українська Соціялістична Радянська Республіка"[477].

Подальші зміни статей Конституції УСРР були внесені XI Всеукраїнським з'їздом Рад 15 травня 1929 р.: "Стаття 80. Герб Української Соціялістичної Радянської Республіки складається з виображення на червоному полі в промінях сонця золотих серпа та молота, оточених вінком з колосків і з написом: "УСРР Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" Стаття 81. Державний прапор Української соціалістичної республіки складається з полотнища червоного (багряного) кольору, в лівому кутку якого біля держальця зверху, вміщено золоті літери "УСРР" або напис "Українська Соціялістична Радянська Республіка""[478]. Як бачимо, появляється визначення "державний прапор", за аналогією з Конституцією СРСР.

Після прийняття "сталінської" Конституції СРСР 1936 р. були внесені зміни й у основні закони союзних республік. 30 січня 1937 р. XIV Надзвичайний Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію Української РСР і вніс зміни в її назву та описи державних символів. У статті 143 говорилося: "Державний герб УРСР складається з золотих серпа і молота, зображених на червоному фоні в промінях сонця, обрамлених колосками, з написом: зверху над серпом і молотом "УРСР" і знизу "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!""[479] Статтю 144 подано в такій редакції: "Державний прапор УРСР складається з червоного полотнища, в лівому кутку якого, коло древка наверху, вміщені золоті серп і молот і літери золотом "УРСР""[480]. Новий державний герб УРСР затверджено постановою Президії ЦВК УРСР від 21 квітня 1937 р.[481]

Новіші зміни й до Конституції УРСР, і до державних символів було внесено вже після Другої світової війни. Це мотивувалося "зростанням міжнародного авторитету Радянської України", яка стала членом ООН та низки інших її організацій. Президією Верховної Ради СРСР постановою від 20 січня 1947 р. "Про державні прапори союзних республік" рекомендувалося внести зміни у ці прапори, поєднавши радянські (серп, молот, зірка, червоний колір) і "національні" (малося на увазі – доповнення прапора ще іншими

---

[474] *Зайцев Б.* Перший герб Радянської України. – С. 17; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... – Т. 2. – С. 6.

[475] *Ватуля Б. С.* До 50-річчя державного герба УРСР // УІЖ. – 1969. – № 2. – С. 127.

[476] Конституція Української Соціялістичної Радянської Республіки. – Х., 1926. – С. 61.

[477] *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР. – С. 19.

[478] Вісті ВУЦВК. – Х., 1929. – 23 червня (№ 143); Конституція (основний закон) Української соціялістичної радянської республіки // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Х., 1929. – № 14. – Арт. 100; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... – Т. 2. – С. 22.

[479] Про затвердження Конституції (Основного Закону) УРСР і Конституція УРСР // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Української радянської соціалістичної республіки. – К., 1937. – № 30. – Ст. 121; Конституція УРСР, затверджена XIV Надзвичайним Всеукраїнським з'їздом Рад. – К., 1937. – С. 31; *Поцелуев В. А.* Гербы Союза ССР: Из истории разработки. – Москва, 1987. – С. 98–99.

[480] Там само; *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР. – С. 20; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... – Т. 2. – С. 22.

[481] *Ватуля Б. С.* До 50-річчя державного герба УРСР. – С. 127.

кольорами, у тому числі й орнаментами) символи. Також виявилося, що на гербі УРСР відсутня 5-променева зірка та написи виконані лише українською мовою[482].

Серед пропонованих варіантів прапора було полотнище, що складалося з трьох рівношироких горизонтальних смуг – червоної, блакитної та червоної, – у центрі блакитної смуги розміщалися золоті серп і молот, а над ними на червоному фоні – золота контурна зірка. Проте вибір зупинили на іншому проекті, який приписують художникові А. Середі (1918 р. він був автором марок УНР. – *А. Г.*). У цьому варіанті прапор доповнювався знизу синьою смугою, завширшки в 1/3 ширини полотнища. Характерно, що для кольору спеціально вигадали термін "лазуровим", бо вважали, що блакитний чи синій може асоціюватися з "націоналістичними" прапорами[483].

Указами Президії Верховної Ради УРСР від 21 листопада 1949 р. і законом, затвердженим Верховною Радою 5 липня 1950 р. було внесено зміни в опис і зображення Державного герба та прапора УРСР[484]. В Указі "Про Державний герб УРСР" вказувалося: "Відтворити наверху герба п'ятикутну зірку, нанести по боках герба, на вінку, по одному витку червоної стрічки, на яких написати на правому витку "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" і на лівому – "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!", зняти у верхній частині щита букви "УРСР" – написати знизу герба на червоній стрічці слова "Українська РСР" і затвердити слідуюче зображення Державного герба Української РСР; 2) затвердити опис Державного герба Української РСР; 3) внести на затвердження Верховної Ради Української РСР пропозицію про відповідну зміну і доповнення статті 124 Конституції УРСР"[485]. В Указі "Про Державний прапор УРСР" зазначено, що полотнище прапора складається з двох горизонтальних кольорових смуг; верхня – червоного кольору – становить дві третини ширини прапора; нижня – лазурова – третину його ширини; у верхній частині прапора, на відстані однієї третини його довжини від древка – зображення золотих серпа і молота; над ними п'ятикутна зірка, обрамлена золотою каймою[486]. Верховна Рада 5 липня 1950 р. внесла зміни в Конституцію і стаття 124 набула такого змісту: "Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки складається з золотих серпа і молота, зображених на червоному щиті, освітлених промінням сонця і обрамлених колоссям пшениці з написом на червоній стрічці: внизу вінка "Українська РСР", на правому витку "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" і на лівому – "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" Наверху герба є п'ятикутна зірка"[487]. Тепер зірка отримала нове значення як символ єднання і дружби народів п'яти континентів світу, а первісно вона булла емблемою Червоної Армії[488]. У статті 125 було вказано, що співвідношення ширини до довжини прапора становить 1:2[489].

Лазуровий колір на прапорі мав символізувати "вічну дружбу українського народу з великим російським народом: під лазуровими прапорами український народ на чолі з

---

[482] *Сокульський А.* Національна символіка України. – Запоріжжя, 1993. – С. 66–68.

[483] Спомини про це тодішнього голови Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречухи див.: *Середюк О., Стрілка Р.* Символіку не вибирають, її успадковують. – Луцьк, 1991. – С. 18.

[484] *Таранов А. П.* Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної республіки. – К., 1957. – С. 157.

[485] ВВР УРСР. – 1949. – № 6. – С. 8; *Ватуля Б. С.* До 50-річчя державного герба УРСР. – С. 127– 128.

[486] ВВР УРСР. – 1949. – № 6. – С. 9; *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР. – С. 20; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... – Т. 2. – С. 22–23.

[487] ВВР УРСР. – 1950. – № 3. – С. 11; *Ватуля Б. С.* До 50-річчя державного герба УРСР. – С. 128.

[488] *Зайцев Б.* Перша емблема Радянської Армії // Архіви України. – 1967. – № 5. – С. 47–51; *Стрельський В. І.* Відображення ідей патріотизму, дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму в радянському державному гербі // Архіви України. – 1973. – № 4. – С. 35–36.

[489] ВВР УРСР. – 1950. – № 3. – С. 11; *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР. – С. 20.

Богданом Хмельницьким боровся проти чужоземних загарбників і возз'єднався з російським народом"[490].

Надалі Указами Президії Верховної Ради УРСР затверджувалися положення про державний герб і державний прапор Української РСР, якими регулювалося їх точні зображення та використання[491]. У Конституції УРСР 1978 р. державні символи залишилися без особливих змін і визначалися статтями 166 та 167.

Щодо українських національних символів – Тризуба та синьо-жовтих барв, – то в умовах тоталітарного режиму й українофобії в СРСР радянська пропаганда ще з 1920-х рр. чіпляла на них ярлик "буржуазно-націоналістичних" і намагалася всіляко дискредитувати. Майже в усіх україномовних газетах і журналах в УРСР регулярно публікувалися пасквілі про "жовто-блакитників" та різноманітні карикатури на так званих "українських буржуазних націоналістів". Іронія долі полягала в тому, що такими діями радянська ідеологічна машина не прирікала національні символи на забуття, а хай хоч і в такий негативний спосіб, але зберігала пам'ять про них. Використання синьо-жовтих символів та Тризуба жорстоко переслідувалося й розцінювалося щонайменше як "антирадянська агітація та пропаганда"[492]. Доходило й до зовсім абсурдних випадків, коли, наприклад, у Львові в статуї Нептуна на фонтані з площі Ринок демонтували тризубець, бо навіть у цьому комусь привидівся "символ націоналізму".

Молдавська автономія

Рішенням ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р. у складі Української СРР було утворено Автономну Молдавську СРР, яку сформували 14 придністровських районів Херсонської та Подільської губерній. У прийнятій 23 квітня 1925 р. Конституції АМСРР стаття 48 визначала, що "Автономна Молдавська Соціалістична Радянська республіка має свої державні герб і прапор, встановлені Молдавським Центральним Виконавчим Комітетом, які затверджуються Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом", але не подавала ні їхніх описів, ні зображень[493]. У напрацьованих проектних пропозиціях на гербі подавалася карта АМСРР разом із територією Бессарабії (яка від 1918 р. входила до складу Румунії), а також качани кукурудзи, грона винограду, серп, молот – все в обрамуванні колосків, перевитих червоною стрічкою з девізом; на прапорі на червоному полотнищі також були качан кукурудзи та пшеничний колос, перевиті виноградною лозою, разом із золотими серпом і молотом й абревіатури "РАССМ"[494]. Проте спершу з проекту герба вилучили карту, а зрештою взяли герб аналогічний гербам УСРР і РСФРР, що відрізнявся від них лише абревіатурою та девізом, написаним українською та молдавською мовами[495]. Прапором Молдавської автономії стало червоне полотнище зі золотими серпом і молотом та абревіатурою "Р.А.С.С.М." Оскільки 1932 р. молдавську мову було переведено на латинський алфавіт, то на символах абревіатура стала подаватися як "R.A.S.S.M."

У прийнятій 6 січня 1938 р. новій Конституції Молдавської АРСР вказано і символи: "Стаття 111. Державним гербом Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки є державний герб УРСР, який складається з золотих серпа і молота,

[490] *Мрига В. В.* Прапор Державний // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. III. – С. 446–447; *Гречило А.* До питання про національний прапор // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 47.

[491] *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... – Т. 2. – С. 25–35.

[492] Див. про це хоча б: *Кравченко В.* Синьо-жовтий прапор над Києвом 1 травня 1966 року. – К.: Смолоскип, 2004.

[493] *Andrieş-Tabac S.* Heraldica teritorială a Besarabiei şi Transnistriei. – Chişinau, 1998. – P. 116; *Ревнівцев М.* До питання про державну символіку України для Молдавської автономії в 1924–1940 рр. // Знак. – 2004. – Ч. 34 (грудень). – С. 4

[494] *Ревнівцев М.* До питання про державну символіку… – С. 4.

[495] Там само.

зображених на червоному фоні в променях сонця, облямованих колоссям, з написом "УРСР" і "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" українською і молдавською мовами з додатком під написом "УРСР" літерами меншого розміру напису "Молдавська АРСР" українською і молдавською мовами. Стаття 112. Державним прапором Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки є державний прапор УРСР, що складається з червоного полотнища з зображенням у його лівому кутку коло древка зверху золотих серпа і молота, літер "УРСР" українською і молдавською мовами з додатком під написом "УРСР" літерами меншого розміру напису "Молдавська АРСР" українською і молдавською мовами"[496]. Оскільки 27 лютого 1938 р. молдавську мову знову перевели на кириличну абетку, то у гербі мали відбутися чергові зміни.

У червні-липні 1940 р. Червона Армія зайняла Бессарабію й ці землі (без Хотинського повіту) включили до складу МАРСР. А вже 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон "Про утворення Молдавської РСР", внаслідок чого МАРСР розформовувалася, 6 повітів Бессарабії та 6 районів Молдавської АРСР відходили до Молдавської РСР, а Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти Бессарабії та решта районів колишньої Молдавської АРСР залишилися у складі Української РСР.

Кримська автономія

У Сімферополі в березні 1918 р. було проголошено створення Соціалістичної Радянської Республіки Тавриди, але вже в квітні українські війська зайняли Сімферополь та Бахчисарай. Проте під тиском німецького командування українські частини змушені були залишити Крим, а німці у червні передали цивільне управління Кримському краєвому уряду, який очолював М. Сулькевич. Імітуючи державність, цей уряд почав використовувати як краєвий герб колишньої Таврійської губернії, а як прапор – блакитне полотнище з цим гербом у верхньому куті біля древка[497]. Були спроби розробити власний герб, основними елементами якого мали стати зображення Св. Георгія Змієборця та кримська тамга, однак ці проекти так і залишилися без затвердження[498].

На Кримському півострові 18 жовтня 1921 р. проголошено створення Автономної Кримської СРР, яку було включено до складу Російської СФРР. 10 листопада 1921 р. І Всекримський установчий з'їзд рад прийняв Конституцію АКСРР, у статтях 31 та 32 якої вказувалися символи. Автономія вживала герб Російської федерації, який відрізнявся лише тим, що над серпом і молотом були написи "Кр. С. С. Р." кирилицею та арабським письмом, а девіз на стрічці подавався кримсько-татарською та російською мовами. На червоному полотнищі прапора також подавалася назва двома мовами. Оскільки 1928 р. письмо кримсько-татарської мови перевели на латинку, то відповідно змінилися й написи на гербі та прапорі. Конституція Кримської АРСР, прийнята 4 червня 1937 р., також затвердила статтями 111 та 112 символами КАРСР: герб федерації з назвою автономії та девізом двома мовами і червоний прапор із золотим написом "РСФСР" та двомовною назвою. У 1938 р. письмо кримсько-татарської мови перевели на кириличний алфавіт, тому відповідні зміни було зроблено й на гербі та прапорі КАРСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. Кримська АРСР перетворювалася на Кримську область у складі РРФСР, що було затверджено законом від

[496] *Драчук В.* Рассказывает геральдика. – Москва, 1977. – С. 130; *Ревнівцев М.* До питання про державну символіку… – С. 5; *Andrieş-Tabac S.* Heraldica teritorială… – P 119; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... – Т. 2. – С. 157.

[497] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. ІІ. – С. 210; *Андросов С. А.* К вопросу о государственной символике Крыма в 1918 г. (комментарий одного автографа А. И. Маркевича) // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 8. – С. 63.

[498] Детальніше про це див.: *Андросов С. А.* К вопросу о государственной символике… – С. 64–66.

25 червня 1945 р. “Про ліквідацію Чечено-Інгушської АРСР і про перетворення Кримської АРСР в Кримську область”[499].

А 1954 р. Кримська область перейшла до складу Української РСР: 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила спільні подання Президій Верховних Рад УРСР та РРФСР.

Закарпатська Україна

Імітуючи “радянську державність” 12 січня 1945 року для Закарпатської України декретом число 28 було затверджено “державний прапор”: “Прапор, який складається з червоного полотнища, зі зображенням на верхнім його куті, при древці, золотистого серпа і молота, та над ними червоної, зі золотистою каймою, п’ятикінцевої звізди, з проведеним золотистою барвою надписом: “Хай живе возз’єднання Закарпатської України з Радянською Україною”[500]. Вже сам текст напису на прапорі вказував на тимчасовість державності Закарпаття, необхідної для врегулювання подальшого правового статусу регіону. Зрештою, цей прапор проіснував недовго, бо вже 22 січня 1946 р. Закарпатська Україна стала Закарпатською областю Української РСР. Якогось окремого герба для Закарпатської України не затверджували.

Ініціативи щодо створення гербів адміністративних областей

Протягом 1920–1950-х рр. в умовах тоталітарного й заідеологізованого режиму в СРСР про якісь герби та прапори на рівні адміністративно-територіальних утворень не було жодної мови. Лише завдяки політичним змінам, які відбувалися в Радянському Союзі в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. почав проявлятися інтерес до місцевої символіки, що вплинуло передовсім на подальший розвиток міської геральдики в Україні. Хоча вже з перших публікацій про запровадження місцевої емблематики це питання набуває виразного ідеологічного забарвлення, а його завданням визначається як служіння “справі комуністичного виховання”[501].

“Хрущовська відлига” сприяла як загальному, так і науковому зацікавленню геральдикою. Так, 1959 р. було проведено Всеукраїнську нараду з геральдики і сфрагістики, в якій взяли участь наукові працівники різних архівних установ, Міністерства культури, Міністерства вищої освіти та Академії наук[502]. Після цього в архівах Києва і Львова починають працювати спеціальні семінари, проводяться республіканські конференції з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін, видається підручник з цієї галузі, виходять періодичні збірники “Історичні джерела та їх використання”. З огляду на недостатньо опрацьовану джерельну базу одним з основних завдань у галузі геральдики визначалося нагромадження матеріалу, його каталогізація, а також вирішення ряду конкретних питань та теоретичних положень[503]. Виникають пропозиції ширшого трактування самої дисципліни[504]. Скажімо, А. Введенський вважав: “Якщо геральдика в її усталеному змісті радянському історику безвартісна і не потрібна, то замість неї має бути створена нова допоміжна дисципліна – емблематика ... хіба може

---

[499] Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783–1998 гг. / Справочник. – Симферополь, 1999. – С. 398.

[500] Вісник Народної ради Закарпатської України. – 1945. – 15 січня (Ч. 1). – С. 2.

[501] *Долматовский Е.* Возродим геральдику наших городов! // Советская культура. – 1963. – 28 мая.

[502] *Стрельский В. И.* Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений) // Вопросы архивоведения. – 1963. – № 2. – С. 35.

[503] *Стрельский В. И.* Состояние и современные проблемы разработки специальных (вспомогательных) исторических дисциплин // Друга Республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1965. – С. 66–67; *Кондратюк А. А.* Роль сфрагістики і геральдики в роботі архівістів // Там само. – С. 206–207.

[504] *Стрельский В. И.* Геральдика... – С. 32.

радянський архівіст і історик обійти своєю увагою надзвичайне багатство, повне нового значення і змісту, радянської емблематики"[505]. Такий підхід знайшов своє відображення насамперед у стихійному розвитку практичного міського герботворення. Від кінця 1966 р. починається перехід до офіційного затвердження міських знаків. Питання це контролювалося партійними органами і після їхнього погодження формально приймалося рішенням виконавчих комітетів чи сесій міських рад[506]. Вибір самих гербів здійснювався переважно шляхом проведення конкурсів[507].

Партійне керівництво Української РСР активно цікавилося проблемою місцевих символів, про що свідчить підготована на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста доповідна записка, складена П. Т. Троньком, у якій вказано на доцільність запровадження гербів не лише для міст, але й областей[508]. Датовані 1967 р. проекти постанови ЦК КПУ "Про герби міст, областей Української РСР", указу Президії Верховної Ради УРСР "Про затвердження Положення про герби міст, областей Української РСР" та самого положення вже передбачали першочергове запровадження гербів для восьми областей (Київської, Донецької, Одеської, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської та Полтавської)[509]. Для решти проекти планувалося опрацювати й розглянути пізніше. Цікаво, що в проекті згаданого положення пропонувалося затверджувати герби міст і областей Президією Верховної Ради УРСР за поданням місцевої ради депутатів трудящих після схвалення символа на сесії цієї ради. Щоправда, там же зазначалося, що "герб міста, яке разом з тим є обласним центром, повинен бути також і обласною емблемою – гербом області"[510]. Мабуть не варто пояснювати, що подібна пропозиція не була вдалою ні з огляду на геральдичні традиції, ні для практичного використання однакових символів і містом, і областю. Проте офіційного затвердження згадані проекти так і не отримали. І якщо міське герботворення продовжило розвиватися стихійно, то для жодної області гербів так і не було створено.

Варто зазначити, що ініціативи на місцях все ж проявлялися. Так, у тернопільській обласній газеті появився допис художника Є. Удіна, який розробив проекти гербів для Тернополя та Тернопільської області й був переконаний, що "до 50-річчя Жовтня в усій красі засяють герби нашого міста й області, символізуючи славну історію, військову доблесть, звитяжну працю трудівників міста й села, які впевненою ходою крокують до комунізму"[511]. Запропоновані проекти називати гербами можна було хіба що умовно. Не вирізнялися вони й особливим змістовим наповненням: якщо для міста пропонувалося кельму, димар промислового підприємства та бабіну з нитками, то в емблемі області на червоно-синьому щиті планувалося розмістити серп, молот і колосок. Хоча для області та обласного центру пропонувалися різні варіанти символів, але ні один, ні другий не отримали офіційного затвердження.

Діаспора

Українці, яких доля закинула далеко від рідних країв, створювали різні культурно-національні, просвітні, спортивні організації, які допомагали адаптуватися в нових умовах, оберігали від асиміляційних впливів чужини. Ще від початку XX ст., а особливо – після Визвольних змагань 1917–1920 рр., в емблемах і печатках цих організацій активно

[505] *Введенский А. А.* Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 2. – С. 31.

[506] Див.: *Гречило А.* Українська міська геральдика. – С. 129–135.

[507] *Поцелуев В.* Гербы Союза ССР. – Москва, 1987. – С. 155.

[508] *Іщенко Я. О.* Нереалізовані геральдичні проекти 1960-х рр. // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 84–85.

[509] Там само. – С. 86–90.

[510] Там само. – С. 89.

[511] *Удін Є.* Емблеми звитяг // Вільне життя (Тернопіль). – 1967. – 14 травня (№ 95). – С. 4.

використовувалися різні національні та територіальні символи[512]. Також ці знаки активно пропагувалися у різних сферах суспільного життя, зокрема – у випуску українських недержавних марок[513].

Варто зазначити, що російський емігрантський Національний союз нового покоління (Національно-трудовий союз) 1936 р. перейняв Тризуб як свою емблему. У виданій у Болгарії газеті вони зазначали: "Наш символ повинен виявляти нашу основну ідею – російський націоналізм, безкомпромісний у свому охопленні всіх народів, що будували разом наш великий дім – російську державу"[514]. Такі дії російських шовіністів викликали обурення серед українських організацій: "Направду, московське нахабство доходить уже до крайніх меж. […] Це черговий визов кацапщини й як такий його приймаємо"[515]. НТС використовував варіант Тризуба аж до розвалу СРСР, але надати цьому символу значення "загальноросійського знаку" їм так і не вдалося.

У 1938–1939 рр. Микола Битинський у Празі розробив проекти державних символів України, що були видані друком як окремий буклет з п'яти листівок[516]. Хоча ці та подальші напрацювання автора й не отримали жодного офіційного статусу, однак вони цікаві як варіант тогочасного бачення можливих проектів українських державних символів. У рамках проекту було розроблено великий, середній та малий герби, державні прапори, корогви, штандарти та печатки (також – велика, середня та мала). Щодо трьох гербів і печаток, то, очевидно, автор розробив їх за аналогією до тогочасних державних символів Чехословаччини. У проекті великого герба синій щит із золотим Тризубом, накладений на ланцюг Ордена Симона Петлюри, а нижче – покладені навхрест бунчук і золота хоругва з хрестом; щит підтримували Архангел Михаїл і золотий коронований лев. Навколо них на вінку з лаврового і дубового листя розміщено 5 щитів з 29-ма гербами. Перший щит мав уособлювати Правобережжя (Київщина, Волинь, Поділля, Берестейщина, Брацлавщина, Херсонщина, Бессарабія та Холмщина), другий – Лівобережну Україну (Гетьманщина, Чернігівщина, Переяславщина, Запоріжжя, Таврія разом із Кримом, Стародубщина, Слобожанщина та Сіверщина), третій – Західну Україну (Львівська земля, Галицька, Перемиська, Буковина, Белзька земля, Жидачівська та Сяніцька), четвертий – Закарпаття, а п'ятий – Кубань[517]. Очевидною була складність визначення гербів окремих земель, адміністративний статус, межі та герби яких змінювалися протягом століть. Тому окремі символи М. Битинський комбінував на власний розсуд, хоча не завжди вдало та відповідно до історичних реалій. Закарпатський щит містив герб Карпатської України, а також 4 герби, які автор трактував як символи Ужанського, Березького, Мараморoського та Шариського комітатів[518], хоча насправді це були міські знаки Ужгорода, Берегового, Сиґота та Бардієва. Кубанський символ пізніше також поділено на 6 частин, які мали означати Чорноморське Козацьке Військо, Катеринодарський округ, Таманський, Бейсузький, Єйський та Григоріївський[519]. Тут, окрім символу з печатки Чорноморського війська, всі інші емблеми були, правдоподібно,

[512] Див.: *Круковський О.* Печатка Українського Центрального Комітету в Болгарії // НГК–5. – Львів, 1995. – С. 40–41; *Пахолко С., Мартин О.* Відзнаки Українського Народного Союзу 1914–1917 рр. // Знак. – 2004. – Ч. 32 (травень). – С. 10; *Сова А.* Печатка товариства "Просвіти" в Аргентині // Там само. – 2008. – Ч. 46 (грудень). – С. 3–4; та ін.

[513] Див.: Каталог українських недержавних марок / Укл. *М. Хом'як*. – Шарлеруа, 1987.

[514] Поднятие флага // За новую Россію (Софія). – 1936. – Март (№ 45).

[515] До чого доходить московська безличність // Українське слово (Париж). – 1936. – 29 березня (Ч. 153). – С. 2. Передрук: Неділя (Львів). – 1936. – 12 квітня. – С. 13–14.

[516] *Битинський М.* Державні відзнаки України. – [Прага], 1939.

[517] *Битинський М.* Державні інсиґнії України... – С. 55.

[518] Там само.

[519] Там само. Малюнок див.: Національна символіка (Бібліотека журналу "Пам'ятки України", книга 1). – К., 1991. – С. 25.

витвором самого М. Битинського, бо ні затвердженим у XIX ст. гербам Катеринодара та Тамані[520], ні проектним пропозиціям для Єйська[521] вони не відповідали. У проекті середнього державного герба, окрім Тризуба в серцевому щитку, було ще 5 символів, які мали означати Велику Україну (Архангел Михаїл), Галичину (лев), Буковину (голова зубра), Закарпаття (ведмідь та синьо-золоті смуги) та Кубань (козак з мушкетом і значком)[522]. З цього видно, що концептуально середній герб дещо відрізнявся за змістом від великого: якщо у великому виділялися Лівобережжя та Правобережжя, то в середньому виокремлено Буковину та узагальнено поняття Велика Україна. Хоча у проекті середнього герба автор подав символи, що мали означати різні за розміром і кількістю населення українські землі, але логіка такої композиції диктувалася розділенням цих територій на час розробки герба між різними державними утвореннями: Українською РСР, Польщею, Румунією, Чехословаччиною та Російською РФСР. Не зовсім зрозуміло на яких підставах М. Битинський стверджував, що 1939 р. в гербі Карпатської України барву ведмедя було замінено з червоної на чорну, оскільки жодних документальних свідчень на підтримку такої версії немає. Не менш категоричною й не завжди аргументованою була його позиція щодо порядку кольорів на прапорі (вважав, що верхня смуга має бути жовтою), при цьому М. Битинський доволі різко реагував на критику з боку опонентів.

Після Другої світової війни тисячі українців опинилися в американській та англійській окупаційних зонах Німеччини в таборах для переміщених осіб. Саме в цьому середовищі 1947 р. було створено Український Інститут Родо- та Знаменознавства, який видав 4 зшитки часопису "Рід та Знамено". У цьому часописі публікувалися статті та матеріали з української генеалогії, геральдики, сфрагістики. Проте розвинути якусь активнішу діяльність ця організація не змогла, оскільки з кінця 1940-х рр. табори стали ліквідовувати, а їхні мешканці почали виїздити до інших країн.

Дискусії та суперечки про порядок кольорів на прапорі не завершилися ні в таборах переміщених осіб, ні пізніше в заокеанській діаспорі. Найгірше, що тепер ця дискусія набула політичного змісту, оскільки за той чи інший порядок кольорів виступали різні політичні організації. Щоб хоч тимчасово узгодити це питання було прийнято постанову Української Національної Ради від 27 червня 1949 р. під час своєї II-ї сесії, яка визначала, що до встановлення державних символів незалежною владою в Україні національним прапором вважається блакитно-жовтий чи синьо-жовтий[523]. Проте різні перепалки на сторінках газет і часописів тривали ще до початку 1970-х рр. Тому навіть у сатиричній поемі Романа Купчинського "Скоропад" є й такі рядки:

"… Що в нас два прапори донині:
Один з них жовтий надолині,
А другий з жовтим нагорі.
І хоч вже є закон державний,
Та українець непоправний –
Шанує помилки старі"[524].

Протягом 1950–1970-х рр. в США та Канаді видано доволі багато публікацій на тему українських національних і територіальних символів[525]. Особливо добрі перспективи

[520] ПСЗ. – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1849. – Т. XXIII. – Отд. 1. – № 22222 (герб міста Тамані, 27 квітня 1848 р.); – Санкт-Петербург, 1950. – Т. XXIV. – Отд. 2. – № 23575 (герб Катеринодара, 14 жовтня 1849 р.).

[521] Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. 1649–1917 гг. / Сост. *А. В. Кудин, А. Л. Цеханович.* – Москва, 2000. – Кн. II. – С. 453.

[522] *Битинський М.* Державні інсигнії України... – С. 55.

[523] *Андрусяк М.* Прапор // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. – К., 1994 (перевидання з: Мюнхен, Нью-Йорк, 1949). – Т. І. – С. 32–33; *Климкевич Р.* Прапор // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Львів, 1996 (перевидання з: Париж, Нью-Йорк, 1970). – Т. 6. – Ст. 2310.

[524] *Купчинський Р.* Скоропад: Поема. – Ню Йорк, 1965. – С. 28.

відкривалися після організації 1963 р. Українського генеалогічного та геральдичного товариства[526], в роботі якого активну участь брали Р. Климкевич і М. Битинський. Однак через брак коштів і з інших причин функціонування цієї організації на початку 1970-х рр. припинилося. До кінця 1990-х рр. тематикою національних символів продовжував займатися В. Трембіцький[527].

* * *

Особливістю розвитку геральдики та прапорництва в Україні протягом радянського періоду є те, що функцію територіально-державних гербів і прапорів виконували не традиційні історичні чи національні символи, а їх підмінили політичні атрибути. Все герботворення перебувало під контролем комуністичних партійних органів. Як наслідок, безликі одноманітні ідеологічні знаки Української РСР мало чим відрізнялися від символів Російської РФСР, а автономні утворення в їх складах взагалі вживали республіканські герби, доповнені лише написами місцевими мовами. Чи не єдиним геральдичним позитивом гербів Української РСР була наявність у них щита, у той час як інші радянські республіки (за винятком РРФСР) та СРСР загалом на своїх емблемах цього основного елементу не мали, хоча й називали їх гербами. На рівні адміністративних областей перші ініціативи проявляються лише в 1960-х рр., однак не отримують ні підтримки, ні реалізації.

Очевидно, що запровадження власних символів на рівні області чи району в умовах тоталітарної держави вже могло розцінюватися як прояв якогось "сепаратизму". Саме такими міркуваннями керувалися компартійні ідеологи 1990 р., стимулюючи прийняття герба Закарпатської області як перший крок до утворення автономної "гарячої точки", яка мала стримувати відновлення Української державності, про що мова піде далі.

Загальною проблемою геральдичних студій у діаспорі була недоступність до архівних збірок, у той час як в Україні дослідження національних і земельних символів фактично не проводилися. З цієї причини багато зарубіжних публікацій опиралися на вже видані раніше матеріали й мали більше популярний чи популяризаторський характер. На жаль, помилки та неточності, які були здійснені в давніших виданнях, іноді потрапляли в новіші дослідження, тому низка історичних фактів виявилася спотвореною.

---

[525] *Січинський В.* Український тризуб і прапор. – Вінніпег, 1953; *В. С. Б.* [*Сенютович-Бережний В.*] Герб Волині // Літопис Волині (Нью-Йорк, Буенос-Айрес, Вінніпег). – 1956. – Ч. 3. – С. 2–4; *Климкевич Р. О.* Завваги в справі гербу Волині // Літопис Волині. – 1958. – Ч. 4. – С. 99–101; *Битинський М.* Найважливіші територіяльні герби України // Новий літопис (Вінніпег). – 1962. – Ч. 2 (3). – С. 42–51; – Ч. 3 (4). – С. 47–53; *Кущинський А.* Тризуб з хрестом і без хреста // Календар "Слово" на рік 1964. – Торонто, 1964. – С. 49–54; *Трембіцький В.* Історія та правні основи українського державного гербу // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1971. – Кн. 3. – С. 104–148; та ін.

[526] Детальніше про це: *Винар Л.* Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: ґенеза і діяльність // Український історик. – 2003. – Ч. 1–5. – С. 141–170.

[527] *Трембіцький В.* Хрест в українських державних інсиґніях на гербах та прапорах в 1918–1920 роках // Богословія. – Рим, 1984. – Т. XLVIII. – Кн. 1–4. – С. 139–163; *Trembicky W.* The Ukrainian national colors from medieval to the present time // Almanac of the Ukrainian National Association for the year 1987 / Альманах Українського народного союзу на рік 1987. – Jersey City, New York / Джерзі-Сіті, Нью-Йорк, 1987. – P. 56–66; *Трембіцький В.* Завваги до проєктованого великого державного герба України // Мета. – 1998. – Ч. 359. – С. 2–3.

Розділ IV.

СУЧАСНІ ДЕРЖАВНІ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ СИМВОЛИ В УКРАЇНІ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЇХНЬОГО ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

4.1. *Утвердження сучасних державних символів України*

Легалізація українських національних символів

Із змінами, які почалися в СРСР у кінці 1980-х рр., виникло й питання відновлення та легалізації української символіки. У "самвидаві" з'явилось багато публікацій на цю тему. А відновлення в кінці 1988 р. у Литві національного прапора як державного створило прецедент і для інших республік[1].

Тодішня однопартійна комуністична влада намагалася всіма силами зупинити процеси національного відродження в Україні. Влітку 1989 р. в Києві відбулося спеціальне засідання Комісії Верховної Ради Української РСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин, присвячене питанню національних символів України. Голова Комісії Л. М. Кравчук (на той час – завідувач ідеологічного відділу ЦК Компартії України), підбиваючи підсумки цього засідання сказав: "Нема ніяких підстав для перегляду сполучення кольорів. […] Ті, хто обирає жовто-блакитний прапор, кажуть прямо, що вони за відокремлення від Радянського Союзу"[2]. На жаль, на відміну від Литовської РСР, де чинна влада зняла напругу в питанні національного прапора, в Україні ця справа набула виразного політичного забарвлення. Але різні громадські організації регулярно ставили вимогу відродження національних символів. На установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову 10 вересня 1989 р. було ухвалено окрему резолюцію з цього питання[3]. Після виборів до рад всіх рівнів навесні 1990 р. низка міських та обласних рад народних депутатів (особливо на Західній Україні) легалізували використання на своїй території синьо-жовтого прапора та Тризуба як національних символів[4]. Постановою Президії Верховної Ради Української РСР "Про державну символіку Української РСР" від 3 серпня 1990 р. доручалося кільком

[1] Див.: *Гречило А.* Символи нових незалежних держав // Пам'ятки України: історія та культура. – 1998. – Ч. 3-4. – С. 149–155; 1999. – Ч. 1. – С. 166–172; 2001. – Ч. 4. – С. 134-141. *Він же.* Герби новопосталих держав // Там само. – 2001. – Ч. 1-2. – С. 162–167.

[2] Національна символіка України // Літературна Україна. – 1989. – 6 липня (№27). – С. 2.

[3] Про національну символіку: Резолюція Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову, ухвалена 10 вересня 1989 р. // Літературна Україна. – 1989. – 19 жовтня (№ 42). – С. 7. Основою для цієї резолюції стала наша стаття: *Гречило А.* Прапор українського народу // Поступ (Львів). – 1989. – № 2 (травень). – С. 2-3.

[4] Див. хоча б: *Гнатовський Б.* Стяг над ратушею // Молода Галичина (Львів). – 1990. – 5 квітня (№ 41). – С. 1; Міська рада вирішила // Радянська Волинь (Луцьк). – 1990. – 15 липня. – С. 2; *Пахолок Л.* Прапор над міськрадою // Там само. – 1990. – 17 липня. – С. 3; *Чекмишев О.* Синьо-жовтий над Хрещатиком // Культура і життя. – 1991. – 29 липня (№ 30). – С. 7.

депутатським комісіям “розробити пропозиції щодо державної символіки Української РСР і винести їх на розгляд Президії Верховної Ради Української РСР”[5].

Питанню української національної символіки за період 1989–1992 рр. приділялося значну увагу майже в усіх друкованих періодичних виданнях України. Кожна газета чи журнал, що себе шанували, вважали необхідним обов’язково помістити якийсь матеріал на цю тематику. Якщо оцінювати цей процес з гумором, то можна сказати, що за ці чотири роки про Володимирський Тризуб було написано значно більше, ніж за ціле тисячоліття, котре минуло від часу його появи. За якісним показником ці публікації можна поділити на три умовні групи. До першої (на жаль, найменшої) увійшли дослідницькі роботи, в котрих використовувався значний історичний матеріал, на основі якого узагальнювалися висновки чи висувалися окремі гіпотези[6]. Другу групу становили статті, написані в рамках “марксистсько-ленінського світогляду”, в яких проблему надмірно політизувалося (при цьому не гребуючи перекрученням фактажу та фальсифікаціями) та різні квазінаукові, але дуже претензійні “розвідки”, які не мали нічого спільного ні з геральдикою, ні з вексилологією. У третю групу можна об’єднати компіляції, автори яких попросту переписували матеріал з чужих публікацій першої чи другої групи. На ошелешеного українського читача, позбавленого протягом останніх десятиліть будь-яких відомостей з цієї тематики, “вихлюпнулися” цілі потоки різноманітної суперечливої інформації, значно політизуючи питання і створюючи проблему на порожньому місці. В пресі почали з’являтися й різні варіанти прапора, в яких намагалися поєднати українські національні та радянські символи[7]. У деяких містах чиняться спроби знищити легалізовані місцевими радами національні символи[8]. Подібні спекуляції навколо символів викликали й гумористичні дописи з “альтернативними” іронічними проектами[9].

1–2 березня 1991 р. у Києві відбулися Республіканські історичні читання “Символіка України: історія, традиція, сучасність”. Організаторами цих читань були Республіканський громадсько-політичний і культурний центр ім. В. І. Леніна, Інститут історії АН УРСР та Державний історичний музей УРСР. У програму заходу були включені виступи доповідачів з різними поглядами на українську символіку, проте кількох з них “забули запросити” (В. Сергійчука, П. Федаку), а інших (А. Гречила та Б. Якимовича) повідомили, що ці читання “відмінені” й лише чисто випадково їм вдалося прибути до Києва та взяти участь у дискусіях[10]. Схоже, що організатори планували за відсутності опонентів протягнути вигідні для себе резолюції, що мали відповідати “партійній лінії”. Однак вони виявилися не готовими до відкритих дискусій і тому за результатами читань не було ні підведення підсумків, ні прийняття резолюцій, ні видання матеріалів. З огляду на це нами було запропоновано провести практично-наукову конференцію, яка має напрацювати рекомендації для Верховної Ради щодо національних і державних символів.

---

[5] ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 1588. – Арк. 1.

[6] *Якимович Б.* До питання про українську національну символіку // Пам’ятки України. – 1989. – № 3. – С. 44–48; *Гречило А.* До питання про національний прапор // Там само. – 1989. – № 4. – С. 44–48; *Гломозда К., Павловський О.* Українська національна символіка: походження, традиція, доля. – К., 1989; *Дашкевич Я.* Символи, символи… – Львів, 1990; *Сергійчук В.* Доля української національної символіки. – К., 1990; *Він же.* Національна символіка України. – К., 1992; *Гломозда К., Яневський Д.* Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 4. – С. 43–55; № 5. – С. 45–64; *Гісцова Л.* Якого ж кольору були запорозькі прапори? // Літературна Україна. – 1990. – 19 липня (№ 29). – С. 8; та ін.

[7] Див. хоча б: *Баранович Ю., Дерегус М.* Малиново-синьо-жовтий // Культура і життя. – 1991. – 10 серпня (№ 32). – С. 5 (передрук в: Голос України. – 1992. – 10 січня (№ 4). – С. 8); Символіка України: варіант посткомуністів // Молода Галичина (Львів). – 1991. – 19 грудня (№ 148). – С. 1.

[8] Про такі факти у Сумах та Дніпропетровську див.: *Максютенко В., Братцева А.* Нищать прапори… // Голос України. – 1991. – 26 липня (№ 143). – С. 4.

[9] *Поліщук М.* Як козаки про колективізацію мріяли // Голос України. – 1991. – 26 січня (№ 18). – С. 16.

[10] Див.: *Сергійчук В.* Символіка суверенності – синьо-жовта. – К., 1993. – С. 29–30.

Важливу роль для утвердження національних символів відіграла виставка "Символіка України: походження, традиції, доля", розгорнута в лютому 1991 р. в Державному історичному музеї УРСР у Києві[11].

8 червня 1991 р. у Києві відбулася практично-наукова конференція "Історичні традиції української символіки", яка ухвалила рекомендувати Верховній Раді Української РСР затвердити державним прапором національний синьо-жовтий прапор українського народу та оголосити конкурс на розробку проекта державного герба з обов'язковим включенням елемента національної символіки – Тризуба[12]. Після цього постановою Президії Верховної Ради УРСР "Про заходи щодо вирішення питання про державну символіку України" від 24 червня 1991 р. за № 1238-XII було оголошено відкритий конкурс на створення проектів Державного герба України і затверджено положення про його проведення[13]. Конкурс мав тривати від 1 липня до 1 жовтня 1991 р., проекти герба слід було виконувати як ескіз у кольорі (довжиною 50–75 см) та пояснювальну записку (не більше 2 сторінок) і подавати під 6-значним девізом і додавати закритий конверт під цим же девізом, де зазначалися дані про авторів[14]. Для кращих робіт встановлювалися 5 премій по 1500 крб. кожна. Також цією постановою передбачалося провести у жовтні 1991 р. науково-практичну конференцію з проблем державної символіки суверенної України: герба, гімну, прапора. Конкурсні роботи оцінювала експертна група, утворена Президією Верховної Ради Української РСР. Тому було утворено велику конкурсну комісію, експертну групу в складі народних депутатів України Л. П. Скорик, Ю. В. Гнаткевича, О. М. Кондратова та фахівців М. О. Брайчевського, доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту археології АН України, К. Ю. Гломозди, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії України; Я. Р. Дашкевича, кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту суспільних наук АН України; О. О. Кириченка, старшого консультанта Комісії з питань культури та духовного відродження; О. Л. Копиленка, кандидата юридичних наук, старшого консультанта відділу у питаннях законодавства і правопорядку Секретаріату Верховної Ради України; Г. Н. Логвина, доктора мистецтвознавства, головного спеціаліста Київ НДІПТАМ; П. С. Соханя, доктора історичних наук, члена-кореспондента АН України, директора Інституту археографії АН України; В. М. Ткаченка, кандидата історичних наук, завідуючого відділом зарубіжної історіографії Інституту історії України; Г. А. Троненко, керівника відділу Державного історичного музею України; В. О. Шевчука, письменника; Б. З. Якимовича, кандидата історичних наук, наукового співробітника Інституту суспільних наук АН України; Д. Б. Яневського, кандидата історичних наук, наукового співробітника Інституту історії України[15].

На конкурс надійшло понад 200 різних проектів. Характерно, що більшості авторів було важко відійти від стереотипного герба УРСР й у багатьох варіантах повторювалися

---

[11] *Влащук М.* Народ, держава і символіка: У Державному музеї історії УРСР відкрита виставка "Символіка України: походження, традиції, доля" // Патріот Батьківщини. – 1991. – 2 лютого; *Стрільчик Т.* Національна символіка: без пересудів і догм // Культура і життя. – 1991. – 6 квітня (№ 14). – С. 6.

[12] На шляху до незалежності // Літературна Україна. – 1991. – 20 червня (№ 25). – С. 1; Українська символіка – до джерел! // Культура і життя. – 1991. – 22 червня (№ 25). – С. 4; Про державну символіку України: Рекомендації наукової конференції "Історичні традиції української національної символіки" // За вільну Україну (Львів). – 1991. – 2 серпня (Ч. 139). – С. 2; Яка символіка традиційна // Голос України. – 1991. – 13 серпня (№ 155). – С. 3. Доволі детально хід цієї конференції подано тут: *Сергійчук В.* Символіка суверенності – синьо-жовта. – С. 51–55.

[13] Про заходи щодо вирішення питання про державну символіку України: Постанова Президії Верховної Ради України від 24 червня 1991 р. за № 1238-XII // ВВР УРСР. – 1991. – № 31. – Ст. 410.

[14] Конкурс: герб України // Культура і життя. – 1991. – 6 липня (№ 27). – С. 1; Положення про проведення конкурсу на створення проектів Державного герба України // Вільна Україна (Львів). – 1991. – 3 липня.

[15] До складу цієї експертної комісії було спершу включено й мене. Але оскільки я брав участь у конкурсі як автор одного з проектів, тому зі складу комісії вийшов.

його окремі елементи[16]. Але новим було те, що понад 90 відсотків всіх поданих робіт містило зображення Тризуба. Переможцем конкурсу стала робота А. Гречила та І. Турецького[17]. Журі відібрало 5–6 кращих робіт, але остаточного варіанту визначено не було. Зрештою, конкурс так і не отримав свого офіційного завершення й жодних премій відзначеним роботам виплачено не було.

Легалізацію національного прапора прискорили політичні події: провалу путчу в СРСР та проголошення Незалежності України 24 серпня 1991 р.[18] Під впливом цих змін 4 вересня народні депутати приймають рішення підняти синьо-жовтий прапор над Верховною Радою України[19]. Президія Верховної Ради постановою від 18 вересня 1991 р. за № 1567-XII ухвалила: "До прийняття Конституції України дозволити в протокольних заходах використовувати синьо-жовтий прапор"[20]. На цій підставі фактично було скасовано червоно-лазуровий прапор.

У жовтні в Києві відбулося засідання постійної Комісії Верховної Ради України з питань культури та духовного відродження, на якому обговорювалися підсумки конкурсу та напрацьовувалася концепція нових державних символів. Фактично, воно перетворилося на передбачену постановою Президії Верховної Ради науково-практичну конференцію з проблем державної символіки. Під час цього засідання виступили з доповідями запрошені фахівці-історики та мистецтвознавці: Г. Логвин, К. Гломозда, Я. Дашкевич, А. Гречило, Б. Якимович, М. Брайчевський, С. Білокінь та інші[21]. На підставі обговорення комісія вирішила винести на розгляд Верховної Ради законопроект про внесення змін до Коституції України в частині статей, які визначали державний герб і прапор. Статтю 166 пропонувалося викласти у такій редакції: "Державним гербом України є Золотий Тризуб на синьому полі"; а статтю 167: "Державним прапором України є прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтальних смуг: верхньої – синього кольору і нижньої – жовтого кольору. Відношення ширини прапора до його довжини 2:3"[22].

Авторам проектів, які набрали найбільше голосів за результатами конкурсу, було пізніше доручено розробити кінцевий варіант державного герба. У кількох конкурсних роботах пропонувалося затвердити Великий та Малий Державний герб України. Так, у проекті-переможці (автори – А. Гречило та І. Турецький) подано як малий герб: у синьому полі заокругленого щита золотий Тризуб у такому ж оливковому вінку (фактично, зберігався герб Української Народної Республіки 1918 р. з незначними змінами та додачею щита і кольоровим вирішенням; цим автори трактували Акт про незалежність України як відновлення української державності, що існувала в 1918–1920 рр. й була перервана); у великому гербі фігурували щитотримачі: давньоруський воїн зі списом та козак з мушкетом, знизу – гілки калини, перев'язані синьо-жовтою стрічкою (в гербі закладалася ідея відобразити етапи становлення української державності, її спадкоємність по Київській Русі, Гетьманщині XVII–XVIII ст. та державах XX ст.). В іншому проекті

[16] Див.: ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2067.

[17] Про підбиття підсумків конкурсу один із членів експертної комісії: *Степанів Я.* [*Дашкевич Я.*] Потрібен герб, бо час друкувати українські гроші // Ратуша (Львів). – 1991. – 9–10 жовтня (№ 107). – С. 2.

[18] *Пригорницький Ю.* Прапор Волі – в Парламенті // Літературна Україна. – 1991. – 29 серпня (№ 35). – С. 1, 3.

[19] ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 4633. – Арк. 11. *Ященко О.* Як піднімали прапор // Молодь України. – 1991. – 6 вересня. – С. 1.

[20] ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 4709. – Арк. 81. Про прапор України: Постанова Президії Верховної Ради України від 18 вересня 1991 р. за № 1567-XII // ВВР України. – 1992. – № 47. – Ст. 655; Постанова Президії Верховної Ради України Про прапор України // Молодь України. – 1991. – 21 вересня. – С. 1.

[21] *Краснодемський В.* І порадіє за нас князь Володимир // Голос України. – 1991. – 9 жовтня (№ 196). – С. 1, 3; *Заєць О.* Друге життя княжого герба // Культура і життя. – 1991. – 12 жовтня (№ 41). – С. 2.

[22] *Сікачина Т.* Будемо з гербом // Літературна Україна. – 1991. – 17 жовтня (№ 42). – С. 3.

(автор – О. Кохан) пропонувався як малий герб: у синьому полі трикутного щита золотий Тризуб у формі плетінки; великий – із щитотримачами: коронованим левом та Архангелом Михаїлом (відображали ідею єдності Західної та Східної України).

У грудні 1991 р. на засіданні комісії у Києві було вирішено, що необхідно поки що затвердити Малий Державний герб України, відклавши розробку Великого герба на пізніший термін. Дехто з депутатів Верховної Ради опирався відновленню варіанта герба УНР, мотивуючи аргументами на кшталт: "Оливка в Україні не росте" (хоч як на те пішло, то оливка в Україні – в Криму – таки росте). Вдалося все ж відстояти форму Тризуба, яку розробив В. Кричевський 1918 р., хоча й були частково змінені кілька деталей. Авторською групою – А. Гречило, О. Кохан, І. Турецький – протягом 14-20 грудня було підготовано кінцевий варіант проекту Герба України. Під час роботи вийшли суперечки з народними депутатами щодо форми щита. Тоді я запропонував 10 різних ескізів щита, з яких вибрали варіант п'ятисторонньої форми. Ще у 1970-і рр. професором Володимиром Трембіцьким із США було розроблено й опубліковано технічне оформлення герба УНР[23]. Враховуючи, що зображення державного герба мусить відповідати єдиному еталону, авторською групою було опрацьоване й технічне креслення нового герба України, а також виконано кольоровий малюнок на підрамнику 1х1 м[24]. 15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради виносить на розгляд парламенту пропозицію комісій про малий герб України постановою за № 2042а–XII[25].

Нарешті 28 січня 1992 р. Верховна Рада розглянула й затвердила постанову за № 2067–XII "Про Державний прапор України"[26]. Нею визначалося: "Затвердити Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3". За цю постанову проголосувало 253 депутати.

14 лютого 1992 р. Верховна Рада окремим законом вносить зміни до Конституції України. Зокрема змінено й статтю про державні символи, хоча вона не містила конкретних описів ні герба, ні прапора: "Стаття 166. Символами України як незалежної держави є її Державний герб, Державний прапор та Державний гімн. Державний герб України, Державний прапор України та Державний гімн України затверджуються Верховною Радою України"[27].

Проект герба Верховної Ради України розглянула аж 19 лютого 1992 р. На той час вже була перезатверджена на історичній основі символіка у республіках Прибалтики, Закавказзя, у Молдові, Білорусі. Однак в українському парламенті справа герба викликала доволі сильний опір колишньої компартійної номенклатури. Зненацька серед старих партапаратників виявилась велика кількість "знавців" історії та культури українського народу. І тільки після скандалів і повторного голосування герб затверджено постановою за

[23] *Трембіцький В.* Історичні та правні основи... – С. 133.

[24] Мушу зазначити, що хоча питання підготовки кінцевого проекту герба й було дуже важливим, але особливої підтримки з боку структур Верховної Ради ми не відчували. Єдиний, хто майже весь час провів разом із нами та всіляко намагався надавати нам технічну допомогу був старший консультант Комісії з питань культури та духовного відродження О. Кириченко. Проекти виготовляли ми власними фарбами та інструментами (добре, що хоч прихопили їх зі собою), а підрамник для кольорового малюнку надала народний депутат Л. Скорик.

[25] Про малий герб України: Постанова Президії Верховної Ради України // ВВР України. – 1992. – № 17. – Ст. 218.

[26] ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 4740. – Арк. 11. Про Державний прапор України: Постанова Верховної Ради України // Голос України. – 1992. – 15 лютого (№ 27). – С. 1; Про Державний прапор України: Постанова Верховної Ради України // ВВР України. – 1992. – № 19. – Ст. 257.

[27] Закон України Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України // ВВР України. – 1992. – № 20. – Ст. 271.

№ 2137–XII "Про Державний герб України", якою прийнято Тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України[28]. Також у постанові зазначалося, що зображення Державного герба України поміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим дотриманням пропорцій затвердженого зображення герба[29]. За цю редакцію постанови проголосував 231 депутат.

Тризуб як символ Соборної України, спадкоємниці Київської Русі, відновив своє офіційне функціонування.

Затвердження державних символів у Конституції України

Напругу в справі про великий Державний Герб знову підняло питання про нову Конституцію України. З боку прокомуністичних реваншистських сил почали лунати заклики до проведення референдуму про символіку. Цікаво, що якоїсь альтернативи до чинного герба і прапора не було, була звичайна нетерпимість і українофобія. Стурбовані таким станом речей фахівці з геральдики, вексилології та інших спеціальних історичних дисциплін навіть прийняли з цього питання відповідну заяву від імені учасників четвертої наукової геральдичної конференції 10 листопада 1994 р.[30]

У проектах Конституції України державні символи почали "обростати" різними доповненнями. Зокрема, у прапорі пропонувалося на верхній синій смузі розмістити на відстані 1/3 від древка золотий Тризуб (схоже, під впливом побудови прапора колишньої Української РСР). Але в кінцевому результаті було враховано рекомендації Українського геральдичного товариства і в опублікованому на початку 1996 р. проекті збережено подачу герба і прапора відповідно до постанов 1992 р. Однак в парламентських колах почалися спекуляції, що назва "Тризуб" відлякує багатьох депутатів і треба її замінити. "Знайшли" іншу – "Трійця". Тоді листом голови Українського геральдичного товариства від 30 березня 1996 р. запропоновано зберегти офіційну назву, вживану в законодавчих актах Української Народної Республіки 1918 р. та працях М. С. Грушевського – "Знак Київської держави часів Володимира Святого" (або "Святого" поміняти на "Великого"), що також було враховано Конституційною комісією[31]. Ця назва не тільки має за собою історично-юридичну основу, але й точно називає герб, що поданий за графічною формою Володимирського знаку, а також вказує на основне значення герба України: спадкоємність по державності Київської Русі, яка за період Володимира Великого досягла найвищої могутності. Конституційна комісія врахувала ще одну пропозицію УГТ про недоцільність встановлення двох гербів – малого та великого, й у кінцевому проекті фігурував лише один Державний Герб.

Проте під час важкого прийняття Конституції в ніч на 28 червня 2006 р. питання про державні символи, а також про державну мову та статус Криму викликали найбільше дискусій і протистояння. Щоб досягти консенсусу погоджувальна комісія знов повернула формулювання про малий і великий герб. Оскільки проекту великого герба ніхто не готував, то його прописали як компроміс на майбутнє.

---

[28] *Кирилюк В.* Таки зі щитом! // Літературна Україна. – 1992. – 27 лютого (№ 8). – С. 1.

[29] ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 4740. – Арк. 170. Про Державний герб України: Постанова Верховної Ради України // Голос України. – 1992. – 21 лютого (№ 31). – С. 2; Про Державний герб України: Постанова Верховної Ради України // ВВР України. – 1992. – № 40. – Ст. 592.

[30] Заява учасників 4-ої наукової геральдичної конференції // Знак. – 1995. – Ч. 9 (лютий). – С. 1; Не робити проблем з державної символіки (4-а наукова геральдична конференція) // Урядовий кур'єр. – 1994. – 24 грудня. – С. 4.

[31] Така термінологічна пропозиція вносилася мною ще під час обговорення питання в жовтні 1991 р., див.: *Краснодемський В.* І порадіє за нас князь Володимир // Голос України. – 1991. – 9 жовтня (№ 196). – С. 3.

У кінцевому варіанті ця стаття має таке формулювання:

“Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ”[32].

Треба підкреслити, що поданий у статті опис великого Державного Герба з геральдичного погляду не витримує критики. Неграмотним є й опис малого Державного Герба, оскільки ним є не просто “Знак Княжої Держави Володимира Великого”, а має бути: “золотий Знак Княжої Держави Володимира Великого у синьому полі п’ятистороннього щита з тонкою золотою облямівкою”. Можна лише надіятися, що з прийняттям окремих законів про Державні символи цю статтю відредагують відповідно до геральдичних норм. Щодо самого змістового вирішення Великого герба України, то, як висловився під час обговорення один депутат: “хай попрацюють наші, будем казати, художники. Вони створять і потім отут у нас в залі зроблять виставку. І ми приймемо – кому що подобається, і будемо голосувати рейтингом”[33]. Отже, питання Великого Герба залишилося відкритим. Та чи потрібний такий знак взагалі?

Щодо історичного аспекту, то великі герби виникли як символи великих монархічних імперій і в них постійно відображалися нові територіальні здобутки (як приклад можна навести чи Російську імперію, чи Австрійську монархію). Після Першої світової війни деякі нові незалежні держави, що виникли на руїнах колишніх імперій, наслідували практику “великих” і “малих” (або ще й “середніх”) гербів (як приклад: Естонія, Латвія, Чехословацька республіка). Вже згадувалося, що 22 березня 1918 р. Центральна Рада затвердила Великий і Малий герби Української Народної Республіки, хоча питання – чому саме так було названо два подібні варіанти, – залишається нез’ясованим і досі. У 1930-і рр. М. Битинським напрацьовано проекти державних клейнодів України, в тому числі й великого герба (мабуть, під впливом тодішніх гербів Чехословаччини), однак у цьому проекті було допущено досить багато неточностей у подачі гербів окремих земель, та й реального використання він не мав. Хоча за результатами конкурсу 1991 р. і проект-переможець, і низка інших проектів передбачали малий і великий (зі щитотримачами) герби, проте при розробці кінцевого варіанту вирішено відмовитись від такого підходу, оскільки був великий ризик, що великий герб депутати Верховної Ради України попросту “забалакають”. Тому на розгляд виносився один знак, який зрештою для політичного компромісу назвали малим Державним Гербом. Такий стан речей з політичним підтекстом залишився й у Конституції України.

[32] Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

[33] *Гречило А.* Конституція є. Чи буде великий герб? // Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 1–2.

У наші дні серед європейських держав з республіканським устроєм великі і малі герби мають Латвія і Чехія. При чому, в обох випадках застосовано принципово різні геральдичні підходи до побудови великих гербів. А такі "геральдичні" країни як Італія та Франція фактично обходяться й без герба, а використовують державні емблеми. Великі герби залишилися майже обов'язковим атрибутом конституційних монархій – їх переважно й називають у законодавчих актах "королівськими гербами". А багато країн, що хоч і мали давні монархічні традиції (Німеччина, Росія, Польща), чи постійно зберігали різні форми республіканського устрою (Фінляндія, Швейцарія, Ірландія) використовують лише один єдиний герб.

Нагальна потреба в великому гербі для України викликає сумніви під кількома аспектами:

1. Функціональний – не зовсім зрозумілою є сфера застосування цього знаку.

2. Фаховий – не всі, "будемо казати, художники" мають поняття про геральдику. Ще менше поняття в цій галузі мають депутати Верховної Ради. В умовах же нефахово організованих конкурсів для широкого загалу не надано хоча б елементарних пояснень, тому більшість надісланих на них проектів не відповідала ні геральдичним, ні юридичним нормам.

3. Політичний – розгляд питання про великий Герб, безсумнівно, знову загострить протистояння у Верховній Раді.

Після затвердження Конституції України наказом Міністра юстиції С. Головатого від 14 квітня 1997 р. за № 143/7 було затверджено склад робочої групи щодо розробки законопроекту "Про державні символи України", до якого увійшли також і представники Українського геральдичного товариства – А. Гречило та П. Стецюк. Робочою групою було напрацьовано дуже цікавий проект закону, в якому враховувалися не лише юридичні, але й геральдичні аспекти. Проте подальшій реалізації цих напрацювань завадила відсутність великого Державного Герба.

Конкурс на великий Державний герб Україні 1996–1997 рр.

На виконання Постанови Верховної Ради України від 3 вересня 1996 р. за № 347 "Про державні символи України"[34] Кабінет Міністрів прийняв постанову про проведення відкритих конкурсів на створення кращого ескізу великого Державного герба України та тексту Державного Гімну України[35]. Даною постановою затверджено склад Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України на чолі з першим віце-прем'єр-міністром В. Дурдинцем. За підсумками Державні комісії з підготовки і проведення конкурсів мали визначити по 5 кращих ескізних проектів Державного Герба і 5 проектів текстів Державного Гімну України, котрі займуть перші місця, і вони мали подаватись Кабінету Міністрів для внесення на розгляд Верховної Ради України[36]. Встановлено 1-у премію (5000 грн.), 2-у (2500 грн.), 3-ю (1500 грн.) та дві заохочувальні (по 500 грн.). Оголошення про конкурс опубліковано 19 листопада, а термін подачі робіт визначено до 17 грудня 1996 р. В умовах зазначалося, що проекти великого Державного Герба України слід подавати на планшеті 30х30 см, "розмір малюнку – 100 мм у діаметрі". Члени Державних комісій з підготовки та проведення

[34] Про державні символи України: Постанова Верховної Ради України від 3 вересня 1996 р. за № 347 // ВВР України. – 1996. – № 45. – Ст. 241.

[35] Постанова Кабінету Міністрів України від 2 листопада1996 р. № 1328 "Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України і кращий текст Державного Гімну України" // Закони і постанови України. – 1996. – № 19. – Ст. 544.

[36] Герб і гімн – за конкурсом // Урядовий кур'єр. – 1996. – 14 листопада (№ 214). – С. 1; Програма та умови відкритих конкурсів на створення кращого ескізу великого Державного Герба України і кращого тексту Державного Гімну України // Там само. – 1996. – 19 листопада (№ 217). – С. 3.

конкурсів у конкурсах участі не беруть і не консультують їх учасників. Проекти надсилаються на адресу Міністерства культури та мистецтв України.

Зважаючи на важливість питання проведення конкурсу на створення кращого ескізу великого Державного Герба України, від Українського геральдичного товариства були восени 1996 р. підготовані і передані в Кабінет міністрів України пропозиції про надання допомоги з питань проведення та організації згаданого конкурсу. Після публікації досить специфічних умов проведення конкурсу (чого варта лишень умова подачі герба "100 мм у діаметрі" на планшеті розміром 300х300мм!), від Товариства до Міністерства культури і мистецтв України було надіслано 26 листопада 1996 р. листа з пропозицією спільно підготувати та видати після завершення конкурсу каталогу проектів (під час проведення конкурсу на Державний герб у 1991 р. аналогічну пропозицію Українського геральдичного товариства так і не вдалося реалізувати), а також прохання переслати для публікації у віснику "Знак" тексти постанов та інших офіційних документів (що стосуватимуться конкурсів), котрі активно тоді розповсюджувались серед засобів масової інформації та різних організацій. Під час зустрічі у Міністерстві культури і мистецтв начальником відділу О. Бєлашовим було висловлено згоду на таку співпрацю та обіцяно вислати всі матеріали[37]. Проте обіцянки здійснені не були (можливо, чиновників перелякали їдкі коментарі в деяких засобах масової інформації про сумнівний фаховий рівень членів Державних комісій, серед яких особливо виділяли лідера комуністів України П. Симоненка). На наступні листи Товариство отримало анекдотичні відписки першого заступника міністра М. Захаревича, котрий порадив черпати інформацію з газетних публікацій[38]. Ним також відхилено пропозиції про створення незалежної експертної групи з фахівців Українського геральдичного товариства для оцінки проектів. У справі видання каталогу чиновниками було сказано, що немає коштів (на виплату премій було витрачено 19000 грн., а на подібне видання вистачило б і 5% від цієї суми; хоча справжня причина прозвучала неофіційно: "А раптом хтось подивиться, і скаже що були кращі проекти?").

На конкурс на герб надійшло 420 проектів від 385 авторів. Відбором робіт займалася окрема група у складі: М. Захаревич, перший заступник міністра культури та мистецтв; О. Бєлашов, начальник відділу пластичних мистецтв міністерства; М. Дмитрієнко, заввідділу Інституту історії НАН України; Н. Кулик, заступник начальника головного фінансово-економічного управління Міністерства культури та мистецтв; О. Міщенко, заступник голови правління Спілки художників України; В. Перевальський, художник; В. Стасюк, начальник головного управління сценічних і пластичних мистецтв міністерства; А. Чебикін, ректор Української академії мистецтв; В. Шостя, художник. У кінці грудня оголошено, що відібрано 11 кращих проектів герба, автори яких отримають заохочувальні премії і серед них буде проведено 2-й тур конкурсу (у виступі голови Державної комісії В. Дурдинця чомусь прозвучало: "відкритий конкурс"), а всім учасникам конкурсу надішлють подяки. Але на початку 1997 р. рішення змінили й повідомили, що присуджено лише дві заохочувальні премії по 500 грн. київським художникам О. Івахненку (проект під девізом 155555) та О. Кохану (проект під девізом 077777).

З 1 лютого по 1 березня 1997 р. проведено другий (замовний) тур конкурсу, до якого крім відзначених у першому турі авторів залучено В. Перевальського, В. Шостю та Б. Туліна. Для переможця визначено премію 10000 грн., для інших учасників – гонорар по 2000 грн. Було подано 4 проекти (Б. Тулін роботи не виконав), однак переможця не визначено, а знову відібрано роботи О. Кохана та О. Івахненка (у поданому останнім проекті авторами вказані М. Дмитрієнко та Ю. Савчук, а виконавцем – О. Івахненко), котрим на засіданні 8 квітня доручили доопрацювати протягом місяця свої роботи, а вже

[37] Хроніка // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 3.

[38] Лист першого заступника міністра культури і мистецтв України М. В. Захаревича до голови Українського геральдичного товариства А. Б. Гречила від 16 липня 1997 р. за № 10–2569/18 (в архіві автора).

17 квітня – розробити єдиний проект. Проте О. Кохан вирішив подавати свій проект окремо.

На засіданні 11 червня 1997 р. Державна комісія розглянула тільки один проект (авторської групи у складі О. Івахненко, В. Мітченко, М. Дмитрієнко та Ю. Савчук; варіант О. Кохана чомусь не розглядався), який і був схвалений. Авторській групі виплачено премію 10000 грн. Визначений проект було рекомендовано направити на розгляд Верховної Ради України.

Загалом цей конкурс проводився із порушеннями та змінами встановлених умов у ході самих змагань, келейністю, "підкилимною боротьбою", відсутністю належного висвітлення в пресі (скажімо, під час конкурсу 1991 р. журналістам було відкрито доступ до проектів, завдяки чому різні видання опублікували кілька десятків конкурсних робіт, цього ж разу ледве з'явились друком відзначені проекти, а обіцяної виставки так і не було організовано) та традиційним безвідповідальністю чиновників (навіщо було обіцяти учасникам конкурсів якісь подяки, котрі ніхто й не збирався надсилати?)[39]. На жаль, все це відбилося й на результаті конкурсу: "переможцем" став проект, серед авторів якого були й члени журі. Проте значно гіршим було те, що схвалений варіант, крім деяких геральдичних помилок, мав і значний політичний недолік – використання корони над щитом як геральдичної "корони гідності" – елемента, який вказує на юридичний статус власника герба – не відповідає ні історичній традиції, ні теперішньому державному устрою України, суперечить Конституції і тільки може дискредитувати нашу державу. Тому у пресі появилася низка критичних публікацій[40].

Проте 18 листопада 1997 р. Кабінет Міністрів України з листом № 28–3049/4 надіслав до парламенту проект Закону України "Про затвердження великого Державного Герба України". Але цей проект відхилили в комітетах Верховної Ради України й повернули на доопрацювання[41].

Оскільки великий Герб не був затверджений, то 2 березня 2000 р. Кабінет Міністрів України приймає постанову про затвердження нового складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України на чолі з віце-прем'єр-міністром М. Жулинським[42]. Проте нового конкурсу проводити не стали. Натомість залишили проект, який визнали переможцем 1997 р., хоч і з деякими незначними змінами, проте із тими ж самими недоліками та помилками. 14 червня 2000 р. його разом із новим законопроектом схвалив Кабінет Міністрів України та направив до Верховної Ради[43].

31 липня 2000 р. глава Адміністрації Президента України В. Литвин звернувся з листом за № 02-04/1574 до прем'єр-міністра В. Ющенка, в якому висказано низку зауважень до проекту герба, у тому числі – й щодо неприйнятності використання корони над щитом. Тому 5 вересня Державна комісія провела ще одне засідання, на якому лише частково відкориговано проект. Тому законопроект "Про великий Державний Герб України" було надіслано на розгляд Верховної Ради лише 26 вересня 2002 р.

---

[39] Про це див.: Хроніка // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 3.

[40] Див. хоча б: *Микитенко О.* Замість відкритого конкурсу матимемо Великий Герб на замовлення // Київські відомості. – 1997. – 27 червня (№ 25). – С. 1, 20; *Вечерський В.* Дресирувальник левів для української корони // Вечірній Київ. – 1997. – 19 серпня (№ 176).

[41] Когда у нас будет большой Государственный Герб Украины? // Факты. – 1999. – 13 марта. – С. 7.

[42] Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2000 р. № 442 "Про затвердження нового складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України і нового складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий текст Державного Гімну України" // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=442-2000-%EF

[43] Затверджено урядом // Урядовий кур'єр. – 2000. – 16 червня (№ 109). – С. 4; *Сироватка С.* Пристрасті довкола герба та гімну // Експрес (Львів). – 2000. – 29 червня – 6 липня. – С. 4.

Така тяганина з проектом великого Герба України призвела до того, що окремі депутати Верховної Ради подали свої власні законопроекти із зовсім іншими варіантами герба, а рекомендований Кабінетом Міністрів проект знову критикували у засобах масової інформації[44], в окремих публікація він став навіть об'єктом для глузувань[45]. Хоча протягом наступних років Міністерством юстиції напрацьовувалося кілька нових законопроектів[46], але критикований герб так і не отримав схвальних рекомендацій від комітетів Верховної Ради. Тому 17 березня 2003 р. Кабінет Міністрів знов вносить зміни до складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України – тепер її очолює віце-прем'єр-міністр Д. Табачник[47].

Затвердження символів Президента України

19 грудня 1996 р. указом Президента України Л. Кучми було засновано Велику Державну Печатку України[48]. Хоча в цьому документі не визначався її вигляд, а лише вказувалося, що "опис, зразок Великої Державної Печатки України та Положення про Велику Державну Печатку України затверджує Президент України".

Натомість указом "Про офіційні символи глави держави" від 29 листопада за № 1507/99 було затверджено прапор (штандарт), знак-колар, гербову печатку та булаву Президента України[49].

Штандарт Президента України становить собою синє квадратне полотнище з зображенням у центрі золотого Знака Княжої Держави Володимира Великого (малого Державного Герба України). Полотнище обрамлене золотою лиштвою і прикрашене золотою бахромою. Древко штандарта Президента України дерев'яне. Верхівка древка має форму кулі з онікса, що оздоблена рельєфним накладним орнаментом із жовтого металу.

Знак Президента України має форму орденського ланцюга, що складається з медальйона-підвіски, 6 фініфтевих медальйонів та 12 декоративних ланок, розміщених у відповідній послідовності. Медальйон-підвіска Знака Президента України являє собою геральдичний картуш з рельєфним зображенням малого Державного Герба України на синій емалі. Фініфтеві медальйони мають овальну форму, обрамлені геральдичним картушем і містять зображення знака Київського князя Володимира Великого, герба Галицько-Волинського князівства, герба Великого князівства Литовського, герба Війська Запорозького, родового герба гетьмана Богдана Хмельницького, герба Української Народної Республіки.

Гербова печатка Президента України має форму кола. У центрі – зображення малого Державного Герба України, над яким по колу напис "Президент України". Під зображенням малого Державного Герба України – стилізоване зображення знака-хреста Ордену князя Ярослава Мудрого.

Булава Президента України виготовлена з позолоченого срібла. Руків'я і верхівка булави прикрашені декоративним орнаментом і оздоблені коштовним камінням.

---

[44] *Зінченко Н.* Український козак у турецькому жупані проти крилатого лева на Великому державному гербі України // Хрещатик (Київ). – 2000. – 16 червня. – С. 4.

[45] А казачок-то – инвалид! Элементы главного государственного символа противоречат не только законам геральдики, но и здравого смысла / Подг. *Д. Тымчук* // Комсомольская правда в Украине. – 2001. – 16 февраля (№ 29). – С. 12.

[46] Див.: *Удовиченко Г.* Закон для тризуба // Київські відомості. – 2004. – 23–29 квітня (№ 17). – С. 5.

[47] Кабінет Міністрів України: Постанова від 17 березня 2003 р. № 349 "Про затвердження складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України" // Урядовий кур'єр. – 2003. – 22 березня (№ 54). – С. 14.

[48] Про Велику Державну Печатку України: Указ Президента України від 19 грудня 1996 року № 1230/96 // Урядовий кур'єр. – 1996. – 24 грудня (№ 242). – С. 4.

[49] Символи Президента України // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 1.

Конкурс на великий Державний герб України 2007–2009 рр.

Це питання знову виникло, коли 16 травня 2007 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження "Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України", яким знову утворювалося Комісію з підготовки та проведення конкурсу під головуванням віце-прем'єр-міністра Д. Табачника, а також знову доручалося Міністерству культури та туризму розробити до 1 вересня 2007 р. всі необхідні положення, програми та умови й до 1 лютого 2009 р. (!!!) подати пропозиції за результатами конкурсу Міністерству юстиції[50]. Постановою Кабінету Міністрів від 15 серпня 2007 р. за № 1044 затверджено нове положення про Комісію з підготовки та проведення конкурсу[51]. Фактично, повторилася помилка конкурсу 1996 р., коли Комісія з підготовки та проведення конкурсу мала виконувати й роль фахового журі. Восени Міністерство культури та туризму оголосило конкурс, за умовами якого малюнок герба знову треба було подавати "100 мм у діаметрі" (на планшеті формату А3!), а сам конкурс мав проводитися з 23 жовтня 2007 р. до 10 жовтня 2008 р. Але указом Президента України від 17 січня 2008 р. № 28/2008 "Про деякі заходи щодо прискорення підготовки законопроекту про Державний Герб України" доручалося Кабінету Міністрів України затвердити новий персональний склад Комісії (оскільки деякі її члени, які входили "за посадою", на той час перестали бути урядовими чиновниками) та "забезпечити прискорення проведення конкурсу"[52]. На цій підставі розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2008 р. № 339-р було внесено зміни у склад Комісії (її очолив новий віце-прем'єр-міністр України І. Васюник, до складу також введено голову Українського геральдичного товариства А. Гречила), а Міністерству культури та туризму доручено завершити конкурс до 10 квітня 2008 р. й передати відповідні пропозиції Міністерству юстиції до 1 травня 2008 р.

23 квітня 2008 р. у Києві відбулося засідання Комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України. Оскільки троє членів Комісії взяли участь у конкурсі, тому їх було виключено зі складу Комісії.

Підсумки конкурсу викликали доволі значне розчарування. Для порівняння: якщо на конкурс 1991 р., який тривав три місяці, надійшло понад 200 робіт, на конкурс 1996 р., який тривав менше місяця, поступило понад 420 ескізів від 385 авторів, то цього разу за півроку – лише 52 роботи (десь від 20–30 авторів), більшість з яких не відповідають ні умовам конкурсу, ні геральдичним вимогам. Значний спад зацікавлення свідчить про те, що, з одного боку, питання великого герба втратило актуальність, а з іншого – порушення умов під час попереднього конкурсу чи зловживання в різних місцевих конкурсах (достатньо навести хоча б приклади зловживань і плагіату під час конкурсу на прапор Полтавської області 2001 р., коли переможцем став поданий від Українського геральдичного товариства проект прапора, але його "автором" виявився... місцевий чиновник[53]) відбили бажання та віру у справедливий розгляд у потенційних учасників.

Під час засідання проведено обговорення надісланих проектів, після якого шляхом рейтингового голосування відібрано до дальшого розгляду 4 роботи. Але виявилося, що 3 з них... були представлені ще на попередньому конкурсі, на етапі замовних проектів

[50] Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України" від 16 травня 2007 р. № 283-р // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=283-2007-%F0

[51] Постанова Кабінету Міністрів "Про затвердження Положення про Комісію з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України" від 15 серпня 2007 р. № 1044 // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1044-2007-%EF

[52] Указ Президента України "Про деякі заходи щодо прискорення підготовки законопроекту про Державний Герб України" від 17 січня 2008 р. № 28/2008 // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=28%2F2008

[53] *Гречило А.* Сучасні символи областей України. – К., Львів, 2008. – С. 16.

(тобто, за ці проекти вже були виплачені премії!)[54]. Найдивніше, що окремі з них, які гостро критикувалися через невідповідність геральдичним нормам і чинній Конституції України, так і залишилися без жодних змін[55].

Оскільки за умови затвердження великого Державного Герба України буде необхідним вносити зміни у статтю 20 Конституції, в якій треба подати точний геральдичний опис і малого, і великого гербів, то за таких неоптимістичних обставин з конкурсом виглядало і значно простішим, і логічнішим не вигадувати чергову псевдо-політичну проблему, а запропонувати внести зміну у згадану статтю 20, зафіксувавши лише один герб.

Під час засідання Комісії з підготовки та проведення конкурсу стало зрозумілим, що більшість її членів мають досить слабке уявлення про геральдику. Одна справа "підготовка та проведення" конкурсу, а зовсім інша – функція журі, де для підбиття підсумків треба керуватися не принципом "мені подобається", а фаховими знаннями. Вже згадувалося, що під час конкурсу 1991 р. була сформована з фахівців спеціальна експертна група, висновками якої керувалися при підбитті підсумків. Тому вирішили докооптувати нових членів-фахівців з цієї дисципліни, а до Українського геральдичного товариства звернулися з проханням подати кандидатури. Пропозиції від Товариства надійшли ще на початку травня – було запропоновано 6 чоловік (у тому числі 1 доктора та 2 кандидатів історичних наук), які займаються і практичною, й теоретичною геральдикою та емблематикою, мають багато публікацій на цю тематику, брали участь у різних конкурсах та виступали експертами, а головне – не мали відношення до теперішнього конкурсу та не пов'язані з його учасниками. 28 травня 2008 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України № 775-р внесено зміни у склад Комісії. Але… жодного фахівця, запропонованого від Українського геральдичного товариства, до складу Комісії не включили. Виявилося, що більшість з нових членів Комісії фактично геральдикою не займалися.

Подальше обговорення та підбиття підсумків конкурсу планувалося провести на наступному засіданні Комісії в травні 2008 р., однак воно так і не відбулося – в усталені терміни журі ніхто не збирав. Натомість розпорядженням Кабінету міністрів України від 24 вересня 2008 р. за № 1266-р термін проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України було продовжено до 31 грудня 2008 р., а Комісія мала підбити підсумки до 1 лютого 2009 р.[56] До визначеної дати Комісію знову не зібрали, а засідання призначили аж на 14 липня, при цьому повідомивши члені Комісії… за день до цього[57]. Тому підбиття підсумків конкурсу перетворилося на комедію. Відбулася імітація кворуму в 16 чоловік – коли при цьому кілька членів журі перебували за межами Києва. За офіційною версією – вони проголосували "по телефону"[58]! Цікаво, як можна голосувати по телефону за невідомо-що (жодних нових проектів ніхто не бачив, оскільки ніяких матеріалів загодя членам Комісії не розсилали), без обговорення, без аргументації і т. п.? Тим більше, що це не дозволялося умовами конкурсу та положенням про Комісію!

---

[54] *Гречило А.* Конкурс на кращий ескіз великого Державного Герба України: старі проблеми // Знак. – 2008. – Ч. 44 (червень). – С. 5.

[55] *Волга Л.* Чому так важко народжується великий Державний Герб? // Урядовий кур'єр. – 2008. – 30 квітня (№ 80-81).

[56] Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2008 р. N 338" від 24 вересня 2008 р. № 1266-р // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1266-2008-%F0

[57] Мені зателефонували лише 13 липня 2009 р. ввечері, о 18 год. 15 хв., і повідомили, що наступного дня відбудеться засідання конкурсної комісії, а вестиме його міністр культури Вовкун, бо днем пізніше результат уже мають доповісти на засіданні Кабінету міністрів. Оскільки 14 липня я відлітав зі Львова в іншому напрямі, тому фізично до Києва потрапити не міг.

[58] *Гречило А.* Великий скандал з великим гербом // Знак. – 2009. – Ч. 48 (вересень). – С. 8.

За цих обставин зовсім не стало несподіванкою, що "переможцем" цього псевдоконкурсу знову став варіант, який фактично не відрізнявся ні за змістом, ні за композиційним вирішенням, ні за "авторським колективом" від невдалого проекту, котрий активно протягували на попередніх конкурсах. Давніший проект зазнав досить багато критики як з боку фахівців, так і у відгуках на сторінках деяких видань. Проте практично майже жодних змін не відбулося! Залучення ще одного графіка (С. Якутовича) вилилося в те, що тепер на гербі появилися нові варіанти лева та козака, а всі помилки так і залишилися. 17 липня 2009 р. міністр культури та туризму успішно "доповів" цей проект на засіданні Кабінету Міністрів, який схвалив і вирішив направити на розгляд у Верховну Раду проект закону "Про великий Державний Герб України"[59]. На превеликий жаль, питання з великим гербом знову перетворилося на "великий скандал"[60].

Урядовий проект ще не було внесено, а вже 13 вересня 2009 р. на розгляд Комітету Верховної Ради з питань державного будівництва і місцевого самоврядування надійшов зовсім інший законопроект "Про великий Державний Герб України" (реєстр. № 5118), розроблений трьома народними депутатами – Г. Герман, О. Білозір і К. Ващук. Хоча в офіційному поданні авторами герба вказані лише О. Білозір, дизайнер О. Тарасюк та президент Центру правового аналізу та дослідження політичних ризиків. М. Дяденко. Згідно з документом, великим Державним Гербом є зображення золотого Тризуба, увінчаного хрестом. Праворуч і ліворуч від Тризуба зображене колосся пшениці, жита і ячменю. У нижній частині герба – зображення схрещених козацької шаблі і мушкета, покритих синьо-жовтою стрічкою, на якій написано девіз "З нами Бог і Україна", а під стрічкою – кетяг калини[61]. Очевидно, що в цьому проекті навіть не витримана вимога Конституції: ні малого герба (Тризуба у синьому щиті), ні герба Війська Запорозького (козака з мушкетом) тут немає. Дивує лише, що народні депутати чомусь не брали участі в конкурсі, а вирішили скористатися своїм становищем і внести власний проект "з чорного ходу". У вересні 2009 р. цей варіант було розіслано по всіх обласних радах, а також по районних та міських радах більших міст і по національних університетах з проханням провести громадське обговорення запропонованого законопроекту. Однак у відповідь надійшло дуже багато критичних негативних відгуків. А депутати Запорізької міської ради під час XXXVIII сесії своїм рішенням № 45 від 23 грудня 2009 р. не лише відмітили низку недоліків у законопроекті, але й запропонували у відповідь свій варіант великого Державного Герба, скомпільований із символа Запорізької області.

Вся ця справа зі скандалами навколо великого герба лише черговий раз засвідчила, що цей символ Україні попросту не потрібен. Тому оптимальним залишається варіант: внести зміни в чинне законодавство та зафіксувати лише один Державний Герб України, який функціонує ще з 1992 р., знявши з нього ярлик "малий". Більшість держав у світі обходяться лише одним гербом, тому немає жодної потреби ще щось вигадувати, тим більше – такими нецивілізованими методами.

Можна ще згадати анекдотичні проблеми щодо порядку кольорів на українському прапорі. Якщо ще з процесом національного відродження з кінця 1980-х рр. вдалося уникнути якихось дискусій, а тим більше – політичних протистоянь в Україні, то надалі

[59] Кабмін схвалив Великий Державний герб України // День. – 2009. – 18 липня (№ 123).

[60] Коли я звернувся 29 липня 2009 р. до замісника міністра культури та туризму з проханням надіслати мені протокол засідання конкурсної комісії від 14 липня 2009 р., то отримав відповідь, що його ... ще не підписав міністр!!! Це вельми цікаво! На підставі чого ж тоді він подавав матеріал на розгляд Кабінету Міністрів 12 днів до того? Зрештою, чиновники таки відмовили надіслати мені копію протоколу, хоча були зобов'язані надати цей документ як членові Комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України.

[61] *Рябчун Ю.* У Украины появился еще один вариант Большого герба // Коммерсантъ–Украина. – 2009. – 14 сентября (№ 153).

подібні питання виникали хіба що як непорозуміння чи елементарна некомпетентність. Завдяки проведеним дослідженням нових матеріалів вдалося спростувати вигадки про нібито затвердження Центральною Радою 1918 р. жовто-блакитного прапора (тобто – з верхньою жовтою смугою), а насправді прийняті тоді прапори були або блакитно-жовтими, або синьо-жовтими[62]. Натомість деякі журналісти у пошуках "сенсацій" почали публікувати різні вигадки, а то й перекручувати історичні факти. Серед таких фантазійних версій було твердження якоїсь китайської художниці про невідповідність українського прапора … канонам конфуціанства[63]. На це можна було б і не звертати уваги, бо немає сенсу пояснювати, що весилологічні традиції і канони конфуціанства – це зовсім різні речі, однак 2007 р. один з депутатів Верховної Ради, який перейнявся "проблемами фен-шую", вніс законопроект про зміну порядку кольорів на прапорі України саме з цих міркувань[64]. Вистачає й різних віщунів, фантазерів-культурологів, чи просто наївних людей, які намагаються переконати всіх, що будь-які проблеми зникнуть, якщо … перевернути прапор догори дригом. Трапляються й некомпетентні "незалежні експерти", які продовжують розвішувати старі радянські ярлики та оповідають про "галіційські", "петлюрівські" чи "бандерівські" прапори[65].

Незважаючи на всі ці спекуляції навколо порядку кольорів на прапорі, 23 серпня 2004 р. указом Президента України Л. Кучми встановлювалося святкування Дня Державного Прапора України, визначене на 23 серпня – напередодні Дня Незалежності[66]. Формулювання цього акту було розширене новим указом Президента України В. Ющенка від 7 серпня 2009 р.[67]

* * *

Відродження українських національних символів та утвердження їх як державних в Україні на перших порах відбувалося в умовах штучної політизації та шаленого опору старої радянської номенклатури. Проте за 20 років ці символи не викликали жодних протистоянь у суспільстві й нормально функціонують у всіх сферах життя.

У Конституції України передбачено також використання великого Державного герба. Але через погану організацію конкурсів, некомпетентність і відсутність бажання фахово вирішити справу це питання досі так і не отримало свого завершення. З іншого боку – й особливої потреби в такому символі немає.

4.2. *Символи Автономної республіки Крим та областей України*

Україна поділяється сьогодні на 25 адміністративних територій – 24 області й Автономну республіку Крим. Спеціальний статус мають 2 міста – Київ і Севастополь.

---

[62] *Гречило А.* Питання про порядок кольорів на українському прапорі в 1917–1920 рр. // Знак. – 2006. – Ч. 40 (грудень). – С. 10-11.

[63] Див. *Кириченко О.* "Потрібно негайно поміняти місцями смуги на прапорі!": Китаянка Мао-Мао жадає роз'яснити депутатам Верховної Ради, як врятувати Україну від катастрофи // Київські відомості. – 1998. – 22 липня. – С. 14.

[64] *Ганус А.* То всі проблеми через прапор? // Експрес (Львів). – 2007. – 7–8 липня (№ 96). – С. 1–2.

[65] Див. хоча б: *Мулевич О.* Державний прапор України // Дзеркало тижня. – 2006. – 2 грудня (№ 46). – С. 6

[66] Указ Президента України "Про День Державного Прапора України" від 23 серпня 2004 р. № 987/2004 // http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1083.5870.1

[67] Указ Президента України "Про внесення змін до Указу Президента України від 23 серпня 2004 року № 987" від 7 серпня 2009 р. № 602/2009 // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=602%2F2009. Чинна редакція указу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=987%2F2004

Межі між областями, якщо не враховувати незначних коригувань, фактично залишаються незмінними від 1959 р., коли Дрогобицьку область було приєднано до Львівської[68].

За період входження України до складу СРСР жодна область не використовувала власного герба чи прапора. Тільки з розвалом СРСР і становленням незалежної України розпочався процес формування сучасних символів адміністративних територій.

Першою власний герб затвердила Закарпатська область ще в грудні 1990 р. У 1992 р. прийнято символи для Криму, який отримав статус автономної республіки. В обох цих випадках проблема символів була інспірована не розвитком місцевого самоврядування, а політичними причинами: місцева комуністична влада за вказівкою з Москви намагалася розпалити сепаратизм і перешкодити відновленню Української держави. Хоча загалом політизації навколо місцевих символів – за винятком Криму і Закарпаття – майже не було. В інших областях доходило до якихось конфліктів радше з дрібних питань, іноді навіть анекдотичних.

З 1990 р. активно почали відновлюватися і використовуватися давні символи багатьох міст і містечок. Зокрема було прийнято на історичній основі герб міста Чернівці, а вже 1994 р. затверджено герб Чернівецької області. Рішення про символи приймали місцеві ради, хоча чинним законодавством ні колишнього СРСР і УРСР, ні України це питання не регулювалося. Проблема створення сучасних гербів і прапорів для областей, районів, міст, містечок і сіл неодноразово порушувалася під час проведення щорічних наукових геральдичних конференцій Українського геральдичного товариства. Зокрема, 11 листопада 1995 р. в рамках V конференції проведено круглий стіл з питань муніципального та територіального герботворення. Оскільки єдині норми для розробки обласних символів слід було визначати централізовано на рівні якогось державного органу, тому обмежилися загальними рекомендаціями, що до впровадження таких норм пропонувати обласним радам затверджувати герби лише в щитах (без позащитових елементів). Значно активізував процес розробки обласних символів закон про місцеве самоврядування, затверджений Верховною Радою України 1997 р., в якому за нашими пропозиціями внесено окремі статті про місцеві символи[69]. Відповідно до статті 22 цього закону, передбачалося використання гербів, прапорів і інших символів для міст, селищ і сіл, а також адміністративних територій – областей і районів. Статті 26 і 43 визначали, що затверджують ці символи сесії місцевих рад. Протягом 1997–2003 рр. усі обласні ради затвердили герби і прапори областей. Виняток становить Закарпатська область, у якої прапор затвердили лише недавно.

Дуже часто питання символів вирішувалося шляхом проведення конкурсів. У більшості випадків консультаційну і практичну допомогу надавало УГТ. Нами було напрацьовано загальні рекомендації для створення цілісної системи територіальних і муніципальних гербів та прапорів в Україні[70]. Скажімо, у них рекомендувалося всі прапори областей подавати на полотнищах зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, як є у Державного прапора України. За пропозиціями УГТ кілька обласних рад внесли зміни у свої рішення і тепер використовують такі прапори.

---

[68] Про зміни меж областей протягом цього періоду див. хоча б: *Панченко П. П., Падалка С. С.* Зміни в адміністративно-територіальному поділі України. 40–80-і рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 108–118.

[69] Закон України Про місцеве самоврядування в Україні // Голос України. – 1997. – 14 червня.

[70] *Гречило А*. Методичні рекомендації з питань геральдики і прапорництва областей, районів, районів у містах та територіальних громад міст, селищ і сіл (територіальна та муніципальна символіка) // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 8–9; *Он же.* Основы системы украинской муниципальной геральдики // Гербовед. – 1999. – № 2 (34). – С. 145–149.

11 квітня 2000 р. указом Президента України було створено Комісію з геральдики і державних нагород при Президентові України[71]. В її обов'язки входив контроль за розробкою нових гербів, прапорів, емблем, відзнак (переважно – для міністерств і інших урядових структур), а також державних нагород. Однак робота комісії велася тільки формально: засідання не проводилися, з окремих питань членам комісії матеріали іноді надсилалися поштою. У більшості випадків висновки від імені комісії готували працівники Управління геральдики та державних нагород Адміністрації Президента України, хоча вони не мали на це ні юридичних повноважень, ні належної фахової підготовки. Тому дуже часто такі висновки (особливо з питань геральдики і вексилології) були некомпетентними (як це можна бачити далі на прикладах символів Миколаївської чи Житомирської областей). Зрештою, у справі символів областей законодавство визначає виключне право місцевих рад затверджувати герби і прапори, тому будь-яке рішення комісії може мати тільки рекомендаційний характер.

Іншим президентським указом від 18 травня 2000 р. передбачалося впорядкування геральдичної справи в Україні[72]. У ньому визначалося й формування Державного геральдичного реєстру України, і розробка методичних рекомендацій з питань геральдики. Проте всі ці побажання залишилися на папері, бо чиновників це не дуже цікавило, а Комісію попросту не збирали на засідання, тому координувало ці питання Українське геральдичне товариство в міру своїх можливостей[73].

Комісія державних нагород та геральдики при Президентові України відновила свою роботу лише після президентських виборів 2004 р., хоча питання про символіку областей досі на своїх засіданнях не розглядала.

Частково тема сучасних обласних символів України висвітлювалася нами під час XX міжнародного вексилологічного конгресу, що проходив 2003 р. у Стокгольмі[74]. Основу дослідження передовсім склали отримані від місцевих органів самоврядування офіційні документи, а також публікації в періодиці та матеріали з власного архіву, оскільки мені довелося бути або безпосереднім учасником, або очевидцем описуваних подій. Виклад подано в хронологічній послідовності прийняття перших рішень про символи місцевими радами. Нумерація рішень вказана відповідно до прийнятих у конкретному регіоні норм ведення документації. Оскільки від 2004 р. чинним законодавством визначено, що порядок обчислення скликань представницьких органів місцевого самоврядування (рад) розпочинається від виборів 1990 р.[75], тому вказується новий номер скликання, а в дужках подається старий (якщо такий вживався на час прийняття рішення).

Закарпатська область

Специфічна політична ситуація в СРСР 1990 р. полягала в тому, що центральна влада намагалася всіма силами утримати республіки, а найкращим способом для цього вважала провокування внутрішніх конфліктів на місцях – старий добрий принцип: "Поділяй і владарюй!" Нагірний Карабах, Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія – цей список мали доповнити й "гарячі точки" в Україні. Наслідком цього стали несподівані

[71] Про Комісію державних нагород та геральдики: Указ Президента України від 11 квітня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 19. – Ст. 776.

[72] Про впорядкування геральдичної справи в Україні: Указ Президента України від 18 травня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 20. – Ст. 819.

[73] Див.: *Гречило А.* Українське геральдичне товариство // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2002. – Ч. 8–9. – Част.1. – С. 50–55.

[74] *Grechylo A.* Contemporary Flags of the Ukrainian Regions: Old Traditions and New Designs // Proceedings of the XX International Congress of Vexillology. Stockholm, 27th July to 1st August 2003. – Bergen, 2004. – P. 233–255.

[75] Закон України. Про порядок обчислення скликань представницьких органів місцевого самоврядування (рад) // ВВР України. – 2004. – № 45. – Ст. 504.

потяги компартійного керівництва Закарпаття до автономізації краю[76]. Прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою декларації про суверенітет України прискорило сепаратистські намагання. Тому нічого дивного, що в кінці 1990 р. Закарпатська облрада першою в Україні вирішила прийняти власні символи, хоча ще існував СРСР, в якому вживання місцевих атрибутів на рівні областей взагалі вважалося крамолою. 18 грудня 1990 р. IV сесія Закарпатської обласної ради I (XXI) скликання затвердила історичний краєвий герб у варіанті 1920 р.[77]

Герб: щит розтятий, у першому синьому полі три золоті балки, у другому срібному – стоїть на задніх лапах червоний ведмідь. Новий малюнок виконав І. Рейті.

А от з прапором вийшов конфуз. На розгляд сесії внесли три проекти: з рівновеликих двох горизонтальних смуг – синьої та золотистої, з трьох – червоної, синьої та золотистої, а також блакитне полотнище з гербом у крижі. Хоча й було застосовано цікаву маніпуляцію – жовтий колір сором'язливо перейменували на "золотистий", однак очевидно, що навіть цей варіант не влаштовував партійну номенклатуру, бо таким чином історичні національні кольори отримували легалізацію на рівні Закарпатської області.

Влітку 1991 р. партійне керівництво Закарпаття, як і інших областей, підтримало заколот ГКЧП, і тому після його провалу почалися справедливі вимоги про відставку партійних лідерів. У відповідь номенклатура швидкими темпами почала педалювати питання про автономний статус області. Хто знає, якщо б на сесії облради 27 вересня 1991 р. вдалося протягти це питання, то ми могли б мати тепер на Закарпатті таку ж "гарячу точку", що й у самопроголошених автономіях у Придністров'ї чи в Абхазії. Проте всі ці політичні спекуляції завершилися нічим і розпалити конфліктну ситуацію на Закарпатті не вдалося.

У період розвалу Радянського Союзу також почалися різні експерименти й у інших регіонах України. Зокрема, було "винайдено" ще один "четвертий східнослов'янський народ" – ятвягів. Ними мали стати поліщуки, які заселяють північну частину Волинської та Рівненської області і південні області Білорусії. Цей "проект" мав на меті протиставити місцеве населенням цих регіонів процесам виходу зі складу СРСР України та Білорусії. Однак провокації завершилися невдало, бо не отримали підтримки на місцях. Прокол виник і з символікою – організації "молодоятвягів" почали використовувати як свій символ синьо-жовто-зелений прапор (де до українських кольорів додано зелений), що мав символізувати "бульбівців", тобто підрозділи УПА під проводом отамана Тараса Бульби-Боровця, які захищали населення на цих теренах під час Другої світової війни[78]. Очевидно, що московськими конфліктологами ці проколи були враховані. І тому вже з 1992–1993 рр. організації "політичних русинів" на Закарпатті починають використовувати прапори в російських кольорах. Хоча й тут трапились кумедні ситуації – спершу вони вживали російський прапор, за що отримали глузливий ярлик "кацапів", потім порядок барв змінили, але тепер це вже був аналог сербського символу, тому нарешті вигадали нову комбінацію (синьо-біло-червону) зі зміненими пропорціями смуг.

УГТ кілька разів зверталося з запитами до обласної ради про прапор Закарпатської області, але отримувало відповіді, що питання ще вивчається. Нарешті розпорядженням голови облдержадміністрації Геннадія Москаля за № 443 від 30 серпня 2001 р. був оголошений конкурс на нові символи, при цьому чомусь уважалося, що рішення обласної

[76] Див. про це хоча б: *Гаврош О.* Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний путч? Хроніка подій з десятирічної відстані // Ї (Львів). – 2002. – Ч. 23. – С. 305–311.

[77] Положення про герб Закарпатської області // Новини Закарпаття (Ужгород). – 1991. – 1 січня (№ 1). – С. 2; *Кузьма А.* Герб Закарпатья // Правда Украины. – 1991. – 3 января. – С. 4.

[78] Про це див.: *Басаў А. Н., Куркоў І. М.* Флагі Беларусі ўчора і сёння. – Мінск, 1994. – С. 31–31.

ради 1990 р. втратило силу і треба затверджувати новий герб[79]. Але категоричні вимоги з боку деяких громадських організацій прийняти триколор у російських барвах як прапор області призвели до конфлікту, тому розпорядження вже у вересні відмінили, щоб не провокувати напруження.

Оскільки конкурс так і не було проведено, то нами надіслано 28 листопада 2002 р. на адресу обласної ради проект прапора, побудований на основі герба. Лише рішенням IV сесії обласної ради V скликання від 16 листопада 2006 р. № 159 було оголошено відкритий конкурс на створення прапора області. Його мали проводити до 1 січня 2007 р., а для переможця встановлювалася премія 2500 грн.[80] Однак у січні конкурс продовжили до 26 лютого. До вказаного терміну надійшли проекти від 35 авторів, у тому числі ще в грудні надіслано наш варіант, пропонований 2002 р. Крім того, в пресі з'явилося багато різних публікацій[81], а 16 лютого 2007 р. в Ужгороді проведено науково-практичну конференцію "Символіка Закарпаття: традиції і сучасність"[82]. Серед багатьох цікавих статей і виступів на конференції траплялися й відверто неправдиві та спекулятивні. Так, у зверненні голови так званого "Сойму підкарпатських русинів" Д. Сидора від 27 січня 2007 р. говорилося, що нібито вигаданий на початку 1990-х рр. прапор був затверджений ще законом Чехословацької республіки про Автономну Підкарпатську Русь, що не відповідало дійсності: насправді законом ЧСР 1920 р. фіксувався лише герб Підкарпатської Русі, зате розпорядженням президії Краєвого уряду 1934 р. краєвим прапором був затверджений синьо-жовтий. В інших публікаціях намагалися твердити, що новий триколор є "прототипом прапора товариства ім. Духновича, що діяло в довоєнній Підкарпатській Русі", однак цим товариством і закарпатськими москвофілами використовувався російський прапор[83]. Були й зовсім "печерні" виступи, від яких повівало вже забутими радянськими штампами: якийсь М. Алмаші повторював давно спростовані вигадки про австрійське походження синьо-жовтого прапора та приписував його до фашизму. Поява таких фальшивок викликала й різні глузливо-жартівливі дописи, які засвідчили, що закарпатці ще не втратили почуття гумору[84].

Комісія остаточно підбила результати конкурсу аж 12 грудня і визнала переможцем проект авторського колективу Закарпатського художнього інституту.

Проект прапора: прямокутне полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, розділене тонким білим хрестом на 4 рівновеликі поля – верхнє від древка та нижнє з вільного краю сині, два інші – жовті, у центрі полотнища – герб області.

---

[79] Закарпаття матиме нову символіку. Конфлікт неминучий // Закарпатська народна газета. – 2001. – 8 вересня (№ 37).

[80] *Пономаренко Н.* Закарпаття нарешті матиме свій прапор // Неділя (Ужгород). – 2006. – 2–8 грудня.

[81] *Чорногор В.* Закарпаття – єдине з регіонів України, який не має свого прапора // Новини Закарпаття. – 2007. – 20 січня (№ 6–7). – С. 5; *Федака П.* Прапор Закарпаття має стати символом нашої багатої історії і культури та джерелом єднання, а не інструментом роз'єднання і різних спекуляцій // Новини Закарпаття. – 2007. – 27 січня (№ 9–10). – С. 5; – 3 лютого (№ 12–13). – С. 6; *Сліпецький О.* "Ми не можемо створювати крайовий стяг з "чистого аркуша" // Там само. – 17 лютого (№ 18–19). – С. 6; *Федоришина Л.* Прапор в руки // Репортаж (Ужгород). – 3 березня (№ 21). – С. 1, 3; *Багринець В.* Яким бути прапору області? // Трибуна (Ужгород). – 2007. – 17 лютого. – С. 4; та ін. Варто зазначити, що газета обласної ради "Новини Закарпаття" друкувала всі виступи з конференції, але чомусь відмовилася опублікувати мій матеріал, тому він вийшов у інших виданнях: *Гречило А.* Що є символом Закарпаття? // Експрес. – 2007. – 24–25 березня (№ 43). – С. 18; *Він же.* Традиції крайового прапора Закарпаття // Трибуна. – 2007. – 30 червня (№ 46). – С. 1, 12.

[82] Матеріали опубліковано окремим збірником: Символіка Закарпаття: традиції і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції, 16 лютого 2007 року, Ужгород. – Ужгород, 2007. – 80 с.

[83] *Жупан Є.* Самобутність Закарпаття і символіка, або яким бачиться прапор області русинам // Новини Закарпаття. – 2007. – 10 лютого (№ 15–16). – С. 5. У цьому ж дописі автор визнав, що так званому "русинському" прапору лише "близько 15 років".

[84] *Шардіський М.* Обращинія до депутатох Закарпатської облради // Трибуна. – 2007. – 7 квітня; *Дюговаиць П.* Одопертоє письмо: Уважаємая редакція! // Срібна Земля–ФЕСТ. – 2007. – 12–18 квітня (№ 15). – С. 15.

4 поля символізували 4 комітати, землі яких формують сучасну область, а білий хрест – знак духовної єдності. Це викликало істеричну реакцію в прихильників триколора, які хотіли будь-якою ціною протягнути свій політичний варіант.

27 грудня 2007 р. XIII сесія обласної ради мала розглянути єдине питання про прапор Закарпатської області[85]. Але сесію закрили так і не приступивши до розгляду питання, мотивуючи тим, що питання не на часі, "бо надто актуальне, багатогранне, дискусійне"[86].

Нарешті 27 лютого 2009 р. під час пленарного засідання XXIII сесії обласної ради V скликання було затверджено рішення "Про прапор Закарпатської області". Цього разу з 80-ти зареєстрованих депутатів – 74 поіменно проголосували за прийняття прапора області – синьо-жовтого полотнища із гербом Закарпаття на його верхній смузі біля древка (такий проект на конкурс подав В. Багринець[87]).

Затвердження обласною радою прапора Закарпаття викликало зовсім необґрунтовані та провокаційні заяви різних аматорів та "псевдогеральдистів", що нібито прапор області суперечить Конституції України, не відповідає історичним і вексилологічним традиціям. Проте, такі заяви зовсім безпідставні та некваліфіковані.

Насправді ні в Конституції України, ні в постанові Верховної Ради України від 28 січня 1992 р. за № 2067–XII "Про Державний прапор України"[88], ні в інших підзаконних актах не міститься жодних обмежень щодо використання Державного прапора України. Більше того, чинним законодавством визначається його обов'язкове використання всіма органами місцевого самоврядування. Також немає ніяких заборон щодо створення місцевої символіки з застосуванням елементів державних символів. Зокрема, ст. 22 закону "Про місцеве самоврядування в Україні" дозволяє територіальним громадам областей мати власні символи, а ст. 43 відносить вирішення цього питання до виключної компетенції сесій обласних рад.

Немає сумнівів і щодо історичної традиції синьо-жовтого прапора як регіонального на Закарпатті. Щодо вексилологічних норм, то й тут не існує ніяких обмежень, коли регіональний прапор співпадає з загальнодержавним і різниться від нього нанесеним зображенням герба. Достатньо навести приклади з сучасної світової практики: три землі ФРН – Рейнланд-Пфальц, Саарланд і Нижня Саксонія – також мають загальнонімецькі триколори з нанесеними зображеннями земельних гербів. Аналогічна практика зустрічається й на інших континентах – подібно побудовані регіональні прапори на основі державних мають всі штати Австралії, аргентинські провінції Ла-Пампа та Сан Хуан, бразильський штат Сеара та інші.

Рішення Закарпатської обласної ради про затвердження прапора області від 27 лютого 2009 р. повністю відповідає чинному законодавству України, історичній регіональній традиції та міжнародним вексилологічним нормам.

Автономна республіка Крим

У лютому 1991 р. відбулася зміна статусу Кримської області на Кримську АРСР[89], а вже 4 листопада постановою Президії Верховної Ради Кримської АРСР за № 191–1 оголошено конкурс на кращі проекти герба, прапора та гімну Республіки Крим. На

[85] Вже цього тижня Закарпаття може мати свій прапор // Новини Закарпаття. – 2007. – 25 грудня (№ 149). – С. 2; Історичними кольорами Закарпаття є синьо-жовті, а не російський триколор // Срібна Земля–ФЕСТ. – 2007. – 27 грудня (№ 50).

[86] *Тегза Н., Романенчук А.* У новий рік Закарпаття увійде без прапора // Новини Закарпаття. – 2007. – 29 грудня (№ 150–151). – С. 5.

[87] Символіка Закарпаття: традиції і сучасність. – С. 69.

[88] Про Державний прапор України: Постанова Верховної Ради України // Голос України. – 1992. – 15 лютого (№ 27). – С. 1; Про Державний прапор України: Постанова Верховної Ради України // ВВР України. – 1992. – № 19. – Ст. 257.

[89] *Грицик Ю.* Як і чому Крим став республікою // Експрес. – 2005. – 21–23 січня. – С. 14.

конкурс, який мали завершити до 1 грудня, надійшло понад 200 робіт, багато з них містили зображення контурної карти півострова[90]. Проте конкурс вирішили продовжити. Серед варіантів герба виділялися проекти Г. Єфетова та В. Ягупова (у срібному полі трикутного щита чорний двоголовий орел, на грудях якого синій щиток зі золотою тамгою Ґіреїв, над орлом – золотий Тризуб, обрамований чорним) і В. Трусова та А. Мальгіна (у круглому щиті грифон)[91]. Постановою Президії Верховної Ради Криму від 12 березня 1992 р. за № 38–1 рекомендовано саме цим двом групам продовжити роботу над проектами. У прийнятій 6 травня на VII сесії Верховної Ради Криму конституції в статті 15 зазначалося, що "Республіка Крим має свій Державний Герб, Прапор і Гімн. Їхні описи, а також порядок використання встановлюються Конституційним Законом Республіки"[92]. Під час цієї ж сесії в червні розглядали допрацьовані двома авторськими групами проекти символів, але прийняті вони не були. Тому запропоновано об'єднати авторів в єдиний колектив і підготувати по одному проекту герба та прапора. Символи прийнято 24 вересня 1992 р. окремими законами на IX сесії Верховної Ради Республіка Крим[93]. Автори проекту герба – Г. Єфетов і В. Ягупов, прапора – А. Мальгін і В. Трусов.

Герб: у червоному полі срібний грифон, який тримає у правій лапі розкриту срібну мушлю з блакитною перлиною. Щит увінчує сонце, що сходить, обабіч щита – дві білі колони, з'єднані синьо-біло-червоною стрічкою з гаслом: "Процвітання в єдності" (російською мовою – "Процветание в единстве").

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням сторін 1:2, яке складається з трьох горизонтальних смуг – синьої, білої і червоної, співвідношення ширин яких рівне 1:4:1.

Символ грифона взятий з різних символів Північного Причорномор'я, перлина символізувала унікальні природні особливості Криму. На прапорі червона смуга означала минуле, біла – сучасне, а синя – майбутнє Криму. Хоча забарвлення прапора передовсім асоціювалося з російським триколором[94].

Після приведення нормативних актів Автономної республіки Крим у відповідність до законодавства України у зміненій на початку 1999 р. Конституції АРК стаття 8 визначала: "Автономна Республіка Крим має свої символи: Герб, Прапор і Гімн. Музика і текст Гімну, описи Герба і Прапора АРК, а також порядок їх використання встановлюються нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК". Відповідно до цього постановами Верховної Ради АРК від 21 квітня 1999 р. за №№ 456–2/99 та 457–2/99 відмінено закони Республіки Крим від 24 вересня 1992 р. та затверджено положення про використання герба та прапора АРК.

Оскільки в положенні про прапор визначалося при одночасному піднятті з символом іншої держави, "якщо прапор іноземної держави має іншу форму, ніж прапор АРК, то однаковими повинен бути розмір по вертикалі", то це вже суперечило нормам міжнародного прапорового етикету (наприклад, прапор Росії з пропорціями 2:3 був би меншим від прапора АРК). На цю недоречність і було вказано в нашому листі від 16 листопада 2005 р. на адресу голови Верховної Ради АРК Б.Дейча з рекомендаціями змінити співвідношення ширини до довжини прапора на 2:3. На що отримано листа від 13 грудня за № 01–17/356 від голови постійної комісії Верховної Ради АРК мандатної, з

[90] *Ефетов Г.* По канонам геральдики // За медицинские кадры (Сімферополь). – 1993. – 20 марта. – С. 2.

[91] *Ефетов Г.* Герб и флаг Республики Крым // Хобби (Сімферополь). – 1994. – № 1. – С. 9; *Він же*. Герб Крыма // Вестник геральдиста (Хімки). – 1993. – № 6. – С. 4.

[92] Конституция Республики Крым. – Симферополь, 1992. – С. 8.

[93] *Пілат О.* Республіка Крим має свої прапор і герб // Голос України. – 1992. – 25 вересня; Закон Республики Крым "О Государственном флаге Республики Крым" // Крымские известия (Сімферополь). – 1992. – 2 октября; Закон Республики Крым "О Государственном гербе Республики Крым" // Там само.

[94] *Сабалдир В.* Гримаси срібного грифона // Голос України. – 1993. – 12 січня.

депутатської етики, організації роботи ВР та засобів масової інформації Н. Плужникової з поясненнями, що одночасне вивішування прапорів "при дотриманні однакового розміру по вертикалі, насправді не дозволяє визначити їх справжню довжину, оскільки прапори під впливом вітру постійно змінюють свою конфігурацію". Тому, опираючись на такі дилетантські "розумування" депутатів, прапор АРК залишився без змін.

Чернівецька область

При Чернівецькій обласній раді 1994 р. було створено комісію з затвердження герба області. Комісія дала замовлення професійним художникам Орестові Криворучку та Володимирові Денисову. Перші проекти з використанням давнього символу Буковини – голови зубра чи бика – комісія відхилила. Причиною цього стали політичні пристрасті, зокрема галасливі румунські претензії на територію Чернівеччини, що негативно відбилося й на сприйнятті історичного знаку, який повністю відповідав українській традиції. Нові проекти цих же авторів були опубліковані в місцевій пресі[95], а також обговорені під час IV наукової геральдичної конференції у Львові, що відбулася 10–12 листопада. Зрештою, комісія віддала перевагу одному з проектів О. Криворучка, який і затверджено рішенням II сесії обласної ради II (XXII) скликання 16 грудня 1994 р.[96]

Герб: щит розтятий; у першому червоному полі срібна брама, над нею 4 срібні цеглинки, а внизу золота лаврова гілка; у другому зеленому полі три золоті букові горішки; щит увінчує срібний сокіл та обрамовує золотий вінок з букових гілок, перевитий синьо-жовтою стрічкою.

У гербі поєднано елемент з герба міста Чернівці (міська брама) і 3 букові горішки (більша частина сучасної Чернівецької області входила до історичної землі Буковини). Букові горішки символізують ліси Буковини, урожайність землі, достаток, щедрість, продовження роду і традицій. Зелений колір та букові гілки асоціюється з садами, лісами та ланами області ("Зелена Буковина").

У грудні 1999 р. Орест Криворучко розробив два проекти прапора області (один – з гербом, інший – з трьома буковими горішками на зеленому фоні та срібно-червоними смужками з верхнього та нижнього країв) і надіслав їх попередньо мені. На мою думку, особливо вдалим був проект з буковими горішками, я лише порадив замінити срібно-червоні смуги жовто-синіми й уточнити пропорції їх ширин. Ці зміни були зроблені й 21 січня 2000 р. мною проведено вексилологічну експертизу проекту прапора з рекомендаціями обласній раді до затвердження. Проте справа затяглася, а обласна рада рішенням від 21 жовтня 2000 р. оголосила конкурс на створення ескізу прапора[97]. Конкурсна комісія обрала проект під девізом "Наш оберіг", автором якого також був О. Криворучко (цей проект відрізнявся від варіанта з січня 2000 р. лише тим, що замість букових горішків було зображення білого сокола. Прапор затверджено рішенням XVII сесії обласної ради III (XXIII) скликання за № 172–17/01 від 20 грудня 2001 р.

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням сторін 2:3; з верхнього та нижнього країв йдуть синьо-жовті смужки (ширина синіх – по 1/10 ширини прапора,

[95] *Садова І.* З гербом чи з гонором? // Молодий буковинець (Чернівці). – 1994. – 23–29 жовтня (№ 44). – С. 8; *Мацерук В.* Не хлібом єдиним, а й гербом… // Буковина. – 1994. – 2 листопада (№ 84); *Скиба Ю.* Житимемо під соколом чи рутою? // Буковинське віче (Чернівці). – 1994. – 2 листопада (№ 83). – С. 1–2; Проект герба області // Чернівці. – 1994. – 11 листопада (№ 46). – С. 5; *Тимчук Л.* Нас повинен пізнавати світ // Буковинське віче. – 1994. – 23 листопада (№ 88). – С. 4; *Денисов В.* Опис проекту герба Буковини // Там само; *Він же.* Альтернативний проект герба Буковини // Чернівці. – 1994. – 25 листопада (№ 48). – С. 4.

[96] *Криворучко О.* Герб Чернівецької області // Час (Чернівці). – 1994. – 16 грудня (№ 52). – С. 2; *Бабух В.* Сокіл над брамою // Голос України. – 1995. – 21 січня (№ 13). – С. 4; *Гречило А.* Герб Чернівецької області // Знак. – 1999. – Ч. 18 (вересень). – С. 9.

[97] *Криворучко О.* Прапор Чернівецької області // Знак. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 1.

жовтих – по 1/30 ширини прапора); у центрі полотнища на зеленому тлі білий сокіл (висотою в 1/2 ширини прапора).

Геральдичне зображення сокола відоме з плитки, знайденої під час археологічних розкопок в урочищі Замчище, що на правому боці Дністра. Сокіл уособлює красу, хоробрість і розум, це оберіг краю. Зелений колір ("Зелена Буковина") означає достаток і надію. Синьо-жовті смужки підкреслюють державну приналежність області, а також синя барва уособлює найбільші річки регіону (бурхливий Прут і повноводний Дністер), жовта – хлібні лани бессарабських районів.

Вінницька область

У Вінницькій області за пропозиціями членів УГТ ще 1992 р. була створена обласна геральдична комісія. Роком пізніше на її засіданні порушували проблему символів області, але через невизначеність подальшого адміністративно-територіального поділу країни це питання розвитку не отримало. До нього повернулися на початку 1997 р., а підготовкою проектів зайнялася обласна геральдична комісія, яка вирішила поєднати історичні символи Поділля та Брацлавщини[98]. Кінцеві погоджені проекти герба та прапора затверджені рішенням X сесії II (XXII) скликання 18 липня 1997 р. Автори проектів – члени УГТ Ю. Савчук і Ю. Легун, а також художник Г. Мельник[99].

Герб: щит розтятий і перетятий; у 1-у та 4-у синіх полях золоте 16-променеве сонце; у 2-у та 3-у червоних полях срібний хрест, на якому синій щиток зі срібним півмісяцем.

Прапор: прямокутне синє полотнище зі співвідношенням сторін 2:3, на якому золоте 16-променеве сонце та срібний хрест із зображенням півмісяця на синьому щитку; на відстані в 1/10 ширини прапора від верхнього та нижнього країв йдуть дві червоні горизонтальні смуги (шириною в 1/10 ширини прапора); на зворотному боці прапора зображення сонця й хреста відсутні.

У символах поєднано знаки з давніх гербів історичних земель – Поділля (сонце) і Брацлавщини (хрест зі щитком), з частин яких сформовано теперішню Вінницьку область. На прапорі червоні смуги означають ріки Дністер і Південний Буг[100].

Волинська область

Підготовкою проектів символів області займалися спільно Волинське відділення УГТ, Волинське товариство краєзнавців та Геральдична комісія облдержадміністрації[101]. Підготовані ними герб і прапор були затверджені XII сесії обласної ради II (XXII) скликання 4 листопада 1997 р. рішенням № 12/8, а на наступній сесії 22 листопада того ж року рішенням № 13/2 прийняли положення про зміст, опис та порядок використання символіки.

Герб: у червоному полі срібний прямий хрест[102].

Прапор: прямокутне червоне (колір стиглої вишні) полотнище із співвідношенням сторін 5:7, на якому білий прямий хрест відділяє від древка квадратні поля, у верхньому з яких – білий лапчастий хрест.

Срібний прямий хрест у червоному полі відомий як герб Волині з початку XV ст. Від середини XVI ст. він видозмінюється на лапчастий хрест.

---

[98] *Дончик Т.* Прапор і герб Вінниччини // Вінниччина. – 1997. – 23 серпня (№ 131). – С. 2–3.

[99] *Чебан О.* Вінниччина має свій герб і прапор // Урядовий кур'єр. – 1997. – 14 серпня (№ 148–149). – С. 16.

[100] *Царенко М.* Герб та прапор Вінницької області // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 9.

[101] *Бондаренко Г., Огнєва О., Рудецький П., Силюк А.* Символіка Волинської області // Минуле і сучасне Волині і Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася в Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000–2002 рр. – Луцьк, 2002. – С. 204.

[102] *Данилюк В.* Знайомтеся: прапор і герб Волині // Вічe (Луцьк). – 1997. – 13 листопада.

Проте певні проблеми створювала пропорція полотнища прапора 5:7. Оскільки Державний Прапор України має співвідношення 2:3, то при його використанні разом з обласним останній мусів мати менший розмір за довжиною. Мною були надіслані рекомендації від УГТ змінити пропорції прапора, на що обласна рада погодилася й попросила підготувати матеріали на розгляд сесії. 25 лютого 2000 р. я вислав графічні малюнки та проект рішення. Ці зміни затвердила XII сесії обласної ради III скликання 30 травня 2000 р. рішенням № 12/20.

Прапор: прямокутне червоне полотнище із співвідношенням сторін 2:3, на якому білий прямий хрест (ширина рамен становить 1/5 ширини прапора) відділяє від древка квадратні поля, у верхньому з яких – білий лапчастий хрест (розмах рамен становить 1/3 ширини прапора, ширина краю рамена рівна 1/10 ширини прапора).

Підчас X сесії обласної ради IV скликання 16 березня 2004 р. рішенням №10/4 затверджено нове положення про зміст, опис та порядок використання символіки області з урахуванням внесених змін.

Полтавська область

Розпорядженням голови облдержадміністрації від 31 липня 1997 р. за № 296 було оголошено відкритий конкурс на розробку проекту великого та малого гербів Полтавської області, який мав тривати до 30 вересня, а для переможців встановлювалися премії: за великий герб – 500 грн., за малий – 300 грн. На конкурс надійшло аж… 4 варіанти, тому журі вирішило продовжити конкурс до кінця 1997 р. Нами було надіслано кілька проектів герба, а також і прапора області, у тому числі – прямокутне синє полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, у центрі – жовтий козацький хрест (розмах рамен становить 2/3 ширини прапора). Для прапора пропонувалося відродити традицію XVIII ст., коли аналогічні прапори використовувалися в адміністративно-територіальному Полтавському полку. Проте ці проекти, як мені повідомили, прийшли з запізненням. А 30 січня 1998 р. затверджено герб області рішенням XIII позачергової сесії обласної ради II (XXII) скликання. Автором проектів був головний архітектор області Є. Ширай.

Герб: щит перетятий срібно-синьою (на малюнку синя частина смуги блакитна, світліша від забарвлення синіх полів) хвилястою балкою і розділений на 6 полів, у 1-у синьому золотий лапчастий хрест, у 2-у червоному (в описі – “малиновому”) срібний натягнутий лук зі стрілою, обабіч нього по срібній 6-променевій зірці, у 3-у золотому (в описі – “жовтому”) червона підкова, у 4-у червоному (“малиновому”) золота міська брама, обабіч неї по срібній 6-променевій зірці, у 5-у золотому (“жовтому”) червоне серце, у 6-у синьому золотий сніп. У варіанті, названому “великим гербом”, щит увінчує міська корона з 5-ма вежами і напис “Полтавщина” та обрамовує калиновий вінок, перевитий синьо-жовтою стрічкою.

Герб мав би включати окремі міські знаки[103], але став перевантаженою різними символами емблемою. Нічого дивного, що прийняття такого герба викликало глузливі відгуки в пресі[104]. Фактично, це є найгірший обласний знак як за змістом і описом, так і за виконанням.

Розпорядженням голови обласної ради від 7 червня 1999 р. за № 123 було затверджено положення про конкурс на кращий текст гімну, музики до нього та ескіз прапора Полтавської області. Конкурси проводилися до 9 серпня, а кожного з переможців мали нагородити Подякою обласної ради та премією в розмірі 500 грн. Цю інформацію я передав іншим членам УГТ, тому на конкурс надійшли цікаві роботи від А. Закорецького,

[103] Герб Полтавської області // Зоря Полтавщини. – 1998. – 7 лютого (№ 22); Герб Полтавської області // Миргород. – 1998. – 6 лютого (№ 7). – С. 2.

[104] Див. хоча б: *Дениско Г.* За гербочками герба не видно // Молодь України. – 1998. – 3 березня (№ 24). – С. 1.

І. Янушкевича та інших членів Товариства. Мною були надіслані ті ж проекти, що й на попередній конкурс герба. Цікаво, що варіант з жовтим козацьким (лапчастим) хрестом на синьому полотнищі викликав несприйняття, мовляв синій та жовтий колір не мають традиції на Полтавщині. Хоча історична традиція, безперечно, була, а проблема полягала в місцевих пострадянських стереотипах. На X сесії обласної ради III (XXIII) скликання 2 грудня 1999 р. затверджено гімн області, а конкурс на ескіз прапора продовжено до 5 січня 2000 р., про що мене повідомлено листом голови обласної ради О. Полієвця. У відповідь на це мною було надіслано рекомендації зберегти для області історичний прапор Полтавського полку, відомості про який маємо ще від 1717 р. Зрештою, цю пропозицію було враховано і прапор затвердили рішенням XI сесії обласної ради III (XXIII) скликання від 10 лютого 2000 р.[105]

Прапор: прямокутне синє полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, у центрі жовтий козацький лапчастий хрест, розмах рамен якого рівний 1/2 ширини прапора.

Найцікавіше, що автором цього прапора був вказаний… Є. Ширай. Весь "авторський доробок" полягав у зменшенні розміру хреста. При цьому плагіатор виявився настільки недолугим, що навіть скопіював з нашого проекту потовщене обрамування хреста, виділене в кольоровому варіанті іншим відтінком жовтого кольору (що було спричинене технічною стороною підготовки нашого проекту, але не фіксувалося в описі). У телефонній розмові з Полтавської обласної ради мені досить плутано пояснювали, що нібито "проект" Є. Ширая поступив до конкурсної комісії на день швидше від нашого. Полтавські шахраї мабуть забули, що наш варіант надсилався керівництву облради ще два роки тому. Цей випадок став показовим фактом зловживань місцевої влади під час проведення "конкурсів". Проте я не став роздувати скандал і передавати справу до суду, оскільки все ж удалося досягти успіху – на Полтавщині, в регіоні з на той час застійним керівництвом, вдалося таки відродити давній історичний символ.

Луганська область

Конкурси на кращі проекти герба та прапора регіону були приурочені до 60-ліття Луганської області. Серед 26-и ескізів герба переможцем став варіант архітектора Андрія Закорецького[106]. Його й було затверджено 15 травня 1998 р. на II сесії обласної ради III (XXIII) скликання рішенням № 2/6.

Герб: щит напіврозтятий, перетятий і напівскошений зліва і справа; у центрі щиток, у золотому полі якого чорний квадрат, із червоною облямівкою і полум'ям зверху, обабіч нього – по чорному молотку; у 1-у зеленому полі іде золотий кінь, 2-е і 3-є поля червоні, у 4-у зеленому полі золотий бабак, у 5-у синьому сходить золоте сонце. Щит обрамовують колоски і дубові гілки, перевиті синьо-жовтою стрічкою з написом "Луганська область"[107].

Чорний квадрат і молоти символізують гірничу промисловість. Сонце підкреслює, що Луганщина розташована на сході України, а кінь та бабак є елементами з місцевих гербів, символізують типових представників лісостепової зони.

Прапор на цій же сесії не прийняли, а вирішили продовжити конкурс. Зрештою переможцем конкурсу на прапор став Леонід Жданов, якому вручили премію 1000 грн., а сам прапор затвердили на III сесії обласної ради III (XXIII) скликання рішенням за № 3/19 від 4 вересня 1998 р.

---

[105] Про затвердження Прапора Полтавської області // Зоря Полтавщини. – 2000. – 26 лютого (№ 38). – С. 1.

[106] К 60-летию Луганской области: Байбак и лошадь отныне будут присутствовать на ее гербе // Голос Донбасса (Луганськ). – 1998. – 22 мая (№ 20).

[107] Описание герба Луганской области // Жизнь Луганска. – 1998. – 23 июля (№ 30).

Прапор: прямокутне кобальтове (темно-синє) полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, у верхньому від древка куті герб області (без вінка) в колі з 17-и золотих і 14-и білих 5-променевих зірок.

Зірки уособлюють 17 районів та 14 міст обласного значення. Подібне рішення не виглядає вдалим, оскільки зі зміною адміністративно-територіального поділу області (наприклад, нові міста отримають статус міста обласного значення) доведеться змінювати й кількість зірок на прапорі.

Кіровоградська область

У 1997 р. в Кіровограді серед фахівців проводився конкурс на кращу ідею герба області. Перемогли проекти членів УГТ В. Кривенка та К. Шляхового. 3 грудня 1997 р. ескізи разом з листом від обласної державної адміністрації були передані на розгляд УГТ. Вже 4 грудня мною було підготовлено висновки, в яких як найцікавіший відзначено проект з зображенням "скіфського орла", підкреслено його самобутність, а також рекомендовано на основі герба опрацювати й прапор області.

Варто відзначити, що в Кіровограді загалом професійно підійшли до справи, бо вже 22 грудня 1997 р. XI сесія обласної ради II (XXII) скликання рішенням № 122 утворила спеціальну комісію з питань впровадження символіки територіальних громад сіл, селищ, міст, районів і області. 29 липня 1998 р. на розгляд II сесії Кіровоградської обласної ради III (XXIII) скликання представлено доопрацьовані авторами проекти герба та прапора області, які й були затверджені рішенням № 24. За пропозиціями депутатів було оголошено конкурс на кращий девіз до герба області. На III сесії обласної ради рішенням № 37 від 23 жовтня затверджено положення про символи та їх використання[108], при цьому було дещо видозмінено малюнок та додано девіз у гербі "З добром до людей" (автор гасла – В. Сибірцев).

Герб: у червоному полі золотий степовий (скіфський) орел із повернутою вправо головою; над щитом прямокутна синя хоругва з жовтим Тризубом, оздоблена по периметру жовтою лиштвою й охоплена декоративними гілками; обабіч щит обрамований золотим колоссям, знизу – дубовим листям, перевитими синьою стрічкою, закріпленою знизу золотим сувоєм, на стрічці подано золотими літерами девіз "З добром до людей".

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням сторін 2:3, розділене вертикально на дві рівновеликі частини; від древка на малиновому полі жовтий степовий (скіфський) орел з повернутою до древка головою, з вільного краю – жовте поле.

При розкопках Литої Могили (Мельгуновського кургану) біля села Кучерівки (тепер – Знам'янського району) було виявлено поховання вождя одного зі скіфських племен кінця VII – початку VI ст. до н. е.[109] При цьому знайдено золоті прикраси зі зображенням степового орла. Цей знак і став основним символом Кіровоградщини. Золотий степовий орел з прикрас скіфського могильника символізує рідну землю, спадковість від минулих поколінь, духовне відродження нащадків. Синя хоругва з Тризубом вказує на належність області до України. Золоте пшеничне колосся підкреслює багатство хліборобського краю, золоте дубове листя – могутність і витривалість. Синій, жовтий і червоний (малиновий у прапорі) кольори підкреслюють давні козацькі традиції та багатство землі степової України.

Київська область

Справою символів області займався з 1997 р. організаційний комітет з питань геральдики обласної державної адміністрації. Через управління культури вони зверталися

[108] Від скіфського орла до княжого тризуба // Народне слово (Кіровоград). – 1998. – 22 грудня (№ 147). – С. 3.

[109] *Кривенко В.* Герб та прапор Кіровоградської області // Знак. – 2000. – Ч. 20 (лютий). – С. 7.

по консультації до різних установ, у тому числі й до УГТ. Зокрема, в кінці року вони отримали ескізні проекти герба області від О. Кохана та А. Гречила, в яких пропонувалося використати історичний символ Київської землі – Архангела Михаїла. Оскільки на той час Архангела вже використовувало на гербі місто Київ, то ці проекти відхилили, хоча пропонована іконографія різнилася від міської.

Зрештою вибір зупинили на символі Св. Юрія-змієборця. В обласній раді ще довго розповідали комічну історію про те, що хтось тут же доніс про такий вибір у Москву, на гербі якої також зображений Св. Юрій. З московської мерії мав прийти й лист з вимогами не приймати такого герба, наче в Москви є якесь "виняткове право" на цього святого. Київські депутати проігнорували таке безглузде звернення, а герб і прапор затвердили 2 лютого 1999 р. на VI сесії обласної ради III (XXIII) скликання рішенням № 71–06–XXIII.

Герб: у синьому полі на зеленій основі Св. Юрій у пурпуровому плащі на білому (має бути – срібному) коні б'є списом коричневого змія. Щит увінчує золота князівська діадема, в сегменти якої вписано зображення Христа-Спасителя, князів Володимира, Ярослава Мудрого, княгині Ольги та Анни Ярославни[110]. Щит охоплюють дві дубові гілки з зеленими листками и колоски пшениці.

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, яке складається з трьох вертикальних рівновеликих смуг – синьої, жовтої та синьої, на жовтому тлі зображення Св. Юрія-змієборця.

Вибір Св. Юрія для символів Київщини, мабуть, пов'язаний зі згадками в гербовнику Б. Папроцького з XVI ст. про подібний герб Києва, однак ці повідомлення були хибними, бо заперечувалися іншими тогочасними історичними джерелами, та й стосувалися вони міста, а не земельного утворення. Композиційно невдалим є вирішення діадеми, дрібні деталі якої у дрібному масштабі не читаються. Також невідповідним є використання негеральдичного коричневого кольору.

Харківська область

На Харківщині обласна рада на III сесії III (XXIII) скликання оголосила в жовтні 1998 р. конкурс зі створення герба області. Положення про проведення конкурсу, який чомусь було названо "закритим", передбачало подачу проектів від усіх бажаючих до 10 грудня 1998 р.[111] Для переможців встановлено три премії: першу – 1200 грн., другу – 500 грн. та третю – 300 грн. Герб і прапор затверджено 11 травня 1999 р. рішенням VI сесії обласної ради III (XXIII) скликання[112]. Автор проектів – С. Шапошников.

Герб: у зеленому полі покладені навхрест золоті ріг достатку та жезл Меркурія, перевитий срібними зміями. Щит увінчує срібна шестерня, золоті колоски і розгорнута книга зі зображенням атомного ядра і електронних орбіт. Щит обрамовує вінок дубового листя, перевитий блакитною стрічкою.

Прапор: малинове прямокутне полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, у центрі – герб області (з вінком), висота щита становить 1/2 ширини прапора.

Ріг достатку і кадуцей були з кінця XVIII ст. гербом Харкова і Харківської губернії. Ще 1995 р. цей знак затвердила міська рада як герб Харкова. Прийнятий символ області відрізнявся від міського лише позащитовими елементами, а без них – герби були

[110] Маємо прапор і герб Київщини // Вісник Київської обласної державної адміністрації. – 1999. – 12 лютого (№2). – С. 1.

[111] Положення про закритий конкурс зі створення герба Харківської області // Панорама (Харків). – 1998. – Листопад (№ 44). – С. 5.

[112] *Хаблак М.* Готуємося до виборів президента: З VI сесії Харківської обласної ради // Слобідський край (Харків). – 1999. – 13 травня (№ 52). – С. 1.

ідентичними. Тому в деяких публікаціях навіть наплутали, що затверджено "новий герб" Харкова, а не області[113].

Ще одна плутанина стосується прапора: хоча в описі виразно зафіксовано на полотнищі лише герб з висотою щита в 1/2 ширини прапора, проте на доданому до рішення малюнку щит значно менший, а під гербом з'являється ще й стрічка з назвою області. Тобто, опис прапора не відповідає його зображенню. Більше того, на практиці поле щита на прапорі чомусь примудряються подавати малиновим, що суперечить і малюнку, й опису. Очевидно, що таке рішення обласної ради було невдалим, тим більше, що на конкурс надійшло близько сотні робіт. Тому необхідно внести якісь зміни або у герб області, або у міський.

Донецька область

Пропозиції про розробку герба та прапора Донеччини виникли під час зборів засновників фонду "Золотий скіф" 24 квітня 1999 р. І вже розпорядженням голови облдержадміністрації від 29 червня за № 372 оголошено конкурс на створення символів проектів області. Конкурс планувалося провести протягом місяця до 1 серпня, а за кращі роботи встановлювалися три заохочувальні премії: I – 1500 грн., II – 500 грн., III – 250 грн.[114] Цим розпорядженням затверджено і склад конкурсної комісії, до якої було включено й мене як заступника голови комісії. Це викликало досить істеричну реакцію в місцевих російськомовних шовіністичних рептильках[115].

На конкурс надійшло понад 100 проектів, деякі з них були опубліковані в пресі[116]. 3 серпня відбулося засідання конкурсної комісії. Як кращі роботи на ньому визначено проект герба, розроблений рекламним агентством "Кардинал" (директор К. Воробйов), та прапора, авторства Ніни Щербак[117]. До герба було зроблено низку зауважень і викладено їх як рекомендації, які необхідно врахувати при підготовці кінцевого проекту. Але ці пропозиції, поспішаючи з затвердженням символів, не врахували. Герб і прапор затвердила VII сесія обласної ради III (XXIII) скликання рішенням від 17 серпня 1999 р. за № 23/7–189. Положення про їхнє використання затверджене VIII сесією рішенням № 23/8–193 від 5 жовтня 1999 р.

Герб: у золотому полі на чорній вигнутій основі синя пальма. Щит увінчує золота стилізована корона з каштанових листків, і обрамовує вінок зі зелених дубових гілок, перевитий пурпуровою стрічкою з девізом: "Можливість доведена на ділі" (російською мовою "Возможность доказана делом").

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, що складається з двох горизонтальних рівновеликих смуг – верхньої синьої зі золотим 12-променевим сонцем, що сходить, і нижньої чорної з 5-ма золотими відблисками.

У 1896 р. коваль Олексій Мерцалов виготовив для виставки пальму з залізничної рейки. "Пальма Мерцалова" вказує на великий економічний потенціал області, чорний колір означає вугілля, золотий (жовтий на прапорі) уособлює Степову Україну. Сонце підкреслює розташування Донеччини на сході України.

---

[113] У Харькова – новый герб // Сегодня. – 1999. – 13 мая. – С. 4.

[114] Свой герб и флаг – Донецкой области // Жизнь (Донецьк). – 1999. – 10 июля. – С. 2; Герб и знамя области: какими они будут? // Совет (Слов'янск). – 1999. – 14 июля (№ 56).

[115] Така писанина супроводжувалася вигадками та перекрученнями (див. наприклад: *Артеменко С.* Есть герб, есть флаг. Еще бы немножечко денег // Донецкий кряж (Донецьк). – 1999. – 19–25 августа (№ 31). – С. 1).

[116] *Гайдаренко Е.* Герб расскажет, кто мы, куда идем // Негоциант (Донецьк). – 1999. – 11–17 августа (№ 30). – С. 25.

[117] *Глинская Т.* У области будет свой герб // Жизнь. – 1999. – 6 августа (№ 113). – С. 3.

Загалом вдалі за змістом символи викликали різну реакцію[118]. Особливо важко було сприйняти на перших порах екзотичну пальму, яка декому нагадувала коноплю, а в чорному кольорі на прапорі намагалися побачити брудне Азовське море[119].

Оскільки в гербі не було враховано пропозицій конкурсної комісії, то один з її членів Є. Малаха разом з художником В. Шатуновим розробив варіант зі змінами. Більшого розголосу ця справа набрала через кілька років після публікацій у пресі[120]. Однак обласна рада жодних змін у символи не внесла, хоча на різних рівнях використовуються обидва варіанти герба.

Черкаська область

Черкаська обласна рада рішенням від 29 січня 1998 р. оголосила відкритий конкурс на проекти герба та прапора області. До липня на конкурс надійшло 53 проекти герба та 28 прапора від 15 авторів і творчих колективів. Після розгляду цих варіантів було вирішено продовжити конкурс до 1 лютого 1999 р.

Після розгляду комісією 75 проектів герба та 36 прапора було відібрано три авторські роботи – В. Дроворуба, А. Пендюри та подружжя О. та М. Теліженків, з яких у липні Президія обласної ради вибрала проекти останніх і рекомендувала сесії до затвердження[121]. Проте в місцевих газетах з'явилася низка критичних статей[122]. Тому заступник голови обласної ради Г. Капралов звернувся 15 листопада 1999 р. листом за № 325 до УГТ з проханням надати консультацію щодо проектів.

Проект герба: у синьому (в описі – блакитному) полі золотий сонячний диск, від центру якого відходять й обрамляють по периметру три срібні колоски. Щит вписано в декоративний картуш, увінчаний медальйоном з портретом Т. Г. Шевченка.

Проект прапора: прямокутне синє полотнище зі співвідношенням сторін 1:2, у центрі – герб області.

Сонце і колоски символізували багатство Черкаської землі й аграрний характер області, синій колір означав річку Дніпро.

Експертиза проектів була підготована нами вже 20 листопада. Відзначаючи досить цікаве й оригінальне змістове вирішення герба, рекомендувалося все ж доопрацювати композиційне та колористичне виконання, зокрема пропонувалося дати диск круглим (у проекті він виглядав якимсь "щербатим"), не накладати на нього колоски, а в обрамуванні над щитом замість портрету помістити золоту кобзу. Для прапора обов'язковою була пропорція полотнища 2:3, рекомендовано дати герб лише у самому щиті, або розробити новий більш оригінальний і самобутній проект.

Частково ці зауваження були враховані й символи затверджено на XVI сесії обласної ради III (XXIII) скликання рішенням за № 16–22 від 4 липня 2000 р.[123] Автори проектів О. та М. Теліженки отримали премії по 1000 грн., другу та третю премії вирішили не присуджувати.

---

[118] *Зельдина Э.* Депутаты утвердили герб и флаг Донецкой области // Жизнь. – 1999. – 20 августа (№ 121). – С. 2; Теперь мы с гербом и флагом // Донбасс (Донецьк). – 1999. – 20 августа (№ 154). – С. 2.

[119] Див. хоча б: *Лавров Т.* Місто пальми, що сходить // ПіК. – 1999. – № 19 (3–9 вересня). – С. 1;

[120] Это наш донбасский герб // Салон (Донецьк). – 2003. – 28 января; *Платоненко С.* Геральдика Донетчины // Жизнь. – 2003. – 30 января; *Волконская Л.* Герб Донецкой области: разработчик наносит ответный удар // Салон. – 2003. – 27 февраля.

[121] Малюнок проекту опубліковано в: Черкаський край. – 1999. – 7 липня (№ 52). Див. також: *Безуглий В.* Перипетії довкола герба // Нова доба (Черкаси). – 1999. – 19 серпня (№ 67). – С. 7.

[122] Див. хоча б: *Толкушин О.* Якщо Шевченко з'явиться на гербі, це буде "відкриття" для геральдики // Черкаський край. – 1999. – 12 листопада (№ 87). – С. 4.

[123] Про затвердження герба і прапора Черкаської області // Нова доба. – 2000. – 18 липня.

Герб: у синьому полі золотий сонячний диск, з якого проти годинникової стрілки виходять три золоті колоски пшениці. У великому гербі щит вписується в декоративний картуш і увінчується 8-стороннім щитком із портретним зображенням Т. Г. Шевченка.

Прапор: прямокутне синє полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, у центрі – герб області.

Однак у матеріалі прапор авторами виконано дуже неакуратно, що призвело до невідповідності зображення затвердженому опису. По-перше, полотнище зроблено в пропорції 1:2 (в описі – 2:3), по-друге – подано герб у картуші (в описі вказано лише "герб", тобто без картуша), по-третє – з якогось дива обабіч щита появився напис "ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ" (в описі такого немає). Якщо додати, що передбачена рішенням обшивка прапора бахромою стала в пізніших інтерпретаціях виглядати як золотиста облямівка на полотнищі, то справді важко зрозуміти як має виглядати прапор Черкащини.

Чернігівська область

На Чернігівщині було вирішено, що проведення конкурсу є неефективним, тому восени 1999 р. главою облдержадміністрації доручено опрацювати проекти фахівцям, а рішенням обласної ради від 20 січня 2000 р. створено комісію з вивчення та підготовки пропозицій щодо символіки. 13 березня 2000 р. управлінням містобудування та архітектури Чернігівської ОДА було направлено в УГТ на експертизу та висловлення пропозицій 5 проектів герба та 3 проекти прапора, розроблених співробітником обласного історичного музею, членом УГТ І. Ситим та головним архітектором області В. Павленком. За основу проектів герба брався або символ колишнього Чернігівського воєводства, або поєднувалися знаки центрів повітів кінця XVIII – початку XX ст., що згодом сформували територію теперішньої області. Мною вже 18 березня було виконано експертизу та запропоновано доопрацьовані варіанти герба та прапора. Ці проекти затверджено рішенням XII сесії обласної ради III (XXIII) скликання 11 липня 2000 р. Автори символів – І. Ситий, А Гречило та В. Павленко.

Герб: у срібному полі чорний двоголовий орел з червоними лапами та язиками, золотими очима й озброєнням (дзьоби та кігті), на головах – по золотій відкритій короні, а на грудях синій щиток із золотою облямівкою, на якому золотий знак князя Мстислава Володимировича.

Прапор: прямокутне зелене полотнище зі співвідношенням сторін 2:3, посередині якого проходить біла горизонтальна смуга (шириною 1/5 ширини прапора), а у верхньому від древка білому квадраті зображено герб області.

Двоголовий орел є гербом Чернігово-Сіверщини з першої половини XVII ст. Золотий знак засновника Великого князівства Чернігівського Мстислава Володимировича відомий з 1024 р. На прапорі дві зелені смуги означають дві основні географічні зони області – Полісся і Лісостеп, а біла смуга уособлює річку Десну, яка їх розділяє[124].

Сумська область

Питання про символи Сумщини виникло на початку 2000 р. XIII сесія обласної ради прийняла 5 квітня 2000 р. рішення "Про відкритий конкурс на кращі проекти герба та прапора Сумської області". Цим рішенням визначалися умови проведення конкурсу, встановлювався склад конкурсної комісії та затверджувалося положення про неї. Зокрема, встановлювалися три премії для переможців – 2500, 1500 та 1000 грн. Передбачалося провести конкурс у два тури – перший тур до 15 червня (з відбором 10 кращих ескізів), а другий – до 15 липня. Але його підсумки підбили раніше. На конкурс надійшло понад 50

[124] *Ситий І.* Герб та прапор Чернігівської області // Знак. – 2000. – Ч. 22 (вересень). – С. 1.

проектів від 15-и авторів. Переможцем став Ю. Шелковніков, на 2-у місці – О. Чередниченко, а на 3-у – М. Жулінський[125]. І вже 12 липня 2000 р. рішенням XV сесії Сумської обласної ради III (XXIII) скликання затверджено герб і прапор області.

Герб: у синьому полі золотий шолом, під ним золотий колос із 25-ма зернятами, вигнутий у формі літери "С", та золотий тонкий хрест.

Прапор: синє прямокутне полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, у центрі – щит з гербом області (висота щита рівна 1/2 ширини прапора).

Шолом означає історичний розвиток краю з часів Київської Русі; колос символізує хліборобство і 25 суб'єктів регіону (18 районів і 7 міст республіканського й обласного значення); хрест, взятий з герба Охтирки, уособлює високу духовність. Хоча подача колоска вигнутим у формі літери "С" видається не зовсім вдалою.

Львівська область

Хоча саме у Львові 1990 р. було засноване Українське геральдичне товариство, тут знаходиться головний осередок УГТ і проводяться щорічні наукові геральдичні конференції та співпраці з обласною владою так і не вдалося досягнути. Всі ініціативи ще від початку 1990-х рр. створити на громадських засадах Геральдичну комісію чи при обласній раді, чи при облвиконкомі, а пізніше – облдержадміністрації, наштовхувалися або на нерозуміння, або навіть після погодження з керівниками області "застрягали" на рівні дрібних клерків, які мали підготувати відповідне рішення, але не могли дочекатися, щоб їм "позолотили ручку". Якщо в інших областях подібні комісії вдалося створити без проблем, то на Львівщині після кількох років намагань ми вирішили відмовитися від такої "підтримки влади". Проте в кінці 1997 р. Львівська облдержадміністрація звернулася до УГТ з проханням надати проект герба, який би міг презентувати область на якійсь виставці. Нами було розроблено кілька ескізних варіантів герба і прапора з історичним земельним символом (левом) і безкоштовно передано 5 листопада з рекомендацією розглянути як проекти можливих символів області. Але до нових виборів 1998 р. обласна рада до цього питання так і не дійшла, а ескізи за цей час встигли десь загубити.

Після виборів проекти передано заступникові голови обласної ради, який курував питання культури. Оскільки й він примудрявся регулярно губити матеріали, то їх довелося поновлювати. Зокрема 14 вересня 1999 р. нами передано кілька варіантів символів. На одному з проектів прапора на синьому полотнищі стоїть жовтий лев. На іншому, також з левом, полотнище було темносинім (як на прапорі Об'єднаної Європи), а по кутах розміщалися жовті 5-променеві зірки, що мало підкреслювати європейську орієнтацію регіону. Але такий проект виявився явною переоцінкою "орієнтації" деяких депутатів, які в зірках побачили… радянську символіку. Справа символів помалу дотяглася до 2000 р. На цей час про зловживання керівництва області вже ходили легенди, а про масові побори та відмивання коштів не писали хіба що ліниві журналісти. Зненацька проблемою символів "дуже зацікавився" інший заступник голови І. Кельман (колишній керівник автобази). У листопаді 2000 р. за розпорядженням голови облради несподівано оголосили конкурс на символи області. Найцікавіше, що інформацію про конкурс подали в незначній газеті лише як оголошення, без зазначених умов хто підбиває підсумки конкурсу, які встановлюються премії, які вимоги до проектів, тільки вказувалося "з пропозиціями звертатися до 10 грудня"[126]. Нічого дивного, що на "конкурс" надійшла аж… 1 робота! Варто додати, що кільком бажаючим взяти участь у конкурсі порадили "не пхатися". Підбивати "підсумки" мала постійна депутатська комісія, серед членів якої взагалі не було компетентних у цій справі людей, про що вони самі й висловлювалися.

[125] *Мироненко В.* Збільшили бюджет, затвердили символіку ще й "Рідний дім" облаштували // Сумщина. – 2000. – 19 липня (№ 79). – С. 1.

[126] Інформ-млин // Український шлях (Львів). – 2000. – 9–15 листопада (№ 46). – С. 3.

Передані нами давніше проекти використали як “альтернативні”, хоча ще до розгляду питання на комісії І. Кельман у розмові зі мною сказав, що він вже все вирішив. Слід зазначити, що надалі замість “конкурсного” проекту прапора (полотнище складалося з вертикальних смуг – жовтої, синьої та жовтої, на середній містився жовтий коронований лев) використали композиційне рішення з нашого проекту. З’явилася й хоругва голови обласної ради, що також була лише в наших пропозиціях. Герб і прапор Львівщини затверджені на XX сесії обласної ради III скликання 27 лютого 2001 р. рішенням № 434.

Герб: у синьому полі золотий коронований лев спинається на золоту скелю. Щит вписано у декоративний картуш.

Прапор: синє прямокутне полотнище, зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, у центрі якого спинається жовтий коронований лев.

Лев (без корони на голові) на скелі був символом Руського королівства з першої половини XIV ст. Корона на голові лева з’являється вже після захоплення західноукраїнських земель польським королем Казимиром III, тому є не зовсім доречною для герба області[127]. У XV–XVIII ст. використовувався як герб Руського воєводства і Львівської землі. Від 1848 р. трактований як український національний символ в Галичині (Західна Україна). Зображення лева в проектах не сподобалося депутатам, які обізвали його “песиком”, тому малюнок ще переробляли після сесії[128].

Івано-Франківська область

У 2000 р. Івано-Франківська обласна рада оголосила конкурс на кращі проекти символів області. Конкурсні роботи, більшість з яких мали зображення галки (серед них і моя), були представлені на грудневу сесію облради, але частина депутатів виступила проти використання давнього знаку, вважаючи його “ворожим” і “принизливим”[129]. Мені довелося виступати на сесії з інформацією про історичний розвиток символіки регіону й навіть добряче посваритися з особливо “буйними” депутатами[130]. Тому було прийняте рішення опублікувати кращі проекти в пресі та провести їх обговорення[131]. Журі конкурсу не визначило переможця, а п’ятьом авторам (у тому числі й мені) присудило заохочувальні премії по 200 грн. За результатами конкурсу я продовжив роботу над кінцевими варіантами герба та прапора. Роз’яснення змісту історичного знаку та його місцевого походження дало позитивний результат. Вже на XIX сесії обласної ради III скликання рішенням № 449–19/2001 від 16 березня 2001 р. вирішено прийняти запропоновані варіанти “за основу”, а після доопрацювання дрібних деталей на XXI сесії 26 липня 2001 р. рішенням № 473–21/2001 символи області затвердили остаточно. Автор символів – А. Гречило.

Герб: у срібному полі чорна галка у золотій короні з розгорнутими крилами.

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, у центрі на білому квадратному полі чорна галка з піднятими вгору крильми в жовтій тризубцевій короні, від древка йдуть дві вертикальні смуги червона і чорна, а з вільного краю – синя і жовта (ширини цих смуг становлять по 1/12[132] довжини прапора).

---

[127] *Гречило А*. Лев у гербі та корономанія // Поступ (Львів). – 2001. – 17–18 лютого (№ 28). – С. 2.

[128] *Павлик В*. Львівщина має герб та штандарт голови // Експрес. – 2001. – 1–8 березня. – С. 3.

[129] *Гречило А*. Герб і прапор Івано-Франківської області // Знак. – 2001. – Ч. 24 (жовтень). – С. 1.

[130] Про рівень обговорення свідчить те, що один з депутатів навіть задекламував якусь блюзнірську коломийку про “ворону”.

[131] Проекти символіки Івано-Франківщини // Галичина (Івано-Франківськ). – 2001. – 18 січня. – С. 3.

[132] У кінцевих проектах я подав два варіанти прапора з різними ширинами смуг – в одному 1/12 довжини полотнища, в іншому – 1/10. В рішенні обласної ради через недогляд вписали “…становить 1/12 (варіант – 1/10)” (див.: Герб і прапор Івано-Франківщини // Галичина. – 2001. – 9 серпня (Ч. 119 – 120). – С. 3). Тому довелося додатковим листом рекомендувати раді відкоригувати опис у робочому порядку.

Галка є давнім символом історичної Галицької землі ще з XV ст. (а можливо і від XIII ст.). Відродження давнього знаку галки засвідчує спадкоємність сучасної Івано-Франківської області по давніх територіальних утвореннях і продовжує місцеву історичну традицію.

Прапор області має патріотичні (чорно-червоні) і національні (синьо-жовті) кольори і підкреслює роль Івано-Франківщини у становленні Української державності: "Від боротьби – до Незалежності!"

Варто додати, що мною було також опрацьовано й проект великого герба області у ялинковому вінку й увінчаному стилізованою квіткою білотки (едельвайса). Хоча цей символ у рішенні сесії не був зафіксований (комусь привиділася в квітці 5-променева зірка), однак він використовується обласною радою й навіть розміщений на офіційному сайті[133].

Запорізька область

У Запорізькій області спільним розпорядженням голів обласної ради та державної адміністрації від 24 червня 1999 р. за № 94/323 було утворено комісію з проведення конкурсу з розробки символів. На засіданні цієї комісії 16 вересня того ж року було прийнято положення про порядок проведення та умови конкурсу. Термін проведення конкурсу визначався в 6 місяців з дня його оголошення в ЗМІ, встановлювалася одна перша премія 5000 грн. та дві заохочувальні – по 1000 грн. кожна[134]. Переможець отримував право на остаточну розробку символів. Сам конкурс не викликав особливого ажіотажу, а перемогли проекти дизайнера Віталія Пилипенка. Їх обласна ради затвердила на XXII сесії III (XXIII) скликання 27 липня 2001 р. рішенням № 13[135].

Герб: у червоному (у тексті – малиновому) полі золотий козак з мушкетом і шаблею. Щит накладається на золоті булаву, два перначі та литаври, перевиті синьою стрічкою з написом "Запорізька область".

Прапор: прямокутне малинове полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, у центрі – герб області.

Козак з мушкетом є історичним гербом земель Війська Запорозького, відомим з кінця XVI ст.

3 березня 2003 р. Запорізька облдержадміністрація звернулася до Адміністрації Президента України з проханням провести геральдичну експертизу символів. Хоча Комісія державних нагород та геральдики при Президентові України у той час існувала фактично лише "на папері", однак ці матеріали переслали мені як її членові для підготовки висновків. Експертиза була готова 10 квітня: символи отримали загалом схвальну оцінку, зауваження стосувалося лише "малинового" поля у гербі (формально його слід трактувати як червоне) та давалася рекомендація використати заокруглену форму щита, як у більшості обласних гербів. Положення про символи області Запорізька обласна рада прийняла восени 2003 р.[136]

Миколаївська область

На Миколаївщині рішенням № 13 від 30 травня 2000 р. XVII сесія обласної ради III (XXIII) скликання оголосила конкурс проектів герба та прапора області, затвердила склад журі та положення. Конкурс мав проводитися з 1 червня по 25 вересня, переможцям

[133] Див.: http://www.orada.if.ua/index.php?id=158.

[134] Цікаво, що цю інформацію опублікували аж через місяць (див.: Увага: конкурс на кращу символіку // Запорізька правда. – 1999. – 21 жовтня (№ 135). – С. 1).

[135] *Латанський С.* Символіка нашої області // Запорозька Січ. – 2001. – 1 вересня.

[136] Про затвердження положень про герб та прапор Запорізької області // Запорізька правда. – 2003. – 4 листопада.

визначено премії по 1000 грн. та дві заохочувальні – по 250 грн. Проте підбиття підсумків затяглося аж до початку 2001 р. Переможцями конкурсу стали Іван та Яків Булавицькі. У січні того ж року проекти відправили до Києва на розгляд Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України. Хоча комісію (я був її членом) у цей період не збирали й вона існувала "на папері", але від її імені хтось з чиновників "організував" позитивні висновки – це при тому, що в гербі та прапорі були порушені колористичні норми, а щит увінчано короною з колосків, яка використовується для сільських гербів. Герб і прапор затверджено на XXVII сесії обласної ради III (XXIII) скликання рішенням № 5 від 27 липня 2001 р.[137]

Герб: у синьому полі золота архієрейська митра на схрещених золотих посохах, у відділеній хвилясто срібній основі – амфора "натурального" (?) кольору. Щит вписується у декоративний картуш та увінчано золотою короною з колосків.

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням сторін 2:3, яке складається з трьох горизонтальних смуг – білої, жовтої і синьої (співвідношення ширин смуг 2:1:1), на білій і жовтій смугах у центрі зображена золота архієрейська митра на схрещених золотих посохах, жовта і синя смуги розділені хвилясто.

Митра і посохи походять з герба міста Миколаєва й уособлюють покровителя регіону Святого Миколу-Чудотворця. Амфора символізує античні міста-держави Північного Причорномор'я. На жаль, у символах невірно подане забарвлення амфори, а щит увінчано чомусь вінцем, який пропонувався УГТ для сільських гербів і засвідчував їх приналежність саме селам. Розміщення на прапорі золотих елементів на білій та жовтій смугах взагалі не витримує критики, оскільки не відповідає елементарним вимогам вексилологічної колористики.

Херсонська область

На Херсонщині до питання обласних символів підійшли з гумором. Ще 1991 р. місцевий кореспондент, описуючи екологічні негаразди регіону, дав опис "неофіційного герба Херсонщини": дві схрещені тарані на фоні кавуна[138]. Сумний жарт полягав у тому, що один символ (тараню) зіпсував високий вміст важких металів, а інший (кавун) – погубили нітрати.

Перші спроби обласної ради розглянути питання про проект герба області 1998 р. також були зустрінуті в пресі з не меншою іронією: пропонувалося зобразити двоголову черепаху як символ плавнів Придніпров'я, сповзання області в економічне болото, а також масового підтоплення значних площ регіону підземними водами[139].

Обласна рада оголосила конкурс на герб і прапор області лише в травні 2001 р., визначивши премії для переможців по 1000 грн.[140] Хоча конкурс проводився на місцевому рівні, однак на нього надійшло понад 70 робіт від 68-и авторів[141]. Конкурсне журі відібрало кращі проекти, які на початку серпня розмістили для обговорення в інтернеті[142]. Зрештою переможцями конкурсу стали Сергій Сазонов та Юрій Щебелєв, а їх проекти

[137] *Стеценко Н.* Герб и флаг области – ко Дню Независимости // Южная правда (Миколаїв). – 2001. – 31 июля (№ 87). – С. 1; *Мірошниченко А.* Бюджет уточнено: за роботу! // Рідне Прибужжя (Миколаїв). – 2001. – 31 липня (№ 81). – С. 1; Герб и флаг области // Площадь свободы (Николаев). – 2001. – 9 августа (№ 31). – С. 2.

[138] *Дубовик Е.* Девальвація герба // Голос України. – 1991. – 22 січня. – С. 4.

[139] Перекуємо орла на черепаху? // День. – 1998. – 8 липня (№ 127).

[140] *Косянчук І.* По тисячі гривень – за герб і прапор // Урядовий кур'єр. – 2001. – 18 травня (№ 86).

[141] *Яїцький А.* Переможці є, переможених немає! // Новий день (Херсон). – 2001. – 29 листопада (№ 49). – С. 2.

[142] Чий герб області кращий? // Наддніпрянська правда (Херсон). – 2001. – 1 серпня (№ 60).

Херсонська обласна рада III (XXIII) скликання затвердила 25 жовтня 2001 р. рішенням № 440 під час XX сесії[143].

Герб: у синьому полі накладені один на одного золоті якір, 2 пшеничні колоски і циркуль, над ними – золоті Очаківські ворота. Щит увінчує стилізована (подібна на міську) корона й обрамовують дві золоті гілки, з'єднані синьо-жовтою стрічкою з написом "Херсонська область".

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, яке складається з трьох горизонтальних смуг – блакитної, білої та блакитної (співвідношення їх ширин рівне 1:2:1), ближче до древка розміщене зображення герба області (без гілок)[144].

За офіційними тлумаченнями, якір є символом надії, має також означати, що Таврійський край є водними воротами України (Азовське та Чорне моря, ріка Дніпро); колоски – основа заможності, підкреслюють аграрну специфіку області; циркуль уособлює чіткість побудови, вірність обраному шляху, економічне відродження; Очаківські ворота Херсонської фортеці – точка відліку літопису краю; золотий дубовий вінець – символ вічності та могутності; зображення корони – данина історичній спадщині – гербу Херсонської губернії. На прапорі білий колір означає чистоту та щирість, блакитний (синій) – велич водних просторів.

Проте такі символи викликали шквал критики. Особливо багато нарікань викликав циркуль, який стали ототожнювати з масонським знаком, а прапор – з прапором Ізраїлю[145]. Оскільки критика не вщухала, то XI сесія Херсонської обласної ради V скликання рішенням від 22 грудня 2006 р. за № 173 ухвалила розробити положення про проведення нового конкурсу на кращі проекти герба, прапора та гімну Херсонської області. Ці положення затвердили під час XIII сесії 30 березня 2007 р. рішеннями №№ 227 (про герб і прапор) та 228 (про гімн). Термін проведення конкурсів визначався до 1 червня 2007 р., а переможців чекала премія по 1000 грн. кожного. Проте надалі інтерес до цих конкурсів вщух, і символи так і не були змінені.

Рівненська область

На Рівненщині підготовкою проектів символів 2001 р. займалася геральдична комісія обласної державної адміністрації. Нею були рекомендовані до затвердження проекти, розроблені членом УГТ Ю. Терлецьким, які й було затверджено рішенням № 279 сесії обласної ради III (II) скликання 4 жовтня 2001 р.

Герб: у зеленому полі розгорнута срібна книга у золотій оправі, справа від неї срібна шабля з золотим руків'ям, зліва – срібне гусяче перо, у червоній (у тексті – малиновій) главі срібний лапчастий хрест. Щит вписується у декоративний картуш і увінчується стилізованим Тризубом.

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням сторін 11:16, яке складається з трьох вертикальних смуг – жовтої, блакитної і жовтої (співвідношення їх ширин рівне 1:3:1), у центрі блакитної смуги розміщений герб області у картуші.

Книга уособлює давню історичну пам'ятку Пересопницьке Євангеліє, шабля – боротьбу за незалежність, перо – розвиток писемної культури. Хрест вказує на

[143] Тепер Херсонщина має свій герб і прапор // Новий день. – 2001. – 1 листопада (№ 45). – С. 2; *Білик П.* Тепер Херсонщина має свій герб і прапор // Наддніпрянська правда. – 2001. – 7 листопада; Есть у нас и флаг, и герб! // Наш час (Херсон). – 2001. – 29 ноября. – С. 4.

[144] У деяких публікаціях помилково вказувалося поле щита як "бірюзове", а співвідношення ширини до довжини прапора як 1:2.

[145] *Заборников А.* Геральдисты плачут… // Гривна (Херсон). – 2001. – 15 ноября; *Нечипуренко М.* Херсонщина запозичила прапор… в Ізраїлю // Україна молода. – 2001. – 21 листопада. – С. 8; *Гуляев Г.* Новый герб Херсонщины – коллаж из странных символов? // Чайка (Херсон). – 2001. – 6 декабря (№ 13).

приналежність частини області до Волині, а зелений колір символізує Поліський регіон[146]. Хоча з'явилися й критичні публікації, авторам яких то привидівся червоний колір "комуно-аграріїв", то взагалі нічого не сподобалося[147].

З пропорцією сторін прапора повторилася ситуація, що й з Волинською областю. Тому вже 7 листопада мною було надіслано Рівненській обласній раді рекомендаційного листа УГТ про потребу внести зміни щодо прапора, що й було зроблено окремим рішенням № 307 від 11 грудня 2002 р.

Тепер прапор отримав такий вигляд: прямокутне полотнище зі співвідношенням сторін 11:16, яке складається з трьох вертикальних смуг – жовтої, блакитної і жовтої (співвідношення їх ширин рівне 1:3:1), у центрі блакитної смуги розміщений герб області у картуші.

Проте через кілька років навколо герба та прапора області знов виникли проблеми і 9 серпня 2005 р. обласна рада рішенням № 626 прийняла нові символи.

Герб: у червоному полі срібний лапчастий хрест. Герб подається або лише у самому заокругленому щиті, або щит обрамовує декоративний картуш і увінчує Тризуб.

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, яке складається з п'яти горизонтальних смуг – білої, жовтої, блакитної, жовтої та білої (співвідношення їхніх ширин рівне 3:2:2:2:3[148]); у центрі полотнища розміщений герб області, обрамований жовтим картушем.

Головними авторами нової символіки були Ю. Терлецький і О. Литвин. Герб мав у більшій мірі підкреслити спадкоємність Рівненщини по історичній Волині[149].

Ініціатором зміни обласних символів став голова облдержадміністрації В. Червоній. Формальною причиною було те, що прийняті 2001 р. герб і прапор "не відображали історичної приналежності Рівненщини до Волині" (хоча в гербі на червоній главі й був срібний хрест). Проте справжні причини, мабуть, полягали в іншому. Розмови останніх років про запровадження адміністративно-територіальної реформи в Україні часто торкалися проблеми укрупнення регіонів. Очевидно, що з урахуванням історичної специфіки, при створенні укрупненого Волинського регіону будуть об'єднані сучасні Волинська та Рівненська області, а можливо й частини сусідніх областей. У цьому разі проблемою стане розміщення адміністративного центру, на що претендують Луцьк та Рівне. Передбачаючи майбутні зміни, В. Червоній у своїх тезах, зокрема, стверджував, що Рівненщина є історичним центром Волині (чим викликав негативну реакцію в Луцьку).

Тому прийняття одного з варіантів історичного земельного герба мало й підтвердити "волинськість" Рівненської області[150]. Хоча, треба зазначити, варіант з лапчастим хрестом є пізнішим, а відомий з XIV–XV ст. герб Волині мав прямий хрест, який тепер фігурує на гербі Волинської області.

Рішення про нові символи Рівненщини набирало чинності з 1 січня 2006 р., однак нові і герб, і прапор активно використовувалися зразу ж після прийняття ухвали. Депутати

---

[146] Сесія обласної ради затвердила герб і прапор Рівненщини // Вісті Рівненщини. – 2001. – 10 жовтня (№ 78). – С. 2; *Голубєв В.* Маємо герб і прапор // Провінційна газета (Рівне). – 2001. – 11 жовтня (№ 41).

[147] *Тумановський О.* Корона для Сороки, або забавки обласної влади // Волинь (Рівне). – 2001. – 12 жовтня (№ 41). – С. 2; *Панасенко О.* Геральдична халтура // Рівне вечірнє. – 2001. – 12 жовтня (№ 112).

[148] Мабуть через поспіх, в описі помилково вказали, що біла смуга становить 1/4 ширини прапора, а жовта й блакитна – по 1/5 (має бути 1/6, бо інакше сума буде більше 1). Тому мені довелося 7 вересня 2005 р. листом від УГТ рекомендувати обласній раді виправити помилки в описі в робочому порядку.

[149] *Кітова Л.* Стародавній герб Волинського князівства повернувся на Рівненщину // Волинь. – 2005. – 19 серпня (№ 33); *Миколайчук В.* Герб області потрапив під люстрацію // Рівненська газета. – 2005. – 25 травня (№ 185).

[150] *Бурченя В.* І герб, і прапор вам у руки // Рівне вечірнє. – 2005. – 25 травня (№ 38); Губернатор перемалює герб // Експрес. – 2005. – 27–29 травня (№ 60). – С. 3; *Гречило А.* Нові символи Рівненської області // Знак. – 2005. – Ч. 36 (вересень). – С. 4.

доповнили регламент обласної ради таким реченням: “Рішення про зміну символіки області приймається обласною радою не менше двома третинами голосів від складу ради”.

Варто додати, що зміна символів Рівненщини обурила сусідів. До мене навіть телефонували з Волинської обласної державної адміністрації, маючи намір вирішувати питання в судовому порядку. Хоча конфлікту вдалося уникнути, пояснивши, що в обох областей все ж таки різні герби, при тому у Волинської області давніший варіант історичного знаку, а у Рівненщини – більш пізній.

Тернопільська область

Проблему символів Тернопільщини намагалися вирішити конкурсним шляхом. Рішенням від 27 квітня 2001 р. за № 225 XIV сесії обласної ради III скликання було оголошено відкритий конкурс на кращий проект символів області та затверджено його умови. Для переможців встановлювалися 4 премії (перша – 5000 грн., друга – 3000 грн., третя – 1500 грн. та заохочувальна – 500 грн.), а термін подачі проектів визначався до 20 червня 2001 р.

Однак вся організаційна робота була проведена неакуратно й на надзвичайно низькому рівні. Хоча я був включений до складу журі конкурсу, але про його засідання мене або забували повідомити, або примудрялися завершити до мого приїзду. Інформації про конкурс фактично не було поширено, тому до встановленого терміну надійшло менше робіт, ніж було премій (!), та й вони не відповідали геральдичним нормам. Другу премію присудили Ігорю Дуді (першу не присуджено нікому), якому було рекомендовано доопрацювати проект[151]. Це викликало скандал і термін було продовжено. Загалом на конкурс поступило лише 10 проектів, з яких першу премію присудили архітектору Данилу Чепілю, другу – Олегу-Григорію Розвадовському, третю (вже у розмірі 1000 грн.) – Михайлові Хариновичу, а ще 4 невеликі заохочувальні премії по 50 грн. присуджено роботам школярів. Оскільки проект-переможець не відповідав нормам геральдичної колористики (срібні вежі накладалися на золоте поле, що не допускається), тому й відповідальним за проведення конкурсу, й автору мною були дані рекомендації як виправити кінцевий варіант. Всі ці питання були узгоджені, однак на розгляд XVII сесії обласної ради III скликання чомусь винесли неякісні варіанти, які було затверджено 21 грудня 2001 р. рішенням № 317[152].

Герб: у синьому полі навхрест золоті меч (вістрям додолу) та ключ (вушком вліво, борідкою вниз), у золотій главі – три срібні вежі. У великому гербі щит накладається на пшеничний сніп, декоративні гілки, перевиті малиновою стрічною й увінчані золотим Тризубом.

Прапор: прямокутне полотнище, яке складається з двох горизонтальних смуг – верхньої жовтої (завширшки в 1/3 ширини прапора) та нижньої синьої; на синьому фоні покладені навхрест золоті меч і ключ, на жовтому – три білі вежі.

Вежі уособлюють 3 історичні землі – Галичину, Поділля і Волинь – з частин яких сформована сучасна область, ключ і меч символізують важливе стратегічне значення регіону[153].

Протягом 2002–2003 рр. мною кілька разів надсилалися листи на адресу Тернопільської обласної ради з вимогою відкоригувати невідповідність у символах. І лише після обрання нового складу обласної ради на адресу УГТ надійшло прохання допомогти виправити неточності. Влітку 2003 р. в Тернополі ми погодили кілька можливих варіантів (або з забарвленням веж у червоний колір, або все поле щита мало

[151] Вимальовується герб Тернопільщини // Свобода (Тернопіль). – 2001. – 10 липня.
[152] *Іващук М.* Герб Тернопільщини – вималювався // Свобода. – 2001. – 13 грудня (№ 123). – С. 1–2.
[153] Тернопілля піднімає свій штандарт // Високий замок (Львів). – 2001. – 26 грудня (№ 294). – С. 1.

бути синім). Зрештою, на підставі цих пропозицій 18 листопада 2003 р. внесено зміни до герба та прапора рішенням № 203 VII сесії обласної ради IV скликання.

Герб: у синьому полі навхрест золоті меч (вістрям додолу) та ключ (вушком вліво, борідкою вниз), над ними – три срібні вежі. Щит може накладатися на золотий пшеничний сніп, декоративні гілки, перевиті малиновою стрічною й увінчані золотим Тризубом.

Прапор: прямокутне синє полотнище співвідношенням сторін 2:3, посередині покладені навхрест жовті меч і ключ, вгорі – три білі вежі.

Одеська область

Розпорядженням Одеської обласної ради від 15 вересня 1997 р. за № 33/Р–97 було оголошено обласний конкурс на розробку ескізного проекту герба області. Цей конкурс мав тривати від 1 жовтня до 25 грудня, а для переможців встановлювалися три премії: I – 2000 грн., II – 1000 грн., III – 500 грн.[154] Загалом конкурс викликав досить значне зацікавлення й на початку 1998 р. 27 проектів герба навіть були опубліковані для обговорення в обласній газеті[155]. За підсумками конкурсу була створена робоча група з авторів сімох відзначених проектів, до якої долучили істориків і керівників архітектурного управління[156]. Розпорядженням обласної ради від 24 червня 1998 р. за № 16/98–ОР офіційно при раді утворено геральдичну колегію, а при управлінні містобудування та архітектури облдержадміністрації – тимчасову творчу групу для розробки герба області. Досягти згоди у цій групі не вдалося, але робота над проектом тривала. Зрештою, герб і прапор Одещини затверджено 21 лютого 2002 р. рішенням сесії обласної ради за № 418–XXIII. Автори проектів П. Бондаренко, М. Мурманов, Г. Фаєр і Л. Брук.

Герб: у синьому полі срібний якір-кішка, на червоному бордюрі вгорі 3 золоті колоски, внизу гроно винограду, обабіч – по 3 золоті якорі. Щит обрамовує золотий вінок колосся, переплетений виноградною лозою.

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням сторін 3:5, що складається з трьох вертикальних смуг – жовтої, синьої і білої; у центрі синьої смуги – герб області (без вінка).

Срібний якір-кішка походить з давнього герба міста Одеси, символізує надію та порятунок, а також означає торговельне мореплавство, зв'язок річкових і морських комунікацій. 7 якорів символізують 7 портів Одещини. Колоски означають сільське господарство, а виноградне гроно – виноградарство і виноробство[157].

Варто зазначити, що ще 31 січня 2002 р. Одеська обласна рада направила проекти символів на розгляд Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України, звідки їх 12 лютого переслали мені. У матеріалах була плутанина з описом і малюнком прапора області – то він мав співвідношення 1:2, то був квадратним. Геральдично-вексилологічна експертиза була мною підготована вже 15 лютого. Загалом символи отримали схвальний відгук, однак вказувалося на обов'язкове дотримання пропорцій сторін прапора як 2:3. З незрозумілих причин у кінцевому рішенні це співвідношення стало чомусь 3:5. Тому після отримання копій рішень обласної ради 10 травня 2002 р. мною було надіслано рекомендаційного листа УГТ про необхідність внесення відповідних змін у рішення. Співвідношення сторін прапора змінено на 2:3 вже новим складом Одеської обласної ради окремим рішенням від 17 грудня 2003 р. за № 372–XXIV.

[154] Герб для Одещини // За Вільну Україну (Львів). – 1997. – 15 листопада.
[155] Каким быть гербу Одесщины? // Одесские известия. – 1998. – 10 января. – С. 2.
[156] *Бондаренко П.* Герб і прапор Одеської області // Знак. – 2002. – Ч. 27 (вересень). – С. 1.
[157] Зміст і опис герба і малого герба Одеської області // Одеські вісті. – 2002. – 27 лютого (№ 40). – С. 1.

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням сторін 2:3, що складається з трьох вертикальних смуг – жовтої, синьої і білої; у центрі синьої смуги – герб області (без вінка).

Хмельницька область

У Хмельницькій області ще 1993 р. було створено спеціальну комісію та розроблено умови закритого конкурсу на герб області[158]. Однак справа так і залишилася без результату. Робота продовжилася після створення нової комісії 1997 р., якою було розглянуто 13 варіантів і серед них відібрано роботу В. Ільїнського. У проекті герба пропонувалося: щит скошений зліва, у верхньому синьому полі золоте сонце з обличчям, у нижньому червоному – срібний лапчастий хрест. Для прапора пропонувався варіант з п'яти горизонтальних смуг – синьої, жовтої, білої, жовтої та синьої (співвідношення ширин рівне 3:1:3:1:3), у центрі – герб області[159]. Питання винесли на розгляд XI сесії обласної ради II (XXII) скликання 11 вересня 1997 р. Символи не були затверджені, натомість у місцевій пресі розпочалася огульна критика цих проектів, хоча рівень публікацій засвідчив, що авторам зовсім не йшлося про геральдику, а радше про зведення особистих порахунків чи задоволення власних амбіцій[160]. На жаль, дискусія в Хмельницькому перейшла на досить грубі тональності[161]. Насправді ж пропоновані символи вдало підкреслювали, що сучасна Хмельниччина сформована з частин історичного Поділля та Волині, а також мали вдале графічне та колористичне вирішення[162], тому їх підтримувало Українське геральдичне товариство.

Рішенням XII сесії обласної ради III (XXIII) скликання від 6 липня 2000 р. за № 26 було оголошено конкурс на створення герба та прапора області, затверджено умови його проведення та склад обласної геральдичної комісії. Конкурс тривав до 7 жовтня й до комісії надійшло 44 ескізи герба та прапора. У березні 2001 р. серед конкурсних робіт визначено 2 проекти. Мабуть, щоб зняти з себе відповідальність за наслідки конфліктної ситуації, ці проекти надіслано в сільські, селищні, міські ради області "для визначення кращого з них". У свою чергу на місцях іноді старалися вирішити проблему шляхом громадського обговорення[163]. За результатами цього "соціологічного опитування" мали надійти відповіді від 515 місцевих рад, 100 з яких віддали перевагу проекту В. Ільїнського, а 415 – М. Мастикаша. На цій підставі рішенням XXII сесії Хмельницької обласної ради від 21 березня 2002 р. № 5 було затверджено герб і прапор, які розробив М. Мастикаш, а авторові вручено премію в розмірі 4000 грн.[164]

Герб: розтятий на синє і червоне (у тексті рішення – "малинове") поля, у центрі – золоте 16-променеве сонце з людським обличчям, під ним два вигнуті золоті колоски у формі літери "Х". У названому "великим" гербі щит вписується в декоративний картуш з розгорнутою книгою.

---

[158] *Русанівська Т.* Наші герби: данина історії чи обличчя сучасності? // Подільські вісті (Хмельницький). – 1998. – 21 квітня. – С. 3.

[159] Якою буде символіка Хмельниччини // Вперед. – 1997. – 25 жовтня.

[160] Див. хоча б: *Мастикаш М.* Із сонцем – в XXI століття! // Подільські вісті. – 1997. – 18 вересня; *Слободянюк П.* Чиї символи обираємо? // Поділля (Хмельницький). – 1997. – 10 жовтня (№ 41). – С. 2.

[161] Чого лише вартий заголовок одної з публікацій: "Замішано сердитим кришкандьором" (див.: Подільські вісті. – 1999. – 22 липня).

[162] *Гречило А.* Загляньмо в історію: До питання про символи Хмельницької області // Подільські вісті. – 1997. – 20 листопада (№ 137). – С. 3.

[163] Наприклад, Старокостянтинівська міська рада через газету запрошувала мешканців міста надсилати свої пропозиції до міськвиконкому (див.: Символіка Хмельниччини // Життя Старокостянтинівщини. – 2001. – 21 липня.

[164] Герб і прапор Хмельниччини // Подільський кур'єр (Хмельницький). – 2002. – 28 березня; *Карась П.* Хмельниччина має свій герб і прапор // Подільські вісті. – 2002. – 12 квітня.

Прапор: прямокутне полотнище зі співвідношенням сторін 2:3, яке розділене вертикально на два рівновеликі поля – синє та малинове; у центрі герб області (без картуша; ширина щита рівна 1/3 довжини прапора).

Синє поле і сонце мали означати Поділля, червоне (“малинове”) поле – Волинь, а колоски підкреслювали аграрний характер області.

Проте прийняття таких символів спричинило хвилю незадоволення. В північних районах області обурювалися відсутністю волинського хреста. Багато дискусій і нарікань викликало невдале зображення колосків у формі літери “Х”[165]. Але обласна рада до перегляду свого рішення не поверталася.

Дніпропетровська область

Перший проект герба Дніпропетровщини член УГТ О. Потап опрацював ще 1995 р. й навіть представив його на обговорення під час V наукової геральдичної конференції[166]. Наступного року ним був створений доопрацьований варіант на замовлення обласної державної адміністрації.

Проект герба: у срібному полі перев’яз зліва, скошений на червоний полум’яподібний вгорі та синій хвилястий знизу; у верхньому полі три сині 4-променеві зірки, у нижньому – козак з рушницею на плечі та шаблею при боці.

Червона полум’яподібна смуга уособлювала “ріку розплавленого металу” – символізувала металургійну промисловість, більше половини потужностей якої в Україні зосереджені на Дніпропетровщині. Синя смуга означала річку Дніпро – головну водну артерію області. Козак вказував на історичні традиції XVI–XVIII ст., оскільки саме тут існували Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Стара та Нова Січі. Три зірки відображали внесок регіону в освоєння космічного простору.

Але через бюрократичну тяганину символ так і не винесли на затвердження обласної ради, хоча герб був виконаний у матеріалі й установлений на кількох в’їздах на територію області.

У листопаді 2001 р. обласна рада оголосила конкурс на кращі проекти герба та прапора області. Серед надісланих робіт переможцем став розроблений давніше проект Олега Потапа. Його направлено на розгляд Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України, але фактично він потрапив в Управління державних нагород Адміністрації, чиновники якого забракували проект без якихось зауважень.

На прохання голови обласної ради О. Потап розробив новий варіант герба (вже без козака, але з булавою та гілкою акації) та проект чорно-жовтого прапора з жовтою булавою на червоній смузі, однак конкурсна комісія повернулася до проекту 1996 р., а для прапора пропонувалося герб розмістити на синьому полотнищі. Зрештою, на свій розсуд з Управління державних нагород Адміністрації Президента України проекти О. Потапа передали в ТзОВ “Геральдична палата Олекса Руденко і компаньйони” на “доопрацювання”.

Символи затверджено рішенням № 518–22/XXIII під час XXII сесії обласної ради III (XXIII) скликання 19 березня 2002 р.[167]

Герб: щит, скошений справа перев’язом, який утворено сполученими золотою полум’яподібною лінією на синьому тлі, та синьою хвилеподібною лінією на срібному тлі;

---

[165] *Напиткін В.* “Х”, як високий символ XXI століття?.. // Проскурів (Хмельницький). – 2002. – 19 квітня; *Він же.* Знову – про герб Хмельниччини // Там само. – 2002. – 26 квітня; *Бендюг В.* Без хреста, або Герб – то спадщина // Там само. – 2002. – 17 травня; *Гурман А.* Геральдическое творчество // Киевские ведомости. – 2002. – 14 июня.

[166] *Потап О., Хохлович Л.* До питання про системність в українській міській та територіальній геральдиці // НГК–5. – Львів, 1995. – С. 53–55.

[167] *Кудінов В.* Віднині маємо прапор і герб // Зоря (Дніпропетровськ). – 2002. – 21 березня (№ 32). – С. 1.

верхнє синє поле усіяне дев'ятьма золотими 8-променевими зірками (4:3:2), на нижньому срібному полі – козак у малиновому одностроїз рушницею на плечі та шаблею при боці. З якогось дива для області було прийнято ще "середній" (щит у картуші, увінчаний на синьо-золотому бурелеті малим Державним Гербом України у золотому вінку з колосків, лаврового та дубового листя) та "великий" (до "середнього" додано ще дві декоративні гілки обабіч щита – синьо-золоту і червоно-срібну) герби.

Прапор: являє собою прямокутне полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3 з правобічним перев'язом, який здійснює поділ полотнища на синю (верхню, ліворуч) та білу (нижню, праворуч) смуги. Фігури (зображення) на прапорі відтворюють всі графічні елементи герба Дніпропетровської області.

Фактично, основа герба залишилася, лише 9 зірок мали нав'язувати до традиції старого міського герба Катеринослава (тепер – Дніпропетровська). На жаль, так зване "доопрацювання" герба завершилося створенням ще "середнього" та "великого" гербів, у яких всупереч геральдичних норм хаотично наліплено позащитові елементи. Передовсім, незрозумілою є потреба аж у трьох гербах. Крім того, в українській геральдиці не практикується використання бурелетів для територіальних гербів, ще й "натягнутих" на картуш – маємо приклад невдалого копіювання традицій британського герботворення. Геральдичний намет обов'язково використовується як покриття лицарського шолома, а в "великому" гербі без шолома він перетворився на якісь лопухи, що вистають обабіч щита.

Лише 8 квітня 2002 р. документи з Адміністрації Президента України були надіслані на мою адресу для проведення геральдичної експертизи. Ця експертиза була готова 12 квітня, в ній висловлювалися зазначені вище зауваження та вказувалося на недоцільність використання аж трьох гербів для області. Очевидно, що більше сенсу було проводити експертизу до затвердження рішення обласною радою, ніж після. Тому Дніпропетровщина залишилася з такими символами.

Житомирська область

Житомирщина останньою взялася вирішувати питання своєї символіки. У 2002 р. було оголошено конкурс на кращі ескізи герба та прапора, на який надійшло близько 70 проектів. За результатами конкурсу 31 жовтня 2002 р. рішенням № 110 IV сесії обласна рада IV (XXIV) скликання спершу затвердила символи, які рекомендувала узгодити з Комісією державних нагород та геральдики при Президентові України й винести на наступну сесію[168].

Герб: щит перетятий на срібне і синє поля, у центрі на синьому щитку срібна міська брама з трьома вежами і відчиненими воротами, щиток обрамований двома золотими колосками та золотою шишкою хмелю з двома зеленими листочками, над щитком – синя квітка льону.

Прапор: прямокутне полотнище, яке складається з трьох горизонтальних смуг – блакитна, зелена і жовта, із співвідношенням ширин 3:2:3. Співвідношення сторін не вказувалося, а на малюнку було близьке до 3:5 (?).

На щитку – герб міста Житомира, льон і хміль – основні культури, вирощуванням яких славиться область, зелені листки уособлюють ліси Поліського краю. На прапорі блакитна смуга символізує чисте небо і квітучий льон, зелена – ліси і поля хмелю, жовтий – хлібні поля.

Оскільки Комісію державних нагород та геральдики не збиралася, то ці проекти з Адміністрації Президента України переслали 10 грудня мені для проведення експертизи. Ця експертиза була готовою 18 грудня й у ній зазначалося, що символи виконано не зовсім вдало й вони не відповідають геральдичним нормам.

[168] Сесія обласної ради // Житомирщина. – 2002. – 2 листопада.

З подачі Управління державних нагород Адміністрації Президента України було запропоновано (без розгляду на Комісії) інші варіанти символів, розроблені ТзОВ "Геральдична палата Олекса Руденко і компаньйони", які VI сесія Житомирської обласної ради зразу ж примудрилася затвердити рішенням № 176 від 31 січня 2003 р., при цьому посилаючись на "висновки та рекомендації Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України"[169]!

Герб: у червоному полі нитяний золотий прямий хрест, у центрі синій щиток із срібною міською брамою з трьома вежами і відчиненими воротами, у 1-у полі – срібний Архангел Михаїл з опущеними додолу мечем і піхвами, у 2-у полі – вершник у срібному обладунку з мечем і червоним щитом, на якому срібні Колюмни, верхи на срібному коні зі синьою збруєю, у 3-у полі – срібний лапчастий хрест, у 4-у полі – золоте 16-променеве сонце з людським обличчям. Щит вписано у вінок із пшеничних колосків, квітів льону і шишок хмелю. Над щитом міська корона з намотаними на неї срібними колосками.

Прапор: прямокутне червоне полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, на якому рівний тонкий жовтий хрест (ширина сторони хреста рівна 1/12 ширини прапора), у центрі – синій щиток (висотою в 2/5 ширини прапора), на якому біла міська брама з трьома вежами і відчиненими воротами.

На щитку – герб міста Житомира, а в 4-х полях символи, які означають історичні та географічні території – Київщину, Полісся, Волинь і Поділля.

Найкумедніше, що 12 лютого ці проекти з Адміністрації Президента України також прислали мені на експертизу, чомусь забувши зазначити, що їх вже затвердила Житомирська обласна рада. Навколо цих символів виник скандал, оскільки у проекті герба було вміщено Погоню, аналогічну до зображення … на сучасному державному гербі Литовської республіки! Тому в експертизі від 28 лютого мною було вказано, що це є плагіат з авторської роботи Арвідаса Каждайліса, а також зазначено на неякісному виконанні герба і за змістом (у ньому подано герб Поділля, хоча жодна частина сучасної Житомирщини ніколи до ніяких Подільських адміністративно-територіальних утворень не входила), і за виконанням (особливо невдалою є якась "мутаційна" корона – міська з колосками, що нібито мала символізувати міста й села області (!?)). Наслідком цього стало виправлення халтурного малюнку Погоні, однак подільське сонце та корона від "чорнобильського зайчика" залишились.

Житомирська обласна рада отримала чергове "липове" рішення Комісії державних нагород від 11 квітня 2003 р., а місцеві чиновники радісно повідомили, що ним "затверджені герб і прапор Житомирської області"[170]. Апелюючи до цього "рішення" символи ще раз перезатвердили рішенням VIII сесії обласної ради від 18 липня 2003 р.[171]

Очевидно, що цей герб потребує виправлення, бо виставляє область на посміховисько. Відверто здивувала й обласна рада, й її керівництво та й громадськість області. Незрозумілою є практика спершу затверджувати символи, а пізніше надсилати їх на експертизу (тому й було аж 3 рішення, а результат однаково вийшов незадовільний). Схоже, що обласні керівники також не знають чинного законодавства, за яким затвердження символів області є виключною компетенцією сесії обласної ради, але аж

[169] Стратегія сталого розвитку // Житомирщина. – 2003. – 8 лютого (№ 15). – С. 7.

[170] *Соболь В.* Житомирщина – з власною символікою // Народна армія. – 2003. – 14 червня (№ 106). – С. 8; Область має і прапор, і герб // Волинські губернські відомості (Житомир). – 2003. – 5 червня (№ 23). – С. 5. У деяких пізніших публікаціях 11 квітня 2003 р. примудрилися вказувати як дату офіційного затвердження символів.

[171] *Ісаченко Л.* Символ злагоди й порозуміння // Урядовий кур'єр. – 2003. – 6 серпня (№ 144). – С. 15; Про затвердження герба і прапора Житомирської області // Житомирщина. – 2003. – 23 серпня; Про затвердження герба і прапора Житомирської області // Слово Полісся (Баранівка). – 2003. – 30 серпня (№ 66). – С. 2.

ніяк будь-якої комісії. Дивно, що не виявилося й компетентних людей з питання історичного розвитку Житомирщини.

* * *

Подані матеріали дають можливість зробити висновки, що тільки 5 областей (Донецька, Кіровоградська, Сумська, Тернопільська і Черкаська) мають зовсім нові герби без використання якихось давніх символів історичних територій чи міст. 6 областей затвердили герби тільки у щитах, всі інші використали позащитові елементи (вінки, картуші і т. п.).

Цікавими є мотиви обласних прапорів.

9 областей мають на прапорі зображення герба (у щиті):

– 4 (Запорізька, Харківська, Сумська, Черкаська) – герб на одноколірному полотнищі;

– 1 (Луганська) – герб і додаткові елементи на одноколірному полотнищі;

– 4 (Одеська, Рівненська, Хмельницька і Херсонська) – герб на фоні горизонтальних чи вертикальних смуг.

13 областей мають окремі фігури з герба:

– 2 (Дніпропетровська і Тернопільська) – повторюють гербовий малюнок, але без щита;

– 5 (Волинська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Київська, Чернігівська) – повторюють гербовий малюнок з додатковими кольоровими смугами чи елементами;

– 6 (Вінницька, Житомирська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Чернівецька) – мають зображення окремих фігур з герба.

У двох регіонів (АР Крим і Донецька область) прапори пов’язані з гербом тільки кольорами.

Децентралізованість процесу розробки сучасних обласних символів негативно позначилася на їхній якості й виразності. Геральдично невдалим є герб Полтавської області, у гербі Тернопільської області були порушені норми колористики (срібні елементи на золотому полі), які вдалося виправити лише після втручання УГТ, у гербах Житомирської та Дніпропетровської областей неграмотно виконані позащитові елементи. Ще одним недоліком є неакуратність оформлення документації місцевих рад і подальшого використання символів. Зокрема, це стосується невідповідності прийнятих і вживаних прапорів Черкаської та Харківської областей. Іншу проблему створював різнобій затверджених пропорцій полотнищ прапорів, хоча після рекомендацій УГТ ці помилки було виправлено (за винятком кримського прапора).

На жаль, на формування системи обласних символів вплинули й загальні процеси суспільного розвитку України. Штучні політичні маніпуляції довго не давали змоги затвердити прапор Закарпатської області. Зловживання та некомпетентність різних чиновників під час проведення конкурсів призвели до низки скандалів, які істотно позначилися на якості прийнятих гербів і прапорів. Хоча у більшості випадків, коли конкурси чи розробка символів велася під фаховим контролем УГТ, вдалося опрацювати цікаві і виразні символи.

Тепер в Україні планується провести адміністративно-територіальну реформу, внаслідок якої кількість областей мала би зменшитися до 10–15. Хоча перші намагання завершилися невдало, проте цілком можливо, що згодом межі регіонів зазнають змін, а тому доведеться змінювати й окремі символи. Будемо надіятися, що при цьому не повторяться старі помилки.

4.3. *Символи сучасних адміністративних районів України*

На українських землях практика поділу великих адміністративно-територіальних одиниць на дрібніші утворення існувала здавна. Визначення "район" виникло під час реформи устрою Української СРР в 1922–25 рр., коли замість чотириступеневої системи управління (центр – губернія – повіт – волость) було запроваджено триступеневу (центр – округ – район)[172]. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет прийняв 1 лютого 1922 р. постанову "Про впорядкування та прискорення робіт по адміністративно-територіальній реформі в УСРР", а сесія ВУЦВК 25 жовтня 1922 р. ухвалила постанову "Про адміністративно-територіальний поділ УСРР і про спрощення радянського апарату". Іншою постановою від 12 квітня 1923 р. замість 102 повітів і 1989 волостей було створено 53 округи і 706 районів. З 1 серпня 1925 р. губернії в Україні були ліквідовані. У 1930 р. після переходу на двоступеневу адміністративну систему округи скасовано, а кількість районів зменшилася до 484. Проте вже 1932 р. створено області й поновлено триступеневу систему (центр – область – район). Такий принцип поділу України фактично зберігся й досі.

Окрім звичайних районів (так званих "сільських") також існують ще й "міські" райони, на які поділяють більші міста з населенням понад 100 тисяч чоловік (хоча їх у рамках нашої теми ми розглядати не будемо). Кількість "сільських" районів в різні періоди коливалася. Варто порівняти ці зміни вже після остаточного сформування території України в сучасних межах, тобто – після приєднання Кримської області 1954 р. Якщо станом на 1956 р. в Україні було 786 районів, то після їх укрупнення в 1961 р. загальна кількість скоротилася до 251. Проте ця реорганізація була невдалою й протягом наступних років число районів збільшувалося: 1965 р. – 394, 1966 р. – 447, 1970 р. – 477, 1980 р. – 479[173]. У 1990–1995 рр. кількість районів зросла з 479 до 490 й за останні роки не змінювалася.

Чисельність районів по областях доволі нерівномірна: від 11 в Чернівецькій до 27 у Вінницькій та Харківській. Досить істотно різняться вони й розмірами: від 307 кв. км у Герцаївського району (Чернівецька обл.) до 3616 кв. км в Іванківського (Київська обл.). Очевидно, відмінними є показники за кількістю населення та самих населених пунктів. Скажімо, до складу Великобілозерського району (Запорізька обл.) входять лише 5 сіл, а Жовківського (Львівська обл.) – 165 населених пунктів.

Символіка районів

При кількаступеневій системі адміністративно-територіального устрою дрібні утворення не мають глибоких герботворчих традицій в українській земельній геральдиці. Серед найдавніших можна згадати затверджений ухвалою сейму 1676 р. знак Жидачівського повіту (у синьому полі три золоті леви), який мали використовувати на земельній хоругві. Сотенні уряди в Гетьманщині в XVIII ст. практикували вживання власних символів, хоча іноді переймали й муніципальні знаки міст і містечок. Натомість у Російській імперії від кінця XVIII до початку XX ст. міські герби регулярно використовувалися й для адміністративних повітів, а в окремих випадках їх навіть в офіційних актах називали "повітовими" (наприклад, затверджені 1826 р. знаки для міст Бессарабської області фігурують як герби "цинутів").

---

[172] Детальніше про ці зміни див.: *Недух А. А.* Зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР (1919–1970 рр.) // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 197–213; *Андрощук О. В.* Адміністративно-територіальні зміни в УРСР: плани, втілення, наслідки (друга половина 40-х – 60-ті роки XX ст.). Автореферат дис. канд. іст. наук. – К., 2004; та ін.

[173] Українська РСР – 1980 рік: Короткий статистичний довідник. – К., 1981. – С. 5.

Очевидно, що в надмірно ідеологізований радянський період і мови не було про якісь окремі символи не лише районів, але й областей. Тому процес запровадження районних символів розпочався лише після відновлення Незалежності України. Варто зазначити, що на початку 1990-х рр., а іноді – й пізніше, траплялися випадки затвердження символів районних центрів рішенням районних рад чи виконавчих органів, що було перевищенням їх повноважень, оскільки ці питання мають вирішувати відповідні міські чи селищні ради. Своєрідним казусом було затвердження першого районного герба рішенням сесії Семенівської районної ради 2 травня 1996 р. Хоча герб і затвердили як символ Семенівського району (Чернігівська область), проте на ньому на планці над щитом був розміщений напис: "Семенівка", що, очевидно, вказував на приналежність символу районному центру, а не району. Прийнятий Верховною Радою України 21 травня 1997 р. закон "Про місцеве самоврядування в Україні" визначив право районів на власну символіку та виключну компетенцію сесій районних рад щодо її затвердження[174]. Цей законодавчий акт сприяв появі перших гербів і прапорів адміністративних районів, хоча більш активно впровадження місцевих знаків стало розвиватися лише після 2000 р.

Процес герботворення для районів в Україні ще не завершений. Станом на середину 2010 р. вже 427 з 490 районів затвердили свої символи. Першою областю, в якій усі райони отримали герби, стала 2004 р. Кіровоградська. До 2010 р. ці проблеми були вирішені також у Волинській, Запорізькій, Львівській, Полтавській, Харківській і Сумській областях. Наразі найповільніше районні герби приймаються в Миколаївській, Одеській, Тернопільській і Херсонській областях, де ще по 7–9 районів не мають знаків.

Виводити наразі загальну статистику динаміки затвердження районних символів за роками немає потреби, бо і процес ще не завершений, і в окремих випадках місцеві ради приймали додаткові уточнюючі рішення, або й змінювали прийняті раніше герби.

На жаль, на рівні державних органів не було запроваджено централізованого контролю за рівнем герботворення адміністративних районів. Тому активна практична і консультаційна допомога надавалася Українським геральдичним товариством, були напрацьовані загальні рекомендації для створення цілісної системи територіальних гербів та прапорів в Україні[175]. У них давалися лише загальні пропозиції, скажімо, про необхідність єдиної форми для районних прапорів, аналогічної формі обласних і Державного Прапора України – прямокутні полотнища зі співвідношенням ширини до довжини 2:3. Фактично, для понад 300 районів символи розроблялися або безпосередньо членами УГТ чи за їх участі, або ними надавалися консультації, виконувалися експертизи проектів. Кілька районних рад внесли зміни у свої рішення на підставі цих рекомендацій. Проте, ще залишається низка невдалих гербів, які також необхідно переглянути і відкоригувати чи зовсім змінити.

Характерно, що в окремих областях районні герби чи їх оформлення дуже часто намагалися взорувати на прикладі обласного символа. Тому спробуємо наразі підбити проміжні підсумки та виділити основніші проблеми за окремими областями.

Автономна республіка Крим

Першим свій герб тут затвердили в Красногвардійському районі 1999 р. Хоча з 14 районів лише половина прийняла досі символи, але з активізацією діяльності в Криму членів УГТ за останні роки є перспективи якісно довершити розпочату роботу[176]. Вже вдалося виправити недоліки у кількох прийнятих раніше знаках та розробити якісні нові для інших районів.

[174] Закон України Про місцеве самоврядування в Україні // Голос України. – 1997. – 14 червня.
[175] *Гречило А*. Методичні рекомендації з питань геральдики і прапорництва... – С. 8–9.
[176] Україна: герби та прапори / Упоряд. *В. Г. Кисляк, О. А. Нескромний*. – К., 2010. – С. 19–22; та ін.

Вінницька область

З 27-и районів Вінниччини лише 2 ще не мають власних символів[177]. Першим доволі невдалий герб отримав 2001 р. Козятинський район. Згодом символіку змінили, однак новий герб також не відповідає геральдичним нормам. УГТ вдалося проконтролювати створення частини районних символів. Деякі герби ще потребують дрібного коригування, особливо: Липовецького, Могилів-Подільського та Немирівського районів.

Волинська область

1998 р. для Володимир-Волинського району та районного центру було затверджено однакові символи, хоча згодом вдалося переконати місцеві ради змінити їх або за змістом, або за оздобленням. До 2009 р. всі 16 районів отримали герби[178]. Особливим недоліком є те, що Старовижівська районна рада затвердила 2003 р. символи райцентру як районні, що є неприйнятним. Герби Камінь-Каширського, Луцького, Маневицького та Рожищенського районів виконані з порушенням геральдичних норм, тому їх також слід відкоригувати.

Дніпропетровська область

У цій області з 22-х районів лише 2 не мають символів[179]. Першим був Солонянський район, для якого 2001 р. затверджено доволі невдалого герба. Не зовсім якісні символи отримали також Магдалинівський, Новомосковський, Софіївський, Широківськоий та Юр'ївський райони, а Васильківський район використовує однакові герби з районним центром.

Донецька область

Перші районні символи були запроваджені тут 1998 р. для Слов'янського району. З 18-и районів Донеччини герба не має лише Краснолиманський район[180]. Більшість гербів виконані відповідно до геральдичних норм і оформлено за єдиною системою: щити подані у рослинних вінках, перевитих стрічками з назвою району. Виняток становить хіба що зовсім невдала емблема Шахтарського району.

Житомирська область

З 23-х районів цієї області ще 2 залишаються без символів[181]. Першим тут був Народицький район, який 1997 р. отримав не вельми вдало виконаного герба. Також не зовсім якісними є символи Житомирського району. Для інших адміністративних районів знаки розроблялися або за участі, або під контролем членів УГТ, що забезпечило їх належний рівень.

---

[177] *Царенко М.* Герб і прапор Бершадського району // Знак. – 2008. – Ч. 44 (червень). – С. 6; Калина – символ Калинівщини // Прапор Перемоги (Калинівка). – 2007. – 15 грудня (№ 96). – С. 1; Україна: герби та прапори. – С. 33–44; та ін.

[178] Символи нашої спадщини // Слава праці (Луцьк). – 2000. – 21 жовтня (№ 42). – С. 1; *Хамежук І.* Герб і прапор Локачинського району // Знак. – 2003. – Ч. 31 (грудень). – С. 8; Україна: герби та прапори. – С. 53–59; та ін.

[179] Районна рада інформує // Вперед (Солоне). – 2001. – 14 березня (№ 19). – С. 1; *Гулеватий В.* І з гербом, і з прапором // Синельниківські вісті. – 2003. – 25 липня (№ 56). – С. 3; *Потап О.* Герб і прапор Межівського району // Знак. – 2004. – Ч. 32 (травень). – С. 9; *Він же.* Герб і прапор Дніпропетровського району // Там само. – 2004. – Ч. 33 (жовтень). – С. 6; Україна: герби та прапори. – С. 67–76; та ін.

[180] Затверджено герб і прапор Олександрівщини // Вісті Олександрівщини. – 2001. – 16 серпня (№ 63). – С. 1; Сесія районної ради // Мар'їнська нива. – 2003. – 30 липня (№ 59). – С. 1–2; Україна: герби та прапори. – С. 89–97; та ін.

[181] Символіка територіальних громад Житомирської області. – Житомир, 2008; Україна: герби та прапори. – С. 117–127; та ін.

Закарпатська область

1999 р. Ужгородська районна рада першою в регіоні затвердила герб району. З 13 районів досі 10 мають символи[182]. УГТ вдалося для половини з них або розробити, або відкоригувати проекти. Для Берегівського району прийнято герб колишнього Березького комітату, однак з невідповідним колористичним вирішенням елементів. Також ці вимоги порушені в гербі Іршавського та Міжгірського районів.

Запорізька область

Перші 3 районні герби тут появилися 2002 р., а протягом двох наступних років ще 14 районів затвердили символи, що приурочувалося до відзначання 70-річчя від утворення Запорізької області[183]. Ще 3 райони прийняли герби 2009 р.[184] Загалом вдалося для низки районів прийняти оригінальні та вдалі герби. Хоча дуже невдалими є емблематичні знаки Новомиколаївського, а також Василівського і Пологівського районів. А з герба Кам'янка-Дніпровського та прапора Гуляйпільського районів необхідно вилучити написи.

Івано-Франківська область

На Прикарпатті першим 1999 р. став негеральдичний знак Верховинського району. З 14-и районів ще 3 досі без гербів[185]. Серед інших невдалими є також герби Рожнятівського та Снятинського районів. Для решти вдалося загалом проконтролювати та дотриматися єдиного системного підходу.

Київська область

На Київщині перший і оригінальний герб отримала 1998 р. Броварщина. Серед 25-и районів області лише Миронівський ще не має герба[186]. Як недоліки треба вказати дрібні порушення норм геральдичної колористики в символах Києво-Святошинського, Макарівського, Обухівського та Поліського районів, а також невідповідне оформлення гербів Баришівського та Таращанського районів.

Кіровоградська область

Перший герб тут появився 1998 р. в Голованівського району. До 2004 р. для всіх 21-го районів також запроваджено власні символи[187]. Процес герботворення в цій області відбувався під контролем Кіровоградського відділення УГТ, якому вдалося створити на

---

[182] *Гречило А.* Герб і прапор Рахівського району // Знак. – 2002. – Ч. 27 (вересень). – С. 7; Україна: герби та прапори. – С. 135–139; та ін.

[183] На сесії районної ради // Голос Гуляйпілля. – 2002. – 11 грудня (№ 98). – С. 1; Положення про символіку Оріхівського району // Трудова слава (Оріхів). – 2003. – 15 лютого (№ 13–14). – С. 1; Про символіку Бердянського району і нагрудний знак "За розвиток Бердянського району" // Південна зоря (Бердянськ). – 2003. – 5 серпня (№ 115). – С. 2; та ін.

[184] *Гречило А.* Символи Великобілозерського району // Знак. – 2009. – Ч. 49 (грудень). – С. 6; Україна: герби та прапори. – С. 148, 150, 154; та ін.

[185] Україна: герби та прапори. – С. 165–169; та ін.

[186] *Кохан О.* Символіка Броварського району // Знак. – 2000. – Ч. 21 (травень). – С. 6; *Він же.* Герб і прапор Тетіївського району // Там само. – 2003. – Ч. 31 (грудень). – С. 1; *Він же.* Герб Переяслав-Хмельницького району // Там само. – 2005. – Ч. 36 (вересень). – С. 3; *Він же.* Символи Вишгородського району // Там само. – 2005. – Ч. 37 (грудень). – С. 7; Україна: герби та прапори. – С. 176–187; та ін.

[187] *Кривенко В.* Герб та прапор Ульяновського району // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 7; *Він же.* Герб і прапор Добровеличківського району // Там само. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 6; *Він же.* Символи Петрівського району та селища Петрове // Там само. – 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 6–7; *Він же.* Символи Вільшанського району та селища Вільшанка // Там само. – 2004. – Ч. 32 (травень). – С. 6–7; *Він же.* Символи Кіровоградського району // Там само. – 2005. – Ч. 37 (грудень). – С. 6–7; та ін.

рівні регіону геральдичну комісію[188]. Завдяки цьому всі районні герби виконані з дотриманням геральдичних норм і за системним підходом. Можна вважати, що досвід Кіровоградщини є взірцем побудови системи територіальних знаків для окремої області.

Луганська область

На Луганщині перший герб появився 1998 р. в Перевальському районі[189]. Досі з 18-и районів свого герба не має лише Свердловський район, у якому існує окрема система самоврядування. Членами УГТ було розроблено дуже вдалі символи для Кремінського та Міловського районів, оригінальний знак отримав також Антрацитівський район[190]. На жаль, решта районних гербів виконані або з низкою порушень геральдичних вимог, або перевантажені різними символами[191].

Львівська область

Першим на Львівщині власний герб затвердив 1997 р. Старосамбірський район. Ситуація в цій області майже повністю контролювалася УГТ, хоча тут і не вдалося створити якусь регіональну комісію. До 2008 р. всі 20 районів отримали герби[192]. У рамках системного вирішення знаків для кожного району запроваджувався й великий герб зі щитотримачами. Формуванню системи районних символів Львівщини перешкодила самодіяльність Сколівської районної ради, яка спотворила запропоновані проекти.

Миколаївська область

Райони цієї області найпізніше зацікавилися власними символами й першим з них був 2003 р. Кривоозерський. З 19-и районів Миколаївщини лише 11 затвердили досі герби[193]. Серед недоліків треба зазначити не зовсім геральдично вдалий герб Казанківського району та спотворення в Первомайському районі місцевими "умільцями" проектів, отриманих від УГТ. Для решти районів символи розроблялися або членами УГТ, або під їхнім контролем.

Одеська область

На Одещині перший районний герб затвердила Кілійська районна рада 1998 р. Досі з 26-и районів свої герби прийняли лише 17[194]. Частину з них розробляли члени УГТ. Також за їхньої ініціативи при обласній владі сформовано геральдичну колегію, яка контролює

---

[188] Символіка адміністративних районів та міст обласного значення Кіровоградщини / Під ред. *В. Кривенка та В. Сибірцева*. – Кіровоград, 2004; *Кривенко В., Шляховий К.* Символіка Кіровоградщини. – Кіровоград, 2008.

[189] Утвержден герб Перевальского района // Народная трибуна (Перевальськ). – 1999. – 7 января (№ 2). – С. 1;

[190] *Житниченко О.* Герб і прапор Кремінського району // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 6; *Він же.* Герб та прапор Міловського району // Там само. – 2001. – Ч. 25 (грудень). – С. 6; та ін.

[191] Див.: *Висоцький В. І., Соловйова М. В.* Символіка Луганщини (герби, прапори). – Луганськ, 2004.

[192] *Гречило А.* Герб і прапор Бродівського району // Знак. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 7; *Він же.* Герб і прапор Самбірського району // Там само. – 2002. – Ч. 28 (грудень). – С. 1; *Він же.* Символи Пустомитівського району // Там само. – 2009. – Ч. 48 (вересень). – С. 1; Символіка Дрогобиччини. – Дрогобич, 2005; *Гречило А.* Символи Дрогобицького району // ДКЗ. – Дрогобич, 2004. – Вип. VIII. – С. 424–429; *Він же.* Символи Турки та Турківського району // Там само. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 764–770; *Grečilo A.* Nové znaky a vlajky administrativních jednotek Ukrajiny (na příkladu Lvovské oblasti) // Sborník přednášek z 3. Českého národního vexilologického kongresu. – Plzeň, 2004. – S. 61–70; та ін.

[193] *Кочкуров Р.* Герб і прапор Кривоозерського району // Знак. – 2006. – Ч. 38 (травень). – С. 5; *Колесник О.* Сесія районної ради // Нове життя (Арбузинка). – 2007. – 28 червня (№ 48). – С. 1; Україна: герби та прапори. – С. 257–261; та ін.

[194] *Бондаренко П.* Герб і прапор Овідіопольського району // Знак. – 2005. – Ч. 36 (вересень). – С. 4; Україна: герби та прапори. – С. 269–277; та ін.

місцеве герботворення та відстежує відповідність знаків геральдичним нормам і системному підходу.

Полтавська область

На Полтавщині першим районом із власним гербом 1999 р. став Шишацький. До 2005 р. всі 25 районів області обзавелися власними символами[195]. На жаль, більшість районних гербів було створено "за подобою" неякісного герба області, тому вони мають аналогічні недоліки: значне перевантаження символами, порушення норм колористики, невідповідне оформлення. Хоча УГТ вдалося проконтролювати та виправити герби окремих районів.

Рівненська область

На Рівненщині першим геральдичну ініціативу проявив 2001 р. Млинівський район. З 16-и районів області без герба ще залишається Зарічненський[196]. Для всіх інших членам УГТ вдалося проконтролювати та витримати єдину систему: щити вписані в декоративні картуші та увінчані стилізованим районним вінцем. Виняток становить лише невдала самодіяльність Острозької районної ради та нагромадження символів у гербі Кореччини.

Сумська область

Охтирщина стала першим районом у області, який 1998 р. отримав герба. До 2004 р. всі 18 районів також затвердили свої символи[197]. Така інтенсивність була пов'язана з відзначенням 70-ліття від часу утворення Сумської області. Варто відзначити загалом задовільний рівень розроблених гербів, з яких лише кілька опрацьовано членами УГТ. До недоліків слід віднести колористичні порушення в гербах Глухівського та Ямпільського районів, які доведеться виправляти.

Тернопільська область

На Тернопільщині першим затвердив свого герба 1999 р. Бережанський район. Досі з 17-и районів лише 10 прийняли символи[198]. Загалом УГТ вдалося проконтролювати належний рівень районних символів Тернопільщини. Незначного коригування потребує ще герб Шумського району.

Харківська область

На Харківщині 1999 р. перелік районних гербів розпочав Зміївський район[199]. Всі 27 районів до 2007 р. завершили розробку власних символів[200]. На жаль, у цій області УГТ не вдалося проконтролювати герботворення, тому в районних гербах дуже багато порушень геральдичних норм і в колористиці, і за композиційним рішенням та оформленням знаків, і за змістовим навантаженням. Є випадки використання однакових гербів і для району, і

---

[195] Герб Диканьщини // Трудова слава (Диканька). – 2000. – 22 квітня (№ 33–34). – С. 1; *Хало О.* Оржиччина: Історія і сьогодення. – Полтава, 2008. – С. 2; Україна: герби та прапори. – С. 287–299; та ін.

[196] *Терлецький Ю., Гречило А.* Сучасна символіка Костопільщини. – Рівне, 2006. – С. 6; *Пожарський А.* Герб і прапор Дубенського району // Знак. – 2006. – Ч. 39 (вересень). – С. 7; *Терлецький Ю.* Символи Демидівського району // Там само. – 2009. – Ч. 49 (грудень). – С. 7; Україна: герби та прапори. – С. 307–314; та ін.

[197] Депутати затвердили герб і прапор району // Голос часу (Ямпіль). – 2004. – 6 лютого (№ 11). – С. 1; *Ковальчук Н.* Наші депутати проголосували за символи, хоч і не зовсім одностайно // Прапор Перемоги (Охтирка). – 2004. – 13 лютого (№ 7). – С. 4; Символіка району // Ворскла (Велика Писарівка). – 2004. – 27 березня (№ 24). – С. 1; Україна: герби та прапори. – С. 321–329; та ін.

[198] Україна: герби та прапори. – С. 339–343; та ін.

[199] Символіка Зміївщини // Вісті Зміївщини. – 1999. – 19 жовтня (№ 80). – С. 5.

[200] Символіка Куп'янщини. – Куп'янськ, 2003. – С. 4; Україна: герби та прапори. – С. 349–362; та ін.

для райцентру: Богодухівський, Валківський, Ізюмський та Куп'янський район (при чому в останньому символи приймалися на спільному засіданні районної та міської рад), що, очевидно, не витримує критики й ще доведеться ці геральдичні проблеми врегульовувати.

Херсонська область

Новотроїцький район 1998 р. першим обзавівся гербом на Херсонщині. У цій області з 18-и районів 14 вже затвердили символи[201]. Тут УГТ вдалося проконтролювати лише кілька районів. На жаль, решта районів затвердила доволі невдалі герби: або надмірно емблематичні, з написами та невідповідним зображенням фігур у щиті чи їх надмірною стилізацією (Великолепетиський, Великоолександрівський, Високопільський, Каховський, Каланчацький райони), або з порушенням норм геральдичної колористики (Скадовський і Цюрупинський райони).

Хмельницька область

В цій області першим отримав 2000 р. герб Кам'янець-Подільський район. З 20-и районів ще 3 не мають затверджених символів[202]. У більшості випадків герби розроблялися членами УГТ або за їх участі. Хоча через різні підходи до оформлення символів говорити про системність районних гербів на Хмельниччині не можна.

Черкаська область

Перелік районних гербів Черкащини відкрив 1998 р. Монастирищенський район. До 2008 р. всі 20 районів отримали свої герби[203]. Членами УГТ опрацьовувалися герби лише 2 районів (Лисянський і Уманський), а ще для кількох надавалися консультації. На жаль, в інших районах прийняли доволі неякісні символи: скажімо, емблеми Катеринопільського та Смілянського районів взагалі важко назвати гербами; багато випадків порушення норм геральдичної колористики; ще гірша ситуація з прапорами деяких районів, на яких понаносили ще й різні написи. Тому ці символи необхідно буде коригувати.

Чернівецька область

Заставнівський район першим на Чернівеччині отримав свого герба 2001 р. Хоча у цій області найменша в Україні кількість районів – 11, але досі ще 3 з них так і не затвердили символів[204]. У гербах Вижницького та Новоселицького районів порушено норми геральдичної колористики. Для інших районів або символи розробляли члени УГТ, або надавали консультації, тому якихось помилок вдалося уникнути.

Чернігівська область

Як уже згадувалося вище, перший районний герб (хоча й із назвою районного центру) 1996 р. затвердила Семенівська районна рада на Чернігівщині. Але досі з 22

[201] *Данильченко О.* Затверджено символи району // Жайвір (Велика Олександрівка). – 2005. – 22 січня. – С. 1; Геральдичні атрибути нашого району // Слава праці (Каланчак). – 2007. – 16 березня (№ 11). – С. 1; Україна: герби та прапори. – С. 371–377; та ін.

[202] *Вагін В.* На сесії районної ради // Шепетівський вісник. – 2003. – 21 жовтня (№ 125). – С. 1; *Ільїнський В.* Герб і прапор Волочиського району // Знак. – 2007. – Ч. 43 (грудень). – С. 8; *Він же.* Герб і прапор Деражнянського району // Там само. – 2008. – Ч. 44 (червень). – С. 6; Україна: герби та прапори. – С. 385–392; та ін.

[203] *Ліщук Н.* Наша символіка // Смілянські обрії. – 1999. – 20 січня (№ 4). – С. 1; *Гречило А.* Герб та прапор Уманського району // Знак. – 2001. – Ч. 25 (грудень). – С. 7; Сесія районної ради // Трудова слава (Кам'янка). – 2003. – 28 травня (№ 43). – С. 1; Затверджено герб та прапор Звенигородського району // Шевченків край (Черкаси). – 2003. – 11 червня (№ 46). – С. 1; Україна: герби та прапори. – С. 401–410; та ін.

[204] *Денисов В.* Герб і прапор Хотинського району // Знак. – 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 1; Україна: герби та прапори. – С. 419–422; та ін.

районів ще 6 залишаються без символів[205]. Більшість районних гербів розроблялася членами УГТ або ними надавалися консультації. Серед проблем слід зазначити перезатвердження Ічнянською районною радою герба Ічні, що неприйнятно, та дрібні зауваження до кількох інших символів.

* * *

Підсумовуючи результати сучасного герботворення для адміністративних районів в Україні необхідно відмітити, що за відсутності державного регулювання основний контроль та практичне й теоретичне забезпечення здійснювало Українське геральдичне товариство. Хоча в деяких регіонах (Харківська, Черкаська, Луганська області) належно проконтролювати ці процеси не вдалося.

Методичні рекомендації УГТ зводилися до дотримання загальних геральдичних норм: за змістом, колористикою, композиційним рішенням. Також нормувалися загальні параметри для районних прапорів. У справі оформлення гербів допустимою була розробка так званих великих гербів: вписаних у рослинні вінки чи декоративні картуші, або із щитотримачами, щити допускалося увінчувати спеціальними вінцями, що відображають специфіку району. За цих умов можна було говорити лише про формування системного підходу на рівні окремої області. За отриманими результатами такі системи районних гербів вдалося сформувати в Кіровоградській, Львівській та частково Донецькій областях.

Основною проблемою залишається недотримання в гербах геральдичних норм, тому такі знаки необхідно буде відкоригувати. Іншою проблемою є одночасне затвердження однакових гербів і для району, і для районного центру, що не відповідає не лише геральдичним вимогам, але й юридичним нормам, оскільки районний центр і адміністративний район є двома різними суб'єктами місцевого самоврядування й не можуть використовувати однакові герби, навіть якщо вони мають різне позащитове оздоблення. У цьому разі доведеться або вносити якісь зміни в один із гербів (дуже вдало ця проблема була вирішена для Гуляйполя та Гуляйпільського району, які мають однакові за сюжетом герби, але відмінні за колористикою), або запроваджувати замість нього цілком інший.

[205] Наш герб і прапор: символіка району // Наш край (Чернігів). – 2004. – 12 червня (№ 47–48). – С. 1; Україна: герби та прапори. – С. 429–436; та ін.

ВИСНОВКИ

Перші знаки з постійною графічною основою, які вже можна вважати гербами, мали появитися на українських землях не пізніше другої половини XIII ст. в Руському королівстві, коли стабілізація геральдичних знаків відбувається й у сусідніх державних утвореннях. Відомий з початку XIV ст. герб із левом, який спинається на скелю, виконує вже функцію територіального, а не династично-родового знаку. Після розпаду Галицько-Волинської держави символи окремих земель входять у геральдичні системи Польського королівства та Великого князівства Литовського. З появою нових адміністративно-територіальних утворень виникають і нові земельні герби, які базуються на місцевій історичній емблематиці, опертій на релігійну та культурну традицію Київської Русі. В Угорщині згодом складаються претензійні герби, що мали підкреслювати право угорських королів на українські території, якими вони реально не володіли. В Північному Причорномор'ї поширюються приносні традиції генуезької та візантійської символіки, але з утвердженням Кримського ханства вони припиняють своє функціонування.

З розвитком українського козацтва появляється самобутній символ козака з мушкетом, який і за змістом, і за формою був первісно мілітарно-корпоративним гербом. Але після національно-визвольної війни цей знак від середини XVII ст. стає земельним гербом, а на початку XVIII ст. вже трактується як національний. Також поступово починає формуватися система територіальних сотенно-полкових символів. Її розвиток зупинила ліквідація автономії Гетьманщини.

Політичні зміни в кінці XVIII ст. призводять до перерозподілу українських земель між Австрійською монархією та Російською імперією, відбувається запровадження нових гербів. У монархії Габсбургів вводяться колишні претензійні знаки. Натомість у Росії змішується поняття міських і територіальних символів, тому одні й ті ж герби використовуються і для міст, і для повітів чи губерній.

"Весна народів" 1848 р. дає поштовх до відродження в Галичині історичного герба Руського королівства та утвердження поняття національних кольорів, яке поступово поширюється й на Буковину та Закарпаття, на українські структури на еміграції, а на початку XX ст. – на Наддніпрянщину та зони компактного поселення українців у інших регіонах Російської імперії.

Утвердження української державності в 1917–1918 рр. остаточно закріпляє поняття українських національних кольорів. Також як національно-державний символ визнається й знак Київської держави Володимира Святого (Тризуб), прийнятий державним гербом Української Народної Республіки. Основною причиною вибору саме цього знаку було підкреслення спадкоємності України по Київській Русі, а також відображення ідеї соборності всіх розділених українських територій у одній державі.

Поразка Перших визвольних змагань призводить до нового перерозподілу земель і зміни атрибутів. У Радянській Україні національні символи підміняються ідеологічно-політичними знаками. В Чехословаччині для Підкарпатської Русі створюється новий земельний герб. У Румунії для адміністративних територій централізовано розробляються

нові знаки з нейтральним змістом. У Польщі впровадження гербів для нових воєводств не реалізується через бюрократичну тяганину та надумані політичні упередження.

У повоєнний період в Українській РСР на рівні областей і районів використовується лише ідеологічна державна емблематика. Натомість українські національні символи активно застосовуються українцями в діаспорі. З розпадом СРСР їхнє відновлення в Україні стає одним з основних напрямків процесу національного відродження та становлення незалежності. Завдяки активізації геральдичних досліджень, теоретичних і практичних напрацювань, національно-державні символи були легалізовані та закріплені у Конституції України. Протягом останніх 20 років також впроваджено герби та прапори для Автономної республіки Крим, усіх адміністративних областей та більшості районів.

Введення до наукового обігу низки невідомих чи маловідомих джерел з української геральдики, сфрагістики та вексилології дозволило уточнити причини, час і умови появи земельних гербів у зв'язку із розвитком окремих адміністративних територій. На основі співставлення різних джерел вдалося виділити деякі апокрифічні символи, які ніколи не мали практичного застосування на місці. Визначено окремі претензійні та політичні знаки, які, як правило, були приносними та тимчасовими.

Аналіз етапів еволюції територіальних гербів дозволяє простежити зміну їхньої соціально-правової функції. Якщо первісно ці знаки виступали як символи певної автономії чи суверенітету окремих земель, то поступово вони перетворюються на елементи пропаганди сильної державної влади. З кінця XVIII ст. нові герби створюються вже централізовано, зростає їхня політико-ідеологічна функція.

Становлення сучасного поняття "національні символи", як і в більшості інших народів, пов'язане з новітніми процесами росту національної свідомості, розпадом імперій і формуванням національних держав. У багатьох публікаціях часто наводяться приклади використання тих чи інших знаків ще в період Київської Русі, чи вичисляються статистичні показники використання різних кольорів для окремих збірок козацьких прапорів. Проте ці відомості можуть лише свідчити про невипадковість пізнішого вибору, якщо в ньому апелюється до історичних традицій. Зрештою, в кожного народу детальні причини вибору символів є сугубо індивідуальними.

Революційні події 1848 р. в Європі стали визначними для утвердження поняття про національні символи для українців Австрійської монархії, як і, наприклад, для більшості інших бездержавних на той час слов'янських народів. Крах Російської та Австро-Угорської імперій і спроби розбудови української державності остаточно сформували це поняття вже як загальноукраїнське. І хоча надалі функціонування цих символів з ідеологічно-політичних причин різні українофобські сили намагалися не лише маргіналізувати, але й усяко дискредитувати, однак Тризуб і синьо-жовтий прапор стали ознакою боротьби за українську незалежність. Тому цілком закономірно вони набули статусу державних у сучасній Україні.

Слід відзначити, що українська земельна геральдика є цілісним явищем, яке має власні закономірності розвитку на окремих етапах та специфічні відмінності в окремих регіонах. Ці відмінності передовсім пов'язані з різним часом появи герботворчих традицій на тих, чи інших територіях, а також із впливами різних геральдичних систем. Якщо на західних землях такі символи вживалися ще з XIII ст. й опиралися на власну традицію, то на південних і східних вони появилися лише 200–250 років тому як наслідок імперської політики. Нічого дивного, що спадковість геральдичних символів збереглася в тих регіонах, де давніші місцеві знакові традиції. Бо створені в умовах централізованого герботворчого занепаду кінця XVIII–XIX ст. символи з політизованим змістом не зовсім надаються до сучасного вжитку.

Характерно, що Українське геральдичне товариство від самого початку обстоювало практику віднесення питань сучасних обласних і районних символів до компетенції

відповідних місцевих рад, а на загальнодержавному рівні пропонувалося створити фаховий орган, який надавав би консультаційну допомогу, координував герботворчу роботу та вів геральдичний реєстр. Оскільки такого органу так і не було створено, тому УГТ довелося вести подібну роботу самотужки.

У сучасних українських земельних гербах вдалося зберегти основні образотворчі мотиви, характерні для історичних символів і геральдичної практики сусідніх народів. Серед них передовсім треба виділити елементи, які підкреслюють природні особливості регіону (представники флори і фауни, стилізовані географічні об'єкти тощо), релігійно-світоглядні традиції (християнські символи, зображення святих покровителів або їхніх атрибутів), економічно-промислову специфіку (знаряддя праці, сільсько-господарські продукти, вироби), історико-культурне значення (архітектурні об'єкти, зброя, місцеві промисли). Часто у таких гербах використовуються символи, що вказують на назву регіону (так звані номінальні герби), підкреслюють його приналежність до історичної землі, вказують на кількість дрібніших адміністративних одиниць чи відображають якісь місцеві легенди.

Як вже зазначалося, ще не всі райони в Україні запровадили власні символи. Але вже зараз можна підбити певні підсумки зробленої протягом останніх 20-и років роботи. Серед позитивних моментів треба відзначити, що виконані за участю чи під контролем УГТ символи відповідають основним геральдичним нормам, мають цікавий зміст і вдале оформлення. У багатьох гербах збережено тяглість історичних традицій. На рівні окремих областей вдалося навіть сформувати локальні системи з єдиним підходом. До негативу слід віднести відсутність єдиної системності на рівні всієї України, хибну практику затвердження однакових гербів для регіону й адміністративного центру (це суперечить не лише геральдичним вимогам і чинному законодавству, але й здоровому глузду), а також низку зовсім невдалих гербів, які створювалися без контролю УГТ (це передовсім герби Полтавської області та деяких районів Харківської і Луганської областей). Тому серед основних завдань української геральдики на сучасному етапі актуальним залишається перегляд та коригування вже затверджених символів.

У разі проведення обіцяної адміністративно-територіальної реформи відбудеться укрупнення областей і районів, зміняться їхні межі, а для нових регіонів доведеться запроваджувати нові символи. Це дало би шанс проконтролювати новий герботворчий процес, визначити єдині норми подачі й оздоблення гербів і прапорів та реалізувати їх на практиці як цілісну геральдичну систему. Саме на таких принципах створювалися оригінальні й самобутні геральдичні системи в Португалії, скандинавських країнах, саме так ведеться тепер герботворча робота в багатьох інших країнах.

На підставі досвіду роботи останніх 20-и років можна запропонувати конкретні рекомендації для формування єдиного системного підходу при новому герботворенні:

1) Герб мусить подаватися у щиті єдиної форми. Рекомендована форма щита для адміністративно-територіальних областей і районів (як і територіальних громад міст, селищ і сіл) – із заокругленою нижньою частиною.

2) Області та райони можуть використовувати великі герби із додатковими елементами. Варто визначити типи рангових територіальних вінців, які увінчують щит і вказують на приналежність герба саме району чи області. Для великих гербів склалася практика подачі або зі щитотримачами, або у рослинному вінку. Питання до обговорення: чи потрібно зупинитися на якісь одній уніфікованій форму подачі, чи залишити обидві на вибір місцевих рад чи з урахуванням регіональної специфіки.

3) У гербах застосовуються лише два метали (срібло і золото) та емалі (синій, червоний, чорний, зелений і пурпуровий). Необхідно дотримуватися правила геральдичної колористики, за яким можна наносити "металеві" фігури у "емалевому" полі щита та навпаки, але недопустимо наносити "метал" на "метал", чи "емаль" на "емаль".

4) Гербовий малюнок має відповідати вимогам геральдичної композиції.

5) У щиті рекомендується застосовувати невелику кількість фігур, щоб не перевантажувати герб. Зображені у полі щита й повернуті у профіль людські постаті, тварини, риби, птахи, фантастичні та легендарні істоти мають дивитися праворуч (вліво від глядача). Виняток робиться у випадку зображення у щиті двох таких істот, які можуть бути повернуті одна до одної обличчям або спинами, а також при використанні зображення Св. Юрія Змієборця (для відмінності різних гербів, оскільки цей символ досить поширений в українській геральдиці). При зображенні у полі щита рухомих засобів (наприклад: човен, паровоз і т. п.) напрямок їхнього руху має бути геральдично вправо (вліво від глядача).

6) У щиті герба можуть застосовуватися ділення. Бажаним є використання однопольових гербів або з малою кількістю ділень, що диктується як історичною традицією, так і вимогами виразності знака.

7) Гербовий малюнок має бути двомірним, без півтіней і перспективних зображень.

8) До гербового малюнку (у щит) не дозволяється вносити зображення Державного герба України, дату заснування, назву чи інші написи (окрім окремих літер – сиглів). Такі деталі можуть компонуватися поза щитом, на додаткових планках чи стрічках при використанні герба на значках, в'їзних знаках, вимпелах, сувенірах, або на відповідних місцях і елементах у великому гербі.

9) Не допускається використання у гербах, позащитових елементах та прапорах символів і атрибутів іноземних держав і таких, що вже не існують (імператорські корони, орденські стрічки і т. п.).

10) Не допускається використання одночасно різними користувачами однакових гербів чи прапорів (наприклад, областю чи районом і її адміністративним центром).

11) За змістом символіка герба має відображати одну або кілька особливостей регіону (наприклад: його назву, причини розвитку, специфічних місцевих представників фауни чи флори і т. п.). Недоцільно перенасичувати герб багатьма сюжетами або вносити до нього поширені загальні елементи (шестерня, колосок, хвильки), котрі можуть характеризувати і будь-який інший регіон.

12) Прапори областей і районів мають прямокутні полотнища зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, що відповідає пропорціям державного прапора України. При одночасному піднятті вони не можуть бути більшого розміру від державного прапора.

13) Символіка прапора або пов'язана з гербом:

– повторює гербовий малюнок без щита;

– має кольори та окремі елементи герба;

– несе зображення герба у щиті (хоча цей принцип вважається найпримітивнішим);

або має самостійне значення.

14) У прапорі, на відміну від герба, можливе використання більшої кількості кольорів та їхніх відтінків (замість срібла і золота доцільно вживати відповідно білий і жовтий колір; срібними й золотими можуть залишатися елементи герба, якщо він у щиті наноситься. на прапор).

15) Для прапора обов'язково нормується співвідношення сторін та пропорції основних фігур, оскільки цей символ може тиражуватися у різних розмірах і в усіх випадках має відповідати еталонному зображенню. Розміри та вигляд древка чи навершя (вістря) не нормуються.

1

2

3

4

5

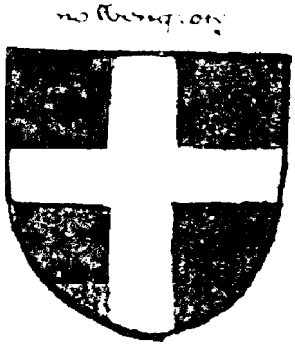

6

7

8

9

Печатка з грамот князя Юрія II 1325–1335 рр. (1, 2). Герб із левом у "Гербовнику Золотого Руна" (3). Герби з левом, галкою та хрестом із гербовника "Armorial Gymnich" (4–6). Печатки князя Владислава Опольського 1379 р. (7), короля Владислава Ягайла 1388 р. (8) та великого князя Вітовта 1407 р. (9).

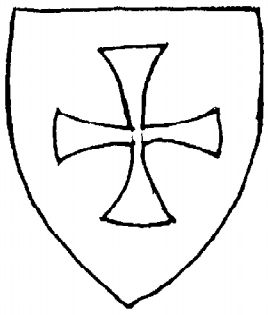

1

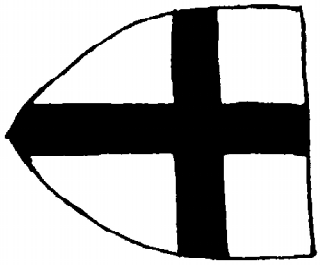

2

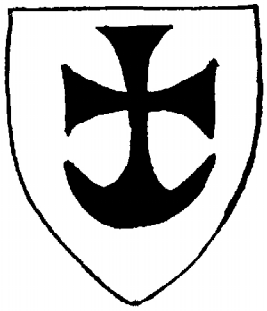

3

4

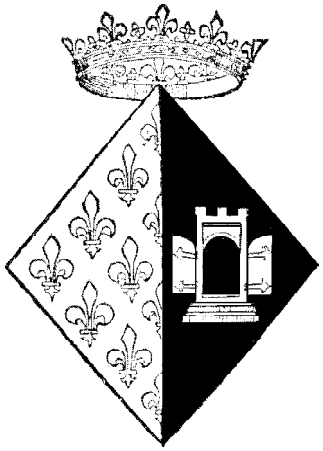

5

6

7

Варіанти символів Руського королівства у списках “Книги знань” (1–3). Фрагмент із Каталонського атласу 1375 р. (4). Апокрифічні герби Анни Ярославни з книги К. Парадена (5), князя з Червоної Русі з книги В. Соліса (6) та Поділля з карти Д. де ля Ф’юля 1650 р. (7).

Герби Перемиської (1), Галицької (2) та Холмської (3) земель і Руського (4), Подільського (5), Белзького (6), Волинського (7), Брацлавського (8) та Київського (9) воєводств у книзі “Gniazdo cnoty” Б. Папроцького.

1

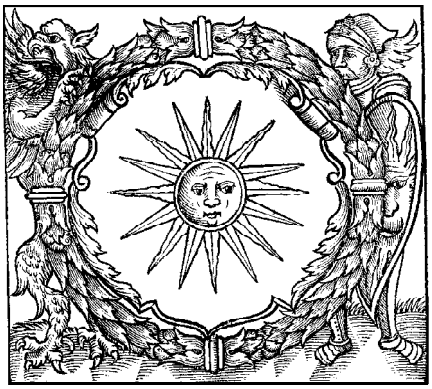

2

3

4

5

6

7

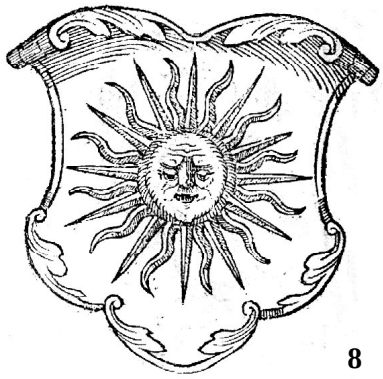

8

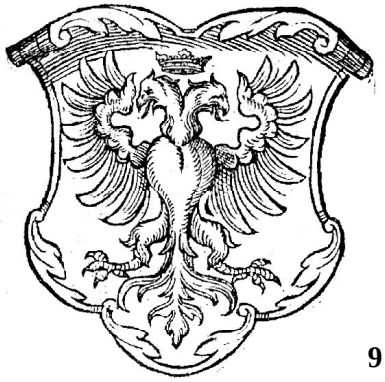

9

10

11

12

Герби Львівської (1, 7), Подільської (2, 8), Перемиської (3, 9), Белзької (4, 10), Галицької (5, 11) та Холмської (6, 12) земель із книг О. Гваньїні (1–6) та Марка Амброзія з Ниси (7–12).

1

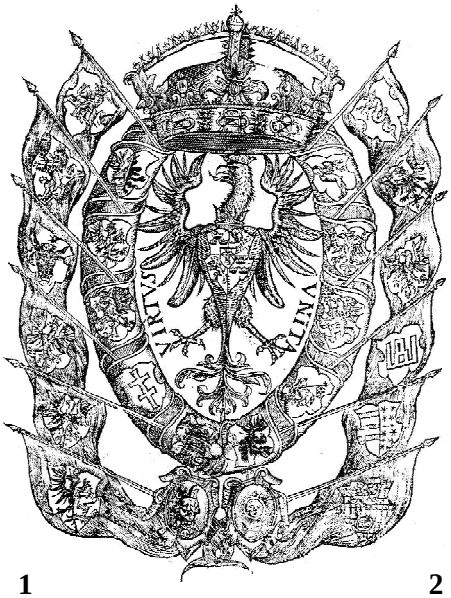

2

3

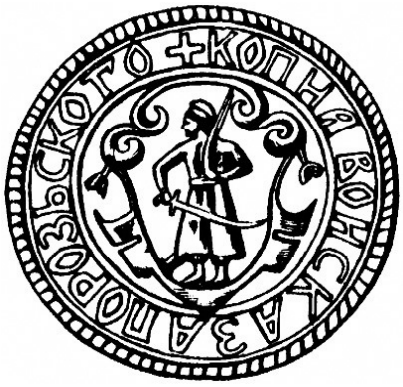

4

5

6

Гора, по Ей Лѣвъ хвалящ, здѣ видна бываетъ,
Лѣвъ златъ, Червь Россію цитымъ запрѣщаетъ;
Россія вѣнцемъ цнотливой тѣхъ нимъ жестоце,
Да ни вѣчне трудна, да живи легче.

7

На челу Лодомерскомъ плавстномъ сѣтъ рѣки,
Вѣчна борба смѣшена, и черны во пески
Сѣя мирѣ и брани. Ѿ Бга сѣтъ дани.
За Отчество миръ, любовь и бываютъ брани.

8

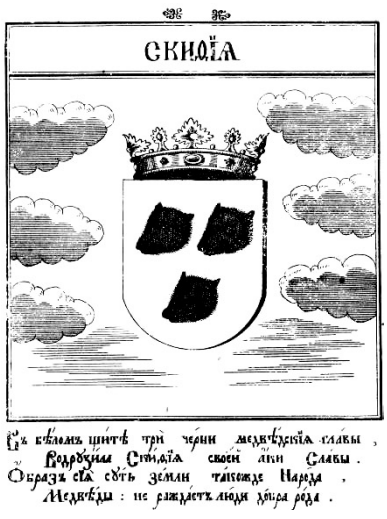

Въ великомъ щитѣ три черни медвѣдскія главы,
Водрѣкша Скиѳіа своей лѣни славы.
Образъ сія сѣтъ земли тогожде Народа.
Медвѣды: не ражаетъ люди добра рода.

9

Земельні герби на дереворитах із книг С. Гозія 1560 р. (1), Я. Янушовського 1600 р. (2) та "Constitucii Seymu Walnego" 1619 р. (3). Герб Війська Запорозького на печатках XVI–XVIII ст. і на дереворіті з "Віршів" К. Саковича 1622 р. (4–6). Герби Русі, Лодомерії та Скіфії зі "Стематографії" Х. Жефаровича (7–9).

1

2

3

8

HALITIA.

4

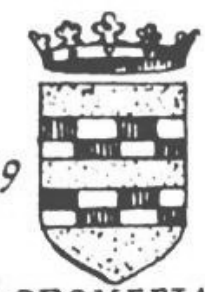

9

LODOMERIA.

5

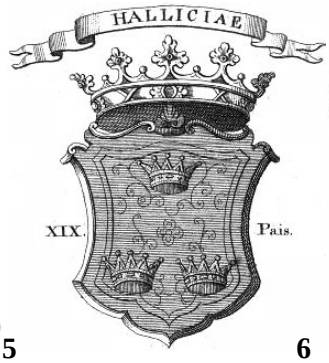

6

7

8

9

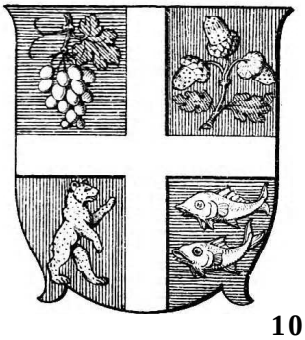

10

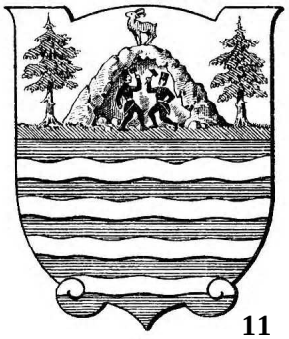

11

12

ГЕРБЪ, ИЛИ ЗНАМЯ ГАЛИЦКОЙ РУСИ;
ЗОЛОТОЙ ЛЕВЪ ВЪ СИНЕМЪ ПО-
ЛИ ВСПИНАЮЩЫЙ СЯ НА СКАЛУ.

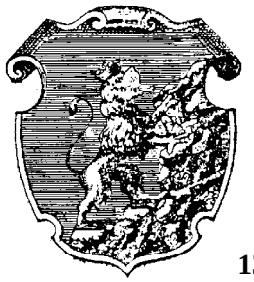

13

14

15

Претензійні герби Галичини та Лодомерії на печатках королів Матяша Гуньяді 1470 р. (1) і Владислава II 1490–1491 рр. (2, 3), на гравюрах Я. Франкварта (4, 5) і з книги А. Догонича (6, 7). Герби закарпатських комітатів Уж (8), Угоча (9), Берег (10) і Марамуреш (11). Герб Галичини 1772 р. (12). Герб Галицької Русі 1848 р. (13). Герби Галичини (14) і Буковини (15).

1

2

3

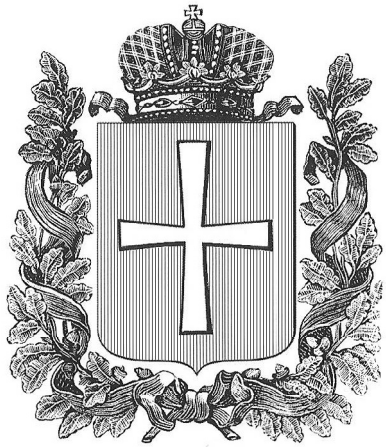

4

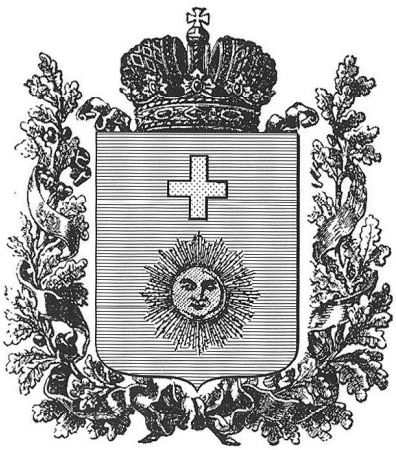

5

6

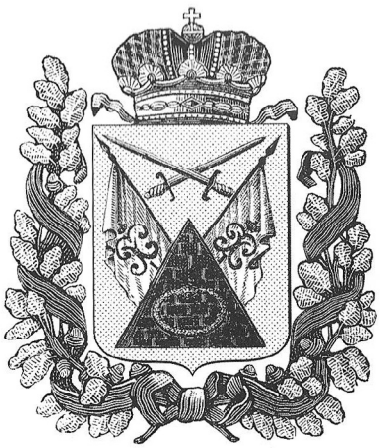

7

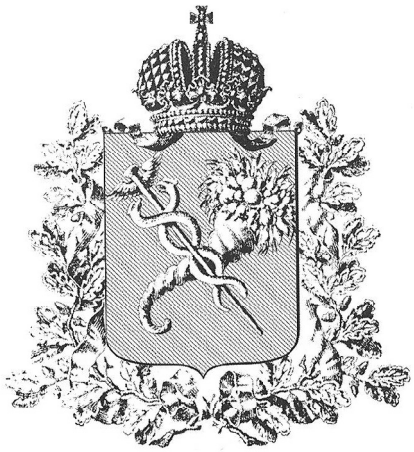

8

9

Герби губерній у складі Російської імперії: Таврійської (1) Київської (2), Чернігівської (3), Волинської (4), Подільської (5), Катеринославської (6), Полтавської (7), Харківської (8) та Люблінської (9).

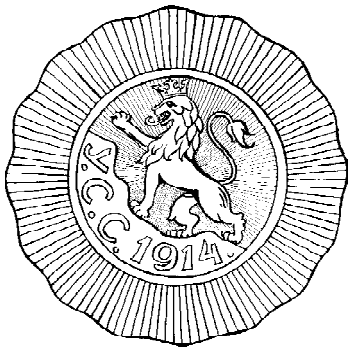

1

2

3

4

5

6

7

8

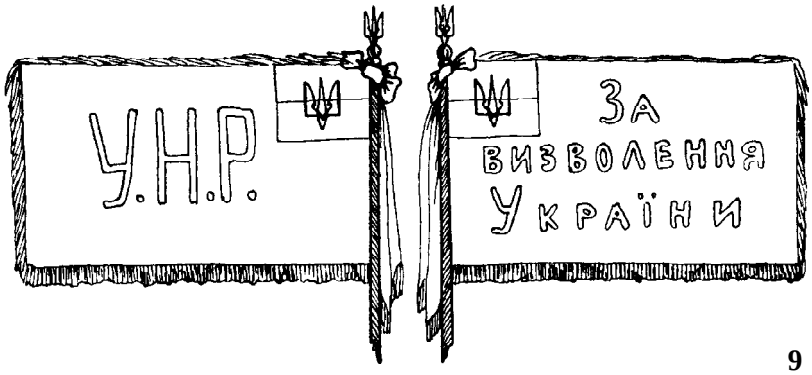

9

10

11

12

13

Кокарда Українських Січових Стрільців (1). Відзнака Соборної України 1917 р. (2). Тризуб на кредитовому білеті УНР 100 крб. 1917 р. (3) та поштовій марці (4). Малий і великий державні герби УНР та печатка (5–7). Печатка Української Держави 1918 р. (8). Дивізійний прапор Армії УНР 1919–1920 рр. (9). Печатки різних установ із Тризубом 1918–1920 рр. (10–13).

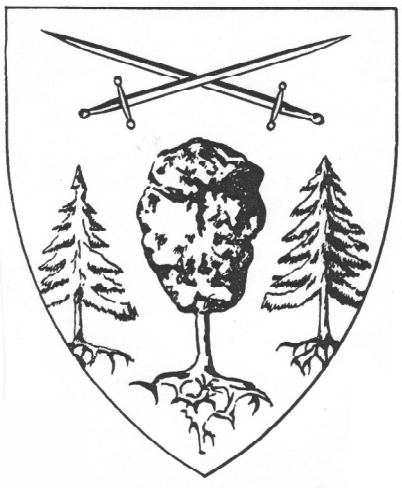

1

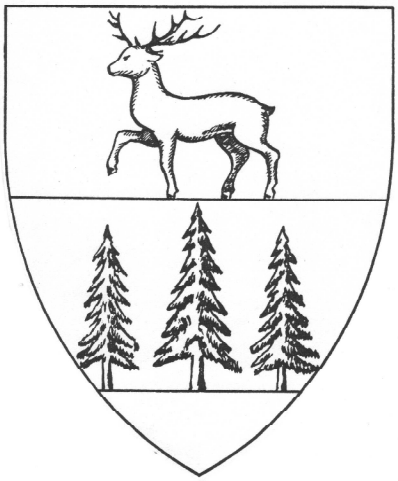

2

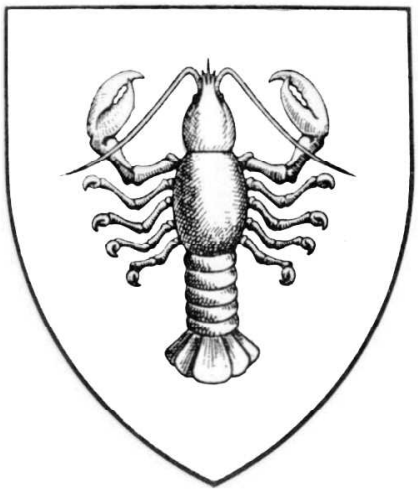

3

4

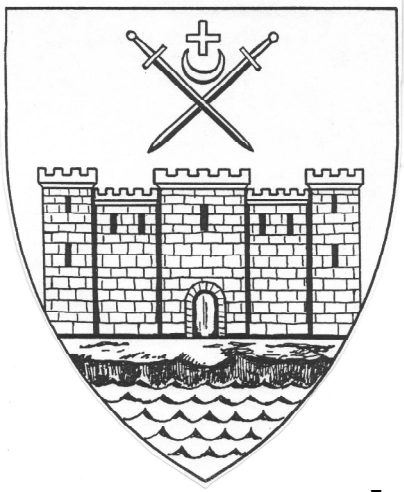

5

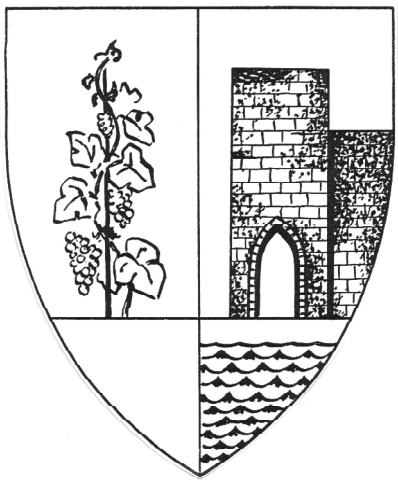

6

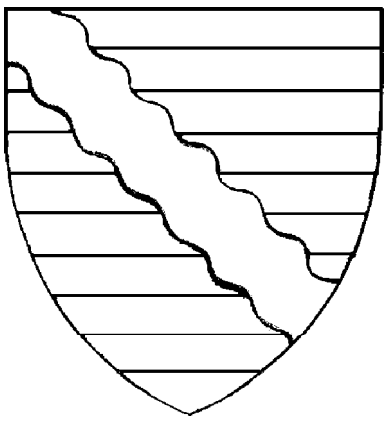

7

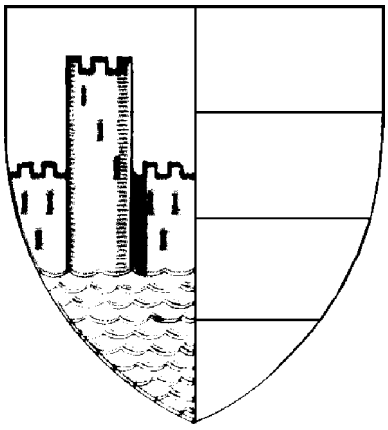

8

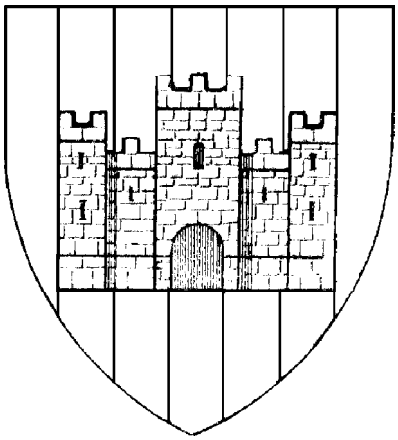

9

Герби земель, що входили у 1920–1930-х рр. до складу Румунії: повітів Чернівці (1), Сторожинець (2), Дорогой (3), Ізмаїл (4), Хотин (5), Четатя-Албе (6) та областей Дунерія (7), Ністру (8) і Сучава (9).

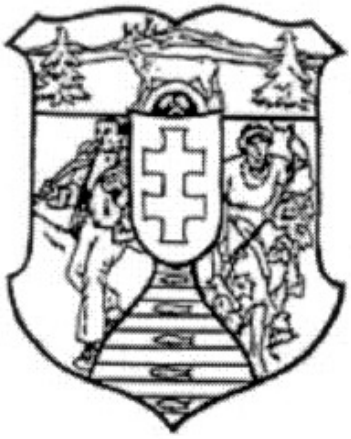

1

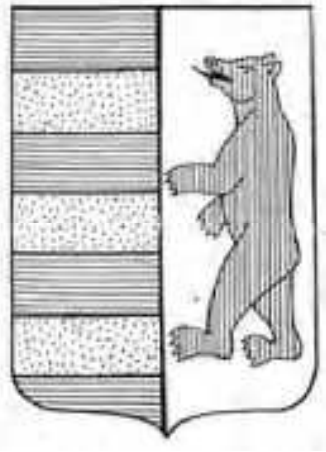

2

3

4

5

6

7

8

9

Проект герба (1) та герб (2) Підкарпатської Русі. Поштова марка з середнім гербом Чехословаччини, 1929 р. (3). Агітаційний плакат Карпатської України 1939 р. (4). Проект герба Тернопільського воєводства (5). Герби Української СРР 1929 р. (6), Молдавської АСРР 1932 р. (7), Кримської АРСР 1938 р. (8) та Української РСР 1949 р. (9).

1

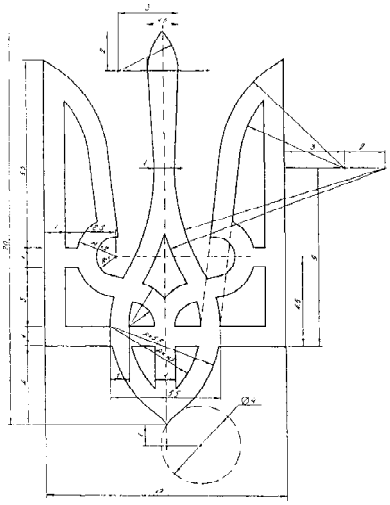

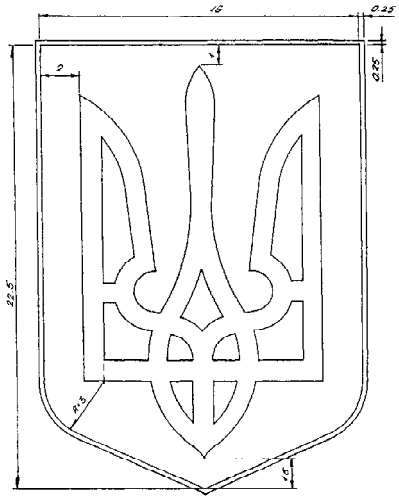

2

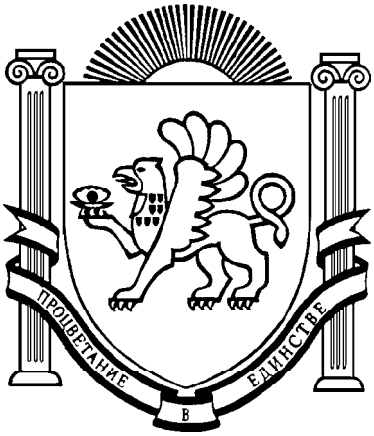

3

4

5

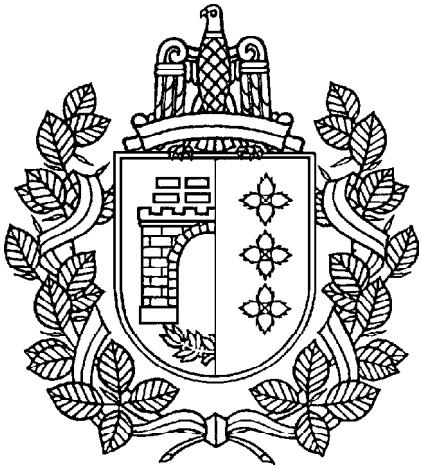

6

7

8

Малий Державний Герб України (1) та його схематичне креслення (2). Герби Автономної республіки Крим (3), Запорізької (4), Кіровоградської (5), Чернівецької (6), Івано-Франківської (7) та Луганської (8) областей.

1

2

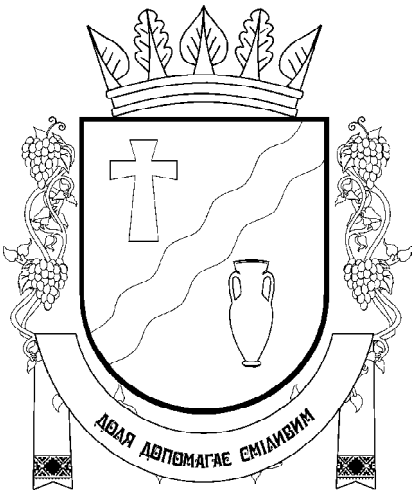

3

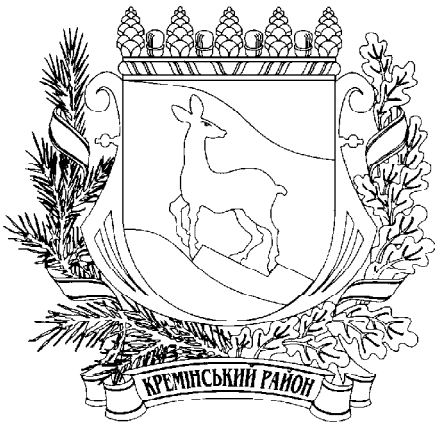

4

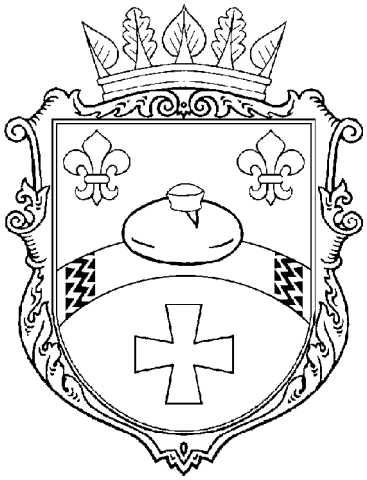

5

6

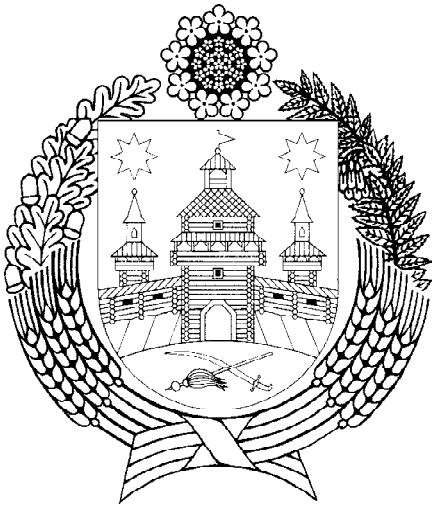

7

8

Герби сучасних районів: Волочиського (1), Добровеличківського (2), Овідіопольського (3), Кремінського (4), Гощанського (5), Хотинського (6), Тетіївського (7) та Жидачівського (8).

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Джерела та матеріали*

Архівні джерела:

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 11: Житомирський ґродський суд. – Оп. 1. – Спр. 143.
Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 1825.
Ф. 98: Лубенська полкова канцелярія. – Оп. 2. – Спр. 307, 336.
Ф.108: Чернігівська полкова канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 270.
Ф. 193: Київське намісницьке правління. – Оп. 2. – Спр. 303.
Ф. 204: Чернігівське намісницьке правління. – Оп. 2. – Спр. 12.
Ф. 269: Канцелярія гетьмана К. Розумовського. – Оп. 1. – Спр. 1723.
Ф. 442: Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 1. – Спр. 6201, 10775.
Ф. 763: Канцелярія Малоросійського генерал-губернатора. – Оп. 1. – Спр. 696.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 52: Магістрат м. Львова. – Оп. 1. – Спр. 60, 1020, 1021; – Оп. 2. – Спр. 186, 187, 196, 197, 585, 586, 622.
Ф. 131: Колекція грамот на пергаменті. – Оп. 1. – Спр. 157, 160, 180, 335.
Ф. 145: Земський архів у Львові. – Оп. 1. – Спр. 107, 608.
Ф. 146: Крайовий комітет, м. Львів. – Оп. 4. – Спр. 3848, 3851, 5242, 5389, 5391, 5392, 5393, 5395, 7527; – Оп. 64. – Спр. 1902.
Ф. 180: Головна руська рада, м. Львів. – Оп.1. – Спр. 2, 3, 6.
Ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. – Оп. 4. – Спр. 1046.
Ф. 310: Український університет у Львові. – Оп. 1. – Спр. 149.
Ф. 348: Товариство "Просвіта, м. Львів". – Оп. 1. – Спр. 5355.
Ф. 353: Легіон Українських Січових Стрільців, м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 31, 220.
Ф. 581: Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР. – Оп. 1. – Спр. 94.
Ф. 742: Колекція карт і планів. – Оп. 1. – Спр. 110.
Ф. 755: Архівне управління у Львові. – Оп. 1. – Спр. 169, 170.

Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України, м. Київ

Ф. 1: Верховна Рада України. – Оп. 16. – Спр. 4633, 4709, 4740; – Оп. 22. – Спр. 1588, 2067.
Ф. 1063: Рада народних міністрів Української Народної Республіки, м. Житомир, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 6, 7, 10; – Оп. 3. – Спр. 1.

Ф. 1064: Рада міністрів Української Держави, м. Київ. – Оп. 2. – Спр. 1.
Ф. 2203: Морський генеральний штаб при Морському міністерстві Української Держави. – Оп. 1. – Спр. 3–б.

Державний архів Волинської області, м. Луцьк
Ф. 46: Волинське воєводське управління. – Оп. 6. – Спр. 842.

Державний архів Львівської області, м. Львів
Ф. 1: Львівське воєводське управління. – Оп. 25. – Спр. 607; – Оп. 37. – Спр. 2394.
Ф. 7: Львівське повітове староство. – Оп. 3. – Спр. 134, 496.
Ф. 21: Львіський державний архів. – Оп. 1. – Спр. 325.

Національна бібліотека України імені Володимира Вернадського. Інститут рукопису
Ф. 12: Вадим Модзалевський. – № 741.

Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника. Відділ рукописів
Ф. 5: Оссолінські. – Спр. 722/I.

Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка. Відділ рукописів і рідкісних видань
Од. зб. 995 III: Liber insignorum Regionum atque clenodiorum Regni Poloniae summa cum diligentia elaboratus, 1575.

Центральний музей Збройних Сил України, м. Київ
Оф. № 3996.

Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського, м. Чернігів
Інв. № АЛ14.

Баварська державна бібліотека, м. Мюнхен (Bayerische Staatsbibliothek in München)
Hss Cgm 145: Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz (um 1480).
Cod. icon. 308: Bertschi, Nikolaus: Wappenbuch besonders deutscher Geschlechter (Augsburg 1515–1650).
Cod. icon. 308 u: Ortenburger Wappenbuch (Bayern, 1466–1473).
Cod. icon. 333: Großes Wappenbuch, enthaltend die Wappen deutscher Kaiser, europäischer Könige, Fürsten, Päpste und Kardinäle, Bischöfe und Äbte, italienischer Geschlechter etc (München, 16.–17. Jh.).
Cod. icon. 391: Sammelband mehrerer Wappenbücher (Süddeutschland (Augsburg ?), um 1530).
Cod. icon. 392 d: Wappenbuch (Süddeutschland, 1. Hälfte 16. Jh.).

Бібліотека Гайдельберзького університету, м. Гайдельберг, Німеччина
(Universitätsbibliotek Heidelberg)
Cod. Pal. germ. 156: *Johannes de Thurocz,* Chronica Hungarorum. – [deutsch Bayern, nach 1490].

Головний архів давніх актів, м. Варшава (Archiwum Główne Akt Dawnych)
Збірка пергаментних документів. – Sygn. 36, 968, 2274, 2742, 4666, 5632, 6194, 6202, 7012, 7556, 7770, 7876, 7924.

Збірка паперових документів. – Sygn. 217, 989.

Ягайлонська бібліотека, м. Краків. Відділ рукописів (Biblioteka Jagiellońska).
Sygn. 7006 III, 9570.

Національний музей у Кракові (Muzeum Narodowe w Krakowie)
MNK 1483.

Фундація князів Чарторийських при Національному музеї в Кракові
(Fundacja XX Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie)
Nr. inw. XIV–813.

Національна бібліотека в Варшаві. Відділ рукописів (Biblioteka Narodowa w Warszawie)
Rkp. IV. 5547: Матеріали Чоловського. – Т. 6.

Російський державний архів давніх актів, м. Москва
(Российский государственный архив древних актов)
Ф. 20 (разряд XX): Дела военные. – Оп. 1. – Спр. 269.

Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург
(Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге)
Ф. 1343: Департамент герольдии (1722–1917). – Оп. 15 – Спр. 121, 134, 147, 149, 150, 156, 157, 164, 176, 209, 212, 228, 229, 240, 244, 249
Ф. 1411: Гербы, жалованные грамоты, дипломы и патенты на чины Департамента герольдии Сената (коллекция). – Оп. 1. – Спр. 1; – Оп. 2. – Спр. 611.

Латвійська національна бібліотека, м. Рига (Latvijas Nacionālās bibliotēkas)
R. Mužika kolekcijas. – R KtW–2/52, KtW–2/48.

Державний архів Швеції, м. Стокгольм (Riksarkivet)
SE/RA/720085/Z: Bergshammars vapenbok.

Бібліотека міста Вестерос, Швеція (Västerås Stift- och Landsbibliotek)
Codex AD 10.

Французька національна бібліотека, м. Париж. Відділ карт і планів
(Bibliothèque Nationale de France, Cartes et Plans)
Ge B 696 Rés.; Esp. 30.

Стародруки:

Жефаровичъ Х. Στемматографїа. – Вѣнна: Месмер, 1741.
Книга историогравия почетие славы раширение народ славянскаго. – Санкт-Петербург: В Санкт-Петербургской Типографии, 1722.
Сакович К. Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного. – К.: Києво-Печерська Лавра, 1622.
Чеботарев Х. Географическое методическое описание Российской империи. – Москва: Изд. Московского университета, 1776.

[*Ambrosius M.*] Arma Regni Poloniae. – Antverpiae: Aegidius Coppenius Diesthemius, 1562. 2-е видання: б. м., б. д. (до 1573).

Bielski M. Kronika tho iest historia świata. – Kraków: M. Siebeneycher, 1564.

Constitucii Seymu Walnego Koronnego Warszawskiego Roku Pańskiego 1619. – Wilno: L. Mamonicz, 1619.

[*Decjusz J. L.*] De Sigismundi Regis Temporibus Liber III. – Cracoviae: Hieronymi Vietoris Chalcographi, 1521.

Edicta et mandata universalia regnis Galiciae & Lodomeiae a die 11. septembr. 1772. initiae possessionis promulgata / Rozkazy i ustawy powszechne krolestwom Galicyi i Lodomeryi od dnia 11. września 1772. obicia possessyi ogłoszone. – Leopoli: J. Piller, 1772.

Francquart J. Pompe funèbre du très-pieux et très-puissant prince Albert, Archiduc d'Autriche, duc de Bourgogne, de Brabant, &c. – Bruxelles: Jean Leonard, 1729.

Francquart J., Puteanus E. Pompa fvnebris optimi potentissimiq[ue] principis Alberti pii, Archiducis Austriae, ducis Burg[undiae], Bra[bantiae] etc. – Brvxelliae: [Jan Mommaert], 1623.

Giermański S. Summariusz kleynotow, abo herbow państwa y rycerstwa Korony Polskiey y W. X. Litewskiego z roznych authorow: a mianowicie z Bielskiego, z Paprockiego y scriptow S. S. Jagodyńskiego zebrany, a dla snadnieyszego nalezienia czytelnikowi wedle obiecadła sporządzony y wydany. – Kraków: Druk. dziedziców J. Sybeneychera, 1621.

Gorczyn J. A. Herby Królestwa polskiego. – Kraków, 1653.

Gorczyn J. A. Kleynoty abo herby państwa y rycerstwa powiatow y miast głownych Korony Polskiey y W. X. L. według obiecadła dla pamięci łacnieyszey położone – Kraków: Druk. A. Dymowskiego, 1630.

Guagninus A. Sarmatiae Europeae descriptio quae rerum Poloniae, Litvanioni, Samogitiam, Russiam, Pomeraniam, Livoniam et Moschoviae, Tartariasque partem. – Cracoviae: Typis Matthiae Wirzbietae, 1578.

Gwagnin A. Kronika Sarmacyey Europskiey. – Kraków: Druk. Marcina Loba, 1611.

Herbortus I. [*Herburt J.*] Statuta Regni Poloniae. – Cracoviae: Lazarus Andreae, 1563.

Herburt J. Statuta i Przywileje Koronne. – Kraków: Druk. M. Szarfenberger, 1570.

Hosius S. [*Hozjusz S.*] Confessio Catholicae fidei Christiana, vel potius, Explicatio quaedam confessionis, in synodo Petricoviensi à patribus provinciarum Gnesnensis, & Leopoliensis in regno Poloniae factae. – Viennae: Officina Michaelis Zymmermannij, 1560.

Jabłonowski J. A. Heraldica to iest osada kleynotów rycerskich y wiadomość znaków herbowych dotąd w Polszcze nie obiaśniona. – Lwów: Collegium Lwowskie S. J., 1752.

Januszowski J. Statuty, Prawa y Constitucie Koronne Lacińskie i Polskie. – Kraków: Druk. Łazarzowa, 1600.

Jurium Hungariae in Russiam Minorem et Podoliam, Bohemiaeque in Oswicensem et Zatoriensem ducatis praevia explicato. – Vindobonae, 1772.

[*Koller J.*] Cerographia Hungariae, seu Notitia de insignibus, et sigillis regni Mariano-apostolici, compendio data. – Tyrnaviae: Typis Academ. per Leopold Berger, 1734.

Korb J. G. Diarium itineris in Moscoviam. – Viennae: Typis Leopoldi Voigt, [1700].

Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana. – Kraków: Druk. J. Sybeneychera, 1597.

Ładowski M. M. Inwentarz Konstytucyi Koronnych i W. X. Litewskiego. – Lipsk: Officina Weidermanniana, 1733.

Lehotzky A. Stemmatographia Nobilium Familiarum Regni Hungariae: Paemissa est series chronologica quatuor Statuum et Ordinum e Diplomatibus. – Pars I: Regni Hungariae et partium eidem annexarum. – Posonii: Typis Simoni Petri Weber, 1796.

Niesiecki K. Korona Polska. – Lwów: Collegium Lwowskie S. J., 1728–1743. – 4 t.

Odpowiedź na wykład poprzedzaiący praw korony Węgierskiey do Rusi Czerwoney y do Podola, tako iako korony Czeskiey do xięstw Oswiecimskiego y Zatorskiego. – B. m. w., 1773.

Orbini M. Il regno degli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni. – Pesaro: Apresso Girolamo Concordia, 1601.

von Palm F. K. [*Palma F. K.*] Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als Apostolische Königinn von Hungarn Führet. – Wien: Johan Tomas Edlen von Trattnern, 1774.

Palma F. C. Heraldicae Regni Hungariae Specimen. – Vindobonae: Joannis Thomae de Trattnern, 1766.

Paprocki B. Gniazdo Cnoty. – Kraków: Druk. A. Piotrkowczyka, 1578.

Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków: Druk. M. Garwolczyka, 1584.

Paprocki B. Panosza, to jest wysławianie panów i książąt ziem ruskich i podolskich. – Kraków, 1575.

Paradin C. Alliances généalogiques des Rois et Princes de Gaule. – Seconde ed. – Lyon: Iean de Tournes, 1606. Перше видання: Lyon , 1561.

Rej M. Świętych słów a spraw Pańskich ... kronia albo postylla. – Kraków: M. Wierzbięta, 1557.

Richental U. Concilium zu Costencz [Chronik des Konstanzer Konzils]. – Augsburg: Anton Sorg, 1483 (примірник: Баварська державна бібліотека. – Ink R–178).

Ritter Vitezović P. Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio. – Vindobonae, 1701. Повторне видання як: Stemmatographiae Illyricanae liber primus. – Zagrabiae, 1702.

Swach A. Herby polskie z Marcina Bielskiego, Jana Lwa Herburta, W. O. Szymona Okolskiego zakonu kaznodziejskiego S. T. B. etc. y inszych authorów. – Poznań, 1702.

Wagner C. Diplomatarium comitatus Sárosiensis. – Posonii, Cassoviae: J. M. Landerer, 1780.

Wielądek W. W. Heraldyka, czyli opisanie herbów w jakim który jest kształcie oraz familie rodowitej szlachty polskiej i W. Ks. Litewskiego z ich herbami. – Warszawa: P. Zawadzki, 1792–1798. – 5 t.

Wywod poprzedzaiący praw korony Węgierskiey do Rusi Czerwoney y do Podola, tako iako korony Czeskiey do xięstw Oswiecimskiego y Zatorskiego. – Wiedeń, 1772.

Публіковані джерела:

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург: Типогр. Братьев Пантелеевых, 1878. – Т. X.

Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – К.: Типогр. Университета, 1907. – Ч. 8, т. 5: Акты об украинской администрации XVI–XVII вв.; – К.: Типогр. Университета, 1908. – Ч. 3, т. 6: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) / Под ред. Н. В. Молчановского.

Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – К., Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 438–440.

Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. *С. Д. Осачука*. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005.

Витяг з протоколу Центральної Ради про ухвалу закону про надання Українській Центральній Раді виключного і неподільного права видавати закони для УНР. 25 листопада [ст. ст.] 1917 р. // Уряди України у XX ст. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 67.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – Москва: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. III.

Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / Упор. і перекл. *Ю. Мицика*. – К.: Видавн. дім "Києво-Могилянська академія", 2007.

Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. *О. Турія*. – Львів: Інститут Історії Церкви УКУ, 2002.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 1.

Затонський В. Із спогадів про українську революцію // Архіви України. – 1991. – № 1. – С. 57–68.

Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2003. – Т. 2.

Изображениј оружиј илирических. Стематографија / Резали *Х. Жефаровић и Т. Месмер*. – Нови Сад: Матица Српска, 1961.

Історія Русовъ или Малой Россіи / Изд. *О. Бодянский.* – Москва: Университетская типография, 1846. Репринтне видання: Київ: РИФ "Дзвін", 1991.

Іщенко Я. О. Нереалізовані геральдичні проекти 1960-х рр. // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 78–92.

Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі Конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992.

Корб И. Г. Дневник путешествия в Московию (1698 и 1699 гг.) / Пер. *А. И. Малеина.* – Санкт-Петербург: Изд. А. С. Суворина, 1906.

Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49 / Вид. *К. Студинський*. – Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка, 1909.

Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т. CXXIII–CXXIV. – С. 1–16.

Лѣтопись Григорія Грабянки: Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки. – К.: В Университетской типографии., 1854.

Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург: Изд. Археографической комиссии, 1871.

Літопис Руський (за Іпатським списком) / Перекл. *Л. Махновця*. – К.: Дніпро, 1989.

Манифест о полном гербе Всероссийской Империи (1800) / Вступ. ст. *Е. А . Агафонова, М. Д. Иванова*. – Санкт-Петербург: Седа-С, 1993.

Материалы для истории и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии в XVI–XVIII ст. / Ред. *Д. И. Багалей*. – Х.: Типография К. П. Счасни, 1890. – Т. 2.

Міські печатки Лівобережної України XVII-XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог / Упоряд. *І. Ситий.* – Львів, Чернігів, 1995.

Милорадович Г. Материалы для истории Южной Руси. – Чернигов: Губ. тип., 1858.

Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К.: ВУАН, 1931.

Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1989.

Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997.

Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991.

Орбини М. Царство на славяните 1601: Откъси. – София: Наука и изкуство, 1983.

Орлик П. Вивід прав України / Подав *І. Борщак* // Стара Україна. – Львів, 1925. – Ч. I–II. – С. 1–10.

Портреты, гербы и печати большой Государственной книги 1672 г. – Санкт-Петербург: Изд. С.-Петербургского археолог. ин-та, 1903.

Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Підг. *Д. Ф. Розовик* // УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 115–121.

Протоколы заседаний Кубанского краевого правительства 1917–1920 / Сб. док. в 4-х т. / Под ред. *А. А. Зайцева*. – Краснодар: Б. и., 2008. – Т. 2.

Севастополь: хроника революций и гражданской войны 1917–1920 / Сост. *В. В. Крестьянников*. – Симферополь: Госархив города Севастополя, 2005.

Славяно-молдавская летопись 1359–1504 гг. // Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. / Сост. *Ф. А. Грекул*. – Москва: Наука, 1976. – С. 55–59.

Стара българска литература. – София: Български писател, 1981. – Т. 1: Апокрифи / Съст. и ред. *Д. Петканова*.

Стематографија. Изображеније оружиј илирических / Изрезали *Х. Жефаровић и Т. Месмер* / Прир. *Д. Давидов.* – [Нови Сад], 1972.

Українська поезія: Середина XVII ст. / Упор. *В. І. Крекотень, М. М. Сулима.* – К.: Наукова думка, 1992.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т – К.: Наукова думка, 1996–1997. – Т. 1 (1996), 2 (1997).

Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / Упор. *О. Дзюбан*. – Львів, К.: Піраміда, 2001.

Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. В 4-х т. – [Відень]: Український соціологічний інститут, 1921. – Т. ІІІ.

Царский Титулярник. В 2-х книгах: 1. Титулярник 1672 г.; 2. Тексты, исследования, комментарии / Под общей ред. *Ю. Эскина.* – Москва: Фонд Столярова, 2007.

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Томіріс, 1993.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego / Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. 24 tomy. – Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1870. – T. II.

Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego / Wyd. *J. Janicki*. – Warszawa: Nakł. Świdzińskich, 1881. [= Biblioteka Ordynacyi Krasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. – T. V–VI].

Cantemir D. Descrierea Moldovei. – Chişinău: Litera, 1998.

Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des 14. Jahrhunderts. – Zürich: Antiquarische Gesellschaft in Zürich, 1860.

Długosz J. Insignia seu clenodia Regis et Regni Polonia. – Poznań: Biblioteka Kórnicka, 1885.

Długosz J. Opera omnia / Ed. A. Przezdziecki. – Cracoviae: Typogr. Kirchmayeriana, 1873. – T. XI; – Cracoviae, 1877. – T. XIII.

Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Warszawa: PWN, 1973. – Kś. 5–6.

Działyński A. T. Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. – Poznań: Drukarnia na Garbarch, 1841.

El libro del conoscimiento de todos los regnos e tierras e señoríos que son por el mundo e de las señales e armas que han cada tierra e señorío por sí e de los reyes e señores que los proveen // Viajes medievales. – Madrid, 2005. – T. 1. – P. 347–404.

El libro del conoscimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms) / Ed. and transl. by *N. F. Marino*. – Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 1999.

Friedberg M. Klejnoty Długoszowe // Rocznik Polskiego towarzystwa heraldycznego. – 1930. – T. X. – S. 1–118. Також видана як окремий відбиток: Kraków: Nakł. autora, 1931.

Gumowski M. Pieczęcie królów polskich. – Kraków, 1910–1920.

Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich // Ateneum Wileński. – 1930. – T. VII, Nr. 3–4. – S. 684-725.

Kronika Janka z Czarnkowa. – Lwów: I. Związkowa drukarnia, 1907.

Lacarra M. J., Lacarra Ducay M. C., Montaner A. Libro del conosçimiento de todos los rregnos et tierras e señorios que son por el mundo et de las señales et armas que han. – Zaragoza: Institución Fernando el Católico (CSIC), 1999.

Le rôle d'armes de Zurich / Ed. *M. Popoff.* – Paris: Le léopard d'or, 1986.

von Liebenau Th. Conrad's von Mure Clipearius Teutonicarum // Anzaiger für Schweizerische Geschichte. – Soloturn, 1880. – 11. Jhr. – No. 1. – S. 229–234.

Magyar országgyűlési emlékek (= Monumenta comitialia regni Hungariae) / Szerk. *Fraknói V.* – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1876. – III k.

Merz W., Hegi F. Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des 14. Jahrhunderts in getreurer farbigen Nachbildung des Originals mit den Wappen aus dem "Hause zum Loch". – Zürich, Leipzig: Orell Füssli Verlag, 1930.

Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. *J. N. Bobrowicz*. 10 t. – Lipsk: Dreitkopf i Haertel, 1839–1846. – T. 1.

Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski / Wyd. *A. Grabowski*. – Kraków: Nakł. Józefa Cypcera, 1845. – T. I.

Orbini M. Kraljevstvo Slavena. – Zagreb: Golden marketing i Narodne novine, 1999.

Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / Wyd. *K. J. Turowskiego.* – Kraków: Wyd. Biblioteki Polskiej, 1858.

Pieczęcie królów i królowych Polski. Tabularium Actorum Antiquorum Varsoviense Maximum, Divisio Prima – "InSimul". – Warszawa: DiG, 2010.

Polaczkówna H. Stemmata Polonica. Rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenału w Paryżu. – Lwów: Druk. Uniw. Jagiellońskiego, 1926.

Raneke J. Bergshammarvapenboken: en medeltidsheraldisk studie. – Lund, 1975. – Pt. 2: L'armorial.

von Richental U. Chronik des Constanzer Concils 1414–1418. Faksimileteil: nach Augsburger Druck von 1536. – Meersburg, Leipzig: Verlag F. W. Hendel, 1936.

von Richental U. Das Konzils zu Konstanz. 1414–1418, Bd. I. Faksimile. – Starnberg, Konstanz, Stuttgart: Josef Keller Verlag, 1964.

von Stillfried-Alcantara R., Hildebrandt M. Des Conrad Grünenberg, Ritters und Burgers zu Constenz, Wappenbuch. – Görlitz: Starke, 1875.

Ulrichs von Richental Chronik des Constanzer Concils: 1414 bis 1418 / Herausgegeben von *M. R. Buck* (= Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart. – Band CLVIII). – Tübingen: Litterarischen Vereins, 1882.

Virgil Solis' Wappenbüchlein / 3. Ausg. Nachdruck der Nürnberg, Virgil Solis 1555 (= Liebhaber-Bibliothek alter Illustratoren in Facsimile-Reproduction). – München: Hirth, 1886.

Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. Pijarow, wydanego. – Petersburg: Nakł. i drukiem J. Ohryzki. – T. I (1859), II (1859), III (1859), V (1860).

Vossberg F. A. Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. – Berlin: Gebr. Unger, 1854.

Zbiór pamiętników historycznych o dawnéy Polszcze z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polszcze wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym / Wyd. przez *J. U. Niemcewicza*. – Warszawa: Druk. N. Glücksberga , 1822. – T. I, III.

Żebrawski T. O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. 2 zesz. – Kraków: Druk. C. K. Uniw. Jagiellońskiego, 1865–1871. – Zesz. I (1865), II (1871).

Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się. – Lwów: Wyd. K. Heck, 1899.

Źródła dziejowe. – Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1881. – T. IX: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego (1576–1586).

Законодавчі, підзаконні та відомчі акти:

Вестник Украинской Народной Республики (Харків). – 1918. – 20 марта.
Вісник Верховної Ради Української РСР (Київ). – 1949. – № 6; – 1950. – № 3.
Вісник Народної ради Закарпатської України (Ужгород). – 1945. – 15 січня (Ч. 1).
Вісті ВУЦВК. – Х., 1929. – 23 червня (№ 143).
Закон про державний герб України // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 15 (5 квітня). – С. 1.
Закон Республики Крым "О Государственном гербе Республики Крым" // Крымские известия (Сімферополь). – 1992. – 2 октября.
Закон України Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України // ВВР України. – 1992. – № 20. – Ст. 271.
Закон України Про місцеве самоврядування в Україні // Голос України. – 1997. – 14 червня.
Закон України. Про порядок обчислення скликань представницьких органів місцевого самоврядування (рад) // ВВР України. – 2004. – № 45. – Ст. 504.
Збірник Узаконень та Розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Х., 1919. – № 19. – Ст. 204.
Кабінет Міністрів України: Постанова від 17 березня 2003 р. № 349 "Про затвердження складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України" // Урядовий кур'єр. – 2003. – 22 березня (№ 54). – С. 14.
Конституция Республики Крым. – Симферополь: Б. в., 1992.
Конституція (основний закон) Української соціялістичної радянської республіки // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Х.: Вид. Наркомюсту УСРР, 1929. – № 14. – Арт. 100.
Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
Конституція Української Соціялістичної Радянської Республіки (Вироблена та затверджена 3-ім Всеукраїнським з'їздом Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів) // Боротьба (Київ). – 1919. – 20 березня.
Конституція Української Соціялістичної Радянської Республіки. – Х.: Управл. справами РНК УСРР, 1926.
Конституція УРСР, затверджена XIV Надзвичайним Всеукраїнським з'їздом Рад. – К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1937.
Конституція УСРР. – Х., 1923.
Морський прапор // Відродження (Київ). – 1918. – Ч. 89 (18 (5) липня). – С. 3.
Наказ № 2 Губерніального комісара Херсонщини // Дніпро (Херсон). – 1918. – № 20 (30 (17) квітня). – С. 1.
Наказ про негайне усунення всіми почтово-телєграфними установами Української Народньої Республіка двуголових орлів (герби російської держави) // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 22 (20 квітня). – С. 3.
Наказ про оголошення тимчасового закону про фльоту Народної Української Республіки. 13 березня 1918 р. № 8. // Вістник Ради Народних Міністрів УНР (Київ). – 1918. – № 16 (7 квітня). – С. 1.

Накази по Морському Відомству Української Народньої Республіки // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 24 (24 квітня). – С. 2.

Основні закони Карпато-Української республіки // Наступ (Прага). – 1940. – 16 березня (№ 11). – С. 5.

Положення про проведення конкурсу на створення проектів Державного герба України // Вільна Україна (Львів). – 1991. – 3 липня.

Постанова Кабінету Міністрів "Про затвердження Положення про Комісію з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України" від 15 серпня 2007 р. № 1044 // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1044-2007-%EF

Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2000 р. № 442 "Про затвердження нового складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України і нового складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий текст Державного Гімну України" // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=442-2000-%EF

Постанова Кабінету Міністрів України від 2 листопада1996 р. № 1328 "Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України і кращий текст Державного Гімну України" // Закони і постанови України. – 1996. – № 19. – Ст. 544.

Постанова Президії Верховної Ради України Про прапор України // Молодь України. – 1991. – 21 вересня. – С. 1.

Постанова Ради Народних Міністрів про встановлення знака-емблєми на прапорах пароплавів Міністерства Шляхів // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 22 (20 квітня). – С. 1.

Про Велику Державну Печатку України: Указ Президента України від 19 грудня 1996 року № 1230/96 // Урядовий кур'єр. – 1996. – 24 грудня (№ 242). – С. 4.

Про впорядкування геральдичної справи в Україні: Указ Президента України від 18 травня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 20. – Ст. 819.

Про Державний герб України: Постанова Верховної Ради України // Голос України. – 1992. – 21 лютого (№ 31). – С. 2.

Про Державний герб України: Постанова Верховної Ради України // ВВР України. – 1992. – № 40. – Ст. 592.

Про Державний прапор України: Постанова Верховної Ради України // Голос України. – 1992. – 15 лютого (№ 27). – С. 1.

Про Державний прапор України: Постанова Верховної Ради України // ВВР України. – 1992. – № 19. – Ст. 257.

Про державні символи України: Постанова Верховної Ради України від 3 вересня 1996 р. за № 347 // ВВР України. – 1996. – № 45. – Ст. 241.

Про затвердження Конституції (Основного Закону) УРСР і Конституція УРСР // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Української радянської соціалістичної республіки. – К.: Вид-во ЦВК УРСР "Радянське будівництво і право", 1937. – № 30. – Ст. 121.

Про заходи щодо вирішення питання про державну символіку України: Постанова Президії Верховної Ради України від 24 червня 1991 р. за № 1238-XII // ВВР УРСР. – 1991. – № 31. – Ст. 410.

Про Комісію державних нагород та геральдики: Указ Президента України від 11 квітня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 19. – Ст. 776.

Про малий герб України: Постанова Президії Верховної Ради України // ВВР України. – 1992. – № 17. – Ст. 218.

Про печатки та вивіски місцевих Рад народних депутатів України та їх виконавчих комітетів: Постанова Президії Верховної Ради України // ВВР України. – 1992. – № 31. – Ст. 451.

Про прапор України: Постанова Президії Верховної Ради України від 18 вересня 1991 р. за № 1567-XII // ВВР України. – 1992. – № 47. – Ст. 655.

Програма та умови відкритих конкурсів на створення кращого ескізу великого Державного Герба України і кращого тексту Державного Гімну України // Урядовий кур'єр. – 1996. – 19 листопада (№ 217). – С. 3.

Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург: II Отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Собр. 1. – Т. I, IX, XVI, XVII, XX, XXI, XXII, XXIII, XXVI, XXVII, XXVIII, XXXI, XXXIII, XLIV;
– Собр. 2. – Т. I (1830), VI (1832), VII (1833), XVIII (1844), XIX (1845), XX (1846), XXIII (1849), XXIV (1850), XXVII (1853), XXVIII (1854), XXIX (1855), XXXII (1858), Т. LIII (1880);
– Собр. 3. – Т. VI (1888), VII (1889), XIII (1897), XXIV (1907), XXXI (1914).

Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2008 р. N 338" від 24 вересня 2008 р. № 1266-р // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1266-2008-%F0

Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України" від 16 травня 2007 р. № 283-р // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=283-2007-%F0

Розпорядок в справі тимчасових змін в області шкільництва Ч. 55/0 919 // Розпорядки і обіжники Державного Секретаріяту освіти і віросповідань (Станіслав). – 1919. – 21 січня.

Тимчасовий закон про фльоту Української Народньої Республіки // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 19 (13 квітня). – С. 1.

Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-угорської монархії // Українське слово (Львів). – 1918. – Ч. 257 (14 падолиста). – С. 2. Те ж див.: Свобода (Львів). – 1918. – Ч. 45 (16 падолиста). – С. 1; Нова Рада. – 1918. – № 221 (24 (11) листопада). – С. 1.

Указ Президента України "Про внесення змін до Указу Президента України від 23 серпня 2004 року № 987" від 7 серпня 2009 р. № 602/2009 // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=602%2F2009. Чинна редакція цього указу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=987%2F2004

Указ Президента України "Про День Державного Прапора України" від 23 серпня 2004 р. № 987/2004 // http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1083.5870.1

Указ Президента України "Про деякі заходи щодо прискорення підготовки законопроекту про Державний Герб України" від 17 січня 2008 р. № 28/2008 // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=28%2F2008

Устрій Української Держави. Проекти Конституції УНР. – Львів, 1920.

DURP. – Warszawa. – 1919. – No 69; – 1920. – No 117; – 1921. – No 24; – 1927. – No 115; – 1928. – No 65; – 1930. – No 80; – 1932. – No 33; – 1933. – No 29.

Monitorul Oficial. – Bucureşti. – 1925. – Nr. 128 (14 iunie 1925); – 1928. – Nr. 222 (6 octombrie); – 1938. – No. 187 (14 august); – 1939. – Nr. 34 (10 februarie).

Sbírka zákonů a nařízení státu československého. – Ročník 1920. – Častka XLVIII. – Čis. zákona 252.

Verordungsblatt für die k. k. Landwehr. – 1917. – 6. Stück (10. Februar).

2. *Література*

Монографічні дослідження та окремі видання:

Адамушко В. И., Елинская М. М. Гербы и флаги Беларуси. – Минск: Беларусь, 2006.

Андрусяк М. Тризуб. – Мюнхен: Вернигора, 1947.

Антонович В. Коротка історія козаччини. – К.: Україна, 1991.

Арсеньев Ю. В. О геральдических знаменах в связи с вопросом о государственных цветах древней России. – Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1911.

Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет от его существования (с 1655-го по 1905-й год). – Х.: Типография М. Зильберберг и Сыновья, 1905. – Т. I.

Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993.

Басаў А. Н., Куркоў І. М. Флагі Беларусі ўчора і сёння. – Мінск: Полымя, 1994.

Бєлов О., Шаповалов Г. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. – Запоріжжя: Дике поле, 2008.

Битинський М. Державні відзнаки України. – [Прага], 1939.

Битинський М. Державні інсиґнії України: герб, печать, прапор, гімн [Відбитка з Записок Українського науково-дослідного інституту родознавства та знаменознавства]. – Б. м. в. [На ізгойщині], 1949. – Т. 1.

Болсуновский К. Родовой знак Рюриковичей, Великих Князей Киевских, геральдическое исследование, призначенное к чтению на XIV Археологическом Съезде в г. Чернигове. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1908.

Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах: кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП Картографія, 2006.

Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах: середина XVII – друга половина XVIII ст. – К.: ДНВП Картографія, 2009.

Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни: Короткий курс. – К.: Радянська школа, 1963.

Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К.: Наукова думка, 1988.

Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр. У 2-х томах. – Львів: Б. в., 1998. – Т. 2.

Вилинбахов Г. В. Государственный герб России – 500 лет. – Санкт-Петербург: АО "Славия", 1997.

Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. – Санкт-Петербург: Изд. И. И. Иванова, 1900. Репринт: Москва: Планета, 1991.

Висоцький В. І., Соловйова М. В. Символіка Луганщини (герби, прапори). – Луганськ: Обласне відділення Фонду культури України, 2004.

Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2006.

Воронец Е. Н. Как Посьетовская комиссия извратила цвета народно-государственного отличительного русского флага. – Х.: Мирный труд, 1910.

Воронец Е. Н. Как произошли и что означают черный, желтый и белый цвета русской государственной символизации. – Х.: Мирный труд, 1912.

Вуйцик В. С. Львівський державний історико-архітектурний заповідник. – Львів: Каменяр, 1979.

Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К.: Наукова думка, 1989.

Гавриленко В. О. Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. – К.: Наукова думка, 1977.

Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. 1649–1917 гг. / Сост. *А. В. Кудин, А. Л. Цеханович.* – Москва: Институт сотовой связи, 2000. – Кн. II.

Гербы губерний и областей Российской Империи. Отпечатано по распоряжению министра внутренних дел. – Санкт-Петербург: Картогр. завед. А. А. Ильина, 1880.

Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької армії. – [Джерсі-Сіті]: Вид-во Українського військового інституту в США, 1959.

Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиція, доля. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1989.

Гнатевич Б., Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів: Вид-во Ів. Тиктора, 1936.

Головацкий Я. Исторический очеркъ основанія Галицко-рускои Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ и любителей народного просвещенія. – Львов: Изд. Галицко-Руской матицы, 1850.

Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – К., Львів, Дрогобич: Відродження, 2006.

Гречило А. Герби та прапори міст і сіл України. – Львів: Друкарські куншти, 2004. – Част. 1.

Гречило А. Міські печатки Львова XIV–XVIII ст. – Львів: УГТ, Ін-т української археографії та джерелознавства НАНУ, 2010.

Гречило А. Сучасні символи областей України. – К., Львів: УГТ, Ін-т української археографії та джерелознавства НАНУ, 2008.

Гречило А. Українська міська геральдика. – К., Львів: УГТ, Ін-т української археографії та джерелознавства НАНУ, 1998.

Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – І пол. XX ст.). – К.: Брама, 2001.

Гречило А., Терлецький Ю. Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. – К., Львів, Рівне: УГТ, 2002.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Друк. Акц. Тов. Петро Барський, 1918.

Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка. – Т. III (1993), VII (1995).

Дашкевич Я. Символи, символи… – Львів: Українська національна партія, 1990.

Дзіковський В. Герб України. – Львів: Видання арт. горстки і пресової квартири У.С.С. в полі, 1917.

Дмитрієнко М. Ф., Савчук Ю. К. Короткий нарис міської геральдики Поділля. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1994.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. У 2-х т. – Ужгород, Свобода, 1930–1932. – Т. I: Доба Центральної Ради (1932); – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 р. (1930).

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Львів, 1923. – Ч. 1. 2–е вид. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969.

Драчук В. Рассказывает геральдика. – Москва: Наука, 1977.

Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). – К.: Наукова думка, 1975.

Драчук В. С. Таємниці геральдики. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1974.

Кайндль Р. Ф. Наш рідний край Буковина. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003.

Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская геральдика и сфрагистика. Учебное пособие – 2-е изд. – Москва: Высшая школа, 1974.

Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук: Biblos, 1960.

Косачевская Е. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. – Львов: Изд-во ун-та, 1965.

Кравченко В. Синьо-жовтий прапор над Києвом 1 травня 1966 року. – К.: Смолоскип, 2004.

Кривенко В., Шляховий К. Символіка Кіровоградщини. – Кіровоград: ПЦВ Мавік, 2008.

Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. – Львів: ВАТ Львівобленерго, 2007.

Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів: Вид-во УКУ, 2008.

Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999.

Крип'якевич І. Герб України (Просвітні листки № 36). – Львів: Накладом Т-ва "Просвіта", 1914.

Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К.: Темпора, 2006.

Купчинський Р. Скоропад: Поема. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1965.

Лакиер А. Русская геральдика. – Москва: Книга, 1990.

Липинський В. Твори.– Філадельфія: СЄДІ ім. В. К. Липинського, 1991. – Т. 3: Україна на переломі.

Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень: Український соціологічний інститут, 1922.

Лысенко Н. Н. Русская государственная символика: Очерки. – Ленинград: Б. и., 1990.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Без м. в., 1950. – Ч. І.

Мартос Б. Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто: НТШ, 1989.

Модзалевский В. Л. Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда / Отдельный оттиск из Лохвицкого исторического сборника. – К., 1906.

Назарук О. Формальні проблєми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги). – К.: Вернигора, 1918.

Національна символіка (Бібліотека журналу "Пам'ятки України", книга 1). – К., 1991.

Низовский А. Ю. Русские форменные пуговицы 1797–1917 гг. – Москва: Родонит, 2008.

Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII – XIVс. – Х.: Б. в., 2009.

Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Х.: Б. в., 2003.

Островский Г. С. Львов. – Ленинград: Искусство, 1982.

Павловський В. Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1974.

Панченко В. О. Соборний герб України. – К.: ПБП Фотовідеосервіс, 1993.

Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого / Переднє слово *проф. С. Шелухина*. – Ужгород: Накл. Учительської громади, 1934. Перевидання: К.: Б. в., 1990; К.: Веселка, 1991.

Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ: Плай, 1998.

Пачовскій В. Исторія Пôдкарпатскоѣ Руси. – Ужгород: АТ Уніо, 1920. – Ч. 1.

Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К.: Типогр. Киевопечерской Лавры, 1864.

Поцелуев В. А. Гербы Союза ССР: Из истории разработки. – Москва: Политиздат, 1987.

Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. – Москва: Европа, 2006.

Рассадзін С. Я., Міхальчанка А. М. Гербы і сцягі гарадоў і раёнаў Беларусі. – Мінск: Беларусь, 2005.

Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблємів). – Звенигородка: Друк. Х. Л. Улицького, 1917.

Різниченко В. Національний колір України (В справі наших національних емблємів). – [Звенигородка: Друк. Х. Л. Улицького], 1917.

Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпег: Культура й освіта, 1949. Репринт: Львів: Меморіал, 1991.

Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986.

Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1995.

Самоквасов Д. Я. К вопросу о государственных цветах древней России. – Москва: Типогр. В. М. Саблина, 1910.

Сас П. М. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – К.: Інститут історії України, 2010.

Свєшніков І. К. Звенигород. Краєзнавчий нарис. – Львів: Каменяр, 1987.

Сергійчук В. Доля української національної символіки. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1990.

Сергійчук В. Національна символіка України. – К.: Веселка, 1992.

Сергійчук В. Символіка суверенності – синьо-жовта. – К.: ПБП Фотовідеосервіс, 1993.

Середюк О., Стрілка Р. Символіку не вибирають, її успадковують. – Луцьк: Ред.-вид. відділ Волинського облуправління по пресі, 1991.

Символіка Броварщини. – Бровари: ІПРЕЗ, 2001.

Символіка Дрогобиччини. – Дрогобич: Коло, 2005.

Символіка адміністративних районів та міст обласного значення Кіровоградщини / Під ред. *В. Кривенка та В. Сибірцева*. – Кіровоград: РА "Антураж А", 2004;

Символіка Куп'янщини. – Куп'янськ: Б. в., 2003.

Символіка територіальних громад Житомирської області. – Житомир, 2008.

Січинський В. Український тризуб і прапор. – Вінніпег: Тризуб, 1953. Перевидання: Львів: Місіонер, 1995.

Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса: Гор. типография, 1841.

Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія: Ін-т укр. археографії та джерелознавства, 1995.

Скотинський Т. Український герб та прапор. – Львів: Накладом Т-ва "Просвіта", 1935.

Слабченко М. Материали по малорусской сфрагистике. – Одесса, [1912].

Сметанников И. С. Гербы и флаги субъектов Российской Федерации. – Москва: ВГО, Компания Ритм Эстейт, 2003.

Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв. – Москва: Наука, 1981.

Соболева Н. А. Старинные гербы российских городов. – Москва: Наука, 1985.

Сокульський А. Національна символіка України. – Запоріжжя: Інтербук, 1993.

Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. – К.: Изд-во Акад. наук УССР, 1959.

Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII століть: Еволюція образної системи. – К.: Наукова думка, 1982.

Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Торонто: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. Репринтне видання: Львів: За вільну Україну, 1994.

Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва: Наука, 1966.

Таранов А. П. Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної республіки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957.

Татищев В. Н. Собрание сочинений. – Москва: Ладомир, 1995. – Т. 4: История Российская. – Ч. 2.

Терлецький Ю., Гречило А. Сучасна символіка Костопільщини. – Рівне: УГТ, 2006.

Трутовский В. К. К вопросу о русских национальных цветах и о типе государственного знамени России. – Москва: Печ. С. П. Яковлева, 1911.

Україна: герби та прапори / Упоряд. *В. Г. Кисляк, О. А. Нескромний*. – К.: Парламентське видавництво, 2010.

Фадеева М. Т., Шапошникова А. К. Княжество Феодоро и его князья. Крымско-готский сборник. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005.

Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К.: Мистецтво, 1997.

Філіппов О. Таємниця герба Підкарпатської Русі. – Ужгород: Карпати, 2006.

Фоменко И. К. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII–XVII в. – Москва: Индрик, 2007.

Хало О. Оржиччина: Історія і сьогодення. – Полтава: Шевченко Р. В., 2008.

Цітоў А. К. Геральдыка беларускіх местаў (XVI – пачатак XX ст.). – Мінск: Полымя, 1998.

Цітоў А. К. Пячаткі старажытнай Беларусі. – Мінск: Полымя, 1993.

Цітоў А. Наш сімвал – Пагоня: Шлях праз стагоддзі. – Мінск: Полымя, 1992.

Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. – Мінск: РІВШ БДУ, 1999. – С. 46.

Черномаз В. А. Украинское национальное движение на Дальнем Востоке 1917–1922 гг. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 2009.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя Росии из частей коей оное наместничество составлено. – К.: В университетской типографии, 1851.

Шепелёв Л. Е. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – Москва: Центрполиграф, Санкт-Петербург: МиМ-Дельта, 2004.

Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Торонто: Пробоєм, 1973. – Кн. 1.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 3.

Якъ то Русь ходила слѣдами Данила: Пропамятна книга першого руско-народного паломництва въ Святу Землю. – Жовква: Печатня оо. Василіян, 1907.

Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських Землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія: Накладом гурта прихильників, 1956.

A. Z. [*Czerwiński J.*] Polityka nerwów. – Kraków: Drukarnia Związkowa, 1882.

Andrieş-Tabac S. Heraldica teritorială a Besarabiei şi Transnistriei. – Chişinau: Museum, 1998.

Andrieş-Tabac S. Introducere în heraldică: Noţiunu generale şi întregiri la armorialul teritorial românesc. – Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti, 2008.

Banac I. Grbovi: biljezi identiteta. – Zagreb: Graficki zavod Hrvatske, 1991.

Bárczay O. A heraldika kézikönyve. – Budapest: MTA, 1897.

Bertényi I. Új magyar címertan. – Budapest: Maecenas, 1998.

Bidermann H. J. Die Bukowina unter Österreichischer Verwaltung 1775–1875. – Lemberg: Kornel Piller, 1876.

Česká státní a vojenská symbolika / Aut. zpr. *Z. Svoboda*. – Praha: Impuls, 1996.

Csáky I. A Magyar királyság vármegyéinek címerei: a XVIII–XIX. században. – Budapest: Corvina, 1995.

Dogaru M. Din heraldica României. – Bucureşti: JIF, 1994.

Dogaru M. Sigiliile – mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic. – Bucureşti: Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976.

Dugonics A. A magyaroknak uradalmaik; mint a régi, mind a mostani időben. – Pest, Pozsony: Fuskuti Landerer Mihaly, 1801.

Fedinec C. A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. – Galánta, Dunaszerdahely: Fórum Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.

Fejérpataky L. Magyar czimeres emlékek. – Budapest: MTA, 1901. – 1. f.

Gall F. Österreichische Wappenkunde. – Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 1992.

Ganz P. Geschichte der Heraldischen Kunst in der Schweiz im XII. und XIII. Jahrhundert. – Frauenfeld: J. Huber, 1899.

Gloger Z. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1900.

Grakalić M. Hrvatski grb. – Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.

Heleniusz E. Wizerunek Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków: Nakł. autora, 1890. – T. 1.

Hoppál D. A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei. – Budapest: Cartographia,, 2001.

Ilnytzkyj R. Deutschland und die Ukraine 1934–1945. – München: Osteuropa Institut, 1955. – Band 1.

Ivánfi E. A Magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek cimerei. – Pest: Laufer Vilmos Tulajdona, 1869. Репринт: Budapest: Maecenas, 1989.

Kaindl R. F. Unser Heimatland Bukowina. – Wien: A. Pichlers Witwe & Sohn, 1916.

Kamocki F. O praporcach, banderach, sztandartach i kokardach. – Warszawa: Nakł. autora, 1917.

Kittel E. Siegeln. – Braunschweig: Klinkhardt u. Biermann, 1970.

Klaić V. Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652–1713). – Zagreb: Matica Hrvatska, 1914.

Konyago V. L., Ladyzhynsky O. V. The Legion of Ukrainian Sich Riflemen: Badges, Medals, and Other Items. – Toronto: Shevchenko Scientific Society, 2006.

Kolař M. Českomoravska heraldika. – Praha: České Akad. Cís. Františka Josefa pro vedy, slovesnost a uměni, 1902. – D. I: Čast všeobecna / Upr. *A. Sedlaček.*

Köpeczi Sebestyén J. A brassai fekete templom Mátyás-kori címerei. – Cluj-Kolozsvár, 1927. (= Erdélyi Tudományos Füzetek 8. sz.)

Král J. Podkarpatská Rus. – Praha: Nákladem vlastním, 1924.

Krzyżanowski S. Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych. – Kraków: Kirchmayer, 1870.

Kucharski W. Sanok i Sanocka ziemia w dobie Piastów i Jagiellonów. – Lwów: Polonia, 1905.

Kuczyński S. K. Polskie herby ziemskie: Geneza, treści, funkcje. – Warszawa: PWN, 1993.

[*Kuropatnicki E. A.*] Geografia albo dokładne opisanie królestwa Galicyi i Lodymeryi. – Lwów, 1858.

Laurla K. K. Latvian lippu ja vaakuna. – Helsinki: Collegium Heraldikum Fennikum, 2002.

Laurla K. K. Liettuan vaakuna & lippu. – Helsinki: Collegium Heraldikum Fennikum, Airut, 2000.

Leonhard W. Das Grosse Buch der Wappenkunst. – München: Verlag D. W. Callwey, 1978. Перевидання: Augsburg: Bechtermünz Verlag, 2000.

Leszczyński J. Rządy rosyjskie w Kraju Tarnopolskim 1809–1815. – Kraków, Warszawa: W. L. Anczyc i Spółka, 1903.

Lind K. Städte-Wappen von Österreich-Ungarn, nebst den Landeswappen und Landesfarbe. – Wien: Schroll & Kunst-Verl., 1885.

Linder E. D., Olzog G. Die Deutschen Landkreise: Wappen, Geschichte, Struktur. – Augsburg: Battenberg, 1996.

Łojko J. Średniowieczne herby polskie. – Poznań: KAW, 1985.

Magocsi P. R. The shaping of a national identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948. – Cambridge, London: Harvard University Press, 1978.

Matoušek K. Podkarpatská Rus. – Praha: Česká grafická unie, 1924.

Mischevca V., Negrei I., Nichitici A. Simbolurile Ţării Moldovei. – Chişinău: Ştiinţa, 1994.

Müller R. A. Bilder des Reiches [= Irseer Schriften, Bd. 4]. – Sigmaringen: Thorbecke, 1997.
Neubecker O., Brooke-Little J. P. Heraldry: Source, Symbols and Meaning. – London: Black Cat, 1988.
Neue Wappenkunde des Französischen Kaiserreichs. – Rudolstadt, 1812.
Nevéus C. Ny svensk vapenbok. – Stockholm: Streiffert, 1992.
Nilson N. Å. Russian Heraldic Virši from the 17th Century. – Stockholm, Göteborg, Uppsala: Alqvist & Wiksell, 1964.
Novák J. Štátne znaky v Čechách a na Slovensku dnes aj v minulosti. – Bratislava: Práca, 1990.
Nyáry A. A heraldika vezérfonala. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1886.
Nyulásziné Straub É. Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. – Budapest: Corvina, 1987.
Oswald G. Lexikon der Heraldik. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig, 1984.
Pastoreau M. Heraldry: Its origin and meaning. – London: Thames and Hudson, 1997.
Piech Z. Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagellonów. – Warszawa: DiG, 2003.
Piekosiński F. Heraldyka polska wieków średnich. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1899.
Piotrowski J. Godła miast powiatowych województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. – Lwów, 1929.
Piotrowski J. Ochrona zabytków sztuki województwa tarnopolskiego [Odbitka z książki: Województwo tarnopolskie]. – Lwów, 1931.
Plage K. Monety bite dla prowincyi polskich przez Austyę i Prusy oraz monety Wolnego miasta Gdańska, Księstwa Warszawskiego i w oblężeniu Zamościa. – Kraków, 1906.
Polaczkówna H. Najstarsze źródła heraldyki polskiej. – Lwów: Nakł. Towarzystwa Naukowego, 1924.
Pray G. Syntagma historicum de sigillis Regum, et Reginarum Hungariae pluribusque aliis. – Budae: Regia Universitas Pestana, 1805.
Purens V. Latvijas gerbonu gramata. – Rīga: Presses Nams, 1993.
Rey Pastor J., Garcia Camarero E. La cartografia mallorquina. – Madrid: CSIC, 1960.
Rimša E. Heraldry: past to present. – Vilnius: Versus Aureus, 2005.
Russocki S., Kuczyński S., Willaume J. Godło, barwy i hymn rzeczypospolitej. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978.
Schnür-Pepłowski S. Z przeszlości Galicyi (1772–1862) / Wyd. drugie. – Lwów: Jakubowski i Zadurowicz, 1894.
Schurdel H. D. Flaggen & Wappen Deutschland. – Augsburg: Battenberg, 1995.
Semkowicz W. Sfragistyka Witolda. – Kraków, 1931 (відбиток з: Wiadomośi Numizmatyczno-Archeologicznych. – 1930. – T. XIII. – S. 65–86).
Siebmacher's großes Wappenbuch.– Neustadt an der Aisch: Bauer & Raspe, Inhaber Gerhard Gessner, 1972. – Bd. D: Beiträge zur Geschichte der Heraldik.
Siebmacher's großes Wappenbuch. – Neustadt an der Aisch: Bauer & Raspe, Inhaber Gerhard Gessner, 1985. – Band 32: Der Adel von Galizien, Lodomerien und der Bukowina.
Simon H. Armorial général de l'Empire françois. – Paris: Chez l'Auteur, 1812.
Sokolov V. A. State Flags and Coats-of-arms of Ukraine. – Helsinki: Collegium Heraldicum Fennicum, 1983.
Stercho P. Diplomacy of double morality. – New York: Carpathian research center, 1971.
Ströhl H. G. Heraldischer Atlas. – Stuttgart: J. Hoffmann, 1899.
Ströhl H. G. Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle nach Seiner Kaiserlichen und Königlichen Apostolischen Majestät grossem Titel. – Wien: Anton Schroll & Co., 1890.
Ströhl H. G. Städte-Wappen von Österreich-Ungarn. – Wien: Anton Schroll & Co, 1904.
Svoboda Z. Československá státní a vojenská symbolika. – Praha: Federální ministerstvo obrany, 1991.

Szilágyi S. A magyar nemzet története. – Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat betüivel, 1896. – IV. k.

The Heraldry of Lithuania / Comp. *E. Rimša*. – Vilnius: Baltos lankos, 1998. Нове видання: Vilnius: Baltos lankos, 2008.

Vrteľ L. Osem storočí slovenskej heraldiky. – Martin: Matica slovenská, 1999.

von Volborth C.-A. The Art of Heraldry. – London: Tiger Book International, 1987.

Województwo tarnopolskie. – Tarnopol: Nakł. Komitetu wojewódzkiej wystawy rolniczej i regjonalnej, 1931.

Zeller-Werdmüller H. Die heraldische Ausschmückung einer zürcherischen Ritterwohnung. – Zürich: Staub, 1874.

Збірники, довідники, енциклопедії, каталоги:

Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783–1998 гг. / Справочник. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999.

Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К.: Наукова думка, 1988.

Історія Львова. – Львів: Центр Європи, 2006.– Т. 1: 1256–1772.

Історія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1967. – У 2-х томах: Т. 2.

Исторические дисциплины: Краткий библиографический справочник-указатель / Сост. *М. Ф. Дмитриенко, И. Н. Войцеховская*. – К., 1990.

Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові / Авт.-упоряд. *В. Арофікін, Д. Посацька*. – К., Львів: Б. в., 1996.

Каталог українських недержавних марок / Укл. *М. Хом'як*. – Шарлеруа: Б. в., 1987.

Національні паперові гроші України, 1918–1920. – Донецьк: Аспект, 1992.

Оригінальні твори Г. І. Нарбута / Склав *Ф. Ернст* // Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів. – К.: ДВУ, 1926. – С. 89–110.

Символіка Закарпаття: традиції і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції, 16 лютого 2007 року, Ужгород. – Ужгород: КП Ужгородська міська друкарня, 2007.

Соколов В. А. Вексиллологический справочник по флагам Российской империи и СССР. В 2-х т. – Москва: МГИУ, 2002. – Т. 1, 2.

Спеціальні історчні дисципліни: Довідник. – К.: Либідь, 2008

Спеціальні історичні дисципліни. Зведений бібліографічний довідник-покажчик. – Ч. 2: Нумізматика, Сфрагістика. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997.

Спеціальні історичні дисципліни. Зведений бібліографічний довідник-покажчик. – Ч. 3: Геральдика. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998.

Специальные исторические дисциплины [Навчальний посібник]. – К.: НМК ВО, 1992.

Стародубцев Н. Н. Иллюстрированный словарь по геральдике. – Донецк: Б. и., 1996.

Ткачук Т. М., Тимус К. Л. Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма: Каталог. – Галич: Національний заповідник "Давній Галич", 1997.

Україна в старій листівці. Альбом-каталог / Укл. *М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк*. – К.: Криниця, 2000.

Українська Загальна Енцикльопедія. Книга Знання в 3-ох томах. – Львів, Станиславів, Коломия, [1935]. – Т. 3.

Українська РСР – 1980 рік: Короткий статистичний довідник. – К.: Статистика, 1981.

Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик / Укладач *В. О. Гавриленко*. – К., 1991.

Уряди України XX ст. Науково-документальне видання. – К.: Наукова думка, 2001.

Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 год / Сост. *С. Ф. Рубинштейн.* – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1894.

Česká panovnická a státní symbolika. Vývoj od středověku do současnosti. Katalog výstavy. – Praha: Státní ústřední archiv, 2002.

Geographisch-statistische Übersicht Galiziens und der Bukowina nach amtlichen Quellen bearbeitet. – Lemberg, 1867.

Landesfarben der Kronländer Österreichs, der Länder Ungarns und von Bosnien // Hickmanns A. L. Geographisch-statistischer Universal-Taschenatlas. – Wien, Leipzig: Freytag & Berndt, 1917. – Taf. 60.

Maliszewski E., Olszewicz B. Podręczny słownik geograficzny. – Warszawa: Trzaska, Evert i Michalski, [1925–1927]. – 2 tomy.

Masarykův slovnik naučny. – Praha: Československý kompas, 1930. – Díl V. (1931)

Russian arms and Armour. – Leningrad: Aurora Art Publishers, 1982.

Wawel 1000–2000: Wystawa Jubileuszowa. – Kraków, 2000. – T. 1, 3.

Автореферати дисертацій:

Андрощук О. В. Адміністративно-територіальні зміни в УРСР: плани, втілення, наслідки (друга половина 40-х – 60-ті роки XX ст.). Автореферат дис. канд. іст наук. – К., 2004.

Драчук В. С. Основные геральдические системы на территории СССР: Автореферат дис. др. ист. наук. – К., 1981.

Одноroженко О. А. Державна і земельна геральдика та сфрагістика Війська Запорізького. Автореферат дис. канд. іст наук. – К., 2003.

Ситий І. М. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.): За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Автореферат дис. канд. іст наук. – К., 2002.

Сова А. О. Символіка українських Молодіжних організацій "Сокіл", "Січ", "Пласт" та "Луг" у Галичинй (кінець XIX століття – 1939 р.). Автореферат дис. канд. іст наук. – Львів, 2009.

Чмир М. В. Символіка Збройних Сил України 1917–1920 рр. Автореферат дис. канд. іст наук. – К., 2006.

Яровая Е. А. Геральдика генеуэзского нобилитета по каменным плитам из Кафы, Солдайи и Чембало (XIV – I треть XVI в.). Автреферат дисс. канд. ист. наук. – Москва, 2004.

Статті у збірниках і часописах:

Андрич Дж. Історія герба Королівства Сербії (1882–1918) // Знак. – 1996. – Ч. 11 (березень). – С. 15.

Андросов С. А. К вопросу о государственной символике Крыма в 1918 г. (комментарий одного автографа А. И. Маркевича) // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2004. – № 8. – С. 63–66.

Андрусяк М. Прапор // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. – К., 1994 (перевидання з: Мюнхен, Нью-Йорк, 1949). – Т. І. – С. 32–33.

Андрусяк М. Проби організування галицько-українського народнього війська в 1848–1849 рр. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 3. – С. 9–14.

Бабенко А. До питання емблематики радянських міст // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип.6. – С. 198–205.

Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV століть // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. CCXXXI. – С. 251–257.

Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерини II // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – Сент. – С. 90–92.

Белинский В. Е. Русский национальный флаг и его реформа // Журнал Министерства Юстиции. – 1910. – № XI. – С. 135–165. Також окремо: Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1911.

Белоконь С. И. Неизвестная статья В. К. Лукомского о Г. И. Нарбуте // Геральдика: Материалы и исследования. – Ленинград, 1987. – С. 42–52.

Бистренко О. Шевченківське Свято в Одесі 1920 р. // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 9. – С. 2.

Битинський М. Військові відзнаки Української Національної Армії // Гуртуймося (Прага). – 1932. – IX (травень). – С. 47–53.

Битинський М. Найважливіші територіяльні герби України // Новий літопис (Вінніпег). – 1962. – Ч. 2 (3). – С. 42–51; – Ч. 3 (4). – С. 47–53.

Битинський М. Ще раз про наш державний прапор // Нові дні (Торонто). – 1964. – Березень. – С. 30–31.

Богатов К. Молдавская территориальная геральдика // Вѣстникъ геральдиста (Моніно). – 1992. – № 4 (9). – С. 2-3.

Бойко А. В. Перший герб міста Катеринослава // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва: Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького. Збірник статей. – Запоріжжя, 1993. – 75–76.

Бондаренко Г., Огнєва О., Рудецький П., Силюк А. Символіка Волинської області // Минуле і сучасне Волині і Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася в Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000–2002 рр. – Луцьк, 2002. – С. 204.

Бондаренко П. Герб і прапор Овідіопольського району // Знак. – 2005. – Ч. 36 (вересень). – С. 4.

Бондаренко П. Герб і прапор Одеської області // Знак. – 2002. – Ч. 27 (вересень). – С. 1.

Боршевский А. Развитие местного самоуправления в Молдове (с XIV века до наших дней) // Муниципальное право. – Москва, 2003. – № 3. – С. 72–80.

Борщак І. Анна Ярославна – королева Франції // Стара Україна. – Львів, 1925. – Ч. VI. – С. 99–104.

Бузало В. Кокарда армії УНР зразка січня 1919 р. // Знак. – 1993. – Ч. 4 (листопад). – С. 4.

В. С. Б. [*Сенютович-Бережний В.*] Герб Волині // Літопис Волині (Нью-Йорк, Буенос-Айрес, Вінніпег). – 1956. – Ч. 3. – С. 2–4.

Ватуля Б. С. До 50-річчя державного герба УРСР // УІЖ. – 1969. – № 2. – С. 126–128.

Введенский А. А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 2. – С. 28–31.

Верба І. Діяльність комісії з української емблематики в окупованому Києві (літо 1942 р.) // НГК–3. – Львів, 1993. – С. 20–22.

Верниволя В. Наш національний герб і наш національний колір // Розвага. Ілюстрований калєндар полонених українців на переступний рік 1916. – Фрайштадт, 1916. – С. 50–53.

Винар Л. Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: ґенеза і діяльність // Український історик. – 2003. – Ч. 1–5. – С. 141–170.

Висоцький С. О. Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України: Зб. наукових праць / НАН України, Ін-т археології. – К.: Київська академія євробізнесу, 1994. – С. 115–119.

Висоцький С. Яким був герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого? // Розбудова держави. – 1992. – № 3. – С. 41–43.

Віднянський С. В. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України // Історія державної служби в Україні / НАН України. Інститут історії України; Голов. упр. держ. служби України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – С. 33–96.

Військово-науковий вістник Генерального Штабу У. Н. Р. – К., 1918. – Ч. 1.

Волох С. Рец. на: Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблємів) // Книгарь (Київ). – 1917. – Ч. 4 (грудень). – С. 198.

Гавриленко В. Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 2–3.

Гаврилюк В. Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // НГК–4. – Львів, 1994. – С. 24–25.

Гаврош О. Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний путч? Хроніка подій з десятирічної відстані // Ї (Львів). – 2002. – Ч. 23. – С. 305–311.

Гайдаренко Е. Герб расскажет, кто мы, куда идем // Негоциант (Донецьк). – 1999. – 11–17 августа (№ 30). – С. 25.

Гай-Нижник П. П. З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 104–108.

Галаган М. Богданівський полк // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 6. – С. 3–4.

Герцфельд А. Національні символи Білорусії під час німецької окупації 1942–44 рр. // Знак. – 2002. – Ч. 28 (грудень). – С. 9.

Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 4. – С. 43–55; – № 5. – С. 45–64.

Гнатишак М. Замітки до державних грошей України з 1917–20 років // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 2. – С. 5–9.

Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. CCXXII. – С. 270–291.

Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 204–208.

Гречило А. Великий скандал з великим гербом // Знак. – 2009. – Ч. 48 (вересень). – С. 8.

Гречило А. Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 1–2.

Гречило А. Геральдичні традиції місцевого самоврядування Лівобережжя та їх відродження: на прикладі Переяслава // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 130–135.

Гречило А. Герб і прапор Бродівського району // Знак. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 7.

Гречило А. Герб і прапор Івано-Франківської області // Знак. – 2001. – Ч. 24 (жовтень). – С. 1.

Гречило А. Герб і прапор Рахівського району // Знак. – 2002. – Ч. 27 (вересень). – С. 7.

Гречило А. Герб і прапор Самбірського району // Знак. – 2002. – Ч. 28 (грудень). – С. 1.

Гречило А. Герб Києва (кінець XV – 80-і роки XVIII ст.) // Пам'ятки України: історія та культура. – 1997. – № 3. – С. 86, 87, 127.

Гречило А. Герб міста Чигирина // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – Ч. 2. – С. 54–57.

Гречило А. Герб та прапор міста Переяслава-Хмельницького // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2001. – Ч. 6 (7). – Част.1. – С. 86–92.

Гречило А. Герб та прапор Уманського району // Знак. – 2001. – Ч. 25 (грудень). – С. 7.

Гречило А. Герб Чернівецької області // Знак. – 1999. – Ч. 18 (вересень). – С. 9.

Гречило А. Герби міст і містечок Правобережної України 1791–1792 років // Записки Наукового товариства імені Шевченка.– Львів, 1997. – Т. CCXXXIII. – С. 182–192.

Гречило А. Герби новопосталих держав: Вірменія, Грузія, Азербайджан // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – Ч. 1–2. – С. 162–167.

Гречило А. До питання про генезу герба міста Володимира-Волинського // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край (матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 року). – Луцьк, 1998. – С. 100–101.

Гречило А. До питання про національний прапор // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 44–48.

Гречило А. До питання про символи Галицько-Волинської держави (XIII – поч. XIV ст.) // Науковий вісник Українського історичного клубу. – Москва, 2002. – Т. VII.– С. 96–100.

Гречило А. Земельна геральдика // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 42–46.

Гречило А. Земельна геральдика України XVII – початку XX ст. // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – Ч. 2. – С. 42–45.

Гречило А. К вопросу о возникновении гербов украинских городов в XIV–XVII вв. // Гербовед. – 1997. – № 3 (15). – С. 146–147.

Гречило А. Конкурс на кращий ескіз великого Державного Герба України: старі проблеми // Знак. – 2008. – Ч. 44 (червень). – С. 5.

Гречило А. Конституція є. Чи буде великий герб? // Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 1–2.

Гречило А. Магдебурзьке право та питання герба міста Києва (кінець XV – 80-ті рр. XVIII ст.) // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26-27 листопада 1999 року. – К., 2000. – С. 147–154.

Гречило А. Методичні рекомендації з питань геральдики і прапорництва областей, районів, районів у містах та територіальних громад міст, селищ і сіл (територіальна та муніципальна символіка) // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 8–9.

Гречило А. Міська печатка Чернігова середини XVII ст. // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 37–38.

Гречило А. Нові символи Рівненської області // Знак. – 2005. – Ч. 36 (вересень). – С. 4.

Гречило А. Основы системы украинской муниципальной геральдики // Гербовед. – 1999. – № 2 (34). – С. 145–149.

Гречило А. Печатки сіл Дрогобицької округи кінця XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. IV. – С. 419–428.

Гречило А. Питання про порядок кольорів на українському прапорі в 1917–1920 рр. // Знак. – 2006. – Ч. 40 (грудень). – С. 10-11.

Гречило А. Прапор самбірських райців XVII ст. у Державній збірці трофеїв Військового музею у Стокгольмі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. IX. – С. 477–480.

Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Нова серія, вип. 12. – С. 99–106.

Гречило А. Символи адміністративно-територіальних утворень на західньо-українських землях у 1920–1930-х роках // Journal of Ukrainian Studies. – Toronto, 2008–2009. – Vol. 33–34 (= Tentorium honorum Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday). – С. 161–169.

Гречило А. Символи Великобілозерського району // Знак. – 2009. – Ч. 49 (грудень). – С. 6.

Гречило А. Символи Дрогобицького району // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. VIII. – С. 424–429.

Гречило А. Символи Жидачівського району // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2004. – Ч. 11. – Част. 1. – С. 130–132.

Гречило А. Символи Королівства Галичини і Лодомерії (1772–1918) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К., Львів, 2004. – Т. І. – С. 538–553.

Гречило А. Символи міста Борислава // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2001. – Вип. V. – С. 326–329.

Гречило А. Символи міста Самбора // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. VII. – С. 477–483.

Гречило А. Символи міста Трускавця // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. XI–XII. – С. 659–662.

Гречило А. Символи нових незалежних держав: Білорусь, Російська Федерація, Молдова // Пам'ятки України: історія та культура. – 1999. – Ч. 1. – С. 166–172.

Гречило А. Символи нових незалежних держав: Казахстан, Киргизстан, Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – Ч. 4. – С. 134–141.

Гречило А. Символи нових незалежних держав: Литва, Латвія, Естонія // Пам'ятки України: історія та культура. – 1998. – Ч. 3–4. – С. 149–155.

Гречило А. Символи Пустомитівського району // Знак. – 2009. – Ч. 48 (вересень). – С. 1.

Гречило А. Символи Турки та Турківського району // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 764–770.

Гречило А. Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 260–276.

Гречило А. Старошведське-Зміївка та символи територіальної громади // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. – Вип. 25. – С. 216–218.

Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – поч. XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів: ВМС, 2003. – С. 128–136.

Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII – початку XIV століть // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. CCXL. – С. 255–263.

Гречило А. У справі ґенези герба Перемиської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 80–83

Гречило А. Українська геральдика як явище, галузь знань і метод історичного джерелознавства // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 8. – С. 166–167.

Гречило А. Українське геральдичне товариство // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2002. – Ч. 8–9. – Част.1. – С. 50–55.

Гречило А. Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. // Знак. – 2005. – Ч. 37 (грудень). – С. 1.

Гринів Л. Стяг Генерального Штабу головного отамана Симона Петлюри // Знак. – 2006. – Ч. 39 (вересень). – С. 9.

Грицак П. "Пізнання всіх країн" – незнане еспанське джерело до історії України в 14 сторіччі // Християнський голос. – Мюнхен, 1952. – Ч. 3–6.

Грушевський М. Молотовське срібло: Археологічна замітка // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. XXV. – Кн. V. – С. 1–6.

Дашкевич Я. Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.) // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 6–8.

Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 11–13; – № 3. – С. 18–20.

Дашкевич Я. Гра в геральдику (по сторінках книги О. Братка-Кутинського "Феномен України". – Київ, 1996) // Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 6–7.

Дашкевич Я. Етнічна символіка в україно-руській літературі XIII–XIV ст. // Знак. – 2009. – Ч. 49 (грудень). – С. 5–6.

Дашкевич Я. Питання розвитку історіографії спеціальних історичних дисциплін історії України // Архіви України. – 1970. – № 4. – С. 9–12.

Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII – XVIII століть на Україні – штучна "біла пляма" // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 6–8.

Дашкевич Я. Прапор Богдана Хмельницького: факти і фікції // Знак. – 2010. – Ч. 50 (лютий). – С. 3–8.

Дашкевич Я. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // НГК–3. – Львів, 1993. – С. 32–33.

Дашкевич Я. Символіка просвітлого хреста // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 6–8.

Дашкевич Я. Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781–1793 рр. // Знак. – 1993. – Ч. 4 (листопад). – С. 3.

Дашкевич Я. Українська символіка 1941 р. // Знак. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 2–4.

Денисов В. Герб і прапор Хотинського району // Знак. – 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 1.

Денник Начальної Команди Української Галицької Армії (1919–1920) // Літопис Червоної Калини. – 1992. – Ч. 8–9. – С. 13–21; – Ч. 10–12. – С. 13–23.

Дзіковський В. Герб України // Світ. Літературно-мистецький журнал (Львів). – 1917. – № 8. – С. 129–138.

Дзюбан О. Печатки Львівського повіту 1941 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 4.

Дзюбан О. Печатки політичних, громадських та інших установ і організацій міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // Знак. – 1998. – Ч. 15 (березень). – С. 4–5.

Дзюбан О. Службові печатки Управи міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // НГК–6. – Львів, 1997. – С. 26– 27.

Дзюбан О. Спроба зміни Українського герба у 1941–42 рр. // Знак. – 2002. – Ч. 28 (грудень). – С. 8.

Ебубекіров С. Тарак-тамга – родовий знак кримських ханів // Знак. – 2000. – Ч. 22 (вересень). – С. 13.

Ефетов Г. Герб и флаг Республики Крым // Хобби (Сімферополь). – 1994. – № 1. – С. 8–12.

Ефетов Г. Герб Крыма // Вестник геральдиста (Хімки). – 1993. – № 6. – С. 4.

Желеховский Ю. Освященіе хоругви для Гвардіи русской въ Дрогобычѣ // Вѣстник "Народного дома". – 1910. – Ч. 1. – С. 11–12.

Желіба О. Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку (у збірці філії Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині) // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 4.

Житниченко О. Герб і прапор Кремінського району // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 6.

Житниченко О. Герб та прапор Міловського району // Знак. – 2001. – Ч. 25 (грудень). – С. 6.

Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі // Літературно-науковий вісник. – К., 1917. – Т. LXVIII (липень). – С. 150–154.

Зайцев Б. Перша емблема Радянської Армії // Архіви України. – 1967. – № 5. – С. 47–51.

Зайцев Б. Перший герб Радянської України // Архіви України. – 1967. – № 4. – С. 16–18.

Зайцев Б. Символ суверенності Української РСР // Архіви України. – 1971. – № 6. – С. 16–21.

Заява учасників 4-ої наукової геральдичної конференції // Знак. – 1995. – Ч. 9 (лютий). – С. 1.

Иоанисян О. М. Родовые знаки древнерусских князей X–XIII вв. (Литература и источники) // Геральдика: Материалы и исследования. – Ленинград, 1983. – 109–112.

Ільїнський В. Герб і прапор Волочиського району // Знак. – 2007. – Ч. 43 (грудень). – С. 8.

Ільїнський В. Герб і прапор Деражнянського району // Знак. – 2008. – Ч. 44 (червень). – С. 6.

Каменцева Е. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагістика. – К., 1963. – Вып. 1. – С. 203–205.

Канталинская Ж. В. Некотрые аспекты экономической истории Крыма: хозяйственная деятельность греческого населения полуострова (с VI в. до н. э. – XV в. н. э.) // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2004. – № 50, Т. 2. – С. 77–81.

Килимник С. Українські національні скарби в Канаді // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 147–150.

Кирей Н. И. Войсковые регалии Кубанского казачества // Дом Романовых в истории России. – Санкт-Петербург: СП6ГУ, 1995. – С. 140–148.

Кириллин Ю. Д. О перечне утвержденных гербов Российской империи // Гербовед. – 2000. – № 11 (49). – С. 143–157.

Китицын П. А. Печати 3-х малороссийских казачьих полков в XVIII ст. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1906. – Вып. 2. – С. 101–104.

Климкевич Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка–2000. – К., 2000. – Вип. 35–36. – С. 104–110.

Климкевич Р. О. В справі герба Анни Ярославни // Український історик. – 1971. – Ч. 1–2. – С. 81–88.

Климкевич Р. О. Двоголовий орел Галицько-володимирського Королівства // Музейні вісті. – Чікаго, 1959. – Ч. I–II. – С. 5–10.

Климкевич Р. О. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 82–90.

Климкевич Р. О. Завваги в справі гербу Волині // Літопис Волині (Нью-Йорк, Буенос-Айрес, Вінніпег). – 1958. – Ч. 4. – С. 99–101.

Климкевич Р. О. Львів і Україна в найстаршому геральдичному творі // Київ. – Філадельфія, 1954. – № 4. – С. 178–183. Передрук у: Хроніка–2000. – К., 2000. – Вип. 35–36. – С. 104–110.

Климкевич Р. О. Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки // Український історик. – 1967. – Ч. 3–4. – С. 109–115; – 1968. – Ч. 1–4. – С. 119–123.

Климкевич Р. Прапор // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Львів, 1996 (перевидання з: Париж, Нью-Йорк, 1970). – Т. 6. – Ст. 2308–2311.

Клиш Й. Книга земських і шляхетських гербів Еразма Камина, познанського золотаря XVI ст. з фондів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка // Вісник львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – 2008. – Вип. 3. – С. 21–30.

Книш Я. Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців // Історія Львова. – Львів: Центр Європи, 2006.– Т. 1: 1256–1772. – С. 59–60.

Кобута С. Конституційний проект Галицької Республіки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – С. 154–156.

Кондратюк А. А. Роль сфрагістики і геральдики в роботі архівістів // Друга Республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1965. – С. 202–207.

Корибут Я. [*Дашкевич Я.*] Вільям Похльобкін і українська символіка // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 15.

Король Н. Відновлення суверенности України в наслідок зречення Миколаєм II престола // Записки НТШ. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1963. – Т. CLXXVII. – С. 277–293.

Кохан О. Герб і прапор Тетіївського району // Знак. – 2003. – Ч. 31 (грудень). – С. 1.

Кохан О. Герб Переяслав-Хмельницького району // Знак. – 2005. – Ч. 36 (вересень). – С. 3.

Кохан О. Символи Вишгородського району // Знак. – 2005. – Ч. 37 (грудень). – С. 7.

Кохан О. Символіка Броварського району // Знак. – 2000. – Ч. 21 (травень). – С. 6.

Кочкуров Р. Герб і прапор Кривоозерського району // Знак. – 2006. – Ч. 38 (травень). – С. 5.

Кравец Ю. Знамена повстанческой армии Н. Махно. 1918–1921 гг. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 7. – С. 127–137.

Кревецький І. Проби організовання руських національних гвардій у Галичині 1848–1849 р. // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. CXIII. – С. 77–146.

Кривенко В. Герб і прапор Добровеличківського району // Знак. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 6.

Кривенко В. Герб та прапор Кіровоградської області // Знак. – 2000. – Ч. 20 (лютий). – С. 7.

Кривенко В. Герб та прапор Ульяновського району // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 7.

Кривенко В. Символи Вільшанського району та селища Вільшанка // Знак. – 2004. – Ч. 32 (травень). – С. 6–7.

Кривенко В. Символи Кіровоградського району // Знак. – 2005. – Ч. 37 (грудень). – С. 6–7.

Кривенко В. Символи Петрівського району та селища Петрове // Знак. – 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 6–7.

Криворучко О. Прапор Чернівецької області // Знак. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 1.

Крип'якевич І. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 123–148.

Крип'якевич І. Герб України // Календар Товариства "Просвіта" на рік 1914. – Львів, 1913. – С. 126–131.

Круковський О. Печатка Українського Центрального Комітету в Болгарії // НГК–5. – Львів, 1995. – С. 40–41.

Кубійович В. Дивізія "Галичина" (До історії її постання) // Вісті комбатанта. – 1963. – № 3. – С. 9–14.

Кусь А. Руський лев у символіці Казимира Великого та Владислава Ягайла // Молода нація. – К., 2003. – № 3. – С. 92–103.

Кущинський А. Тризуб з хрестом і без хреста // Календар "Слово" на рік 1964. – Торонто, 1964. – С. 49–54.

Лавров Т. Місто пальми, що сходить // ПіК. – 1999. – № 19 (3–9 вересня). – С. 1.

Лазаревский А. Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 4. – С. 8–10.

Лазарович М., Лазарович Н. Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // НГК–4. – Львів, 1994. – С. 48–50.

Лаппо-Данилевский А. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II Тройденович, князь Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург: Тип. Имп. Академии наук, 1907. – С. 211–310.

Лебединський Я. Герби і прапори Кубані (між Україною, Росією та Кавказом) // Знак. – 2000. – Ч. 20 (лютий). – С. 10–11.

Лебединський Я. Тамги, або степова "геральдика" // Знак. – 2000. – Ч. 22 (вересень). – С. 14–15.

Леонід К. В справі герба України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 2 (лютий). – С. 33–40. Й окремо: К.: Шлях, 1918.

Лисенко О. Є. Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.) // Історія державної служби в Україні / НАН України. Інститут історії України; Голов. упр. держ. служби України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – С. 289–333.

Лукомский В. К. К вопросу о происхождении смоленского герба. // Труды историко-архивного института. – Москва, 1946. – Т. II. – С. 71–76.

Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 22–26.

Мицько І. Герб первісного Самбора // Старосамбірщина. – Старий Самбір: Місіонер, 2003. – Т. 3. – С. 44–55.

Міллер М. Геральдика // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Львів, 1993 (перевидання з: Париж, Нью-Йорк, 1955). – Т. І. – С. 367.

Міллер М. Матеріали до питання про тризуб // Рід та знамено (Мюнхен). – 1947. – Зш. І–IV.

Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле (Київ). – 1918. – Ч. 1. – С. 119–128.

Морозов О. Історичний герб Ніжина // Знак. – 1994. – Ч. 5 (лютий). – С. 12.

Мрига В. В. Прапор Державний // Радянська енциклопедія історії України. – К.: УРЕ, 1971. – Т. III. – С. 446–447.

Нагаевский В. В. Связь символов украинского казачества и символов в гербах и на флагах муниципальных образований Краснодарского края // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Краснодар: Картика, 2008. – Вип. 3. – С. 151–159.

Недух А. А. Зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР (1919–1970 рр.) // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 197–213.

Нерубенко В. Історія символів Керчі // Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 10–11.

Обідний М. Графіка Українських грошових знаків // Стара Україна. – 1925. – Ч. XI–XII. – С. 198–200.

Оглоблин О. Герб міста Києва // Наука і суспільство. – 1994. – № 7–8. – С. 49–51.

Однороженко О. Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. // Знак. – 2000. – Ч. 20 (лютий). – С. 6.

Однороженко О. Земельна та міська геральдика Речи Посполитої в рукописному гербовнику другої чверті XVII ст. // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х., К., 2004. – Вип. VI. – С. 90–100.

Однороженко О. Печатка Війська Запорізького 1669 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 4.

Однороженко О. Печатка Данила Апостола // Знак. – 1998. – Ч. 17 (вересень). – С. 3.

Однороженко О. Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними матеріалами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2004. – Ч. 11. – С. 147–164.

Омельченко М. Герб Артемівська // Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 12.

Панченко П. П., Падалка С. С. Зміни в адміністративно-територіальному поділі України. 40–80-і рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 108–118.

Пахолко С., Мартин О. Відзнаки Українського Народного Союзу 1914–1917 рр. // Знак. – 2004. – Ч. 32 (травень). – С. 10.

Петрушевич А. О городѣ Галичѣ за Луквой // Вѣстник Народного Дома. – 1887. – Ч. 52. – С. 466–468.

Петрушевич А. С. О мнимой старинной картѣ “Царствъ Галицкаго и Владимірскаго” // Вѣстник “Народного дома”. – 1887. – Ч. 53–55.

Питання про державний герб України // Наше минуле (Київ). – 1918. – Ч. 3. – С. 141.

Пожарський А. Герб і прапор Дубенського району // Знак. – 2006. – Ч. 39 (вересень). – С. 7.

Потап О. Герб і прапор Дніпропетровського району // Знак. – 2004. – Ч. 33 (жовтень). – С. 6.

Потап О. Герб і прапор Межівського району // Знак. – 2004. – Ч. 32 (травень). – С. 9.

Потап О., Хохлович Л. До питання про системність в українській міській та територіальній геральдиці // НГК–5. – Львів, 1995. – С. 53–55.

Про сьвято Вільної України 19 марта в Києві (за київськими газетами) // Календар Канадійського Русина на 1918 рік. – Вінніпег, 1917. – С. 226.

Прокопович В. “Печать малороссійская” // Записки НТШ. – Париж, Нью-Йорк, 1954. – Т. CLXIII. – С. 23–45.

Пчелов Е. В. История государственной символики России: проблемы и направления исследований // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания. Материалы XXI Международной научной конференции. Москва, 29–31 января 2009 г. – Москва: РГГУ, ИАИ, кафедра ИВИД, 2009. – С. 17–30.

Рабинович М. Г. Древнерусские знамена (X–XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии. – Москва, 1972. – С. 176–180.

Рапов О. М. Знаки Рюриковичей и символ сокола // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 62–69.

Ревнівцев М. До питання про державну символіку України для Молдавської автономії в 1924–1940 рр. // Знак. – 2004. – Ч. 34 (грудень). – С. 4–5.

Різниченко В. Герб України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 3 (березень). – С. 53–59.

Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология. – 1940. – Т. VI. – С. 227–257.

Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2004. – Ч. 11. – Част. 1. – С. 54–98.

Савчук Ю. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2005. – Ч. 12. – Част. 2. – С. 6–42.

Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – К., 2002. – Ч. 8–9. – Част. 1. – С. 366–378.

Сварник І. Головна Руська Рада і українська символіка // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 3.

Символи Президента України // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 1.

Ситий І. Герб та прапор Чернігівської області // Знак. – 2000. – Ч. 22 (вересень). – С. 1.

Ситий І. Герб України XVIII ст. // Знак. – 2006. – Ч. 38 (травень). – С. 2.

Ситий І. Герб Чернігова // Знак. – 1993. – Ч. 3 (серпень). – С. 1–2.

Ситий І. До історії гетьманської печатки // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 4.

Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини // НГК–6. – Львів, 1997. – С. 76–78.

Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського) // Знак. – 1996. – Ч. 11 (березень). – С. 3.

Ситий І. Печатки Війська Запорізького Низового та печатка Коша суддівська на документах XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // НГК–2. – Львів, 1992. – С. 69–71.

Ситий І. Сотенні печатки другої половини XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського) // НГК–5. – Львів, 1995. – С. 62–64.

Січинський В. Український національний знак і прапор // Історичний календар-альманах "Червоної Калини" на 1938 рік. – Львів, 1937. – С. 9–14.

Скотинський Т. Український прапор о національно-державних красках // Народний ілюстрований календар товариства "Просвіта" на 1923 рік. – Львів, 1922. – С. 91–92.

Скотинський Т. Українські національно-державні відзнаки (Автореферат) // Історичний вісник. – Львів, 1923. – Ч. 2–3. – С. 20–22.

Скочиляс І. До історії прапора "Просвіти" // Знак. – 1994. – Ч. 6 (липень). – С. 3–4.

Соболева Н. А. Рецензия на: *St. K. Kuczyński.* Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje. PWN. Warszawa. 1993. 334 s.; *Ejusd.* Orzeł Biały w Warszawie. Instytut Historii PAN. Warszawa. 1993. 120 s. // Вопросы истории. – Москва, 1995. – № 11–12. – С. 169.

Соболева Н. А. Российская городская геральдика // Вопросы истории. – 1976. – № 3. – С. 49–63.

Сова А. Печатка товариства "Просвіти" в Аргентині // Знак. – 2008. – Ч. 46 (грудень). – С. 3–4.

Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 6–7.

Стрельский В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений) // Вопросы архивоведения. – 1963. – № 2. – С. 31–35.

Стрельский В. И. Состояние и современные проблемы разработки специальных (вспомогательных) исторических дисциплин // Друга Республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1965. – С. 52–72.

Стрельський В. І. Відображення ідей патріотизму, дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму в радянському державному гербі // Архіви України. – 1973. – № 4. – С. 33–36.

Терлецький Ю. Символи Демидівського району // Знак. – 2009. – Ч. 49 (грудень). – С. 7.

Терський С. Два маловідомі перстені-печатки з XIV ст. // НГК–6. – Львів, 1997. – С. 89–91.

Тисяченко Г. Сторінки минулого (з приводу виходу 1-ої книжки журналу "Наше Минуле") // Книгарь. – К., 1918. – Ч. 16 (грудень). – С. 956–957.

Толочко А. Принимал ли Роман Мстиславович посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // Ruthenica. – 2003. – № 2. – 195–204.

Трембіцький В. Історія та правні основи українського державного гербу // Правничий вісник. – Нью-Йорк: Т-во українських правників в ЗСА, 1971. – Кн. 3. – С. 104–148.

Трембіцький В. Хрест в українських державних інсиґніях на гербах та прапорах в 1918–1920 роках // Богословія. – Рим, 1984. – Т. XLVIII. – Кн. 1–4. – С. 139–163.

[*Тройницкий С. Н.*] О перемене прежней запорожской печати // Гербовед. – 1914. – № 5 (Май). – С. 69–77. Перевидання: Гербовед. – Москва, 2003. – С. 303–310.

[*Тройницкий С. Н.*] О учинении в Слободские полки и регулярные роты на знамена гербов // Гербовед. – Петроград, 1914. – № 6–7 (Июнь–Июль). – С. 85–107. Перевидання: Гербовед. – Москва: ТЕРРА-Книжний клуб, 2003. – С. 319–339.

Український герб: оголошення // Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на рік звичайний 1910. – Львів, 1910. – Б. паг.

Фролов Б. Е. Формирование регалий Черноморского кзачества в конце XVIII века // Историко-археологический альманах Армавирского краеведческого музея. – Армавир, Москва, 1995. – № 1. – С. 179–187.

Фролов Б. Реліквії військової історії // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 111–114.

Хамежук І. Герб і прапор Локачинського району // Знак. – 2003. – Ч. 31 (грудень). – С. 8.

Хроніка // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 3.

Царенко М. Відзнаки українських підрозділів допоміжної служби німецьких ВПС у 1944–1945 рр. // Знак. – 2000. – Ч. 22 (вересень). – С. 11.

Царенко М. Герб і прапор Бершадського району // Знак. – 2008. – Ч. 44 (червень). – С. 6.

Царенко М. Герб та прапор Вінницької області // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 9.

Чмир М. Ідея гетьманської держави у символіці та емблематиці Української армії 1918 р. // Знак. – 2002. – Ч. 27 (вересень). – С. 10–11.

Чмир М. "Командні хоругви" Галицької Армії (серпень 1919 р.) // Знак. – 2006. – Ч. 40 (грудень). – С. 8–9.

Шаланда А. Зямельныя гербы Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў XIV–XVIII ст. // Герольд Litherland. – Горадня, 2000. – № 2 (2). – С. 52–66.

Шаланда А. Пагоня // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 3 т. / Рэд. *Г. П. Пашкоў і інш.* – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2005. – Т. 2. – С. 382.

Шрамченко С. День свята Української Державної фльоти // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 13–15.

Шрамченко С. Піднесення Українського прапору в Чорноморській Флоті // За Державність. – Каліш, 1930. – Збірник 2. – С. 120–124.

Штефан А. Кольори й герби Закарпаття // Альманах Провидіння на рік 1971. – Філядельфія: Америка, 1971. – С. 151–161.

Штефан А. Наші краєві барви // Календар "Земля і воля". – Ужгород, 1936. – С. 79–86.

Я. Г. [*Головацкий Я.*] Нѣсколько словъ по поводу герба, помѣщенного на старинной картѣ Володиміро-Галицкаго царства // Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ. – Санкт-Петербург, 1885. – Вып. 8: Холмская Русь (Люблинская и Сѣдлецкая губ., Варшавскаго Генералъ-Губернаторства). – С. 1–6.

Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 44–48.

Якубова Л. Д. Організація управління в українських землях королівської Румунії (1918–1940 рр.) // Нариси історії державної служби в Україні / НАН України. Інститут історії України; Голов. упр. держ. служби України. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 293–310

Яненко З. Козацький герб Полтави // НГК–5. – Львів, 1995. – С. 87–89.

Andrieş-Tabac S. Heraldica teritorială moldovenească în Imperiul Rus // Cercetări numismatice. – Bucureşti, 1996. – Vol. VII. – P. 261–275.

Archeion. – Warszawa. – 1929. – T. VII; – 1933. – T. XI; – 1935. – T. XIII.

Barwiński B. Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – 1909. – N 6. – S. 99–104; – N 7. – S. 127–130.

von Berchem E., Galbreath D. L., Hupp O. Die Wappenbucher des deutschen Mittelalters // Siebmacher's großes Wappenbuch.– Neustadt an der Aisch: Bauer & Raspe, Inhaber Gerhard Gessner, 1972. – Bd. D: Beiträge zur Geschichte der Heraldik. – S. 1–102.

Brožek A. Jaroslav Kursa a jeho vexilologické společnosti // Vexilologie. – Praha, 2005. – Č. 138. – S. 2635–2642.

Campbell T. Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500 // The History of Cartography. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. – P. 371–463.

Cappelen H. The principles of recent public heraldry in Norway // The Commonwealth Heraldry Bulletin. – 1984. – No. 10. – P. 16–21.

Gieysztor A. Polska w "El libro del Conoscimiento" z połowy XIV wieku // Przegląd historyczny. – 1965. – T. LVI. – Zesz. 3. – S. 395–411.

Göbl M. Staatssymbole des Habsburger-Reiches ab 1867 mit besonderer Berücksichtigung des Staatswappens // Österreichs politische Symbole: Historisch, östhetisch und ideologiekritisch beleuchtet. – Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 1994. – S. 11–36.

Grechylo A. Contemporary Flags of the Ukrainian Regions: Old Traditions and New Designs // Proceedings of the XX International Congress of Vexillology. Stockholm, 27th July to 1st August 2003/ Ed. by *J. O. Engene.* – Bergen: Nordic Flag Society, 2004. – P. 233–254.

Grechylo A. Eagle and Lion in the heraldry of the Galician-Volhynian State (13th–14th centuries) // L'aigle et le lion dans le blason médiéval et moderne: Actes du IXe colloque international d'héraldique, Cracovie, 4–8 septembre 1995. – Warszawa: DiG, 1997. – P. 123–126.

Grečilo A. Nové znaky a vlajky administrativních jednotek Ukrajiny (na příkladu Lvovské oblasti) // Sborník přednášek z 3. Českého národního vexilologického kongresu. – Plzeň, 2004. – S. 61–70.

Grečylo A. K otázke vzniku erbu Zakarpatska // Genealogicko-Heraldický Hlas. – Martin, 1996. – Ročnik VI. – Č. 1. – S. 15–19.

Gumowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1930. – Rocz. VII. – Zesz. 3–4. – S. 684–725.

Heymowski A. Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, recte Lyncenich // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1985. – Vol. XXIX. – S. 95–124.

Heymowski A. Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1967. – Vol. XII. – S. 73–111.

Heymowski A. Polish Arms in Medieval Armorials // The Coat of Arms. – London, 1964. – Vol. 8. – No. 58. – P. 57–61.

Hlinomaz M. Jaroslav Kursa // Sborník praci členů Socialistického svazu mládeže Státního ústředního archivu v Praze. – Praha: Státní ústřední archiv, 1985. – S. 153–175.

Hlinomaz M. K problematice statních symbolů pomnichovské ČSR a tzv. protektorátu // Archivní časopis. – Praha, 1987. – V. 37. – Č. 2. – S. 79–89.

Hlinomaz M. Příspěvek ke vzniku státních symbolů Československa v letech 1918–1920 // Archivní časopis. – 1986. – V. 36. – Č. 2. – S. 72–83.

Kautzsch R. Die Handschriften von Ulrich Richentals Chronik des Konstanzer Konzils // Zeitschrift für Geschichte der Oberheins. – Karlsruhe, 1894. – Bd. XLVIII (N. F. Bd. IX). – S. 443–496.

Kłysz J. Księga herbów ziemskich i szlacheckich Erazma Kamyna – złotnika poznańskiego z XVI wiaku // Rocznik Polskiego towarzystwa heraldycznego. – 2008. – Nowej serii t. VIII (XIX). – S. 63–74.

Kuczyński S. K. Herby terytorialne na polskich monetach średniowiecznych // Nummus et historia: Pieniądz Europy średniowiecznej. – Warszawa: PTAN, Komisja Numizmatyczna, 1985. – S. 227–235.

Kuczyński S. K. Herby w społeczeństwie Polski średniowiecznej i nowożytnej // Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. Poznań 6-9 września 1984 roku / Red. *H. Izdebski*. – Wrocław, 1988. – Cz. II: Sprawozdania z sympozjów. – S. 161–171.

Kuczyński S. K. Herby w twórczości historycznej Jana Długosza // Sztuka i ideologia XV wieku / Pod. red. *P. Skubiszewskiego*. – Warszawa: PWN, 1978. – S. 211–232.

Kuczyński S. K. Orzeł Biały w powstaniach narodowych i ruchach wyzwoleńczych XIX wieku // Orzeł Biały: herb państwa polskiego. – Warszawa: DiG, 1996. – S. 241–256.

Lacarra M. J. El Libro del conoscimiento de todos los reinos del mundo: la lectura sapientical de un libro de viajes imaginarios // Memorabilia. – Valencia, 2000. – No. 4.

Laurla K. Virolaista kunnallisheradiikkaa // Liehuvat Värit. – Helsinki, 1996. – No 1. – P. 4–8.

Lewicki A. Ruthenische Teilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387 // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. – Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1898. – S. 158–180.

Ljubović E. Heraldika u djelima Pavla Rittera Vitezovića // Usponi. – Senj, 2004. – Br. 19. – S. 166–171.

Louda J. The double-queued lion of Bohemia as symbol of sovereignty // L'aigle et le lion dans le blason médiéval et moderne: Actes du IXe colloque international d'héraldique, Cracovie, 4–8 septembre 1995. – Warszawa, 1997. – P. 99–110.

Maclagan M. The Byzantine Empire and Heraldry // Genealogia & Heraldica. Actas do 17-o Congresso Internacional das Ciencias Genealógica e Heráldica: Heráldica. – Lisboa, 1986. – P. 345–347.

Miodońska B. Władca i państwo wkrakowskim drzeworycie książkowym XVI w. // Renesans. Sztuka i ideologia. – Warszawa: PWN, 1976. – S. 45–96.

Pasch G. Drapeaux du “Libro del Conoscimiento” // Vexillologia. – Paris, 1969. – T. II. – No 1/2. – P. 8–32.

Piekosiński F. Goście polscy na soborze konstancyjskim // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1899. – Serya 2. – T. XII.– S. 130–157.

Piekosiński F. O źródłach heraldyki ruskiej // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1899. – Serya 2. – T. XIII. – S. 185–204.

Piekosiński F., Diehl E. Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1900 [1897–1899]. – T. 6. – Zesz. 1 (1897). – S. 50–72; – Zesz. 2–3 (1898). – S. 177–205; – Zesz. 4 (1899). – S. 286–328.

Pudłowski L. Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej // Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. – Lublin: Wyd. UMCS, 1992. – S. 107–126.

Rimša E. Stepono Batoro Lietuvos didieji antspaudai ir jų atsiradimo aplinkybės // Lietuvos istorijos metraštis. 2001 metai, 2. – Vilnius, 2002. – P. 213–228.

de Riquer M. La heráldica en el Libro del Conoscimiento y el problema de su datación // Dicenda. – Madrid, 1987. – No. 6. – P. 313–319.

Rokosz M. Orzeł Biały w staropolskiej grafice książkowej // Orzeł Biały: herb państwa polskiego. – Warszawa: DiG, 1996. – S. 107–132.

Saigal S. Danish heraldry today // Genealogica et Heraldica: Report of the 16th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Helsinki 16–21 August 1984. – Helsinki, 1986. – P. 479–488.

Ströhl H. G. Über den Fahnenschmuck bei Festlichkeiten // Kunst und Kunsthandwerk. – 1910. – No 11. – S. 281–289.

Szulc S. Księga herbów Erazma Kamyna // Kronika miasta Poznania. – 1959. – T. XXVII. – Nr. 4. – S. 73–77.

Trembicky W. The Ukrainian national colors from medieval to the present time // Almanac of the Ukrainian National Association for the year 1987 / Альманах Українського народного союзу на рік 1987. – Jersey City, New York / Джерзі-Сіті, Ню-Йорк, 1987. – P. 56–66.

Vagnon E. Cartographie d’une ville disparue Vicina sur le Danube // Revue de la Bibliothèque nationale de France. – Paris, 2006. – No. 24. – P. 6–11.

de Vajaj S. L'aigle et le lion en héraldique hongroise // L'aigle et le lion dans le blason médiéval et moderne: Actes du IXe colloque international d'héraldique, Cracovie, 4–8 septembre 1995. – Warszawa, 1997. – P. 111–122

Wdowiszewski Z. Marek Amroży z Nysy i jego "Arma Regni Poloniae" z 1562 r. // Miesięcznik Heraldyczny. – 1934. – Nr. 11. – S. 166–170; – Nr. 12. – S. 177–186.

Winter H. Petrus Roselli // Imago Mundi. – Stockholm, 1952. – Vol. IX. – P. 1–11.

Wisłocki W. T. Kongres słowiański w roku 1848 i sprawa polska // Rocznik zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. – Lwów, 1928. – T. I–II. – S. 517–734

Wocial A. Symbols of Carpatho-Ukraine // The Flag Bulletin. – 1991. – No 142 (Vol. XXX, No 4). – P. 141–157.

Газетні публікації:

А казачок-то – инвалид! Элементы главного государственного символа противоречат не только законам геральдики, но и здравого смысла / Подг. *Д. Тымчук* // Комсомольская правда в Украине. – 2001. – 16 февраля (№ 29). – С. 12.

Артеменко С. Есть герб, есть флаг. Еще бы немножечко денег // Донецкий кряж (Донецьк). – 1999. – 19–25 августа (№ 31). – С. 1.

Бабух В. Сокіл над брамою // Голос України. – 1995. – 21 січня (№ 13). – С. 4.

Багринець В. Яким бути прапору області? // Трибуна (Ужгород). – 2007. – 17 лютого. – С. 4.

Базилевський М. Державний знак України // Українська дійсність (Берлін). – 1942. – 20 січня. – С. 2.

Баранович Ю., Дерегус М. Малиново-синьо-жовтий // Культура і життя. – 1991. – 10 серпня (№ 32). – С. 5 (передрук в: Голос України. – 1992. – 10 січня (№ 4). – С. 8).

Безуглий В. Перипетії довкола герба // Нова доба (Черкаси). – 1999. – 19 серпня (№ 67). – С. 7.

Бендюг В. Без хреста, або Герб – то спадщина // Проскурів. – 2002. – 17 травня.

Білик П. Тепер Херсонщина має свій герб і прапор // Наддніпрянська правда (Херсон). – 2001. – 7 листопада.

Боротьба за прапор. Меморандум Першої Руської Народної Ради (Народовецька Волошинова Рада) до правительства // Українське слово (Ужгород). – 1934. – 6 грудня (Ч. 45). – С. 1–2.

Брящайко М. Дайте нашому прапорові спокій! // Українське слово (Ужгород). – 1934. – 8 листопада (Ч. 41). – С. 1.

Бурченя В. І герб, і прапор вам у руки // Рівне вечірнє. – 2005. – 25 травня (№ 38).

Вагін В. На сесії районної ради // Шепетівський вісник. – 2003. – 21 жовтня (№ 125). – С. 1.

Верниволя В. Наш національний герб а наша національна барва // Свобода (Львів). – 1917. – 27 січня (Ч. 4). – С. 5.

Вечерський В. Дресирувальник левів для української корони // Вечірній Київ. – 1997. – 19 серпня (№ 176).

Вже цього тижня Закарпаття може мати свій прапор // Новини Закарпаття (Ужгород). – 2007. – 25 грудня (№ 149). – С. 2.

Вимальовується герб Тернопільщини // Свобода (Тернопіль). – 2001. – 10 липня.

Від скіфського орла до княжого тризуба // Народне слово (Кіровоград). – 1998. – 22 грудня (№ 147). – С. 3.

Влащук М. Народ, держава і символіка: У Державному музеї історії УРСР відкрита виставка "Символіка України: походження, традиції, доля" // Патріот Батьківщини. – 1991. – 2 лютого.

Волга Л. Чому так важко народжується великий Державний Герб? // Урядовий кур'єр. – 2008. – 30 квітня (№ 80-81).

Волконская Л. Герб Донецкой области: разработчик наносит ответный удар // Салон (Донецьк). – 2003. – 27 февраля.

Ганус А. То всі проблеми через прапор? // Експрес (Львів). – 2007. – 7–8 липня (№ 96). – С. 1–2.

Гасенко Г. На біжучі теми. Трошечки геральдики // Нова Рада (Київ). – 1918. – № 205 (5 листопада). – С. 1–2.

Геральдичні атрибути нашого району // Слава праці (Каланчак). – 2007. – 16 березня (№ 11). – С. 1.

Герб Диканьщини // Трудова слава (Диканька). – 2000. – 22 квітня (№ 33–34). – С. 1.

Герб для Одещини // За Вільну Україну (Львів). – 1997. – 15 листопада.

Герб и знамя области: какими они будут? // Совет (Слов'янск). – 1999. – 14 июля (№ 56).

Герб и флаг области // Площадь свободы (Миколаїв). – 2001. – 9 августа (№ 31). – С. 2.

Герб і гімн – за конкурсом // Урядовий кур'єр. – 1996. – 14 листопада (№ 214). – С. 1.

Герб і прапор Івано-Франківщини // Галичина (Івано-Франківськ). – 2001. – 9 серпня (Ч. 119–120). – С. 3.

Герб і прапор Хмельниччини // Подільський кур'єр (Хмельницький). – 2002. – 28 березня.

Герб Полтавської області // Зоря Полтавщини. – 1998. – 7 лютого (№ 22).

Герб Полтавської області // Миргород. – 1998. – 6 лютого (№ 7). – С. 2.

Герб Української Народної Республіки // Дніпро (Херсон). – 1918. – № 14 (18 (5) квітня). – С. 2.

Герби українських повітів // Час (Чернівці). – 1928. – 17 жовтня (№ 14). – С. 3.

Гісцова Л. Якого ж кольору були запорозькі прапори? // Літературна Україна. – 1990. – 19 липня (№ 29). – С. 8.

Глинская Т. У области будет свой герб // Жизнь (Донецьк). – 1999. – 6 августа (№ 113). – С. 3.

Гнатовський Б. Стяг над ратушею // Молода Галичина (Львів). – 1990. – 5 квітня (№ 41). – С. 1.

Голіян Р. Там, де прокидається український нарід: Враження з подорожі по Підкарпатській Русі. III. Розмова з краєвим президентом д-ром Розсипалем // Діло (Львів). – 1934. – 15 грудня. – С. 2–3.

Голубєв В. Маємо герб і прапор // Провінційна газета (Рівне). – 2001. – 11 жовтня (№ 41).

Гречило А. Загляньмо в історію: До питання про символи Хмельницької області // Подільські вісті (Хмельницький). – 1997. – 20 листопада (№ 137). – С. 3.

Гречило А. Лев у гербі та корономанія // Поступ (Львів). – 2001. – 17–18 лютого (№ 28). – С. 2.

Гречило А. Прапор українського народу // Поступ (Львів). – 1989. – № 2 (травень). – С. 2-3.

Гречило А. Традиції крайового прапора Закарпаття // Трибуна (Ужгород). – 2007. – 30 червня (№ 46). – С. 1, 12.

Гречило А. Українські герби // Скарбниця (Львів). – 1989. – № 1. – С. 2.

Гречило А. Що є символом Закарпаття? // Експрес (Львів). – 2007. – 24–25 березня (№ 43). – С. 18.

Грицик Ю. Як і чому Крим став республікою // Експрес (Львів). – 2005. – 21–23 січня.

Грушевський М. Державний герб України // Народня воля (Київ). – 1917. – № 159 (25 (12) листопада). – С. 1.

Грушевський М. Про гербові знаки України // Народня воля (Київ). – 1917. – № 101 (16 (3) вересня). Передрук у: Український національно-визвольний рух. – К., 2003. – С. 744–745.

Грушевський М. Український Державний герб // Народня воля (Житомир). – 1918. – № 19 (28 (15) лютого). – С. 1.

Губернатор перемалює герб // Експрес (Львів). – 2005. – 27–29 травня (№ 60). – С. 3.

Гулеватий В. І з гербом, і з прапором // Синельниківські вісті. – 2003. – 25 липня (№ 56). – С. 3.

Гуляев Г. Новый герб Херсонщины – коллаж из странных символов? // Чайка (Херсон). – 2001. – 6 декабря (№ 13).

Гурман А. Геральдическое творчество // Киевские ведомости. – 2002. – 14 июня (№ 126).

Данильченко О. Затверджено символи району // Жайвір (Велика Олександрівка). – 2005. – 22 січня. – С. 1.

Данилюк В. Знайомтеся: прапор і герб Волині // Вічe (Луцьк). – 1997. – 13 листопада .

Дениско Г. За гербочками герба не видно // Молодь України. – 1998. – 3 березня (№ 24). – С. 1.

Денисов В. Альтернативний проект герба Буковини // Чернівці. – 1994. – 25 листопада (№ 48). – С. 4.

Денисов В. Опис проекту герба Буковини // Буковинське вічe (Чернівці). – 1994. – 23 листопада (№ 88). – С. 4.

Депутати затвердили герб і прапор району // Голос часу (Ямпіль). – 2004. – 6 лютого (№ 11). – С. 1.

Державний герб України // Громадська Думка (Вецляр). – 1918. – Ч. 19 (30 березня). – С. 1–2.

Державний герб Української Республіки. Знак держави Володимира Великого // Діло (Львів). – 1918. – Ч. 60 (16 марта). – С. 3.

Дещо про "защитний кольор" // Народна воля (Київ). – 1917. – № 159 (25 (12) листопада. – С. 2.

До чого доходить московська безличність // Українське слово (Париж). – 1936. – 29 березня (Ч. 153). – С. 2. Передрук: Неділя (Львів). – 1936. – 12 квітня. – С. 13–14.

Долматовский Е. Возродим геральдику наших городов! // Советская культура. – 1963. – 28 мая.

Дончик Т. Прапор і герб Вінниччини // Вінниччина. – 1997. – 23 серпня (№ 131). – С. 2–3.

Дубовик Е. Девальвація герба // Голос України. – 1991. – 22 січня. – С. 4.

Духъ Коріатовича // Русин (Ужгород). – 1921. – 5 января (Ч. 2). – С. 6.

Дюговаництъ П. Одопертоє письмо: Уважаємая редакція! // Срібна Земля–ФЕСТ (Ужгород). – 2007. – 12–18 квітня (№ 15). – С. 15.

Дядько. "Національні краски в русскихъ" // Неділя (Львів). – 1911. – Ч. 2 (8 сїчня). – С. 6.

Есть у нас и флаг, и герб! // Наш час (Херсон). – 2001. – 29 ноября. – С. 4.

Ефетов Г. По канонам геральдики // За медицинские кадры (Сімферополь). – 1993. – 20 марта.

Жандарми зняли і забрали наш прапор. До уваги міністра внутрішніх справ і краєвої жандармської команди // Українське слово (Ужгород). – 1934. – 1 листопада (Ч. 40). – С. 1.

Жупан Є. Самобутність Закарпаття і символіка, або яким бачиться прапор області русинам // Новини Закарпаття (Ужгород). – 2007. – 10 лютого (№ 15–16). – С. 5.

Заборников А. Геральдисты плачут… // Гривна (Херсон). – 2001. – 15 ноября.

Заборона Тризубу! // Діло (Львів). – 1931. – 26 липня. – С. 1.

Загальні збори читальні Просвіти [в Бедевлі] і передача прапору // Українське слово (Ужгород). – 1935. – 13 червня (Ч. 22). – С. 2.

Заєць О. Друге життя княжого герба // Культура і життя. – 1991. – 12 жовтня (№ 41). – С. 2.

Закарпаття матиме нову символіку. Конфлікт неминучий // Закарпатська народна газета (Ужгород). – 2001. – 8 вересня (№ 37).

Замішано сердитим кришкандьором // Подільські вісті (Хмельницький). – 1999. – 22 липня.

Застава и гербъ Чехословацкой республіки // Наука (Ужгород).. – 1920. – 7 апрѣля (Ч. 13). – С. 6.

Затверджено герб і прапор Олександрівщини // Вісті Олександрівщини. – 2001. – 16 серпня (№ 63). – С. 1.

Затверджено герб та прапор Звенигородського району // Шевченків край (Черкаси). – 2003. – 11 червня (№ 46). – С. 1.

Затверджено урядом // Урядовий кур'єр. – 2000. – 16 червня (№ 109). – С. 4.

Зельдина Э. Депутаты утвердили герб и флаг Донецкой области // Жизнь (Донецьк). – 1999. – 20 августа (№ 121). – С. 2.

Зінченко Н. Український козак у турецькому жупані проти крилатого лева на Великому державному гербі України // Хрещатик (Київ). – 2000. – 16 червня. – С. 4.

Зміст і опис герба і малого герба Одеської області // Одеські вісті. – 2002. – 27 лютого(№ 40). – С. 1.

Знову прапорова справа // Українське слово (Ужгород). – 1935. – 5 вересня (Ч. 30). – С. 1.

Зоря Галицка (Львів). – 1948. – Ч. 7 (27 червця); – Ч. 9 (11 липця); – 1848. – Ч. 20 (3 жовтня).

Іващук М. Герб Тернопільщини – вималювався // Свобода (Тернопіль). – 2001. – 13 грудня (№ 123). – С. 1–2.

Інформ-млин // Український шлях (Львів). – 2000. – 9–15 листопада (№ 46). – С. 3.

Ісаченко Л. Символ злагоди й порозуміння // Урядовий кур'єр. – 2003. – 6 серпня (№ 144). – С. 15.

Історичними кольорами Закарпаття є синьо-жовті, а не російський триколор // Срібна Земля–ФЕСТ (Ужгород). – 2007. – 27 грудня (№ 50).

К 60-летию Луганской области: Байбак и лошадь отныне будут присутствовать на ее гербе // Голос Донбасса (Луганськ). – 1998. – 22 мая (№ 20).

Каким быть гербу Одесщины? // Одесские известия. – 1998. – 10 января. – С. 2.

Кабмін схвалив Великий Державний герб України // День. – 2009. – 18 липня (№ 123).

Калина – символ Калинівщини // Прапор Перемоги (Калинівка). – 2007. – 15 грудня (№ 96). – С. 1.

Карась П. Хмельниччина має свій герб і прапор // Подільські вісті (Хмельницький). – 2002. – 12 квітня.

Катехізм Українця (з брошури, виданої товариством "Вернигора" в Київі 1917) // Свобода (Львів). – 1917. – 29 вересня (Ч. 39). – С. 2.

Кирилюк В. Таки зі щитом! // Літературна Україна. – 1992. – 27 лютого (№ 8). – С. 1.

Кириченко О. "Потрібно негайно поміняти місцями смуги на прапорі!": Китаянка Мао-Мао жадає роз'яснити депутатам Верховної Ради, як врятувати Україну від катастрофи // Київські відомості. – 1998. – 22 липня. – С. 14.

Кітова Л. Стародавній герб Волинського князівства повернувся на Рівненщину // Волинь (Рівне). – 2005. – 19 серпня (№ 33).

Книш Я. Чи потрібна Королівському місту Львову корона? // Поступ (Львів). – 2003. – 29 липня (№ 129). – С. 10.

Ковальчук Н. Наші депутати проголосували за символи, хоч і не зовсім одностайно // Прапор Перемоги (Охтирка). – 2004. – 13 лютого (№ 7). – С. 4.

Когда у нас будет большой Государственный Герб Украины? // Факты (Київ). – 1999. – 13 марта. – С. 7.

Колесник О. Сесія районної ради // Нове життя (Арбузинка). – 2007. – 28 червня (№ 48). – С. 1.

Конкурс: герб України // Культура і життя. – 1991. – 6 липня (№ 27). – С. 1.

Костельник Г. Тризуб з хрестом // Українські щоденні вісті (Львів). – 1941. – 14 серпня.

Косянчук І. По тисячі гривень – за герб і прапор // Урядовий кур'єр. – 2001. – 18 травня (№ 86).

Краснодемський В. І порадіє за нас князь Володимир // Голос України. – 1991. – 9 жовтня (№ 196). – С. 1, 3.

Криворучко О. Герб Чернівецької області // Час (Чернівці). – 1994. – 16 грудня (№ 52). – С. 2.

Крип'якевич І. Прапор Хмельницького // Неділя (Львів). – 1911. – Ч. 6 (4 лютого). – С. 3. Передруковано як: Якого кольору був український прапор // Рада (Київ). – 1911. – № 23 (29 января (11 лютого)). – С. 4.

Кудінов В. Віднині маємо прапор і герб // Зоря (Дніпропетровськ). – 2002. – 21 березня (№ 32). – С. 1.

Кузьма А. Герб Закарпатья // Правда Украины. – 1991. – 3 января. – С. 4.

Кущинський А. Історія першого закону про державний герб України // Молода Україна. – 1964. – Ч. 115 (липень). – С. 17–18.

Латанський С. Символіка нашої області // Запорозька Січ. – 2001. – 1 вересня.

Ліщук Н. Наша символіка // Смілянські обрії. – 1999. – 20 січня (№ 4). – С. 1.

Лозинський М. Шевченкові дні у Львові // Рада (Київ). – 1911. – № 54 (8 марта (21 березіля)). – С. 1.

Маємо прапор і герб Київщини // Вісник Київської обласної державної адміністрації. – 1999. – 12 лютого (№ 2). – С. 1.

Максютенко В., Братцева А. Нищать прапори… // Голос України. – 1991. – 26 липня (№ 143). – С. 4.

Мала Рада. Засідання 22 березня // Нова Рада (Київ). – 1918. – № 40 (23 (10) березня). – С. 2.

Мастикаш М. Із сонцем – в XXI століття! // Подільські вісті (Хмельницький). – 1997. – 18 вересня.

Мацерук В. Не хлібом єдиним, а й гербом… // Буковина (Чернівці). – 1994. – 2 листопада (№ 84).

Микитенко О. Замість відкритого конкурсу матимемо Великий Герб на замовлення // Київські відомості. – 1997. – 27 червня (№ 25). – С. 1, 20.

Миколайчук В. Герб області потрапив під люстрацію // Рівненська газета. – 2005. – 25 травня (№ 185).

Мироненко В. Збільшили бюджет, затвердили символіку ще й "Рідний дім" облаштували // Сумщина. – 2000. – 19 липня (№ 79). – С. 1.

Мірошниченко А. Бюджет уточнено: за роботу! // Рідне Прибужжя (Миколаїв). – 2001. – 31 липня (№ 81). – С. 1.

Міська рада вирішила // Радянська Волинь (Луцьк). – 1990. – 15 липня. – С. 2.

Мулевич О. Державний прапор України // Дзеркало тижня. – 2006. – 2 грудня (№ 46). – С. 6.

На сесії районної ради // Голос Гуляйпілля. – 2002. – 11 грудня (№ 98). – С. 1.

На шляху до незалежності // Літературна Україна. – 1991. – 20 червня (№ 25). – С. 1.

Над труною М. В. Лисенка // Рада. – 1912. – № 249 (31 октября (13 листопада)). – С. 2.

Напиткін В. "Х", як високий символ XXI століття?.. // Проскурів (Хмельницький). – 2002. – 19 квітня.

Напиткін В. Знову – про герб Хмельниччини // Проскурів (Хмельницький). – 2002. – 26 квітня.

Народъ (Ужгород). – 1920. – 21 декабря.

Національна символіка України // Літературна Україна. – 1989. – 6 липня (№ 27). – С. 2.

Наш герб і прапор: символіка району // Наш край (Чернігів). – 2004. – 12 червня (№ 47–48). – С. 1.

Наш прапор і краєвий шкільний інспектор Вондрачек // Українське слово (Ужгород). – 1934. – 25 жовтня (Ч. 39). – С. 1.

Наша кампанія за синьо-жовтий прапор скінчилася успіхом // Свобода (Ужгород). – 1935. – 3 січня (Ч. 1–2). – С. 6.

Не робити проблем з державної символіки (4-а наукова геральдична конференція) // Урядовий кур'єр. – 1994. – 24 грудня.

Негеральдик. В справі наших національних емблємів // Діло (Львів). – 1912. – Ч. 206 ((8195) 12 вересня). – С. 7.

Нестерюк А. Символика Молдовы // Moldova Mare. – Chişinău, 2008. – 30 septembrie (Nr. 30). – P. 3.

Нечипуренко М. Херсонщина запозичила прапор… в Ізраїлю // Україна молода. – 2001. – 21 листопада. – С. 8.

Нова кокарда // Відродження України (Відень). – 1918. – Ч. 54 (11 липня). – С. 3.

Область має і прапор, і герб // Волинські губернські відомості (Житомир). – 2003. – 5 червня (№ 23). – С. 5.

Описание герба Луганской области // Жизнь Луганска. – 1998. – 23 июля (№ 30).

Павлик В. Львівщина має герб та штандарт голови // Експрес (Львів). – 2001. – 1–8 березня. – С. 3.

Пан інспектор Вондрачек і наш прапор // Українське слово (Ужгород). – 27 грудня (Ч. 48). – С. 1.

Панасенко О. Геральдична халтура // Рівне вечірнє. – 2001. – 12 жовтня (№ 112).

Пахолок Л. Прапор над міськрадою // Радянська Волинь (Луцьк). – 1990. – 17 липня. – С. 3.

Перекуємо орла на черепаху? // День. – 1998. – 8 липня (№ 127).

Пивоваров С., Чеховський І. Василів: давньоруський град на Дністрі // Час (Чернівці). – 2001. – 8 червня (№ 23).

Пілат О. Республіка Крим має свої прапор і герб // Голос України. – 1992. – 25 вересня.

Платоненко С. Геральдика Донетчины // Жизнь (Донецьк). – 2003. – 30 января.

Поднятие флага // За новую Россію (Софія). – 1936. – Март (№ 45).

Поліщук М. Як козаки про колективізацію мріяли // Голос України. – 1991. – 26 січня (№ 18). – С. 16.

Положення про герб Закарпатської області // Новини Закарпаття (Ужгород). – 1991. – 1 січня (№ 1). – С. 2.

Положення про закритий конкурс зі створення герба Харківської області // Панорама (Харків). – 1998. – Листопад (№ 44). – С. 5.

Положення про символіку Оріхівського району // Трудова слава (Оріхів). – 2003. – 15 лютого (№ 13–14). – С. 1.

Пономаренко Н. Закарпаття нарешті матиме свій прапор // Неділя (Ужгород). – 2006. – 2–8 грудня.

Праздник Свободы в Киеве // Последние новости (Київ). – 1917. – № 4391 (18 марта (ст. ст.)). – С. 4.

Праздничное завязаніе Лиги Русиновъ и сей першое "Головное Собраніе" // Наука (Ужгород). – 1920. – 28 января. – С. 1.

Пригорницький Ю. Прапор Волі – в Парламенті // Літературна Україна. – 1991. – 29 серпня (№ 35). – С. 1, 3.

Приїзд Директорії // Нова Рада (Київ). – 1918. – № 238 (21 (8) грудня). – С. 2.

Про державну символіку України: Рекомендації наукової конференції "Історичні традиції української національної символіки" // За вільну Україну (Львів). – 1991. – 2 серпня (Ч. 139). – С. 2.

Про затвердження герба і прапора Житомирської області // Житомирщина. – 2003. – 23 серпня.

Про затвердження герба і прапора Житомирської області // Слово Полісся (Баранівка). – 2003. – 30 серпня (№ 66). – С. 2.

Про затвердження герба і прапора Черкаської області // Нова доба (Черкаси). – 2000. – 18 липня.

Про затвердження положень про герб та прапор Запорізької області // Запорізька правда. – 2003. – 4 листопада.

Про затвердження Прапора Полтавської області // Зоря Полтавщини. – 2000. – 26 лютого (№ 38). – С. 1.

Про збори в Хусті 1919 року // Нова Свобода (Хуст). – 1939. – 5 лютого (ч. 25). – С. 2.

Про національну символіку: Резолюція Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову, ухвалена 10 вересня 1989 р. // Літературна Україна. – 1989. – 19 жовтня (№ 42). – С. 7.

Про символіку Бердянського району і нагрудний знак "За розвиток Бердянського району" // Південна зоря (Бердянськ). – 2003. – 5 серпня (№ 115). – С. 2.

Проект герба області // Чернівці. – 1994. – 11 листопада (№ 46). – С. 5.

Проекти символіки Івано-Франківщини // Галичина (Івано-Франківськ). – 2001. – 18 січня. – С. 3.

Районна рада інформує // Вперед (Солоне). – 2001. – 14 березня (№ 19). – С. 1.

Русанівська Т. Наші герби: данина історії чи обличчя сучасності? // Подільські вісті (Хмельницький). – 1998. – 21 квітня. – С. 3.

"Русини" про "русинський прапор": Чисто "по-русинськи" / Підг. *Й. Кобаль* // Срібна Земля–ФЕСТ (Ужгород). – 2007. – 4–10 жовтня (№ 38).

Рябчун Ю. У Украины появился еще один вариант Большого герба // Коммерсантъ–Украина. – 2009. – 14 сентября (№ 153).

Сабалдир В. Гримаси срібного грифона // Голос України. – 1993. – 12 січня.

Садова І. З гербом чи з гонором? // Молодий буковинець (Чернівці). – 1994. – 23–29 жовтня (№ 44). – С. 8.

Самостійник (Київ). – 1918. – Ч. 3 (21 квітня).

Свой герб и флаг – Донецкой области // Жизнь (Донецьк). – 1999. – 10 июля. – С. 2.

Свято 28 жовтня і наш прапор // Українське слово (Ужгород). – 3 жовтня (Ч. 34). – С. 1.

Свято вільної України 19 березоля у Києві // Вісти з Української Центральної ради (Київ). – 1917. – № 2 (21 березоля (ст. ст.)).

Свято Подкарпатскоѣ Руси // Народъ (Ужгород). – 1920. – 24 липня (Ч. 14). – С. 1.

Сесія обласної ради // Житомирщина. – 2002. – 2 листопада. – С. 1.

Сесія обласної ради затвердила герб і прапор Рівненщини // Вісті Рівненщини. – 2001. – 10 жовтня (№ 78). – С. 2.

Сесія районної ради // Мар'їнська нива. – 2003. – 30 липня (№ 59). – С. 1–2.

Сесія районної ради // Трудова слава (Кам'янка). – 2003. – 28 травня (№ 43). – С. 1.

Символи нашої спадщини // Слава праці (Луцьк). – 2000. – 21 жовтня (№ 42). – С. 1.

Символіка Зміївщини // Вісті Зміївщини. – 1999. – 19 жовтня (№ 80). – С. 5.

Символіка району // Ворскла (Велика Писарівка). – 2004. – 27 березня (№ 24). – С. 1.

Символіка України: варіант пост-комуністів // Молода Галичина (Львів). – 1991. – 19 грудня (№ 148). – С. 1.

Символіка Хмельниччини // Життя Старокостянтинівщини. – 2001. – 21 липня.

Синьо-жовтий прапор краєвим прапором. Розпорядок президії Краєвого Уряду в Ужгороді // Українське слово (Ужгород). – 1935. – 3 січня (Ч. 1). – С. 4.

Синьо-жовтый прапор (застава) // Руська нива (Ужгород). – 1922. – 2 февруаря (Ч. 5). – С. 1.

Сироватка С. Пристрасті довкола герба та гімну // Експрес (Львів). – 2000. – 29 червня – 6 липня. – С. 4.

Сікачина Т. Будемо з гербом // Літературна Україна. – 1991. – 17 жовтня (№ 42). – С. 3.

Скиба Ю. Житимемо під соколом чи рутою? // Буковинське віче (Чернівці). – 1994. – 2 листопада (№ 83). – С. 1–2.

Сліпецький О. "Ми не можемо створювати крайовий стяг з "чистого аркуша" // Новини Закарпаття (Ужгород). – 2007. – 17 лютого (№ 18–19). – С. 6.

Слободянюк П. Чиї символи обираємо? // Поділля (Хмельницький). – 1997. – 10 жовтня (№ 41). – С. 2.

Соболь В. Житомирщина – з власною символікою // Народна армія. – 2003. – 14 червня (№ 106). – С. 8.

Социал-демократия на Украине // Пролетарская мысль (Київ). – 1917. – № 4.

Справа прапору і шкіл перед краєвим заступництвом // Українське слово (Ужгород). – 20 декабря (Ч. 47). – С. 2.

Степанів Я. [*Дашкевич Я.*] Потрібен герб, бо час друкувати українські гроші // Ратуша (Львів). – 1991. – 9–10 жовтня (№ 107). – С. 2.

Стеценко Н. Герб и флаг области – ко Дню Независимости // Южная правда (Миколаїв). – 2001. – 31 июля (№ 87). – С. 1.

Стратегія сталого розвитку // Житомирщина. – 2003. – 8 лютого (№ 15). – С. 7.

Стрільчик Т. Національна символіка: без пересудів і догм // Культура і життя. – 1991. – 6 квітня (№ 14). – С. 6.

Тегза Н., Романенчук А. У новий рік Закарпаття увійде без прапора // Новини Закарпаття (Ужгород). – 2007. – 29 грудня (№ 150–151). – С. 5.

Тепер Херсонщина має свій герб і прапор // Новий день (Херсон). – 2001. – 1 листопада (№ 45). – С. 2.

Теперь мы с гербом и флагом // Донбасс (Донецьк). – 1999. – 20 августа (№ 154). – С. 2.

Тернопілля піднімає свій штандарт // Високий замок (Львів). – 2001. – 26 грудня (№ 294). – С. 1.

Тимчук Л. Нас повинен пізнавати світ // Буковинське віче (Чернівці). – 1994. – 23 листопада (№ 88). – С. 4.

Толкушин О. Якщо Шевченко з'явиться на гербі, це буде "відкриття" для геральдики // Черкаський край. – 1999. – 12 листопада (№ 87). – С. 4.

Томашівський С. Український національний герб // Неділя (Львів). – 1912. – Ч. 35 (29 вересня). – С. 1–2.

Томашівський С. Ще в справі українського національного кольору // Неділя (Львів). – 1911. – Ч. 34 (3 вересня). – С. 1–2. Передрук як: Український національний колір // Рада (Київ). – 1911. – № 196 (31 августа (13 вересня)). – С. 2.

Трембіцький В. Завваги до проєктованого великого державного герба України // Мета. – 1998. – Ч. 359. – С. 2–3.

Тумановський О. Корона для Сороки, або забавки обласної влади // Волинь (Рівне). – 2001. – 12 жовтня (№ 41). – С. 2.

У Харькова – новый герб // Сегодня. – 1999. – 13 мая. – С. 4.

Увага: конкурс на кращу символіку // Запорізька правда. – 1999. – 21 жовтня (№ 135). – С. 1.

Удін Є. Емблеми звитяг // Вільне життя (Тернопіль). – 1967. – 14 травня (№ 95). – С. 4.

Удовиченко Г. Закон для тризуба // Київські відомості. – 2004. – 23–29 квітня (№ 17). – С. 5.

Украинская манифестация // Последние новости (Київ). – 1917. – № 4393 (20 марта (ст. ст.)). – С. 3.

Українська маніфестація 30 квітня у Харкові // Робітнича газета (Київ). – 1917. – № 30 (6 травня (ст. ст.)). – С. 4.

Українська маніфестація в Києві // Нова Рада (Київ). – 1917. – № 1 (25 березня (ст. ст.)). – С. 2–3.

Українська символіка – до джерел! // Культура і життя. – 1991. – 22 червня (№ 25). – С. 4.

Український військовий з'їзд // Народня воля (Київ). – 1917. – Ч. 3 (19 (6) травня). – С. 2.

Український герб на почтових марках // Нова Рада (Київ). – 1918. – № 146 (22 (9) серпня). – С. 2.

Українські гроші. Опис державного кредитового білета на 100 карбованців // Нова Рада (Київ). – 1917. – № 216 (23 грудня (ст. ст.)). – С. 3.

Утвержден герб Перевальского района // Народная трибуна (Перевальськ). – 1999. – 7 января (№ 2). – С. 1.

Федака П. З історії символіки на Закарпатті // Будитель (Львів). – 1990. – Ч. 3. – С. 3.

Федака П. Прапор Закарпаття має стати символом нашої багатої історії і культури та джерелом єднання, а не інструментом роз'єднання і різних спекуляцій // Новини Закарпаття (Ужгород). – 2007. – 27 січня (№ 9–10). – С. 5; – 3 лютого (№ 12–13). – С. 6.

Федоришина Л. Прапор в руки // Репортаж (Ужгород). – 3 березня (№ 21). – С. 1, 3.

Флагъ и гербъ Чехословацкой республики // Славянская Заря (Прага). – 1920. – 2 апрѣля (№ 94). – С. 4.

Хаблак М. Готуємося до виборів президента: З VI сесії Харківської обласної ради // Слобідський край (Харків). – 1999. – 13 травня (№ 52). – С. 1.

Цегельський Л. До питання українського державного гербу // Українське Слово (Львів). – 1918. – Ч. 11 (17 січня). – С. 1; Ч. 12 (18 січня). – С. 1; Ч. 14 (22 січня). – С. 1; Ч. 15 (23 січня). – С. 1; Ч. 16 (24 січня). – С. 1.

Чебан О. Вінниччина має свій герб і прапор // Урядовий кур'єр. – 1997. – 14 серпня (№ 148–149). – С. 16.

Чекмишев О. Синьо-жовтий над Хрещатиком // Культура і життя. – 1991. – 29 липня (№ 30). – С. 7.

Черкаський край. – 1999. – 7 липня (№ 52).

Чи наш прапор: жовто-синій чи синьо-жовтий? (Під увагу всім організаціям і товариствам) // Українське слово (Париж). – 1936. – 31 травня (Ч. 162). – С. 2.

Чий герб області кращий? // Наддніпрянська правда (Херсон). – 2001. – 1 серпня (№ 60).

Чорногор В. Закарпаття – єдине з регіонів України, який не має свого прапора // Новини Закарпаття (Ужгород). – 2007. – 20 січня (№ 6–7). – С. 5.

Шардіський М. Обращинія до депутатох Закарпатської облради // Трибуна (Ужгород). – 2007. – 7 квітня.

Широцький К. Український національний колір // Рада (Київ). – 1911. – № . 179 (10 августа (23 серпня)). – С. 1. Передрук у: Неділя (Львів). – 1911. – Ч. 33 (27 серпня). – С. 4–5.

Штернберг Я. Регіональні герби краю // Новини Закарпаття (Ужгород). – 1991. – 2 лютого (№ 22–23). – С. 11.

Штернберг Я. Регіональні герби краю // Новини Закарпаття (Ужгород). – 1991. – 2 лютого. – С. 11.

Щавинський В. Прапор України // Нова Рада (Київ). – 1917. – № 150 (30 вересня (ст. ст.)). – С. 2.

Это наш донбасский герб // Салон (Донецьк). – 2003. – 28 января.

Яїцький А. Переможці є, переможених немає! // Новий день (Херсон). – 2001. – 29 листопада (№ 49). – С. 2.

Яка символіка традиційна // Голос України. – 1991. – 13 серпня (№ 155). – С. 3.

Якою буде символіка Хмельниччини // Вперед (Хмельницький). – 1997. – 25 жовтня.

Яценко О. Як піднімали прапор // Молодь України. – 1991. – 6 вересня. – С. 1.
Nowe godła, oznaki i chorągwie // Kurjer codzienny. – 1929. – 9 maja.
Z rady miejskiej w Kowlu // Wolyń (Луцьк). – 1939. – 15 stycznia.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Агафонова Е. А. 91
Адамушко В. И. 21
Александр, польський король 54, 55
Алмаші М. 165
Амбросіус М. див. Марко Амброзій з Ниси
Андрич Дж. 34
Андрієш-Табак С. (Andrieş-Tabac S.) 6, 21, 91, 125, 127, 140, 141
Андрій II, угорський король 75, 76
Андрій Боголюбський, князь 32
Андрій Юрійович, князь 30, 40
Андросов С. А. 141
Андрощук О. В. 20, 190
Андрусяк М. 16, 81, 145
Анна Ярославна 59, 60, 62, 173, 204
Антіох 52
Антонеску І. 135
Антонович В. 64
Антонович Д. 105, 117
Апостол Д., гетьман 71
Арсеньев Ю. В. 99
Артеменко С. 174
Ацович Д. 6
Бабенко А. 17
Бабух В. 168
Багалій Д. І. (Багалей Д. И.) 70
Багринець В. 165, 166
Базилевський М. 134
Баранович Ю. 148
Барвінський Б. (Barwiński B.) 14, 31, 134
Барсуков А. 14, 71, 72
Басаў А. Н. 164
Безуглий В. 175
Бекенштейн Й. С. 71
Бела III, угорський король 75, 76
Белинский В. Е. 99
Бендюг В. 186
Берзевіці 86
Бертші Н. 61
Бескид А. 128
Бєлашов О. 155
Бєлов О. 20, 28,
Бєльський Й. (Bielski J.) 22, 53, 58
Бєльський М. (Bielski M.) 22, 46, 52, 53, 57, 58
Бистренко О. 137
Битинський М. 16, 113, 114, 116, 133, 144–146
Білик П. 181
Білозір О. 160
Білокінь С. (Белоконь С. И.) 109, 150
Біляшівський М. 102, 109, 112
Бобрович Я. Н. (Bobrowicz J. N.) 53
Бобровський С. 95
Богатов К. 6, 125
Богданович С. 65
Бодянський О. 64
Бойко А. В. 90
Бойчук М. 109
Бокшай Й. 129
Болсуновский К. 28
Бондаренко Г. 169
Бондаренко П. 6, 184, 194
Боплан Г. 59
Боровець Т. (Тарас Бульба-Боровець) 164
Боршевский А. 125
Борщак І. 25, 59, 66,
Брайчевський М. О. 149, 150
Братко-Кутинський О. 18
Братцева А. 148
Брехуненко В. 64
Брук Л. 184
Брюховецький І., гетьман 66
Брящайко М. 131
Бузало В. 26, 113
Булавицький І. 180
Булавицький Я. 180

Бургкмайр Г. 58
Бурченя В. 182
Буцманюк Ю. 101, 115
Вільсон В. 112
Вавринюк П. 6
Вавричин М. 24, 58, 59
Вагін В. 196
Вази 54, 56
Василевич Г., гетьман 64
Василь Лупул, господар 52
Василько Романович, князь 30
Васюник І. 158
Ватуля Б. С. 17, 138, 139
Ващук К. 160
Введенський А. (Введенский А. А.) 17, 142, 143
Вельондек В. В. (Wielądek W. W.) 53
Верба І. 134
Вербицький М. 153
Верига В. 102, 111
Верниволя В. 14, 101, 116
Вехтер О. Ґ. 134
Вечерський В. 156
В'єтор В. 57
Виговський І., гетьман 66
Винар Л. 16, 146
Висоцький В. І. 194
Висоцький С. (Высоцкий С. А.) 35, 37
Віднянський С. В. 132
Вілінбахов Г. (Вилинбахов Г. В.) 20, 90
Вінклер П. (Винклер П. П.) 13, 66, 87–93, 96, 97, 126
Вітезович П. (Ріттер Вітезович П., Ritter Vitezović P.) 24, 62, 63
Вітовт, великий князь 35, 48, 50, 54, 55, 203
Віттиґ В. 22
Владислав Опольський, князь 32, 33, 44, 54, 203
Владислав Ягайло (Владислав III), польський король 33, 44, 48, 54, 76, 203
Владислав II, угор. король 42, 76, 78, 82, 208
Владислав IV, польський король 55
Влащук М. 149
Вовкун 159
Войтович Л. 38
Войцеховська І. Н. 20
Волга Л. 159
Волконская Л. 175
Володимир Великий (Володимир Святий) 32, 102, 104, 106, 107, 112, 132, 152, 153, 157, 173, 199
Володимир Ярославич, князь 75, 76
Волох С. 15, 104
Волошин А. 127, 129
Вондрачек Я. 130
Воробйов К. 174
Воронец Е. Н. 99
Воцял А. (Wocial A.) 6, 130
Вуйцик В. С. 52
Габсбург А. 42, 77
Габсбург М. (Матяш II, угор. король) 77
Габсбурги 11, 75, 84, 87, 98, 199
Гавраси 28
Гавриленко В. О. 5, 6, 17, 19, 64, 66
Гаврилюк В. 33
Гаврош О. 164
Гайдаренко Е. 174
Гай-Нижник П. П. 108, 109
Галган М. 102
Ганус А. 161
Гасенко Г. 111, 112
Геґі Ф. (Hegi F.) 41, 42
Гедимін, великий князь 48
Генріх Валуа, польський король 55
Генріх І, король Франції 59
Гербурт Я. (Herburt J., Herbortus I.) 24, 57, 58
Герман Г. 160
Герцфельд А. 6, 134
Гірняк Н. 137
Гісцова Л. 148
Глинская Т. 174
Гліномаз М. (Hlinomaz M.) 21, 129, 130, 132
Гломозда К. Ю. 6, 18, 105, 109, 148–150
Гнатевич Б. 101, 102
Гнатишак М. 104
Гнаткевич Ю. В. 149
Гнатовський Б. 147
Гозій С. (Hosius S., Hozjusz S.) 24, 57, 207
Голіян Р. 131
Головатий С. 154
Головацький Я. (Головацкий Я.) 80, 81, 83
Голубєв В. 182
Горліс-Горський Ю. 113
Грабова Н. 24, 69, 70, 88
Грабовецький В. 64

Граб'янка Г. 63, 66
Гречило А. Б. (Ґречило А., Grechylo A., Grečilo A., Grečylo A.) 18, 19, 29, 31, 36, 42, 44–46, 50, 52, 60, 61, 66, 75, 79, 80, 82, 88, 90, 92, 98, 100, 107–109, 119, 123, 129, 140, 143, 147, 148, 150, 151, 153–155, 158, 159, 161–163, 165, 168, 173, 176, 178, 182, 185, 191, 193–196
Гречуха М. С. 139
Гриневич Т. 100
Гринів Л. 117
Грицак П. 39
Грицик Ю. 166
Грушевський М. С. 6, 13, 14, 15, 29, 33, 37, 64, 99, 103, 104, 106–108, 116, 117, 152
Гулеватий В. 192
Гуляев Г. 181
Гурман А. 186
Ґалль Ф. (Gall F.) 21, 79, 83
Ґанц П. (Ganz P.) 23, 41
Ґваньїні О. (Гваньїні О., Gwagnini A., Gwagnin A.) 22, 23, 45, 46, 48, 49, 53, 206
Ґейштор А. (Gieysztor A.) 39
Ґерманський (Giermański S.) 24, 53
Ґіреї, кримські хани 58, 167
Ґорчин Я. А. (Gorczyn J. A.) 24, 53
Ґрюненберґ К. (Conrad von Grünenberg) 23, 61
Ґумовський М. (Gumowski M.) 16, 22, 24, 35, 44, 48, 53–56
Ґюркович Л. 123
Дальберґ Е. Я. 59
Данило Романович (Данило Галицький, король Данило) 12, 29–32, 34, 36–38, 43, 46, 130
Данилюк В. 169
Данильченко О. 196
Дашкевич Я. Р. (Корибут Я., Степанів Я.) 6, 17–20, 24, 27, 28, 31, 32, 40, 58, 59, 65, 80, 99, 114, 134, 148–150
Дейч Б. 167
Дениско Г. 170
Денисов В. 168, 196
Дерев'янко С. 6
Дерегус М. 148
Децій Й. Л. (Decjusz J. L.) 24, 57
Джучиди 28
Джучі 28
Дзіковський В. 14, 15, 101, 106
Дзюбан О. 20, 133, 134
Длуґош Я. (Długosz J.) 22, 23, 29, 33–35, 40, 44–48, 52
Дмитрієнко М. Ф. 20, 95, 155, 156
Добрянський А. 87
Догонич А. (Dugonics A.) 78, 208
Долматовский Е. 142
Донець Г., харківський полковник 70
Дончик Т. 169
Дорошенко Д. 26, 100–102, 104–106, 108, 116, 136, 141
Дорошенко П. Я. 109, 112
Дорошенко П., гетьман 66
Дравецький 86
Драгош, воєвода 51
Драчук В. С. 17, 27, 141
Дреєр Е. 6
Дроворуб В. 175
Дубовик Е. 180
Дуда І. 183
Дудаш С. 6
Дульсерт А. 39
Дурдинець В. 155
Духнович О. 131
Дюговаництъ П. 165
Дяденко М. 160
Дядиченко В. 17
Дядько 14, 99
Ебубекіров С. 28
Елинская М. М. 21
Емерик, угорський король 75
Еренфельд П. 128
Ернст Ф. 108
Єлизавета Петрівна, імператриця 90
Єфетов Г. (Ефетов Г.) 167
Жаткович Г. 128
Жданов Л. 171
Жебравський Т. (Żebrawski T.) 24, 29, 44, 53, 54, 55
Желеховский Ю. 81
Желіба О. 70
Жефарович Х. (Жефаровичъ Х.) 24, 62, 63, 207
Житниченко О. 194
Жулинський М. 156
Жулінський М. 177
Жупан Є. 165
Жученко М. 101, 102
Забіли 64, 66

Заборников А. 181
Забочень М. 26, 115
Завадський С. 108, 109
Заєць О. 150
Зайцев А. А. 110
Зайцев Б. 17, 136–139
Зайцев П. 109, 112
Закорецький А. 6, 170, 171
Затонський В. 26, 136, 137
Захаревич М. В. 155
Зельдина Э. 175
Земовит VI, мазовецький князь 47
Зиморович Б. (Zimorowicz J. B.) 30
Зінченко Н. 157
Зубов П. 90
Иванова М. Д.. 91
Иоанисян О. М. 28
Іван III, великий князь 34
Іван IV, московський цар 50
Іванець І. 101
Івахненко О. 155, 156
Іващук М. 183
Ільїнський В. М. 185, 196
Інокентій III, папа 37
Ісаченко Л. 188
Іщенко Я. О. 25, 143
Йосиф II, цісар 78
Каждайліс А. 188
Казимир III, польський король 30, 33, 44, 47, 121, 178
Казимир IV, польський король 54
Кайндль Р. Ф. (Kaindl R. F.) 83
Каменцева Е. И. 32, 50, 70, 72, 87, 91
Камин Е. 23, 44, 46, 47
Канталинская Ж. В. 28
Капралов Г. 175
Карась П. 185
Карл Ґустав, шведський король 59
Карл VI, імператор 77
Карл XII, шведський король 67
Катерина II 73, 90
Кауніц В. А. 78
Кельман І. 177, 178
Кене Б. 94–96
Килимник С. 118
Кирей Н. И. 110
Кириллин Ю. Д. 95
Кирилюк В. 152
Кириченко О. О. 149, 151, 161
Кисляк В. Г. 25, 191
Китицын П. А. 14
Кітова Л. 182
Кішка С., гетьман 64
Климкевич Р. О. 16, 35, 39, 60, 105, 107, 114, 145, 146
Клиш Й. (Kłysz J.) 44
Клімеш Р. 6
Книш Я. 39, 40
Кобаль Й. 131
Кобринський Й. 80
Кобута С. 119
Ковалевський М. 26, 102, 103, 116, 117
Ковальчук Н. 195
Козма М. 133
Колесник О. 194
Коломан 76
Комніни 28
Конашевич-Сагайдачний П., гетьман 64
Кондратов О. М. 149
Кондратюк А. А. 142
Конрад Мазовецький 30
Копиленко О. Л. 149
Корб Й. (Корб И. Г., Korb J. G.) 51, 66, 67
Корибут Вишневецький М. див. Михайло Вишневецький
Корибут Я. див. Дашкевич Я.
Король Н. 66
Коротнокі 86
Корятович Ф., князь 127, 129
Косачевская Е. 81
Косинський К., гетьман 64
Костельник Г. 134
Косянчук І. 180
Кохан О. 6, 151, 155, 156, 173, 193
Кочкуров Р. 194
Кравец Ю. 114
Кравченко В. 140
Кравчук Л. М. 147
Краль Ї. (Král J.) 130
Краснодемський В. 150, 152
Кревецький І. 81
Крекотень В. І. 24, 52
Крестьянников В. В. 25, 105
Кривенко В. Є. 6, 172, 193, 194
Криворучко О. 168
Крижанівський А. 26, 44, 51
Крикун М. 49
Крип'якевич І. 14, 20, 24, 31, 32, 34, 65, 66, 99–102, 104, 115, 134
Кричевський В. 15, 99, 106–109, 151

Кришталович У. 24, 58, 59
Круковський О. 144
Кубійович В. 26, 134, 135
Кудин А. В. 145
Кудінов В. 186
Кузнецов Л. 104
Кузьма А. 164
Кулаковський П. 50
Кулик Н. 155
Кульженко С. В. 99
Купчинський Р. 145
Курилас О. 101
Куркоў І. М. 164
Курса Я. 129, 130
Кусь А. 53, 54
Кучинський С. К. (Kuczyński S. K.) 6, 21, 32, 33, 44, 47, 50, 51, 54, 56, 57, 82, 95, 96, 115, 119, 121
Кучма Л. 157, 161
Кущинський А. 16, 105, 146
Кшижановський С. (Krzyżanowski S.) 13, 49, 92
Лаборець, князь 127
Лавров Т. 175
Лазаревский А. 13
Лазарович М. 101
Лазарович Н. 101
Лакієр О. (Лакиер А.) 13, 70, 89, 91
Лаппо-Данилевский А. 14, 31, 33
Ласький Я. 57
Латанський С. 179
Лаурла К. К. (Laurla K. K.) 6, 21
Лебединський Я. 28, 110
Лев Данилович, князь 31, 32, 43
Лев Юрійович (Лев II), князь 30, 40
Левицький О. 112
Легун Ю. 169
Ленін В. І. 148
Леонід К. 15, 104, 106
Леопольд II, цісар 79
Лепкий Л. 101
Липинський В. 66, 67
Лисенко М. 99
Лисенко О. Є. 133–135
Литвин В. 156
Литвин О. 182
Лінд К. (Lind K.) 13, 83, 123
Ліщук Н. 196
Лобода Г., гетьман 64
Логвин Г. Н. 149, 150
Лозинський М. 99, 110
Лук'яненко І. 107
Лукомський В. (Лукомский В. К.) 60, 109
Лысенко Н. Н. 99
Любарт, князь 32, 43
Людовік Угорський (Людовик), король 33, 44, 76, 82
Люпан М. 6
Маґочі Р. П. (Magocsi P. R.) 131
Мазепа Іван, гетьман 67
Мазепа Ісаак 26, 102
Максютенко В. 148
Малаха Є. 175
Малеин А. И. 66
Мальгін А. 167
Марія Терезія, імператриця 75, 77, 78, 85
Марко Амброзій з Ниси (Амбросіус М., Ambrosius M.) 23, 52, 206
Мартин О. 26, 144
Мартос Б. 101
Масарик Т. Г. 128
Маскевич О. 6
Мастикаш М. 185
Матвій Паризький 34
Матоушек К. (Matoušek K.) 130
Маттерн Ґ. 6, 42
Матяш II, угор. король – див. Габсбург М.
Матяш Корвін (Матяш Гуньяді), угор. король 42, 76, 77, 82, 208
Махно Н. 112–114
Мацерук В. 168
Медведєв М. 6, 90
Мельник Г. 169
Мерц В. (Merz W.) 41, 42
Мерцалов О. 174
Микитенко О. 156
Миколайчук В. 182
Миллер Д. П. 70
Милорадович Г. 13
Мирон Бернавський, воєвода 52
Мироненко В. 177
Михайлик М. 102
Михайло Вишневецький (Корибут Вишневецький М.), поль. король 54, 56
Михалевич М. 132
Мицик Ю. 23, 45
Мицько І. 40
Міллер М. 16, 27, 28
Мініх Б. К. 70
Мірошниченко А. 180

Мітченко В. 156
Міхальчанка А. М. 21
Міщенко О. 155
Модзалевський В. (Модзалевский В. Л.) 15, 22, 69, 108, 109, 112
Молчановский Н. В. 66
Морозов О. 88
Москаль Г. 164
Мочонов К. 6
Мрига В. В. 140
Мстислав Володимирович, князь 176
Мулевич О. 161
фон Муре К. (Конрад фон Муре) 41–43, 60
Мурманов М. 184
Мюнстер С. 58
М'яновський Ю. 6
Нагаевский В. В. 110
Нагельський М. 64
Назарук О. 15, 106
Напиткін В. 186
Наполеон I, імператор 94
Нарбут Г. 15, 104, 108, 109, 112
Неврєв М. 37
Негеральдик 14, 100, 115
Недух А. А. 20, 190
Нерубенко В. 27
Несецький К. (Niesiecki K.) 24, 49, 53
Нескромний О. А. 25, 191
Нестерюк А. 51
Нечипуренко М. 181
Низовский А. Ю. 91, 92
Обідний М. 104
Оглоблин О. 134
Огнєва О. 169
Однороженко О. 19, 24, 44, 51, 53, 56, 57, 66, 70, 72
Олександр I, імператор 90, 91
Олексій Михайлович, цар 66
Ольга, княгиня 173
Ольгерд, великий князь 48
Омельченко М. 6, 71
Орбіні М. (Обрини М., Orbini M.) 62
Орлик П., гетьман 25, 66, 67
Осачук С. Д. 25, 125
Осецький О. 107
Оссолінські 22
Островский Г. С. 52
Павленко В. 176
Павлик В. 178
Павло I, імператор 90
Павловський В. 107
Павловський О. 18, 148
Павлуцький Г. 112
Падалка С. С. 162
Палеологи 28
Палій С. 93
Панасенко О. 182
Панченко П. П. 162
Папроцький Б. (Paprocki B.) 23, 45–49, 52, 53, 57, 173, 205
Параден К. (Paradin C.) 59, 60, 204
Пастернак О. 15, 16, 28, 106
Пастернак Я. 30, 32, 38
Пахолко С. 26, 144
Пахолок Л. 147
Пачовскій В. 84
Пашкоў Г. П. 48
Пендюра А. 175
Перевальський В. 155
Перені 85
Петканова Д. 27
Петлюра С. 144
Петро Могила 52
Петро Петрович, наджупан 133
Петро I Олексійович 96
Петро I Мушат, воєвода 51
Петрушевич А. С. 13, 34, 83
П'єкосінський Ф. (Piekosiński F.) 13, 31, 33, 35, 44, 60, 65
Пивоваров С. 37
Пилипенко В. 179
Пілат О. 167
Пйотровський Ю. (Piotrowski J.) 121–124
Платоненко С. 175
Плужникова Н. 168
Поглодовський З. 81
Пожарський А. 195
Полієвець О. 171
Поліщук М. 148
Поліщук О. 26, 115
Полонська-Василенко Н. Д. 134
Полуботок П., наказний гетьман 102
Полячківна Г. (Polaczkówna H.) 16, 23, 44–46, 50, 52, 60, 120
Пономаренко Н. 165
Попофф М. (Popoff M.) 23, 42
Потап О. Ю. 6, 186, 192
Потоцькі 121
Похилевич Л. 94

Поцелуев В. А. 138, 143
Пригорницький Ю. 150
Прокопович В. 66
Пушкаш А. 133
Пчелов Е. В. 18
Рабинович М. Г. 27
Ракоці Ф. 133
Рапов О. М. 28
Рассадзін С. Я. 21
Ревнівцев М. 140, 141
Рей М. (Rej M.) 24, 58
Рейті І. 164
Різниченко В. 15, 102, 104, 106
Рімша Е. (Rimša E.) 6, 21, 48, 54, 55
Ріттер Вітезович П. див. Вітезович П.
Ріхенталь У. (Richental U.) 22, 23, 35, 60, 61
Розвадовський О.-Г. 183
Розовик Д. Ф. 25, 105
Розсипал А. 131
Розумовський К., гетьман 71
Роман Мстиславович (Роман Галицький), князь 31, 32, 35, 37, 38, 43
Романенчук А. 166
Романовичі 30, 32, 44
Роселлі П. 40
Росоха С. 132
Рубинштейн С. Ф. 66
Руденко О. 186, 188
Рудецький П. 169
Рузвельт Т. 112
Рум'янцев П. 72
Рум'янцева В. В. (Румянцева В. В.) 17, 49, 66, 88, 91, 93
Русанівська Т. 185
Рыбаков Б. А. 27
Рюриковичі 28, 32, 40, 43, 109
Рябчун 160
Сабалдир В. 167
Савчук Ю. К. 19, 20, 49, 92, 95, 155, 156, 169
Садова І. 168
Сазонов С. 180
Сакович К. 24, 64, 207
Самоквасов Д. Я. 99
Сас П. М. 64
Сварник І. 19, 20, 82
Свєшніков І. К. 38
Свидригайло, великий князь 55
Семкович В. (Semkowicz W.) 16, 35, 48, 53, 55, 124
Сенютович-Бережний В. 16, 59, 146
Сергійчук В. 18, 148, 149
Середа А. 139
Середюк О. 139
Сибірцев В. 172, 194
Сигізмунд, угорський король 76
Сигізмунд Август, поль. король 55, 58
Сигізмунд Кейстутович, великий князь 55
Сигізмунд I, імператор 34
Сигізмунд I, польський король 46, 48, 52, 55, 58
Сигізмунд III, польський король 55
Сидор Д. 165
Сидоренко Г. 107
Силюк А. 169
Симоненко П. 155
Сироватка С. 156
Ситий І. М. 6, 19, 64, 66, 69, 70, 88, 176
Сідері Дж. 58
Сікачина Т. 150
Січинський В. 15, 16, 28, 125, 146
Скальковський А. (Скальковский А.) 72, 73
Скиба Ю. 168
Скорик Л. П. 149, 151
Скоропадський І., гетьман 66
Скоропадський П., гетьман 26, 109, 112, 114, 117
Скотинський Т. 15, 124, 125
Скочиляс І. 125
Слабченко М. 14, 73
Сліпецький О. 165
Слободянюк М. 6
Слободянюк П. 185
Сметанников И. С. 20
Соболева Н. А. 20, 50, 66, 71, 92, 94–97
Соболь В. 188
Сова А. 6, 20, 144
Соколов В. А. (Sokolov V. A.) 117, 137–141
Сокульський А. 139
Соліс В. (Solis V.) 23, 61, 204
Соловйова М. В. 194
Соломоник Э. И. 27
Сохань П. С. 149
Спарвенфельд Й. Ґ. 67
Стародубцев М. М. 20

Стасюк В. 155
Стафійчук В. 71
Стебельський С. 132
Степанів Я. див. Дашкевич Я. Р.
Степовик Д. В. 64
Стерчо П. (Stercho P.) 131, 132
Стефан Баторій, польський король 55, 63, 64
Стефан, молдавський господар 52
Стефаник В. 22
Стеценко Н. 180
Стецюк П. 154
Стрельський В. І. (Стрельский В. И.) 17, 18, 139, 142
Стрілка Р. 139
Стрільчик Т. 149
Студинський К. 26, 80
Сулима М. М. 24, 52
Сулькевич М. 141
Супруненко Н. И. 136
Табачник Д. 157, 158
Таранов А. П. 139
Тарас Бульба-Боровець див. Боровець Т.
Тарасюк О. 160
Тарновський В. В. 64
Татіщев В. (Татищев В. Н.) 37
Тегза Н. 166
Теліженко М. 175
Теліженко О. 175
Терлецький Ю. П. 6, 50, 181, 182, 195
Терський С. 33
Тетеря П., гетьман 65, 66
Тимус К. Л. 30, 37, 38
Тимчук Л. 168
Тисяченко Г. 109
Ткаченко В. М. 149
Ткачук Т. М. 30, 37, 38
Толкушин О. 175
Толочко А. 37
Толстой В., воєвода 70
Томашівський С. 14, 99, 100
Трембіцький В. (Trembicky W.) 6, 16, 17, 112, 146, 150, 151
Тройницкий С. Н. 14, 71, 73
Троненко Г. А. 149
Тронько П. Т. 143
Трусов В. 167
Трутовский В. К. 99
Тулін Б. 155
Тумановський О. 182
Турецький І. 150, 151
Турзо 86
Туроці Я. (Johannes de Thurocz) 22, 23, 77
Тымчук Д. 157
Уваров О. С. 37
Удін Є. 143
Удовиченко Г. 157
Устюгов Н. В. 32, 50, 70, 87, 91
Фадеева М. Т. 29
Фаєр Г. 184
Федака П. 130, 148, 165
Феделеш К., о. 132
Федоришина Л. 165
Федорук Я. 6
Фенцик С. 131
Фердинанд І Габсбург, угор. король 62, 77, 79
де Фер Н. 59
Фіголь М. 37
Філіп Гогенштауфен 38
Філіппов О. 130
Фоменко И. К. 58
Франкварт Я. (Francquart J.) 24, 42, 77, 208
Франко І. 44
Франконій М. 46
Франц Йосиф І, цісар 83
Франц ІІ, цісар 79
Фрідберґ М. (Friedberg M.) 23, 45–47, 52
Фрідріх Ґ. 129
Фрідріх ІІ, імператор 34
Фролов Б. Е. 110
де ля Ф'юль Д. 58, 204
Хаблак М. 173
Хаджі-Ґірей, кримський хан 28
Хало О. 195
Хамежук І. 192
Харинович М. 183
Хмельницький Б., гетьман 11, 66, 67, 99, 102, 157
Хоміцький А. 16
Хом'як М. 26, 144
Хорват І. 90
Хохлович Л. 186
Христюк П. 25, 102, 112
Царенко М. 135, 169, 192
Цегельський Л. 15, 104
Цеханович А. Л. 145
Цітов А. (Цітоў А. К.) 6, 21, 48, 54, 56
Чарторийські 22, 47, 48

Чебан О. 169
Чебикін А. 155
Чеботарев Х. 26, 73
Чекмишев О. 147
Чепіль Д. 183
Червоній В. 182
Чередниченко О. 177
Черномаз В. А. 111
Чеховський І. 37
Чингізхан 28
Чмир М. 6, 19, 117
Чоловський О. 22, 120, 122, 124
Чорногор В. 165
Шаланда А. 21, 48, 54, 56
Шаповалов Г. 20, 28
Шапошников С. 173
Шапошникова А. К. 29
Шардіський М. 165
Шатунов В. 175
Шафонский А. 89
Шевальє П. 64
Шевченко Т. Г. 112, 125, 175, 176
Шевчук В. О. 149
Шелест П. Ю. 143
Шелковніков Ю. 177
Шелухин С. 16, 106
Шепелёв Л. Е. 91
Шептицький А. 101, 134
Ширай Є. 170, 171
Широцький К. 14, 99
Шішміш М. 6
Шляховий К. 172, 194
Шнайдер А. 22
Шостя В. 155
Шрамченко С. 26, 109, 112, 116
Штернберг Я. 84, 85, 130
Штефан А. 16, 85–87, 127
Штрегль Г. Ґ. (Ströhl H. G.) 13, 31, 34, 75, 77, 83, 115, 130
Щавинський В. 103
Щебелєв Ю. 180
Щербак Н. 174
Юрій Львович (король Юрій) 31, 33, 39
Юрій П Тройденович (Юрій II) 30, 32, 33, 40, 43, 203
Ющенко В. 156
Яблоновський Ю. А. 55
Яворницький Д. 63, 72
Ягупов В. 167
Яїцький А. 180
Якимович Б. З. 18, 148–150
Якубова Л. Д. 125
Якутович С. 160
Ян Казимир, польський король 56
Яневський Д. Б. 18, 105, 109, 148, 149
Яненко З. 91
Янко з Чарнкова (Janko z Czarnkowa) 22, 30
Янушкевич І. 6, 171
Янушовський Я. 58, 207
Яровая Е. А. 28, 29
Ярослав Всеволодович, князь 49
Ярослав Мудрий, великий князь 35, 37, 59, 157, 173
Ярославин С. 110
Яцюк В. 26, 115
Ященко О. 150

* * *

Ambrosius M. див. Марко Амброзій з Ниси
Andrieş-Tabac S. див. Андрієш-Табак С.
Banac I. 62
Bárczay O. 75
Barwiński B. див. Барвінський Б.
von Berchem E. 41
Berténi I. 21, 77
Bertschi N. 23, 61
Bidermann H. J. 83
Bielski J. див. Бєльський Й.
Bielski M. див. Бєльський М.
Bobrowicz J. N. див. Бобрович Я. Н.
Brooke-Little J. P. 21, 83
Brožek A. 130
Buck M. R. 60
Campbell T. 39
Cantemir D. 51
Cappelen H. 21
Chomicki A. 16
Csáky I. 21, 84–86
Czerwiński J. (A. Z.) 82
Decjusz J. L. див. Децій Й. Л.
Długosz J. див. Длугош Я.
Dogaru M. 21, 51, 91, 125–127
Dugonics A. див. Догонич А.
Działyński A. T. 44
Fedinec C. 133
Fejérpataky L. 75
Fraknói V. 84
Francquart J. див. Франкварт Я.
Friedberg M. див. Фрідберґ М.

Galbreath D. L. 41
Gall F. див. Ґалль Ф.
Ganz P. див. Ґанц П.
Garcia Camarero E. 39
Giermański S. див. Ґерманський С.
Gieysztor A. див. Ґейштор А.
Gloger Z. 50
Göbl M. 21, 83
Gorczyn J. A. див. Ґорчин Я. А.
Grabowski A. 25, 45
Grakalić M. 77
Grechylo A., Grečilo A., Grečylo A. див. Гречило А. Б.
von Grünenberg C. див. Ґрюненберґ К.
Gumowski M. див. Ґумовський М.
Gwagnin A., Guagninus A. див. Гваньїні О.
Hegi F. див. Ґеґі Ф.
Heleniusz E. 50
Herburt J., Herbortus I. див. Гербурт Я.
Heymowski A. 33, 36, 46, 60
Hickmann A. L. 83, 115
Hildebrandt M. 51
Hlinomaz M. див. Гліномаз М.
Hoppál D. 21, 85, 86
Hosius S., Hozjusz S. див. Гозій С.
Hupp O. 41
Ilnytzkyj R. 132
Iványfi E. 77
Jabłonowski J. A. 56
Janko z Czarnkowa див. Янко з Чарнкова
Janicki J. 64
Januszowski J. 24, 58
Johannes de Thurocz див. Туроці Я.
Kaindl R. F. див. Кайндль Р. Ф.
Kamocki F. 115
Kautzsch R. 60
Kittel E. 34
Klaić V. 62
Kłysz J. див. Клиш Й.
Kolař M. 79
Koller J. 24, 77
Konyago V. L. 101
Köpeczi Sebestyén J. 16, 77
Korb J. G. див. Корб Й.
Král J. див. Краль Ї.
Krzyżanowski S. див. Кшижановський С.
Kucharski W. 46
Kuczyński S. K. див. Кучинський С. К.
Kuropatnicki E. A. 78
Lacarra Ducay M. C. 22, 38
Lacarra M. J. 22, 38, 39
Ładowski M. M. 24, 58
Ladyzhynsky O. V. 101
Laurla K. K. див. Лаурла К. К.
Lehotzky A. 84–86,
Leonhard W. 21, 34
Leszczyński J. 91
Lewicki A. 31
von Liebenau Th. 23, 41
Lind K. див. Лінд К.
Linder E. D. 21
Ljubović E. 62
Łojko J. 21, 57
Louda J. 21, 32
Maclagan M. 34
Magocsi P. R. див. Маґочі Р. П.
Maliszewski E. 123
Marino N. F. 22, 38
Matoušek K. див. Матоушек К.
Merz W. див. Мерц В.
Miodońska B. 57
Mischevca V. 21, 51
Montaner A. 22, 38
Müller R. A. 58
Mužika R. 24, 58
Negrei I. 21, 51
Neubecker O. 21, 83
Nevéus C. 21
Nichitici A. 21, 51
Niemcewicz J. U. 25, 48, 52
Niesiecki K. див. Несецький К.
Nilson N. Å. 66
Novák J. 21, 130
Nyáry A. 84, 86
Nyulásziné Straub É. 21, 85
Olszewicz B. 123
Olzog G. 21
Orbini M. див. Орбіні М.
Oswald G. 21, 31, 34, 95
Palma F. C. (von Palm F. K.) 24, 75, 77, 78
Paprocki B. див. Папроцький Б.
Paradin C. див. Параден К.
Pasch G. 35, 39,
Pastoreau M. 21, 31
Piech Z. 21, 54
Piekosiński F. див. П’єкосінський Ф.
Piotrowski J. див. Пйотровський Ю.
Plage K. 26, 78
Polaczkówna H. див. Полячківна Г.
Popoff M. див. Попофф М.

Pray G. 75, 77
Przezdziecki A. 22
Pudłowski L. 124
Purens V. 21
Puteanus E. 24, 42, 77
Raneke J. 33, 36
Rej M. див. Рей М.
Rewa P. 77
Rey Pastor J. 39
von Richental U. див. Ріхенталь У.
Rimša E. див. Рімша Е.
de Riquer M. 39
Ritter Vitezović P. див. Вітезович П.
Rokosz M. 57
Russocki S. 21, 115
Saigal S. 21
Schnür-Pepłowski S. 75
Schurdel H. D. 21, 34
Semkowicz W. див. Семкович В.
Simon H. 94
Skubiszewski P. 47
Sokolov V. A. див. Соколов В. А.
SolisV. див. Соліс В.
Stercho P. див. Стерчо П.
von Stillfried-Alcantara R. 61
Ströhl H. G. див. Штрегль Г. Ґ.
Svoboda Z. 21, 130
Swach A. 53
Szilágyi S. 77
Szulc S. 44
Trembicky W. див. Трембіцький В.
Turowski K. J. 23
Vagnon E. 39
de Vajaj S. 32
von Volborth C.-A. 21
Vossberg F. A. 24, 35, 44, 48, 53, 75
Vrteľ L. 21, 84, 86
Wagner C. 86
Wdowiszewski Z. 16, 23, 52
Wielądek W. W. див. Вельондек В. В.
Willaume J. 21, 115
Winter H. 40
Wisłocki W. T. 81
Wocial A. див. Воцял А.
Żebrawski T. див. Жебравський Т.
Zeller-Werdmüller H. 42
Zimorowicz J. B. див. Зиморович Б.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Абауй, комітат 86
Абауй-Торна, комітат 86
Абхазія 163, 164
Австралія 112, 166
Австрійська імперія (Австрійська монархія, Імперія Габсбургів, Монархія Габсбургів) 11, 25, 75, 77, 79, 80, 83, 87, 91, 98, 153, 199, 200
Австрія 21, 79, 83, 101, 112, 115
Австро-Угорщина (Австро-Угорська імперія, Австро-Угорська монархія) 13, 79, 82, 83, 110, 115, 200
Автономна республіка Крим (АРК, АР Крим, Республіка Крим) 7, 161, 166–168, 189, 191, 200, 213
Азовська губернія 73, 89
Азовське море 175, 181
Аккерманський повіт (Аккерманський цинут) 92, 126, 141
Албанія 35
Америка 98, 128
Амстердам 58
Англія 41
Антверпен 52
Антрацитівський район 194
Аргентина 41
Ауґзбург 60
Аулендорф 41
Базавлуцька Січ 186
Байкал, оз. 111
Балаклава 95
Балта 94, 95
Бардіїв 133, 144
Баришівський район 193
Батор, р. 85
Бахмут 71
Бахмутський повіт 73
Бахчисарай 141
Бейсузький округ 144
Белград 6
Белз 47
Белзька земля (Belzensis terra) 30, 38, 47, 52, 57, 144, 206
Белзьке воєводство (Palatinatus Belsensis, Woiewodztwo Bełzkie) 47, 59, 120–122, 124, 205
Белзьке князівство 47
Бельгія 6
Берґсгаммар 33
Бердичів 93–95
Бердичівський повіт 93
Бердянський повіт 93
Береги 84
Берегівський район 193
Берегово (Берегсас) 84, 133, 144
Бережани 81
Бережанський район 195
Березна 88
Березький комітат (Берег) 84, 85, 129, 144, 193, 208
Берестейське воєводство (Palatinatus Briestiensis, Woiewodztwo Brzeskie, Woiewodztwo Brzeszczayskie) 48, 56, 59, 119
Берестейщина 144
Берислав 95
Берлін 40, 134, 135
Бессарабія 63, 92, 127, 135, 140, 141, 144
Бессарабська губернія 95, 96
Бессарабська область 92, 190
Бжозов 123
Білавино 34, 37
Білгородська губернія 73
Біловодськ 88, 95
Білопілля 95
Білорусія (Біла Росія, Білорусь, Біла Русь, Білорусь, Weisen Reüssen) 20, 60, 66, 134, 151, 164
Білостоцьке воєводство 119

Богодухівський район 196
Бодрог, р. (Bodrogum, Bodrogh) 85, 86
Болгарія 144
Болівія 41
Боржава 84
Боржавський комітат 84
Борзна 88
Босфор, прот. 29
Бранденбург 59
Брацлав 90
Брацлавська губернія 89
Брацлавське воєводство (Woiewodztwo Bracławskie) 49, 53, 57, 205
Брацлавщина (Ziemia Bracławska) 49, 50, 144, 169
Броварський район (Броварщина) 193
Броди 120,
Буг див. Південний Буг, р.
Бугогардівська паланка 72
Будапешт 127
Буковина 83, 87, 100, 103, 113, 135, 144, 145, 168, 169, 199, 208
Валки 71, 95
Валківський район 196
Варшава 22, 121, 123
Василів 37
Василівський район 193
Васильківський район 192
Велике князівство Київське 73
Велике князівство Литовське 11, 33, 35, 43, 47–50, 53, 56, 59, 157, 199
Велике князівство Чернігівське 176
Великобілозерський район 190
Великолепетиський район 196
Великоолександрівський район 196
Верхня Угорщина (Південна Словаччина) 133
Верховинський район 193
Вестерос 67
Вижницький район 196
Високопільський район 196
Відень 62, 75, 78, 80
Візантія (Візантійська імперія) 12, 34, 35, 37, 38
Вільнюс (Вільно) 6, 56
Вільшана 71
Вінницька область (Вінниччина) 169, 189, 190, 192
Вітебськ 56
Вітебське воєводство 56
Владивосток 102, 111
Волочиський район 214
Вознесенськ 95
Вознесенська губернія 89
Вознесенське намісництво 90
Волинська губернія 89, 90, 92, 93, 97, 209
Волинська область 22, 33, 164, 169, 182, 183, 189, 191, 192
Волинське воєводство (Woiewodztwo Wołyńskie) 53, 57, 59, 119, 121, 122, 205
Волинське князівство (Володимирське князівство, Володимирське королівство) 31, 82
Волинь (Волинська земля, Ziemia Wołyńska) 35, 36, 38, 44, 45, 48–50, 55, 57, 59, 61, 62, 67, 68, 75, 79, 82, 83, 89, 90, 119, 122–124, 134, 135, 144, 169, 182, 183, 185, 186, 188
Володимир-Волинський (Володимир на Волині) 76, 97
Володимир-Волинський район 192
Володимир-Суздальський 32
Воронезька губернія 96
Воронезьке намісництво 88
Вроцлав 22
Гадяч 88
Газарія 28
Галицька земля (Haliciensis terra, Halicka ziemia) 34, 36, 45, 52, 57, 75, 82, 120–122, 144, 179, 205, 206
Галицька Республіка 119
Галицьке князівство (Галицьке королівство) 31, 38, 82
Галицько-Волинська держава (Галицько-Волинська Русь, Галицько-Волинське князівство, Руське королівство) 10, 12, 29–36, 44, 76, 78, 100, 157, 199
Галич 29, 30, 32, 34, 37, 38, 47, 75, 76
Галичина (Галицька Русь, Ґаліція, Gallicia alias Halicia, Gallizia, Hallicia, Halitia, Regni Galiciae) 11, 32, 42–44, 62, 63, 75–83, 87, 91, 98–100, 103, 113, 115–117, 119, 121, 123, 124, 128, 130–135, 145, 178, 183, 199, 208
Галичина, дистрикт 133
Галісія 62
Генерал-губернаторство 83, 133
Генуя 28, 29
Герца, повіт 92

Герцаївський район 190
Герцогство Буковина 83
Гетьманщина (Військо Запорозьке) 11, 65, 70, 71, 73, 88, 144, 150, 157, 179, 190, 199, 207
Глинськ 88
Глухівський район 195
Говтва 88
Голованівський район 193
Горнад, р. (Hernadus, Hernadus) 86
Городище 88
Городня 88
Гощанський район 214
Градизьк 90, 95
Греція 35, 41
Григоріївський округ 144
Грузино-Імеретинська губернія 93
Гуляйпільський район 193, 197
Гуляйполе 197
Дакія 41
Далекий Схід 102, 111
Далмація 76
Данія 41
Десна, р. 176
Дніпро, р. 59, 60, 72, 135, 181
Дніпровський повіт 93
Дніпропетровськ 6, 187
Дніпропетровська область (Дніпропетровщина) 143, 186, 187, 189, 192
Дністер, р. 73, 127, 135, 169
Добринська земля 48
Добровеличківський район 214
Донецька область (Донеччина) 143, 174, 189, 192, 197
Донська область 96
Дорнфельд 79
Дорогой, повіт 91, 126, 211
Дорогочин 31
Дрогобицька область 162
Дрогобич 81
Дубно 97
Дунай, р. 127
Дунерія (Дунеря де Жос), область 126, 127, 211
Естонія 21, 153
Євпаторійський повіт 93
Євпаторія 93
Європа 7, 35, 111, 177, 200
Єйськ 145
Єйський округ 144
Єлисаветградська провінція 73
Єрусалим 41
Жидачівський повіт (Жидачівська земля) 52, 53, 57, 121, 122, 144, 190
Жидачівський район 214
Житомир 106, 187, 188
Житомирська область (Житомирщина) 163, 187–189, 192
Житомирський район 192
Жмудь (Жемайтія) 55, 56
Жовква 81
Жовківський повіт 120
Жовківський район 190
Загреб 62
Закавказзя 151
Закарпатська область 84, 162–164, 166, 189, 193
Закарпатська Україна 142
Закарпаття 11, 12, 15, 84, 87, 98, 115, 127, 130–133, 135, 142, 144, 145, 162, 164–166, 199
Замчище, урочище 169
Запоріжжя, край 144
Запорізька область 143, 179, 189–191, 193, 213
Запорозька Січ 103
Заріг 6
Зарічненський район 195
Зарудці 79
Заставнівський район 196
Заторське князівство (Затор, Ducatus Zatoriensis) 78, 79
Західна Україна 110, 118, 124, 144, 147, 151, 178
Західна Європа 27, 37
Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) 25, 110, 113–115, 117–119
Звенигород 38, 47
Зелений Клин 111
Земплинський комітат (Земплинська жупа, Земплинска Русь) 84, 85, 128
Зіньків 88
Зміїв 91
Зміївський район 195
Знам’янський район 172
Золота Орда 28, 48
Золотий Тік 32
Золотоноша 88
Іванківський район 190

Івано-Франківська область (Івано-Франківщина) 178, 179, 189, 193, 213
Іверія 51
Ізмаїльський повіт 92, 141, 126, 211
Ізраїль 181
Ізюм 71
Ізюмський район 196
Ізяслав 90
Ізяславська губернія 89–91
Інгульська паланка 72
Ірландія 154
Іршавський район 193
Іспанія 41
Італія 154
Ічня 197
Казанківський район 194
Каланчацький район 196
Каліська земля 48
Каліш 30
Кальміуська паланка 72
Камінь-Каширський район 192
Кам'янецька область 89
Кам'янець-Подільський 90, 114
Кам'янець-Подільський район 196
Кам'янка-Дніпровський район 193
Канада 16, 111, 115, 145
Карасубазар 95
Карпати, г. 32
Карпатська Україна (Карпато-Українська Держава) 25, 132, 133, 135, 144, 145, 212
Каспійська область 93
Кастилія 38
Каталонія 39
Катеринодар 145
Катеринодарський округ 144
Катеринопільський район 196
Катеринослав 90, 102, 136, 187
Катеринославська губернія 89–91, 95, 96, 209
Катеринославська провінція 73
Катеринославське намісництво 89, 90
Каффа 28, 58
Каховський район 196
Керч 93
Києво-Святошинський район 193
Київ 22, 35, 37, 47, 61, 69, 71, 88, 93, 94, 99, 101–107, 112, 116–118, 134, 142, 147–151, 153, 158, 159, 161, 173, 180
Київська губернія 73, 93–95, 97, 209
Київська область 143, 172, 189, 190, 193
Київська Русь (Княжа Держава Володимира Великого, Київська Держава Володимира Святого, Українсько-Руська держава) 7, 27, 35, 37, 59, 65, 84, 103, 105–107, 113, 150, 152, 153, 177, 199, 200
Київське воєводство (Woiewodztwo Kijowskie) 49, 50, 53, 56, 96, 100, 134, 205
Київське князівство 49
Київське намісництво 88, 90
Київщина (Київська земля, Ziemia Kijowska) 48–50, 53, 55, 56, 61, 65, 67, 134, 144, 173, 188, 193
Кишинів 6
Кіровоград 6, 172
Кіровоградська область (Кіровоградщина) 172, 189, 191, 193, 194, 197, 213
Кобеляки 93
Ковель 94
Кодацька паланка 72
Козелець 88
Козятинський район 192
Коломия 80
Колумбія 41
Конотоп 88
Константинополь 29, 34, 37
Констанц 60
Корецький район (Кореччина) 195
Королівство Галичини і Лодомерії 78, 79, 82, 120
Короп 88
Коростень 106
Корсунський полк 70
Костянтиноград 93
Краків 22, 40, 47, 50, 57, 79, 122, 124
Красногвардійський район 191
Краснокутськ 95
Краснолиманський район 192
Кременецький повіт 56
Кременчук 91
Кремінський район 194, 214
Кривоозерський район 194
Крим (Кримський півострів) 28, 29, 58, 141, 144, 151, 152, 162, 167, 191
Кримська АРСР (Автономна Кримська СРР, АКСРР, КАРСР) 141, 142, 166, 212
Кримська область 141, 142, 166, 190
Кримське ханство 28, 29, 58, 89, 199

Кролевець 88
Куба 41
Кубанська Народна Республіка 110
Кубанська область 96
Кубанський край 110
Кубань 73, 74, 110, 111, 144, 145
Куп'янськ 88
Куп'янський район 196
Курляндія 59
Кучерівка 172
Куявська земля 48
Лаборець, р. (Laboritza) 86
Ла-Пампа 166
Латвія 21, 22, 153, 154
Латинська Америка 41
Латориця, р. (Latoritza, Latorczam) 84, 85
Летичівський повіт 57
Липець 71
Липовецький район 192
Лисянський район 196
Лита Могила 172
Литва 20, 43, 49, 59, 61, 65, 82, 96, 147
Литовська республіка 188
Литовська РСР 147
Ліберія 104
Лівобережна Україна (Лівобережжя) 17, 51, 67, 69, 72, 73, 144, 145
Лівонія 39
Ліон 59
Літинський повіт 92
Лодомерія (Володимирія, Lodomeria, Regni Lodomiria) 31, 42, 61, 62, 63, 75–79, 82, 83, 123, 207, 208
Лохвиця 88
Лубенський полк 71
Лубни 88
Луганськ 6, 97
Луганська область (Луганщина) 171, 189, 194, 197, 201, 213
Лукім'я 69
Лукомська сотня 69
Луцьк 97, 182
Луцький район 192
Люблін 79
Люблінська губернія 96, 209
Люблінська земля 52
Люблінське воєводство 119, 122
Любовна 127
Ляйпціг 6, 80
Львів (Лемберг, Civita de Leo, Lumbret, Lunbret, Lunbrec) 22, 30–33, 38–40, 44, 52, 53, 57, 76–81, 92, 99–101, 109, 110, 115, 119–123, 125, 133–135, 142, 159, 168, 177
Львівська земля (Львівська Русь) 30, 32, 33, 36, 40, 45, 52, 57, 144, 178, 206
Львівська область (Львівщина) 22, 33, 143, 162, 177, 178, 189–191, 194, 197
Львівське воєводство 119, 121, 123
Львівський повіт 123
Магдалинівський район 192
Мазовецьке воєводство 119
Мазовія 79
Макарівський район 193
Мала Русь (Russia Minor) 62
Малоросійська губернія 90
Мальорка 39, 40
Мангуп, г. 28
Маневицький район 192
Мара, р. (Mara) 85
Мараморoський комітат (Мараморoська жупа, Мараморощина, Марамуреш) 84, 85, 127, 129, 144, 208
Марокко 41
Мартін 6
Мархія Рутенорум 127
Махнівка 93–95
Махнівський повіт 93
Маяки 95
Мглин 88
Мелітопольський повіт 93
Мельгуновський курган 172
Микитинська Січ 186
Миколаїв 6, 91, 97, 180
Миколаївська губернія 90
Миколаївська область (Миколаївщина) 179, 163, 189, 191, 194
Миргород 88, 90
Миронівський район 193
Міжгірський район 193
Міловський район 194
Мінськ 6
Мінська губернія 89
Млинівський район 195
Могилів-Подільський район 192
Могилівський повіт 92
Мозирський повіт 49
Молдавія (Богданія, Молдова, Молдовлахія, Русовлахія, Moldavia, Moldavie,

Woiewodztwo Wołoskie) 20, 51, 52, 54, 57–59, 62, 63, 91, 151
Молдавська АРСР (Автономна Молдавська СРР, АМСРР, МАРСР) 140, 141, 212
Молдавська РСР 141
Молдавське князівство (Valachiae ducatus) 51, 83, 87, 91
Молдова, р. 51
Монастирищенський район 196
Моравія-Сілезія 132
Москва 22, 37, 63, 65, 67, 162, 173
Московія (Велика Русь, Московська держава, Moscovie, Russia Major sive Moscovia) 42, 50, 51, 59, 62, 67
Московське князівство 66, 67
Мостиська 79
Мукачево 6, 131
Мурсія 82
Нагірний Карабах 163
Наддніпрянщина (Велика Україна) 99, 100, 116, 133, 145, 199
Народицький район 192
Недригайлів 95
Немирівський район 192
Нижня Австрія 115
Нижня Саксонія 166
Ниса 52
Ніжин 88
Нікарагуа 41
Німеччина 16, 21, 22, 39, 115, 135, 145, 154
Ністру, область 126, 127, 211
Нова Сербія 73
Нова Січ 72, 186
Новгород-Сіверське намісництво 88, 90
Новгород-Сіверський 36, 88
Нове Місто 88
Новий Милятин 81
Новоград-Волинський 90
Новогрудок 36
Новогрудське воєводства 50
Новомиколаївський район 193
Новомиргород 95
Новомосковський район 192
Новоросійська губернія 72, 73, 89, 90
Новоселицький район 196
Новослобідський козачий полк 73
Новотроїцький район 196
Ногайськ 95
Норвегія 41
Нюрнберг 59, 61
Обухівський район 193
Овідіопольський район 214
Одеса 6, 91, 137, 184
Одеська область (Одещина) 51, 126, 143, 184, 189, 191, 194
Олександрівськ 95
Олешки 93, 97
Олешків 37
Орільська паланка 72
Оріхів 95
Освенцимське князівство (Освенцим, Ducatus Oswiecimensis) 78, 79
Османська імперія 54, 91
Остер 88
Острогозьк 71
Оттін'є 6
Охтирка 71, 177
Охтирський район (Охтирщина) 195
Очаків 95
Павлоград 95
Париж 6, 39, 40, 52, 59
Первомайський район (Миколаївської обл.) 194
Перевальський район 194
Перекоп 93
Перекопський повіт 93
Перемиська земля (Przemisliensis terra, Przemyska ziemia) 35, 36, 45, 46, 50, 52, 57, 121, 144, 205, 206
Переяслав 88
Переяславщина 48, 144
Петроград див. Санкт-Петербург
Пирятин 88
Південна Осетія 163
Південна Україна 73
Південний Буг, р. (Буг) 73, 135, 169
Північна Буковина 125, 127, 135
Північне Причорномор'я 27–29, 58, 180, 199
Північно-Західне Причорномор'я 125
Підкарпатська Русь (Земля Підкарпаторуська) 127–132, 135, 165, 199, 212
Підляське воєводство (Підляшшя, Woiewodztwo Podlaskie) 48, 56, 62, 79
Пінський повіт 56
Погар 88
Поділля (Подільська земля, Podole, Podolie, Podolska ziemia, potius Podolia)

46–48, 52, 54, 56, 57, 59, 61, 62, 67, 68, 75, 120, 122, 144, 169, 183, 185, 186, 188, 204, 206
Подільська губернія 89, 92, 95, 97, 140, 209
Подільське воєводство (Podolskie woiewodztwo) 46, 57, 121, 122, 205
Познань 123
Полісся (Поліський край, Поліський регіон) 134, 176, 182, 187, 188
Поліське воєводство 119, 122
Поліський район 193
Пологівський район 193
Полтава 91, 99, 102
Полтавська губернія 90, 95, 96, 209
Полтавська область (Полтавщина) 6, 107, 143, 170, 171, 189, 191, 195, 201
Полтавський полк 170, 171
Польське королівство (Польська Корона, Regni Poloniae) 11, 44, 48, 49, 52, 53, 56, 58, 59, 65, 75, 199
Польща (Polonia, Polonica) 6, 15, 20, 22, 25, 30, 33, 39, 43, 47–53, 59, 61, 62, 65, 82, 89, 96, 118–120, 124, 135, 145, 154, 200
Померанія 59
Поморське воєводство 59
Португалія 201
Права Русь (Rechten Reüssen) 60
Правобережжя 89, 92, 134, 144, 145
Прага 6, 80, 128, 129, 132, 144
Прибалтика 151
Придніпров'я 180
Придністров'я 163, 164
Прикарпаття 193
Прилуки 88
Прогноївська паланка 72
Проскурівський повіт 92
Протовчанська паланка 72
Пруссія 41, 59
Прут, р. 169
Пряшів 128, 127
Путивль 94
П'ятигірці 107
Радянська Україна див. Українська РСР
Райхскомісаріат Україна 134
Рама 76
Ратно 123
Рашка (Рассїа) 63
Редеуць (Радівці), повіт 126
Рейн, р. 41
Рейнланд-Пфальц 166
Рига 22, 58
Рим 41
Рівне 6, 182
Рівненська область (Рівненщина) 164, 181–183, 189, 195
Ріка, р. (Nagyag) 85
Річ Посполита 11, 50, 51, 52, 53, 54, 59, 63, 65, 67, 75, 76, 82, 89, 96, 119
Рожищенський район 192
Рожнятівський район 193
Розвадів 101
Роменська сотня 69
Ромни 88
Російська імперія (Всеросійська імперія) 11, 13, 25, 37, 59, 63, 87, 88, 90–92, 95–98, 107, 119, 122, 153, 190, 199, 200, 209
Російська СФРР (РСФСР, РРФСР) 136, 141, 145, 146
Росія 6, 14, 20, 22, 35, 59, 70, 72, 87, 91, 92, 101, 102, 104, 130, 136, 154, 199; див. також Московія
Румунія 15, 20, 25, 84, 125, 126, 135, 140, 145, 199
Русь 30–33, 35, 37, 38, 40, 43, 44, 48, 49, 54, 58–61, 81, 82, 89, 96, 100, 207
Руське воєводство (Palatinat de Russie, Woiewodztwo Ruskie) 32, 45, 52, 57, 59, 62, 63, 77, 119, 121, 122, 178, 205
Руське королівство (королівство Леон, Rreyno de Leon) 10, 12, 29, 35, 36, 38–40, 43, 44, 47, 76, 80, 87, 100, 178, 199, 204; див. також Галицько-Волинська держава
Саарланд 166
Сальвадор 41
Самарська паланка 72
Сан Хуан 166
Сандомирська земля 48
Сандомирське воєводство (Сандомир) 79, 121
Санкт-Петербург (Петроград) 6, 22, 101–103, 116
Сарни 106
Свердловський район 194
Свята земля 115
Священна Римська імперія німецького народу 34, 38, 58, 67, 77

Сеара 166
Севастополь 6, 97, 102, 161
Севлюш 131
Семенівка 191
Семенівський район 191
Сербія 35, 76
Сибір 102, 111, 112
Сиґот (Марм. Сигот) 127, 133, 144
Сіверська земля (Сіверщина) 48, 51, 56, 144
Сілезія 38
Сімферополь 89, 93, 141
Сімферопольський повіт 93
Сіон 69
Скадовський район 196
Скіфія 63, 207
Слобідсько-Українська губернія 73, 90
Слобожанщина 69, 70, 73, 113, 144
Слов'янськ 6, 95
Слов'янський район 192
Словаччина 6, 20, 84, 132
Смілянський район 196
Смоленська земля 55, 56, 62
Смоленське воєводство 50
Снятинський район 193
Сокаль 124
Сокальський повіт 124
Солдайя 28
Солонянський район 192
Сосниця 88
Софіївський район 192
Соціалістична Радянська Республіка Таврида 141
Списький комітат (Списька жупа, Списька Русь) 84, 86, 128
СРСР (Радянський Союз) 7, 8, 11, 17, 138, 140–142, 144, 146, 147, 150, 162–164, 200
Станіславів 81, 113, 121
Станіславівське воєводство 119, 121–123
Стара Січ 186
Старий Крим 95
Старобільськ 91, 95
Стародуб 88
Стародубська земля (Стародубщина) 48, 144
Старосамбірський район 194
Степова Україна 12, 63, 174
Стокгольм 6, 22, 33, 163
Сторожинець, повіт 126, 211
Стрий 81
Судова Вишня, повітовий комісаріат 133
Суми 71
Сумська область (Сумщина) 176, 189, 191, 195
Сураж 88
Сучава 127
Сучава, область 127, 211
Східна Галичина 118
Східна Європа 60, 76
Східна Пруссія 59
Східна Україна 135, 151
США (СШПА) 6, 16, 103, 111, 112, 115, 145, 151
Сяніцька земля (Сяноцька земля) 45, 46, 121, 144
Таврійська губернія 90, 93, 95, 97, 141, 209
Таврійська область 89, 90
Таврія 144
Таманський округ 144
Тамань 145
Таращанський район 193
Татарія 42
Татра, г. (Tatra) 86
Теребля 131
Теребля, р. (Talabor) 85
Тернопіль 59, 120, 143, 183
Тернопільська область (Тернопільщина) 33, 143,183, 189, 191, 195
Тернопільське воєводство 119–123, 212
Тернопільський край (область Новоросійська, Красно-Роська або Галіцейська) 79, 91
Тетіївський район 214
Тиса, р. (Tibiscum, Tibiscus) 85, 86
Тихий океан 111
Тіроль 115
Томаківська Січ 186
Ториса, р. (Tarcza, Tarczal) 86
Торна, комітат 86
Трансністрія 135
Трапезундська імперія 28
Троцьке воєводство 56
Туреччина 35
Туркестану 102
Угорська корона 75
Угорщина 20, 39, 41, 43, 75, 76, 82, 84, 87, 133, 199

Угочанський комітат (Угоча) 84, 85, 129, 208
Уж, р. (Ungh) 84, 85
Ужанський комітат (Уж, Comitatus de Ung, C. Ungh) 84, 86, 129, 144, 208
Ужгород 84, 127–131, 133, 144, 165
Україна (Ucrainia, Ukraine ou Pays des Cosaques, Ukrine (пом.)) 5–10, 13, 14, 17, 20–22, 25, 49, 59, 65, 66, 71, 72, 96, 99–104, 106–111, 113, 114, 116–118, 126, 133, 136, 142, 144–164, 166, 167, 170–172, 174, 179–181, 184, 186–191, 196, 197, 199–202, 213; див. також Мала Русь, Русь.
Українська Держава 22, 25, 108, 109, 114, 118, 210
Українська Народна Республіка (УНР) 12, 15, 22, 25, 98, 103–109, 112–114, 117–119, 136, 139, 150–153, 157, 199, 210
Українська РСР (Радянська Україна, УССР, Українська СРР, УСРР, УРСР) 11, 17, 25, 98, 127, 136–143, 145–149, 152, 162, 190, 199, 200, 212
Умань 93
Ушицький повіт 92
Феодоро 28, 29
Феодосійський повіт 93
Феодосія 91, 93
Фінляндія 6, 154
Фрайштадт 101, 116
Франція 22, 41, 59, 92, 94, 154
Французька республіка 103
ФРН 166
Хабаровськ 111
Харків 70, 71, 88, 102, 173, 174
Харківська губернія 90, 95, 96, 173, 209
Харківська область (Харківщина) 173, 189–191, 195, 197, 201
Харківське намісництво 88, 90
Херсон 91
Херсонська губернія 90, 93, 95, 96, 140, 181
Херсонська область (Херсонщина) 180, 181, 189, 191, 196
Херсонщина, край 144
Хімки 6
Хмельницька область (Хмельниччина) 185, 189, 196
Холм 30, 46
Холмська земля (Холмщина, Palatinatus Chelmensis, Chelmensis terra, Chełmska ziemia) 45, 46, 50, 52, 57, 59, 96, 122, 144, 205, 206
Хорватія (Croatia) 76, 77, 82
Хорол 88, 90
Хотинський повіт (Хотинщина, Хотинський цинут) 92, 125, 126, 135, 141, 211
Хотинський район 214
Хотомль 71
Хуст 127, 131, 132
Центральна Європа 34
Центральна Україна 116, 117
Цюрих 41
Цюрупинський район 196
Чарнків 30
Чембало 28
Червона Русь (Roten Reussen, Russia Rubra, Russie Rouge) 35, 59, 60, 62, 130, 204
Черкаська область (Черкащина) 175, 176, 189, 196, 197
Чернівецька область (Чернівеччина) 51, 92, 126, 162, 168, 189, 190, 196, 213
Чернівці 162, 168
Чернівці, повіт 126, 211
Чернігів 6, 50, 88, 102
Чернігівська губернія 90, 95, 97, 209
Чернігівська область (Чернігівщина) 176, 189, 191, 196
Чернігівське воєводство 50, 53, 57, 58, 176
Чернігівське намісництво 88, 90
Чернігівсько-Сіверська земля (Чернігівщина, Чернігово-Сіверщина) 50, 51, 67, 68, 144, 176, 196
Чеська корона 78
Четатя-Албе (Білгород), повіт 126, 211; див. також Аккерманський повіт
Чехія 21, 39, 41, 75, 132, 154
Чехословаччина (Чехословацька республіка, ЧСР) 15, 25, 127–132, 135, 144, 145, 153, 165, 199, 212
Чечено-Інгушська АРСР 142
Чорна Русь (Russie Noire) 59, 63
Чорне море 181
Чорногорія 35
Шариський комітат (Шариш, Шариська жупа, Шариська Русь) 84, 86, 128, 144

Шахтарський район 192
Швейцарія 154
Швеція 6, 22, 41, 54, 59, 67, 82
Широківськоий район 192
Шишацький район 195
Шумський район 195
Юр'ївський район 192
Яворів 81
Ялта 93
Ялтинський повіт 93
Ямпільський повіт 92
Ямпільський район (Сумської обл.) 195
Ясіня 131
* * *
Belzensis terra див. Белзька земля
Bodrogum, Bodrogh див. Бодрог, р.
Chelmensis terra, Chełmska ziemia див. Холмська земля
Civita de Leo див. Львів
Comitatus de Ung, C. Ungh див. Ужанський комітат
Croatia див. Хорватія
Ducatus Oswiecimensis див. Освенцимське князівство
Ducatus Zatoriensis див. Заторське князівство
Gallicia alias Halicia, Gallizia, Hallicia, Halitia, Regni Galiciae див. Галичина
Haliciensis terra, Halicka ziemia див. Галицька земля
Halitia див. Галичина
Hernadus, Hernadus див. Горнад, р.
Laboritza, див. Лаборець, р.
Latoritza, Latorczam див. Латориця, р.
Lodomeria, Regni Lodomiria див. Лодомерія
Lumbret, Lunbret, Lunbrec див. Львів
Mara див. Мара, р.
Moldavia, Moldavie див. Молдавія
Moscovie див. Московія
Nagyag див. Ріка, р.
Palatinat de Russie див. Руське воєводство
Palatinatus Belsensis див. Белзьке воєводство
Palatinatus Briestiensis див. Берестейське воєводство
Palatinatus Chelmensis див. Холмська земля
Podole, Podolie, Podolska ziemia, potius Podolia див. Поділля
Podolskie woiewodztwo див. Подільське воєводство
Polonia, Polonica див. Польща
Przemisliensis terra, Przemyska ziemia див. Перемиська земля
Rechten Reüssen див. Права Русь
Regni Poloniae див. Польське королівство
Roten Reussen, Russia Rubra, Russie Rouge див. Червона Русь
Rreyno de Leon див. Руське королівство
Russia Major sive Moscovia див. Московія
Russia Minor див. Мала Русь
Russie Noire див. Чорна Русь
Talabor див. Теребля, р.
Tarcza, Tarczal див.Ториса, р.
Tatra див. Татра, г.
Tibiscum, Tibiscus, див. Тиса, р.
Ucrainia, Ukraine ou Pays des Cosaques, Ukrine (пом.) див. Україна
Ungh див. Уж, р.
Valachiae ducatus див Молдавське князівство
Weisen Reüssen див. Білорусія
Woiewodztwo Bełzkie див. Белзьке воєводство
Woiewodztwo Bracławskie див. Брацлавське воєводство
Woiewodztwo Brzeskie, Woiewodztwo Brzeszczayskie див. Берестейське воєводство
Woiewodztwo Kijowskie див. Київське воєводство
Woiewodztwo Podlaskie див. Підляське воєводство
Woiewodztwo Ruskie див. Руське воєводство
Woiewodztwo Wołoskie див. Молдавія
Woiewodztwo Wołyńskie див. Волинське воєводство
Ziemia Bracławska див. Брацлавщина
Ziemia Kijowska див. Київщина
Ziemia Wołyńska див. Волинь

ЗМІСТ

Перелік скорочень ……...……...……..…4
Передмова ……...…….……5

Вступ
1. Актуальність української територіальної геральдики …….....……..…7
2. Методологічні принципи та структура дослідження ……....……9
3. Понятійний апарат та археографічні засади ……....……11

Розділ I. *Історіографія та джерельна база дослідження*
1.1. Огляд літератури ……...……..13
1.2. Джерела ……..……21

Розділ II. *Виникнення та становлення української територіальної геральдики в XIII–XVIII ст.*
2.1. Передумови появи української територіальної геральдики. Геральдичні традиції в Північному Причорномор'ї з другої половини XIII – до кінця XV ст. ……....….……27
2.2. Становлення символів Руського королівства в другій половині XIII – першій половині XIV ст. ……....……29
2.3. Гіпотетичні земельні символи Руського королівства: версії, міфи й традиція ….....……36
2.4. Земельні символи українських адміністративних територій у складі Польщі й Великого князівства Литовського …….....……43
2.5. Сотенно-полкові символи Гетьманщини та поява поняття "національний герб"....……65

Розділ III. *Зміни в процесах земельного герботворення в кінці XVIII–XX ст. Українські державні герби*
3.1. Символи українських земель у складі монархії Габсбургів …….....……75
3.2. Територіальні герби українських земель у складі Російської імперії (кінець XVIII ст. – 1917 р.) …….....…87
3.3. Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 рр. …….....98
3.4. Символи адміністративно-територіальних утворень на західних і південно-західних українських землях у 1920–1940-х рр. …….....118
3.5. Державно-територіальні символи Радянської України. Використання національних і земельних знаків у діаспорі …….....…...136

Розділ IV. *Сучасні державні та адміністративно-територіальні символи в Україні та основні напрямки їхнього подальшого розвитку*
4.1. Утвердження сучасних державних символів України ……....…...147
4.2. Символи Автономної республіки Крим та областей України …….……...…..161
4.3. Символи сучасних адміністративних районів України ……....…190

Висновки ……...…199

Ілюстрації ……...…….....203
Використані джерела та література …...…….……....……217
Іменний покажчик ……..……258
Географічний покажчик ……...……...269
Зміст ……...…….……...……...279

Наукове видання

Гречило Андрій Богданович

Українська територіальна геральдика

Художнє оформлення та комп'ютерна верстка:
Андрій Гречило

Підписано до друку 10.10.2010. Формат А4.

Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк.арк. 30,2. Обл.-вид. арк. 35

Наклад 300 прим.

Підготовано до друку у Львівському відділенні Інституту української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України,
79008, м. Львів, вул. Винниченка, 24, тел. (032) 235-7302

Віддруковано в друкарні ВМС, м. Львів, вул. Генерала Чупринки, 38